ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

ՍԿԻԶԲԷՆ ՄԻՆՉԵՒ 1700

(ԼԻԿԷՈՆԻ ԿԱՐԳԵՐՈՒՆ ՀԱՄԱՐ)

Ա· ՀԱՏՈՐ

ՍԿԻԶԲԷՆ ՄԻՆՉԵՒ 1300

ՎԵՆԵՏԻԿ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
1944

891.99(09) 28830.
Ք-62. [illegible]
[illegible]
[illegible] Ս. 1. 10 [illegible]

[illegible]52	22	[illegible]	769

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

891.99.09
Ք-62

ՍՏՈՒԳՎԱԾ Է 1961 Թ.

ԱՌԱՋԻՆ ՄԱՍ

ՍԿԻԶԲԷՆ ՄԻՆՉԵՒ 1700

(ԼԻԿԷՈՆԻ ԿԱՐԳԵՐՈՒՆ ՀԱՄԱՐ)

A II/31254
28830

ՎԵՆԵՏԻԿ – Ս. ՂԱԶԱՐ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
1944

ՆԱԽԱԲԱՆ

Տարիներ առաջ Հայ Գրականութեան պատմութիւնը դասաւանդած ժամանակս, պարտաւորուեցայ տալ աշակերտներու ձեռքը մեր մատենագրութեան ամփոփ դասընթացք մը՝ կազմուած արդի պահանջներուն համաձայն։ Ծանօթներ փափագեցան որ այդ դասընթացքը հրատարակուի· երբ հարկադրուեցայ գոհացում տալ անոնց բաղձանքին, կրկին աչքէ անցուցի մեր մատենագրութեան բոլոր գործերն եւ անոնց մասին լոյս տեսած ուսումնասիրութիւնները։

Դասագիրքս պատրաստուած է Ֆրանսայի ակադեմական *René Doumic*ի եւ իր Ընկերներուն կազմած գրականութեան դասագրքերու ոճին հետեւողութեամբ։ Նկատի առնուած են հեղինակներու մէջ թէ բանասիրական եւ թէ գրական մասերը· որով անտեսուած չեն բանասիրական խնդիրները՝ ընդհանրապէս տալով ամփոփ տեղեկութիւններ, եւ մեծ մատենագիրներու համար միայն հարցը աւելի ընդարձակ քննուած է· գրական տեսակէտով ուշ դրուած է վեր հանել մեր հեղինակներուն մէջ գեղեցկագիտական տարրերը եւ ոճի յատկութիւնները, որոնցմով երկասիրութիւն մը գրական արժէք կը ստանայ։ Ներկայացումին մէջ սովորաբար ընտրած եմ սեղմ եւ ամփոփ ձեւը՝ փոխանակ շատ ընդլայնելու եւ մասնաւորելու, նկատելով որ Լիկէոնի մէջ մատենագրութեան համար սահմանուած շաբաթական դասաժամերը շատ չեն, որով ուսուցիչը կը բռնադատուի երագել· ասով հանդերձ մէկ քանի մեծ դէմքերու մասին ստիպուեցայ երկար խօսիլ· բայց ուսուցիչները կրնան իրենց դատումով համառօտել այդ մասերը։ Գրութեան ոճն ալ սեղմ եղած է եւ ոչ ալ այնքան հարթ, մտածելով որ Լիկէոնի աշակերտները պէտք են ունենալ գրական բաւականաչափ զարգացում։ Անտեսուած չէ նաեւ մեծ դարաշրջաններուն սկիզբը կարճ տեսութիւն մ'ընել շրջանին քաղա-

քական եւ ընկերային կեանքին եւ պատմական պայմաններուն վրայ, վասն զի միջավայրին եւ ժամանակին պատմական վիճակին ծանօթութիւնը շատ կը նպաստէ լաւ ըմբռնելու գրական շարժումները. արդէն մատենագրութեան դասաւանդումը կ'ենթադրէ պատմութեան բաւականաչափ ծանօթութիւն:

Բանասիրական հարցերու մէջ երբեմն անձնական կարծիք մը չեմ յայտնած, կամ ուրիշներէ տրուած լուծումներէն մէկուն կամ միւսին նախընտրութիւն չեմ ընծայած. որովհետեւ յայտնուած տեսութիւնները եւ զանոնք փաստող ապացոյցները մէջս համոզում չեն ստեղծած եւ ոչ ալ լուծած խնդիրը. հետեւաբար այդ պարագային լաւագոյն համարած եմ մնալ առարկայական եւ պարզապէս ներկայացնել խելամուտ աշակերտին իրերու վիճակը՝ քան թէ չհամոզող լուծում մը թելադրել:

Գլխաւոր եւ երկրորդական հեղինակներու հետ նշանակած եմ նաեւ, շատ համառօտ՝ գրեթէ ցանկի ձեւով, փոքր հեղինակներն ալ որոնց կամ միայն անուններուն ծանօթ ենք եւ կամ որոնք ինքնագիր կամ թարգմանածոյ փոքր գործեր միայն ունին. ասիկա կատարած եմ մատենագրական տեղեկութիւնները աւելի կատարեալ ընելու համար:

Իւրաքանչիւր գլխէ վերջ դրուած է մատենախօսութիւն մը՝ յիշատակելով երկասիրութեանց գլխաւոր տպագրութիւններն եւ թարգմանութիւնները. ապա դրուած է ցանկ մը անոնց մասին կատարուած ուսումնասիրութեանց առանձին հատորներով կամ պարբերաթերթերու մէջ. այս ուսումնասիրութիւնները կրնան օգտակար ըլլալ զարգացում սիրող աշակերտներու եւ մանաւանդ ուսուցիչներու. սակայն կատարուած բոլոր ուսումնասիրութիւնները յիշատակուած չեն, այլ անոնք միայն որ կարեւոր նկատուած են եւ դիւրամատչելի. հետեւաբար մաս մը դիտումով զանց եղած է, մաս մըն ալ կրնայ անտեսուած ըլլալ: Երբեմն դրուած են նաեւ ծանօթութիւններ կամ անդրադարձութիւններ անդրագոյն տեղեկութեանց համար:

Հուսկ ընթերցման ծառայելու համար նշանակուած են հեղինակի գործերէն հատուածներ, որոնք ընտրուած են մատենագրին նկարագիրը բնորոշող կամ գրական յատկութիւնները յայտնաբերող մասերէն. այսպէս ուսուցիչը ամբողջ գրքի մը մէջ թարթափելու հարկը չի զգար:

Երբ այդ հատուածները նշանակուած են միայն գրքին էջով, այն ատեն կը վերջանան երբ պատմուածքը կամ նիւթին բնական իմաստը կը լրանայ ուսուցչին դատումով· երբ նշանակուած են այբուբենի գրերով, այն ատեն այդ գրով համարը կը կազմէ ընթերցումի նիւթ: Լաւագոյն պիտի ըլլար այդ հատուածները ամբողջապէս դնել· սակայն անոնք շատ կ'ընդարձակէին գրքին ծաւալը, այս պատճառաւ զանց ըրի:

Որ եւ է դասագիրք կէս մը հետեւողական ըլլալու բնոյթ ունի· որով անկարելի չէ որ նշմարուին այս գրքին մէջ ալ տեսութիւններ եւ անդրադարձութիւններ, որ կանուխէն ուրիշներէ ալ յայտնուած ըլլան:

Յաւակնութիւնը չունիմ անթերի գործ մը կազմած ըլլալ· մանաւանդ համոզուած եմ որ դասագիրք մը ընդհանրապէս պակասաւոր կ'ըլլայ, կարելի չըլլալով ամէնուն տեսութիւնները իրարու միացնել: Կը յուսամ սակայն որ այս գիրքը գոնէ մասնակի ծառայէ իր նպատակին՝ ըլլալով աշակերտին ձեռքը իբր առձեռն առաջնորդ:

Հ. Կ. ԹԻՊԱՐԵԱՆ

ՆԱԽԱԳԻՏԵԼԻՔ

ՀԱՅ ՑԵՂԸ ԵՒ ԻՐ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Հայաստան նախապատմական ժամանակի մէջ ալ բնակելի էր. մենք տեղեկութիւն ունինք Քրիստոսէ հազար եւ աւելի տարիներ առաջ այդ երկրին վրայ ապրող ժողովուրդներու մասին, որոնք կէս մը հնդեւրոպական և կէս մը կովկասեան կամ տուրանեան ցեղէ կը համարուին և որոնց արձանագրութիւնները հասած են մեզի: Բուն հայը կամ արմէնը, *ինչպէս կ'անուանեն յոյները, կը յայտնուի պատմական Հայաստանի հարաւ-արեւմտեան մասին մէջ Քրիստոսէ ութէն եօթ դար առաջ՝ թէեւ հայ ցեղեր նախապէս ալ կրնային գտնուիլ Հայաստանի մէջ: Կը յայտնուի իբր եկամուտ ժողովուրդ մը, որ քիչ ատենէն երկրին տէրը կը դառնայ. բայց ինքն ալ իր կարգին կ'ենթարկուի մարական եւ յետոյ պարսկական տիրապետութեան:*

Այս ցեղը, իր լեզուէն եւ բարքերէն դատելով, հնդեւրոպական էր եւ յոյն պատմիչներէ եւ աշխարհագիրներէ կը նոյնացուի Փռիւգացիներու (Հերոդոտոս, Եւդոքսիոս) եւ Թրակիացիներու հետ (Ստրաբոն): Կը յայտնուի իբր ռազմիկ ժողովուրդ մը եւ պայքարներէ դերծ շրջան մը չ'ունենար: Ենթարկուելով պարսիկ իշխանութեան կը զգայ նախ աքեմենեան և ապա պարթեւ նկարագրին քիչ մը ծանր ազդեցութիւնը եւ իր մտքին նրբութիւնը կը կրէ այդ մշակոյթին թանձրութիւնը: Հետզհետէ կ'ենթարկուի նաեւ յոյն, ասորի, արաբ մշակոյթներուն եւ իր ոգին ալ իր կլիմային պէս զանազանեալ կ'ըլլայ: Անմեռ պաշտամունք մը կ'ունենայ իր բարեկեցութեան

եւ ազատութեան եւ որոնց համար կը կռուի․ Հարկադրուած՝ իր աշխարհագրական եզական դիրքին պատճառաւ ապրիլ բաժնուած իրարմէ՝ անջատ կեդրոններ կազմելով եւ իրարմէ անկախ ու անհաղորդ կեանք մը վարելով, իր մէջ կը զարգանայ անհատական նկարագիրը, բայց միաժամանակ եռանդուն սէր մը իր ծննդավայրին, իր հայրենիքին և անկախութեան։ Չ'ունենար մրցակից հարեւան ժողովուրդներ, որով չի զգար գըրգիռը գերազանցելու ուրիշները մշակոյթին մէջ․ կ'ապրի ինքն իրեն համար եւ կեանքի հանդէպ կ'ունենայ տեսակ մը պայծառ ու զուարթ տեսութիւն եւ կը նայի անոր իբր առօրեայ իրողութեան։

Նկարագիրն ընել այս ցեղին գրեթէ անկարելի է, իր մէջ այնքան հակամարտ տարրներ կան․ յոյն ցեղին նրբազնին եւ սուր միտքը, ձեռնարկու հոգին, գեղեցիկ իրերու սէրը, մեծութեան ձկտումը․ ասիական ցեղերու թանձրութիւնն եւ բրտութիւնը ու մասամբ նաեւ մեղկութիւնը, ջերմ երեւակայութիւնն եւ բնութեան զգացումը։ Արուեստագէտ հանդիսանալէ աւելի իբր ապրող, իբր գրական միտք, իբր ռազմիկ կը ներկայանայ․ բայց միշտ ալ պահելով իր մէջ բնածին սէրը գեղեցկին, գիտութեան եւ լոյսին։

ՀԱՅ ԼԵԶՈՒՆ․ ԻՐ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ․ ԻՐ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԸ

Հայերէնը չէ այն նախալեզուն զոր մարդկութեան նախածնողքը կրնան խօսած ըլլալ, ինչպէս շատեր կը պաշտպանէին անցեալ դարուն եւ ոչ ալ արամայական լեզուներու դասին կը պատկանի, ինչպէս ուրիշներ կը համարէին․ բազմաթիւ լեզուաբաններ աւելի ճիշտ զայն հնդեւրոպական նկատեցին, սակայն տեսնելով մանաւանդ անոր բառամթերքին մէջ պարսկերէնի գերակշռութիւնը՝ զայն իրանեան համարեցան։ Հիւպշման գերմանացին եղաւ որ ուսումնասիրեց հայերէնը իր բնիկ բառերուն եւ ձայնաբանական ու քերականական կազմափոխութեանը մէջ ու տեսաւ որ թէեւ հայերէնը մեծապէս կրեր է ազդեցութիւնը իրանեան եւ ուրիշ լեզուներու, անով հանդերձ բուն հայարմատ բառերը, անոնց ձայնաբանական

օրէնքները եւ ձեւափոխութիւնները կը հարկադրեն զմեզ ընդունիլ որ բուն հնդեւրոպական է ու լիդո-սլաւ եւ իրանեան լեզուներու միջեւ առանձին տեղ մը կը գրաւէ եւ իւրայատուկ զարգացում մը կ'ունենայ: Հիւպշմանի այս եզրակացութիւնը՝ նկատմամբ հայերէնի, այլեւս ամէնէն ընդունուած է իբր ճըշգրիտ և մեր ցեղային ծագման խնդրին մէջ ալ գերակշիռ է: Հայերէնը հնդեւրոպական ըլլալով հանդերձ կրած է ազդեցութիւնը ոչ միայն իրանեան ցեղին այլ նաեւ երկրին նախկին բնակիչներուն, որոնցմէ շատեր արիական չէին եւ այսպէս ոչ-հնդեւրոպական լեզուներու յատուկ բազմաթիւ ձայներ եւ տարրներ կը գտնուին հայ լեզուին մէջ:

Հայերէնը ճոխ լեզու մըն է իր բառամթերքով, յարմար՝ բառեր բարդելու եւ զուգորդելու, կատարեալ իր քերականական կազմով եւ հնչարանութեամբ, ատակ արտայայտելու մտածումի բոլոր ձեւերն եւ զգացման նրբերանգները, որով կրնայ ծառայել թէ իբրեւ քերթողական եւ թէ իմաստասիրական լեզու. գուցէ անոր կը պակսի քիչ մը բացատրութեան ճշդութիւնը՝ քերականական ինչ ինչ ձեւերու անկատարութեան համար, եւ ներդաշնակութեան նրբութիւնը՝ իր շեշտի դրութեան թերի ըլլալուն եւ ծանր գրերու յաճախութեան համար. բայց ունի վեհութիւն եւ պերճութիւն եւ մեծ հեղինակներու գրչին տակ կրցած է նաեւ առնել փափուկ ձեւեր:

Հայերէնը հաւանօրէն սկիզբէն իսկ զանազան բարբառներու բաժնուած էր, գուցէ իւրաքանչիւր գաւառ, մանաւանդ սահմանագլխի նահանգները, իրենց բարբառն ունէին: Հինգերորդ դարուն Տարօնինը կամ Այրարատեանը տիրապետեց ու գրական լեզու դարձաւ. իսկ միւսները տակաւին շարունակեցին ապրիլ. մանաւանդ թէ գրական լեզուին հետ՝ որ գրաբարն էր, նաեւ ժողովրդէն խօսուած բարբառ մ'ալ, եւ հինգերորդէն մինչեւ ԺԲ դար աւելի ձեւանալով ու քերականական կազմով հեռանալով գրաբարէն, առանձին դիրք մը ստացաւ: Այս ռամկերէն լեզուն ալ մէկ չէր, այլ մէկ գաւառի մէջ խօսուածը կը տարբերէր միւսէն: Ժողովրդական այս լեզուներէն երկու հատ աւելի ուշ հասան գրական բարձրութեան, մին պարսկահայ գաւառներու մէջ խօսուածը՝ զոր առժամս արեւելեան կրնանք

կոչել․ իսկ միւսը Անատոլուի եւ Կ․ Պոլսի մէջ խօսուածը զոր արեւմտեան *կոչենք։ Արդի հայերէնը աւելի պարզ իր քերականական կազմով եւ նուազ ճոխ քան գրաբարը, ունի աւելի անուշութիւն եւ ճկունութիւն քան վեհութիւն․ իր էութիւնը, իր տարրները, իր բառական կազմը առած է գրաբարէն եւ անով բարձրացած կեանքի գեղեցկութեան։*

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆ ԵՒ ԻՐ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Հայ գրականութիւնը՝ իբր զարգացեալ ձեւ, շատ ուշ երեւան ելաւ․ մեզի կը պակսին նախնական տարերքը՝ կարենալու համար ուրուագրել իր սկզբնաւորութեան շրջանը։ Ժողովուրդ մը աւելի ռազմիկ, օժտուած աւելի գործնական եւ շահախնդրական բարեմասնութիւններով, իր ուշադրութիւնը դարձուց իր կեանքին՝ ըլլայ անհատական ըլլայ քաղաքական տեսակէտով։ Գրականութիւնը իրեն համար առանձնական զբաղում մ'եղաւ վերապահուած կղերական եւ ազնուական դասակարգերու, եւ քաղաքական իշխանութիւնը երբեք չմտածեց մղում եւ զարգացում տալ գրական կեանքին․ մանաւանդ թէ տեսակ մը անտարբերութիւն կամ անսիրելութիւն ցոյց տուաւ՝ մասնանշուած մեր հին հեղինակներէն ալ։ Այս գրականութիւնը սկիզբէն յայտնուեցաւ բանաստեղծութեամբ եւ սոյն շրջանէն միայն հատուածներ հասած են մեզի եւ այն ալ յաջորդ հեղինակներու ձեռքով եւ բաւականութիւն չեն տար բոլորին վրայ պայծառ գաղափար մը կազմելու։ Բուն գրականութիւնը սկսաւ Քրիստոսէ հինգ դար վերջ առաւելապէս սրբազան եւ պատմական պարունակութեամբ․ գիտական եւ իմաստասիրական գործեր քիչ են ու մեծ մասով թարգմանածոյ․ այսպէս շարունակեց մինչեւ Հայ անկախութեան բարձումը Կիլիկիոյ մէջ․ սոյն միջոց ծաղկեցաւ քնարերգական բանաստեղծութիւնը նմանողութեամբ արաբականին եւ պարսկականին․ այս առեն է որ գրաբարի կողքին գրական առանձին գոյութիւն ստացաւ ռամկերէն լեզուն իբր ծնունդ ժողովրդի գիտակցութեան։ Տասնըվեց և տասնեօթներորդ դարերուն կատարեալ անկում մ'ունեցանք ինչպէս քաղաքականին նոյնպէս

գրականին մէջ: Տասնութերորդ դարուն զարթում մը ծայր տուաւ աւելի գրաբարեան գրականութիւն մը սկզբնաւորելով, յայտնումով եւ ծաւալումով մեր հինգերորդ դարու դասական լեզուի եւ յաջորդ դարերու գրական գանձերուն. այս գրաբար գրականութիւնը միայն ուսեալ անձերու վերապահուած մընաց: մտածուեցաւ ժողովուրդին մէջ մտցնել գրականութիւնը եւ իր լեզուով. տասնեւիններորդ դարու կէսէն յետոյ աշխարհաբար գրականութիւնը ծնունդ առաւ եւ երթալով զարգացաւ պարունակութեամբ զանազանեալ: Այսպէս մեր գրականութիւնը շատ երկար բայց ատամնդական կեանք մ'ունեցաւ եւ, ինչպէս պիտի տեսնենք, առանց ներդաշնակ միութեան, առանց հանճարի գերազանց ստեղծագործութեան, բայց օժտըւած կենսունակութեամբ եւ ինքնուրոյն նկարագրով:

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՆԵՐԸ

Մեր գրականութեան այս զանազան ելեւէջները ընդհանրապէս կը բաժնեն բազմաթիւ դարաշրջաններու: Պէտք ենք ըսել թէ այս բաժանումները գրական նկարագիր մը ցոյց տուող հիմեր չունին. մեր գրականութեան մէջ տիրող գաղափար մը եւ ձկտում մը ընդհանրապէս գոյութիւն չեն ունեցած՝ ժամանակի մը կամ դարաշրջանի մը վրայ իրենց կնիքը դրոշմելու համար: Սակայն դպրոցական դիւրութեան համար, նկատելով աւելի լեզուական եւ մաս մը պատմական կերպափոխութիւնները, աւելի բնական եւ ուղիղ կը համարինք այսպէս բաժնել. Ա. Հին գրականութիւն. — Բ. Նոր գրականութիւն:

Ա. ՀԻՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ կ'ամփոփէ սկզբնաւորութենէն մինչեւ 1700 թուականը եւ կը բաժնուի հետեւեալ դարաշրջաններուն.

1. Նախամաշթոցեան շրջան. սկզբնաւորութենէն մինչեւ գրերու գիւտը. այս շրջանէն մեզի պատմական վաւերաթուղթեր հասած չեն, այլ ծանօթ ենք անոր՝ հինգերորդ եւ յաջորդ դարերու հեղինակներու յիշատակութիւններէն. կը ծագկի բանաստեղծութիւնը եւ մեզի մէկ քանի անուններու հետ կը հանին հատուածներ:

2․ Մաշթոցեան շրջանը կը սկսի գրերու գիւտով 405ին եւ կը յայտնուի լեզուական ամենաբարձր արտայայտութեամբ, կազմելով գրաբար լեզուի ոսկեղէն շրջանը․ գործերը մեծ մասով թարգմանութիւններ են սրբազան և ճառագրական գրքերու եւ պատմագրութիւններ։

3․ Յունաբան ազդեցութեան շրջանը կրնանք ըսել թէ կը սկսի 500էն ու գրաբար լեզուին կ'ընծայէ նկարագրոշմ մը որ երկար դարեր կը տեւէ, այսինքն յունարէնի քերականական կազմին վրայ կը ձեւէ հայերէնը․ շրջանիս գրեթէ բոլոր հեղինակները այս ազդեցութեան ներքեւ են։ Սոյն ատեն թարգմանածոյ երկերը կը շատնան ու եկեղեցականին հետ կը թարգմանուին իմաստասիրական, գիտական, քերականական գործեր․ պատմագրութիւնը գրեթէ ամէն դարու մէջ կ'ունենայ իր մշակողները։

4․ Կիլիկեան (1050 - 1300) կ'անուանենք այս շրջանը, գրականութիւնը Ռուբինեան հարստութեան ժամանակ աւելի Կիլիկիոյ մէջ ծաղկելուն համար, ուր կրնար գտնել նաեւ ապահովագոյն քաղաքական վիճակ մը․ պարունակութիւնը նոյնը մնալով հանդերձ, ճիգ մը կը նշմարուի նմանելու հինգերորդ դարու, և իր արտադրութիւններով հինգերորդէն յետոյ ճոխագոյնն եւ գեղեցկագոյնն է․ կը մշակուին նաեւ բժշկական եւ իրաւաբանական տեսակներն ալ։

5․ Երգիչներու շրջան (1300 - 1700), այսպէս կ'անուանենք սոյն ժամանակամիջոցին երգիչներու բանաստեղծական գործը ամէնէն ցայտունը, գեղեցիկը եւ տիրողն ըլլալուն համար՝ մանաւանդ առաջին երկու դարերուն․ այս շրջանիս է լատինաբանութեան երեւումը մեր գրականութեան մէջ։

Բ․ — ՆՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ կրնանք երկու դարաշրջաններու բաժնել․

1․ Վերածնունդի շրջան (1700 - 1850), այսպէս կը կոչենք՝ որովհետեւ Մխիթար Աբբահօր եւ իր հիմնած Միաբանութեան կատարած գործով հին հայ գրականութիւնը կը վերածնի, կ'ուսումնասիրուի, կը ծաւալի եւ անոր նմանողութեամբ ծայր կու տայ ինքնատիպ գրականութիւն մ'ալ՝ բայց գրաբար լեզուով, իր մէջ ջանալով ամփոփել ամէն տեսակ նիւթ։

2· Աշխարհաբարի շրջան, երբ 1850էն վերջ կը մտածուի գրականութիւնը մերձեցնել ժողովուրդին՝ գործածելով աշխարհաբար լեզուն, որ 1890էն վերջ միակ տիրող լեզուն կ՚ըլլայ մեր գրականութեան մէջ եւ ամէն գրական սեռ կը մշակուի։

ՀԱՅ ՀԻՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՀՊԱՆՈՒՄԸ

Հայ գրականութիւնը չունեցաւ այն արդասաւորութիւնը, ինչ որ ունեցան յոյն, լատին եւ կամ պարսիկ գրականութիւնները. պատճառը փնտռելու է մեր ցեղի նկարագրին ու մանաւանդ երկրին քաղաքական կացութեան մէջ։ Հաղուադէպ եղան քաղաքական անդորր պահերը, որով ազգը սկսէր նուիրուիլ սիրով իր կրթական զարգացման. նոյնպէս սակաւաթիւ եղան այն իշխողները, որ պարտաւորէին ազգը գրականութեամբ զբաղելու. կարծէք Հայը չապրեցաւ ստեղծելու համար, այլ իր պարտականութիւնը նկատեց իր կեանքը պահպանել։ Գրական այս արտադրութիւնը, բացի նախաքրիստոնեայ գրականութենէն, գրեթէ մեծ մասով կարելի եղաւ պահպանել. ի հարկէ կորսուած են ինչ ինչ երկասիրութիւններ եւ շատերէ ալ հին ձեռագիրներ չեն հասած, կան ալ որ խեղաթիւրուած հասած են. սակայն հանդերձ կորսուածները չեն կրնար մեծ փոփոխութիւն բերել մեր հին գրականութեան պարունակութեան եւ արժէքին վրայ՝ ինչպէս որ ունինք հիմա։

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿԱՐԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Հայ գրականութիւնը մեծապէս կարեւոր է մեզի համար, որովհետեւ մեր նախնեաց իմացական զարգացման պատկերն է որ մեզի կը ներկայացնէ. եւ որքան տկար ըլլայ այն լոյսը որ անկէ կը ծագի, սակայն այն կայծէն է որ հրդեհուած է մեր մտային կրթութիւնը. հետեւաբար ամէն Հայու նուիրական պարտքն է փարիլ մեր հայրերու մեզի թողած այդ գրական կեանքին, սիրել եւ ուսումնասիրել գուրգուրանքով։

Հայ գրականութիւնը անկարեւոր չէ նաեւ համազգային մշակոյթին համար. բացի իր արտադրած քերթողական մէկ

քանի գործերէն, որոնք փառք կրնան կազմել ո եւ է գրականութեան, կը պարունակէ պատմական բազմաթիւ վաւերաթուղթեր, որ կարեւոր են ըմբռնելու համար ընդհանուր եւ մանաւանդ արեւելեան ազգերու պատմութիւնը. Յետոյ եկեղեցական մատենագրութեան մէջ ընծայած է բնագրին մէջ կորուսած ասորի կամ յոյն հեղինակներու կարեւոր գործերը։

Մատենախօսութիւն

Հայ ընդհանուր գրականութեան պատմութեան համար տեսնել.

Գաթըրճեան Հ. Յ. Պատմ. մատենագրութեան Հայոց. Մասն Ա. (անգիր ժամանակ) Վիեննա 1851։ Զարբհանալեան Հ. Գ. Պատմ. հայերէն դպրութեան. հտ. Ա. Հին մատենագրութիւն Հայոց. Վենետիկ 1865, 1866, 1897 եւ 1932։ Հտ. Բ. Նոր մատենագրութիւն. Վեն. 1878, 1905։ Պալասանեան Ս. Պատմ. Հայոց գրականութեան. հտ. Ա. Բանաւոր գրականութիւն. Թիֆլիզ 1865։ Դուրեան Ե. Պատմ. Հայ մատենագրութեան ի վաղ ժամանակաց մինչեւ մեր օրերն. Կ.Պոլիս 1889։ Ալիշան Հ. Ղ. Հայապատում. մասն Ա. Պատմիչք Հայոց. (միայն պատմագիրներու մասին) Վենետիկ. 1901։ Փափազեան Վ. Պատմ. Հայոց գրականութեան. Մասն Ա. սկզբից մինչեւ ԺԷ դարը. Երեւան 1908։ Անդրիկեան Հ. Ն. Ուրուագիծ հայ մատենագրութեան. Բզմ. 1911 էջ 301 եւ յաջորդաբար։ Օզանեան Գ. Պատմ. հայ լեզուի եւ բանահիւսութեան. Մարզուան 1913։ Դուրեան Ե. Ե. Պատմ. հայ մատենագրութեան. Երուսաղէմ 1933։ Մալխասեանց Ս. Դասընթացք Հայոց մատենագրութեան պատմութեան (վիմատիպ) Թիֆլիս 1899։ Յ. Գ. Պ. Պատմ. հայ գրականութեան ի պէտս բանասիրաց, մանաւանդ բարձրագոյն ուսանողաց. հտ. Ա. մինչեւ Ե.դդ։

Տեսնել նաեւ Հայոց պատմութեան ընդարձակ գրքերը, ինչպէս Չամչեանինը, Մ. Գարագաշեանն եւն.։

A II 31254

ՆԱԽԱՄԱՇԹՈՑԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Նախամաշթոցեան գրականութիւն. Գողթան երգեր. անոնց նիւթը եւ տեսակները. երգերուն հնութիւնը. Կրօնական երգեր. Պատմական երգեր. Վրոյր բանաստեղծ եւ իր երգերը. Գողթան երգերու նկարագիրը. անոնց տաղաչափական արուեստն եւ լեզուն:

ՆԱԽԱՄԱՇԹՈՑԵԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ

Նախամաշթոցեան շրջանն իր մէջ կ'ամփոփէ հայ գրականութեան սկզբնաւորութենէն մինչեւ գրաւոր մատենագրութիւնը, ժամանակամիջոց մը որու երկարութիւնը դժուարին է որոշել. այն շրջանէն մեզի հասած են լոկ հեղինակներու անուններ եւ մէկ քանի հատակոտորներ եւ այն ալ յաջորդ գրողներու ձեռքով: Աւելորդ է խօսիլ ուրարտեան մատենագրութեան վրայ, ուսկից մեզի փոխանցուած են կոթողներու վրայ փորագրուած պատմական յիշատակարաններ, որոնց լեզուն սակայն տակաւին ամբողջապէս ընթեռնլի չէ եղած: Ուրարտացիներու լեզուն հայերէն չէ, բայց իրենց լեզուի տարրներէն մաս մը կրնայ հայերէնի մէջ գտնուիլ:

Բուն հայ ցեղի Հայաստանի տիրանալով ապահովաբար գրականութիւն մը ծայր տուած է աւելի բանաստեղծական, ինչպէս եղած է գրեթէ բոլոր ազգերու քով, երգը կանխելով գրական արձակը. հայերն ալ աստուածութեանց հանդէպ կամ բնութեան երեւոյթներու առջեւ անշուշտ ստեղծած են երգեր կրօնական, դիւցազնական, հովուական, սիրային: Սակայն շուտով պարսիկ տիրապետութեամբ տոհմային ինքնութիւնը

մեծ մասով կը ջնջուի։ Ազգային գիտակցութեան կատարեալ զարթում մը կ'իրականանայ Արտաշէսի օրով (190 Ն. Ք.) որու համար կը պատմուի թէ ինքնիշխանութիւն մը կը կազմէ ու կը ջանայ ազգային ձուլում մը կատարել երկրին զանազան ժողովուրդներուն մէջ եւ Ստրաբոնի վկայութեամբ՝ կը պարտաւորէ հայ լեզուին գործածութիւնը իր իշխանութեան սահմաններուն մէջ։ Այս յայտնի է որ Արտաշէսի եւ իր յաջորդներուն օրով Հայաստանի մէջ իմացական զարգացում մը կը կատարուի՝ աւելի հելլէն քաղաքակրթութեան ազդեցութեան տակ, եւ մեր աշխարհը Մեծն Տիգրանի եւ Արտաւազդի ատեն թատր կ'ըլլայ յոյն գեղարուեստներուն եւ գրականութեան։ Կը համարինք որ այս բարձրագոյն կրթութիւնը ժողովրդական խաւերու մէջ շատ թափանցած պիտի չըլլայ, որով վերապահուած աւելի ազնուական եւ քրմական շրջանակներուն։

ԳՈՂԹԱՆ ԵՐԳԵՐ

Սոյն շրջանէն մեզի հասած հատակոտորներու տրուած է Գողթան երգեր անունը, որովհետեւ Մովսէս Խորենացի՝ որ կ'աւանդէ այս երգերը, կ'ըսէ թէ անոնք աւելի պահուած էին Գողթն գաւառին մէջ, երկիր գինիի եւ ուրախութեան, որով ունէր իր առանձին երգիչները յոյն հաղներգուներու նման, որ ժողովրդական հանդէսներու կամ ազնուականներու խրախութեանց միջոց կ'երգէին զանոնք՝ ընկերակցութեամբ նուագարանի մը որ բամբիռն կը կոչուէր, որու ինչ գործիք ըլլալուն ծանօթ չենք, բայց ապահով լարական էր։ Հաւանօրէն կը գործածուէին նաև փչողական փողն և սրինգը ինչպէս և լարական փանդիռը, վինը, ջնարն ու տաւիղը. Մամբրէ կը յիշատակէ իր ժամանակին համար երգիոնն ալ։ Այս երգիչները կարելի չէ նկատել իբր բանաստեղծներ, այլ իբր լոկ պահպանողներ և նուագողներ այն հին երգերուն՝ ստեղծուած մեր նախկին քերթողներէն եւ վիպասաններէն։ Սոյն քերթողներու մասին ոչինչ գիտենք. չենք կրնար ըսել թէ բոլորն ալ քուրմեր եղած ըլլան, վասնզի մեզի հասած երգերը կրօնական հանդէսներու առթիւ երգուելու համար յօրինուած չեն.

Թողունք որ գուսանները շատ ծանօթ ալ են արքունիքի կեանքին իրադարձութեանց։ Քերթողները կրնային ոչ թէ մէկ գաւառէ միայն ըլլալ, այլ պատկանիլ բովանդակ Հայաստանի․ սակայն գաւառի մը բնակիչները կրնային աւելի յարմարութիւն ունենալ քերթողական արուեստին։

ԵՐԳԵՐՈՒՆ ՆԻՒԹԸ ԵՒ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Գողթան երգերուն պարունակութիւնը զանազան էր։ Խորենացին իր պատմութեան առաջին գրքին մէջ աւանդածներէն շատերուն իբր հաւաստիք կը մէջբերէ ժողովուրդին մէջ գոյութիւն ունեցող այդ զրոյցները եւ երգերը, զորս ինքը լսած էր․ ատոնք մեծ մասով պատմական կամ դիւցազնական էին ու կը ներկայացնէին հերոսներու կամ թագաւորներու կեանքէն դրուագներ։ Կային սակայն ուրիշ տեսակ երգեր ալ․ այսպէս իր աւանդած ամենահին կտորը՝ նուիրուած Վահագնի՝ կրօնական է․ կը յիշատակէ նաեւ Ցուցք *կոչուած երգերն ալ որ ուրախութեան երգեր էին եւ պարով ընկերացած։ Որով կարելի է այդ երգերը հետեւեալ դասերու բաժնել․* Կրօնական *կամ* դիցաբանական, Պատմական *որոնց* թուելեաց երգ *անունն ալ կու տայ Խորենացի, գուցէ անոնց պատմական նկարագրին համար․* Ցուցք *կամ* ուրախութեան *երգեր, զորս Եղիշէ* նուագ ուրախութեան *ալ կ'անուանէ․* Մրմունջք *կամ* թաղմանական երգեր *երգուած* ձայնարկու *կիներէ, որոնց գլխաւորին* մայր ողբոց *անունը կու տայ Փաւստոս։ Բնական է այս վերջին քնարական կտորները աւելի կարճ բանաստեղծութիւններ էին։ Խորենացի մերթ կը յիշէ նաև* առասպելք, զրոյցք, վէպք և վիպասանութիւնք *անուններն ալ, որոնք քիչ շատ կը համապատասխանեն բառերուն արդի իմաստին․ միայն վէպք եւ վիպասանութիւնքը դիւցազնական երգեր էին։ Այսպէս սոյն երգերուն նիւթը մաս մը քնարական էր՝ ինչպէս կրօնականներուն եւ ուրախութեան երգերուն մէջ, մաս մը դիւցազնական եւ վիպային ու մաս մըն ալ զուտ պատմական։ Ապացոյց չունինք հաւաստելու թէ դիւցազնական եւ պատմական երգերը ամբողջ հայ ազգին պատմութիւնը ներկայացնէին՝ ինչպէս*

կ'ուզեն շատեր՝ Ֆիրտուսիի Շահնամէի նման · աւելի հաւանական է որ անջատ դրուագներ երգէին՝ առնելով դիւցազներու կամ թագաւորներու կեանքի դէպքերէն, սկսելով նախնական դարերէ: Նոյնը կրնանք ըսել կրօնական երգերուն համար: Նկատմամբ թատերական սեռին, որքան որ Էմին կ'ընդունի թէ երգիչները հրապարակներու մէջ կը ձեւացնէին երգին պարունակածը ու Խորենացիի ցցոց եւ պարուց երգերը թատերական կտորներ կը համարի, սակայն իր հետեւութիւնները ճշգրիտ չեն թուիր · այդ երգերը պարզ պարի ընկերացած քերթուածներ էին եւ ոչ թատերական ներկայացումներ: Թատրոնը մեր մէջ գոյութիւն ունէր Տիգրան Մեծի ժամանակ, բայց յունականն էր եւ յունարէն լեզուով · բուն թատերգութիւնը յոյն մտքին ստեղծագործութիւնն եղաւ: Սակայն մեր մէջ կրնան գոյութիւն ունեցած ըլլալ հրապարակի գաւեշտական ժողովրդական ներկայացումները, ինչպէս յայտնի է Մանդակունիի ընծայուած ճառերէն:

ԵՐԳԵՐՈՒՆ ՀՆՈՒԹԻՒՆԸ

Թէ որքան հին են մեզի հասած այս կտորները, անկարելի է ճշդել · սակայն Վահագնի նուիրուածին մէջ ներկայացուած գաղափարը կը նոյնանայ հնդիկ Ռիգ-Վետայի մէջ շատ տեղ ցուցադրուած գաղափարին · հոն ալ ստէպ երկինք եւ երկիր իբր ծնողք կը հանդիսանան · որով այդ երգին գաղափարը կապ ունի հնդիկ բանաստեղծութեան հետ եւ հին շրջան մը կը պահանջէ: Լեզուն ալ ամենապարզ է եւ առանց օտար ազդեցութիւններու: Միւս երգերէն մէկուն մէջ կը յիշուի Արտաւազդի մը Մարակերտ քաղաքը շինելը · եթէ այս Արտաւազդը Արտաշէսի որդին է, այն ատեն ապրած է 145-98 Ն · Ք ·: Ուրիշ երգի մը մէջ կը յիշուի Ալաններու թագաւորին աղջկան պատանդ բռնուիլը · Ալանները երկու անգամ յարձակեցան հայերու վրայ 72ին Ն · Ք · և 135ին Յ · Ք ·: Խորենացի կ'աւանդէ որ երգերուն մէջ յիշուած էր նաեւ Դոմետ անուն մըն ալ, զոր ինքը կը նոյնացնէ հռոմայեցի Դոմետիանոս կայսրին հետ, որ Հայաստան չէ արշաւած · մինչ Հայաստան եկած է Դոմետ Կոր-

բուղոն Ներոնի զօրավարը: Իսկ առասպելներու մէջ կը յիշուին Շամիրամի գործերը որ զմեզ շատ հին դարեր կը տանին, նոյնպէս Տորք Անգեղ հսկային զրոյցները եւ դեռ ուրիշներ: Այսպէս կ'ունենանք երկար դարաշրջան մը Քրիստոսէ շատ առաջ սկսուած, գուցէ 600ի ատենները եւ հասած թերեւս մինչեւ քրիստոնէութեան պաշտօնական մուտքը Հայերու մէջ: Իսկ քրիստոնէութենէն վերջ եթէ նոր երգեր չեն ստեղծուիր, հինները չեն մոռցուիր, ինչպէս կը վկայեն Փաւստոս Բիւզանդ, Խորենացի, Եղիշէ. Գրիգոր Մագիստրոս տասներորդ դարուն գիւղացիներէն կը լսէ գեղեցիկ երգերէն մին «Ո՜ տայր ինձ զծուխ ծխանի»ն եւ մեզի կ'աւանդէ այդ կտորը:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ

Ըսուեցաւ արդէն թէ կրօնական երգերէն մեզի հասած է հատուած մը միայն, մեր գրականութեան ամենահին գոհարը, ուր կը ներկայացուի այլաբանօրէն Վահագնի ծնունդը. Վահագն պաշտուած աստուածութիւն մըն էր, մինչ Խորենացի կը նոյնացնէ իր Տիգրան Ա.ի որդիին հետ:

> «Երկնէր երկին եւ երկիր.
> Երկնէր եւ ծիրանի ծով.
> Երկն ի ծովուն ունէր զկարմրիկ եղեգնիկն.
> Ընդ եղեգան փող ծուխ ելանէր,
> Ընդ եղեգան փող բոց ելանէր,
> Եւ ի բոցոյն պատանեկիկ վազէր.
> Նա հուր հեր ունէր
> Բոց ունէր մորուս
> Եւ աչկունքն էին արեգակունք»:

Այս երգին մէջ երկու տարրներ՝ գաղափարականն և իրականը, դիցաբանականն եւ նկարագրականը շատ անայլայլ կերպով միացած են ու հայ բանաստեղծը իր երեւակայութեան հուրով բնական բոլոր առարկաները տարաշէկ կ'ընէ, որպէս զի աստուածութեան ծնունդը ամենազօր ըլլայ: Վահագնի սակայն ոչ միայն ընծայուած է անձնաւորել արեգակը կամ կրակը,

այլ նաեւ քաղաքակրթութիւն տարածելու եւ ժողովրդեան բարերարող ըլլալու դերերը, առասպելաբանելով թէ կռուեր է օձերու հետ եւ յաղթած, որով վիշապաքաղ ալ անուանուած ու յարդգող· Խորենացիին համաձայն զինքը պաշտած են նաեւ վրացիները: Սակայն Վահագնի ամենամեծ փառքն է Արեւդիք ըլլալն եւ զօրութիւնը անձնաւորելը· այս տեսակէտով մեծ առնչութիւն ունի Հնդիկ աստուածութիւններու հետ եւ արդէն անունն ալ ծագած է Հնդկերէնէ կամ զանդիկ լեզուէ: Ռիգ-Վետայի մէջ ալ Սուխղար՝ արեւդիքը, կը կոչուի զաւակ Ջուրի, ինչպէս է Վահագն: Սակայն անկարելի չէ որ նախապէս Վահագն եղած ըլլայ ամպրոպային աստուածը նման Հնդիկներու Ինտրային, ինչպէս կը մտածեն Մ. Էմին, Մ. Աբեղեան եւ ուրիշներ, եւ յետոյ փոխուած Արեւու աստուածութեան· Ինտրան նման ծնունդ մ'ունի եւ կը կռուի ու կը սպաննէ վիշապները, այն է չար ոգիները:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ

Պատմական երգերն իրենց մէջ կ'ամփոփեն ազգային պատմութեան զանազան դէպքերը: Ժամանակագրական կարգով գուցէ հնագոյններն ըլլան Վարդգէսի մը առաջնորդութեամբ եղած գաղութը (Խորենացիի համեմատ Երուանդ Սակաւակեացի ժամանակ), Արտաւազդի Մարակերտ շինելը յիշատակող երգերը· ոչ մէկ կտոր հասած է Հայկազեան շրջանի Տիգրանի նուիրուած երգերէն և ոչ ուրիշներէ· Խորենացի այդ երգերէն ինչ ինչ բացատրութիւններ կը բերէ իր պատմութեան մէջ, սակայն դժուարին է որոշել թէ որոնք բուն երգերէն կամ զրոյցներէն առնուած են: Աւելորդ չէ յիշեցնել որ մեր պատմութեան մեծ դէմքերէն, Հայկ, Արամ, Տիգրան եւն· Հնդիկ Ռահմայանայի դիւցազներու նմանութեամբ նկարագրուած են: Գր. Խալաթեան կ'ընդունի որ մինչեւ անգամ Վահան Մամիկոնեանի նկարագիրը Փարպեցիի մէջ ժողովրդական երգերէ հանուած ըլլայ, ինչ որ հաւանական չ'երեւիր: Պատմականներէն գիտենք հոս Վարդգէսի երգը·

«Հատուած գնացեալ վարդգէս մանուկ ի Տուհաց գաւառէն
ըզՔասաղ գետով,
Եկեալ նըստեալ զԾրէշ բըլրով, զԱրտիմէդ քաղաքաւ,
ըզՔասաղ գետով,
կռել կոփել զդուռն Երուանդայ արքայի»:

ՎՐՈՅՐ

Պատմական միւս երգերը որ մեզի հասած են, կը պատկանին աւելի ուշ ժամանակի, այսինքն այն շրջանին երբ Պարթեւներու Վաղարշակ արքան Հայոց թագաւոր կը դնէ իր եղբայրը՝ օտարներէ Տիրիթ անուանուած, մինչ Խորենացիէ աւանդուած երգերուն մէջ Արտաշէս կը կոչուի: Այս անգամ երգերուն հետ Խորենացի մեզի տուած է քերթողի անուն մըն ալ՝ Վրոյր, որդի Արտաշէսի եւ բանաստեղծ: Ստոյգ չենք գիտեր թէ ինչ երգած է Վրոյր. սակայն Գողթան երգերուն այն մասերը՝ ուր կ՚երգուին Տրդատի կեանքին դէպքերը, Ալաններու հետ պատերազմն եւ Սաթենիկ օրիորդին հետ տեսակցութիւնը, հարսանիքի նկարագրութիւնը, թագաւորին եղերերգը՝ մահուան գաղափարին առջեւ, իր որդիին՝ Արտաւազդի բնաւորութիւնը, հօր անէծքը, եւն. այս ամէնը կարելի է ընծայել Վրոյրի՝ ժամանակակից եւ անգամ ընտանիքին որով կրնար ամէն բանի տեղեակ ըլլալ. յետոյ ծանօթ նաեւ վիպասանական արուեստին, կրնար երգել: Խորենացի ասոնց Երգք թուելեաց *անունը կու տայ:*

«Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս
ի Սեաւըն գեղեցիկ.
Եւ հանեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն,
Եւ անցեալ որպէս զարծուի սրաթեւ ընդ գետն.
Եւ ձըգեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն,
Ընկէց ի մէջք օրիորդին Ալանաց.
Եւ շատ ցաւեցոյց ըզմէջք փափուկ օրիորդին,
Արագ հասուցանելով ի բանակն իւր»:

Արտաշէսի եւ Սաթենիկի ամուսնութեան հարսանեկան հանդէսը կը նկարագրէ այս տողերով.

«Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեան Արտաշէսի.
Տեղայր մարգարիտ ի հարսնութեան Սաթինկանն»:

Արտաշէսեան կտորներէն գեղեցիկներէն է նաեւ հետեւեալը, ապահով արքային բերանը դրուած·

«Ո՛ տայր ինձ ըզծուխ ծխանի
Եւ զառաւօտն նաւասարդի·
Ըզվազելն եղանց եւ ըզվազելն եղջերուաց·
Մեք փող հարուաք եւ թմբկի հարկանէաք»:

Երգերուն միւս մասերը կը խօսին Արտաւազդ արքայորդիին նկարագրին, իր գանգատին և հօրը անէծքին վրայ· նոյնպէս Սաթենիկ տիկնոջ վիշապազուններու *հետ ունեցած յարաբերութեանց, որոնց ինչ ըլլալը մութ կը մնայ մեզի· այս դէպքերուն հետ կ'երգէին նաեւ Դոմետի մը Հայաստան գալը, որ Կորբուղոնն է ըսուեցաւ՝ Տիրիթի ժամանակ Ներոնէն Հայաստան ուղարկուած· որով այդ բոլոր երգուած դէպքերը այդ թուականին կը վերաբերէին:*

Մեզի հասած Գողթան երգերու մէջ յետնագոյնն է վերջին Տրդատ թագաւորին յաղթութիւնները փառաբանող վէպը՝ որ Ագաթանգեղոսի պատմութեան մէջ յիշատակուած է· այդ վէպը հաւանօրէն իր վրայ շարադրուած է եւ ոչ իր նախորդին ու իրեն ալ յարմարցուած:

Ցուց *եւ* մրմունջ *երգերէն պատառիկներ չեն հասած կարենալու համար դատաստան մ'ընել անոնց գրական արժէքին եւ ընդհանուր յօրինուածքին վրայ:*

ԳՈՂԹԱՆ ԵՐԳԵՐՈՒ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Գողթան երգերը պարզ ժողովրդական երգեր չեն· անոնց մէջ ազգի մը կեանքն եւ ամբողջ խորհուրդը ամփոփուած է: Համեմատաբար որքան փոքրիկ հատուածներ են, բայց գաղափարներու պէս են որ երբեմն հատորներ կ'արժեն: Իրապէս այս տեսակ երգը պատմութիւնը կանխող ձեւն է, որուն մէջ ժողովուրդը դրած է իր տեսլականն եւ ձգտումները, ամէն իր եւ անձ գեղեցկացնելով ու կերպափոխելով· որով պատմական հիմէ աւելի գրական գոյն մ'ունին: Վահագնի նուիրուածը ամէնէն շքեղ կտորն է· ցոյց կու տայ ստեղծող երեւակայու-

թիւն մը հայ մտքին մէջ, որ դիցաբանական անձնաւորութեանց յոյն աստուածներու նման զգալի գեղեցիկ ձեւեր կը հագուեցնէ, լի բորբոքուն կեանքով եւ լոյսով. փառահեղ երկունքն է կարծես հայ կեանքին՝ որ կը վերածնի դէպ ի գաղափարն եւ դէպ ի զարգացումը։ Միւս կտորները աւելի իրական եւ պարզ են, գրեթէ զուտ պատմական, առանց ունենալու գրական գեղեցկութիւն, ինչպէս է Վարդգէսինը։ Իսկ Վրոյրի երգերուն մէջ չենք գտներ այլեւս Վահագնի երգին պարզութիւնն եւ նախնականութիւնը. անոնք աւելի քաղաքականացած դար մը կը մատնանշեն։ Անոնցմով առաջին անգամ մեր գրականութեան մէջ մուծուած կը տեսնենք կեանքի սէրն եւ մահուան զգացումը՝ այնքան անկեղծ և խոր յուզումով արտայայտուած, ինչ որ այդ բանաստեղծութեան կ՚ընծայէ քնարերգակ չեշտ մը բոլորովին զգայնիկ՝ որ կը ծագի կեանքի իրականութենէն։ Մարդկային կեանքի մասին նախկին պայծառատեսութիւնը այլեւս եղծուած է ու ցաւն է որ կը սողոսկի հայ հոգւոյն եւ բանաստեղծութեան մէջ. դժբախտաբար այս յոռետեսութիւնը արքունական շրջանակէն կու գայ. մեզի կը պակսին երգեր բուն ժողովրդի հոգեբանութեան ծանօթանալու համար։

ԵՐԳԵՐՈՒՆ ԼԵԶՈՒՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԸ

Երգերուն լեզուն չենք կարող ըսել թէ դարերու ընթացքին անաղարտ մնացած ըլլայ բերանացի գուսաներգութեամբ, երբ անկարելի չէր որ յաջորդաբար նոր յաւելումներով երգերն ալ ճոխանային, ինչպէս եղած է նաեւ Իլիականի համար. ասկից սպրդած են անոնց մէջ քերականական ձեւեր մը որ մեր դասական լեզուի հոգւոյն համաձայն չեն։ Ասով հանդերձ երգերու լեզուն կը կրէ իր վրայ նախնական գեղեցկութիւն եւ ամբիծ պարզութիւն մը՝ Վահագնի կտորին մէջ. իսկ Վրոյրի երգերուն մէջ կը զգացուի աւելի զօրութիւն եւ պերճութիւն։ Երգերու լեզուին մէջ կան նաեւ աշխարհիկ լեզուի ձեւեր, ինչ որ կը տեսնուին նաեւ Փ. Բիւզանդի գրքին մէջ մանաւանդ խօսակցութիւններուն։ Գողթան երգերու լեզուն ապահով ազդած է հինգերորդ դարու մեր թարգմանիչներու լեզուին վրայ։

Գողթան երգերը ունին առանձին արուեստ եւ տաղաչափական կազմ մըն ալ, որով կը տարբերին արձակէն՝ զգացնելով վանկերու թիւ եւ կշռոյթ: Շատ քննութիւններ կատարուած են այս արուեստը երեւան հանելու համար, առանց սակայն որոշ եզրակացութեան մը յանգելու: Զենք ալ գիտեր թէ այդ երգերը իրենց լեզուով եւ տաղաչափական կազմով իրենց նախնական վիճակի՞ն մէջ աւանդուեր են մեզի, թէ յիշատակողներէն վրանին վերհպումներ կատարուած: Ոմանք այդ երգերուն արուեստը կը մօտեցնեն Աւեստայի տաղաչափութեան, որ կը կայանայ հաւասար թիւով վանկերէ կազմել տող մը՝ մէկ հատածով, եւ տողերն ալ կը կազմեն տուներ. ընդհանրապէս ութոտնեան ըլլալու հակում մը կայ Աւեստային մէջ, մինչ Գաթայի քերթուածներուն մէջ տողերը անհաւասար ոտքով են՝ ինչպէս Գողթան երգերու մէջ: Կան** ալ որ նկատելով Գողթան երգերուն մէջ նոյնիմաստ տողերու կրկնուիլը, եբրայական բանաստեղծութեան մէջ գոյութիւն ունեցող* զուգակշռութիւն *մը կը տեսնեն անոնց մէջ՝ միացած չափականութեան: Մեզի հասած երգերու հատուածները այնքան սակաւաթիւ են որ գրեթէ անկարելի է որոշ բան մը սահմանել. կը զգացուի սակայն մէջը կշռոյթ մը և երաժշտականութիւն մը՝ մեր արդի ազատ չափին նման, յատուկ ինքնին բանաստեղծութեան եւ քերթուածին նիւթին, եւ իմաստներուն համաձայն ծածանող:*

(*) *Ինչպէս Պ. Ֆէթթէր:*
(**) *Գաթըրճեան, Զարբհանալեան:*

Մատենախօսութիւն

Գաթըրճեան Հ. Յ. *Պատմ. մատենագրութեան Հայոց. Վիեննա* 1851 *էջ* 21–43: Էմին Մկ. *Վէպք հնոյն Հայաստանի (գրաբար). Մոսկուա* 1850: Ալիշան Հ. Ղ. *Ազգային վիպասանութիւն ու Յուշիկք Հայրենեաց Հայոց. Վենետիկ* 1920 *հտ. Բ. էջ* 93–114: Ֆէթթէր Պ. *Հին Հայոց ազգային երգերը. տես Տաշեան Հայկական աշխ. Ֆէթթէրի. Վիեննա* 1895 *էջ* 115–

142: Լալայեան Ե. *Համառօտ տեսութիւն Հայ ազգագրութեան (Գողթան երգերու մասին) Ազգագր. Հանդէս Ա. գիրք* 1895 *էջ* 7–26: Աբեղեան Մ. *Հայ ժողովրդական առասպելները. Վաղարշապատ* 1899 *էջ* 10–27, 96–175: Զարբհանալեան Հ. Գ. *Պատմ. հայ հին դպրութեան. Վենետիկ* 1932 *էջ* 135–156: Դուրեան Եղ. Եպ. *Պատմ. հայ մատենագր. Երուսաղէմ* 1933 *էջ* 358–376: Տէր Սահակեան Հ. Կ. *Գողթան երգեր. Բզմ.* (=*Բազմավէպ*) 1902 *էջ* 502–509, 1903, 403–408: (*Հեղինակը կը դնէ ցանկը Գողթան երգերու մասին եղած նախորդ ուսումնասիրութեանց*): Աղբալեան Ն. *Գողթան երգերի մասին. Հայրենիք.* 1927 *Յուլիս, էջ* 46. *Օգոստոս, էջ* 48: Նարդունի Շ. *Փորձ համեմատութեան եբրայական բանաստեղծութեան Գողթան երգերու մէջ. Վէմ,* 1933 *Սեպտ. – Հոկտ. էջ* 53: Ե. Ե. Դ. *Վահագն. Սիոն* 1933, 143:

ԳԼՈՒԽ Բ

1. Հեթանոս մատենագիրներ. Մար Աբաս Կատինա. Արտաւազդ թագաւոր. Ողիւպ քուրմ. 2. Քրիստոնէական ազդեցութիւնը հայ մտքին վրայ 400էն առաջ. ասորի ազդեցութիւնը. յոյն ազդեցութիւնը. ժողովրդական յարումը ազգային վէպերուն. Անջատ հելլենականութիւնը եւ Պրոյերեսիոս:

ՀԵԹԱՆՈՍ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ

Նախամաշթոցեան շրջանին մէջ Գողթան երգերէն զատ կը յիշուին նաեւ ուրիշ գրական արտադրութիւններ, որոնք հասած չեն մեզի եւ միայն անոնց հեղինակներուն անունները են որ աւանդուած են: Յիշենք գլխաւորներէն.

ՄԱՐ ԱԲԱՍ ԿԱՏԻՆԱ

Խորենացի կը յիշէ Մար Աբաս Կատինա անուն ասորի պատմագիր մը, ուսկից ինք կ'օգտուի իր Հայկազուններու շըրջանին պատմութեան համար: Խորենացիի համեմատ հայ առաջին Պարթեւ թագաւորը՝ իրմէ Վաղարշակ կոչուած, երկրին

պատմութեան վերաբերեալ գրուած մը չգտնելով, Մար Աբաս կը ղրկէ իր եղբօր՝ պարսիկ թագաւորին, Նինուէի դիւանին մէջ փնտռելու եւ հոն կը գտնէ գիրք մը՝ ուր կ'ըսուի թէ «Այս մատեան հրամանաւ Աղեքսանդրի (+326 Ն. Ք.) ի քաղդէացւոց բարբառոյ փոխեալ ի յոյնն, որ ունի զբուն հնոց եւ զնախնեացն բանս»: Խորենացի այս գրքէն կը քաղէ իր պատմութեան առաջին գրքին նիւթին մեծ մասը: Մար Աբասի ընծայուած այս պատմագրութիւնը ուրիշ կերպով ծանօթ չէ մեզի:

Այս անձին շուրջ բազմաթիւ քննութիւններ կատարուեցան բանասէրներու կողմէ եւ շատեր անոր գոյութիւնն ալ ուրացան, գոնէ ինչ ոճով որ Խորենացի կը ներկայացնէ: Աւելի ստոյգ կ'երեւի որ Մար Աբաս քրիստոնեայ շրջանին պատկանող հեղինակ մ'ըլլայ (Բ. դար) ինչպէս անունն ալ կը յայտնէ, և գրած արեւելեան ազգերու պատմութիւն մը՝ ուսկից օգտուեր է Խորենացի:

ԱՐՏԱՒԱԶԴ ԹԱԳԱՒՈՐ

Արտաւազդ՝ Տիգրան Մեծի որդին, առաջին թագաւորն է որ կը ներկայանայ հայ պատմութեան մէջ իբր գրական դէմք: Իր հօրը օրով հելլէն կրթութիւնը լայն ասպարէզ գտած էր մասնաւորապէս արքունիքին մէջ եւ գիտենք որ յոյն արուեստագէտներ այդ լեզուով դասական թատերգութիւններ կը ներկայացնէին: Արտաւազդ որով գրական բարձր կրթութիւն մը ստացած է եւ իր թագաւորութեան տարիներուն կը գրէ յոյն լեզուով ողբերգութիւններ, ճառեր եւ պատմական գործեր, որոնց մէկ մասը Պլուտարքոսի (50–120 Յ. Ք.) ժամանակ, որ այս տեղեկութիւնները մեզի կ'աւանդէ, տակաւին գոյութիւն ունէին. մեր ձեռքը դժբախտաբար ոչինչ հասած է:

ՈՒՂԻՒՊ ՔՈՒՐՄ

Խորենացի կը յիշէ այս անձն ալ, քուրմ Հանի ամրոցին եւ հեղինակ մեհենական պատմութիւններու, ուսկից կ'օգտուի

նաեւ Խորենացի· իրեն համաձայն Գողթան երգերու Արտաշէսէն յետոյ ապրած է· ուրիշ աղբիւրէ մեզի անծանօթ է սոյն հեղինակը։

ՔՐԻՍՏՈՆԷԱԿԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆ

Հեթանոսութեան շրջանին հայերու կրթական վիճակը նախանձելի չէր· գրերու չգոյութեան պատճառով առանձին մատենագրութիւն մը ստեղծել կարելի եղած չէր· տեսանք արդէն որ Գողթան երգերը իրենց սակաւութեամբ եւ հատուածեալ ըլլալուն պատճառով բարձր գրականութիւն մը ցոյց չեն տար։ Խորենացի ասոր պատճառ կը նկատէ քաղաքական պարագաներէ աւելի, հայերու ունեցած բնածին անսիրելիութիւնը գրական կեանքին համար։ Որքան Աղեքսանդրի մահէն յետոյ հելլէն կրթութեան շունչ մը ծայր կու տայ Արեւելքի մէջ, մեր մէջ սակայն խորարմատ եւ տեւական չ'ըլլար· Տիգրան յոյն քերթողներ եւ արուեստագէտներ կը փոխադրէ Հայաստան գրական բարձր կեանք մ'ունենալու համար, բայց իր որդիով ամէն ինչ կ'անհետանայ· կը մնայ սակայն յունարէն լեզուն արքունական յարաբերութեանց համար պարսկերէնի հետ եւ Խոսրով՝ քրիստոնեայ Տրդատի հայրը՝ յունարէն կ'արձանագրէ իր յաղթութիւնները։

ԱՍՈՐԱԿԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆ

Քրիստոնէութեան յայտնուելով Հայաստանի մէջ ոչ միայն քաղաքական եւ ընկերային այլ նաեւ գրական փոփոխութիւն մը կը սկզբնաւորի։ Նոր կրօնքը կը մտնէ նախ ասորի ազդեցութեամբ· նախապէս ալ հեթանոսութեան շրջանին հարաւային մասերուն մէջ ասորիներն սկսած էին ազդեցութիւն մը զգացնել, հիմա սակայն աւելի կը զօրանայ։ Անընդունելի չէ որ քրիստոնէութիւնը մեր մէջ մտած ըլլայ իր սկզբնաւորութեան շրջանին իսկ՝ ասորի ուսուցումով եւ կրօնական առաջին ծանօթութիւնները այդ ուղղութեամբ եղած ըլլան, նոյնպէս

ծանօթութիւնը Աւետարանին, Սաղմոսներուն եւն. դուցէ խմբագրուած ալ ըլլայ գրութիւն մը Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան մուտքին մասին՝ կէս մը վկայաբանական եւ կէս մը պատմական. այդ ուղղութեամբ է որ յետոյ յօրինուեցան քանի մը գործեր, ինչպէս Լաբուբնիա կամ Վարդապետութիւն Ադդէի, Վկայաբանութիւն Թադէի առաքելոյն եւ Սանդխտոյ կուսին, ու ծանօթացան Բարդածան ասորիի պատմական գործերուն, որու համար կ'աւանդէ Խորենացի թէ Անի ամրոցին մեհենական պատմութիւնները կարդացած է: Ս. Սահակի շրջանին՝ Ղ. Փարպեցիի վկայութեամբ, Այրարատ գաւառի եկեղեցիներու եւ վանքերու մէջ կրօնական պաշտամունքը ասորերէն կը կատարուէր: Յիշենք նաեւ որ Միջագետքի ասորի թագաւորներէն ոմանք մերիններէն հայ թագաւորներ նկատուեցան, ինչպէս Աբգար:

ՅՈՒՆԱԿԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆ

Քրիստոնէութիւնը բաւական տարածուած Հայաստանի հարաւ-արեւելեան մասին մէջ, կը հասնի յունական առաքելութիւնը Կեսարիայէն եւ անոր գլխաւորը կ'ըլլայ Գրիգոր, որու յետոյ Լուսաւորիչ տիտղոսը կը տրուի: Սա կը յաջողի մկրտել Տրդատ թագաւորը եւ իր հետ բերելով յոյն վարդապետներ, յունարէնը կը մտցնէ հայ եկեղեցիներուն մէջ: Տրդատի հետ արքունիքն ալ կը համակրի քրիստոնէութեան. իսկ ժողովուրդը դեռ կը շարունակէ չափով մը պահել իր հեթանոս պաշտամունքները: Բոլոր երկիրը քրիստոնէութեան դարձած՝ կրօնական երկու բաժանում կ'ունենայ, ասորական եւ յունական. ասորականը կը տիրէ երկրին արեւելեան գաւառներուն մէջ եւ կը կռթնի պարսիկներու այն չափով՝ որ թոյլատրէին քրիստոնէութիւնը պահպանել. երկրորդը տիրող կը դառնայ արեւմտեան գաւառներուն մէջ եւ կը յենու հռոմէական զօրութեան: Ազգային գրականութիւնը այս շրջանին բան մը չ'աւելցներ իր կեանքին վրայ, հայ միտքը սակայն նոր գաղափարներու կ'ընտանենայ ծանօթութեամբ ասորերէն լեզուին մէջ երեւցած նորագոյն գործերուն՝ Եփրեմի, Ափրատի,

Մարութայի եւն․ ինչպէս նաեւ յոյն առաքելութեան միջոցաւ յոյն կրօնական երկասիրութեանց եւ մշակոյթին։

ԺՈՂՈՎՐԴԻՆ ՅԱՐՈՒՄԸ ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԷՊԵՐՈՒՆ

Ազգին մէջ, աւելի ժողովրդական խաւերուն մէջ, կայ դեռ պաշտամունք մը հայ հողին եւ վէպերուն նոյնպէս նաեւ հեթանոս արարողութեանց․ եթէ նոր երգեր չեն յօրինուիր, կը ջանան պահպանել հինները եւ ճաշակել անոնց գեղեցկութիւնը։ Նախարարական տուները կը շարունակեն գրել իրենց պատմութիւնը՝ անշուշտ դիւցազնական շունչով։ Միանգամայն կը գրուին պետական մուրհակներ, դաշինքներու թուղթեր պարթեւերէն կամ յունարէն։

ԱՆՋԱՏ ՀԵԼԼԵՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ․ ՊՐՈՅԵՐԵՍԻՈՍ

Զմոռնանք յիշել այս շրջանիս երեւցող անջատ հելլենականութիւն մըն ալ մեր մէջ։ Որքան քրիստոնէութեամբ դպրոցներ կը բացուին հայ պատանիներու համար, ինչպէս կը պատմուի Լուսաւորչի բայց մանաւանդ Ներսէս Մեծի համար, ազնուական պատանիներ սակայն ուսման համար կ՚երթային յոյն քաղաքներ Կեսարիա, Աթէնք, Բիւզանդիոն՝ հոն զարգացնելու իրենց կրթութիւնը, ու իրենց դարձին ապահով էին բարձր ասպարէզներու մէջ մտնելու։ Բարսեղ Կեսարացի եւ Գրիգոր Նազիանզացի հայրապետները կը նկարագրեն իրենց այս հայ ընկերակիցները տաղանդաւոր երիտասարդներ՝ բայց չարաճճի եւ կռուասէր։ Ասոնցմէ մէկը՝ Պրոյերեսիոս անունով, նշանաւոր կը հանդիսանայ իր ճարտարախօսութեամբ։ Կը սորվի նախ Անտիոք, Բիւզանդիոն, Աթէնք եւ յետոյ կ՚անցնի Հռոմ ու հոն մեծ համբաւ կը հանէ։ Հռոմայեցիք իր արձանը կը կանգնեն այս վերտառութեամբ․ «Թագուհին ոսկեղերաց Հռովմ Թագաւորին բանից»։ Եւնաբիոս յոյն կենսագիր մը Դ․ դարուն կ՚աւանդէ այս դէպքը մեզի։ Մեր հեղինակները չեն ճանչնար Պրոյերեսիոսը եւ իր գործերը մեզի հասած չեն։

Մատենախօսութիւն

Ֆէթթէր Պ. *Մար-Աբաս Մծուրնացւոյ գիրքը. տես Տաշեան, Հայ. աշխ. Ֆէթթէրի էջ* 31–45: Գարագաշ Ա. Մ. *Քննական պատմ. Հայոց. Թիֆլիս* 1895 *Ա. մասն էջ* 88–202: *Մարիբաս Կատինայի սուտ բնագրին բեկորներու գիւտը. Հ. Ա.* (=*Հանդէս Ամսօրեայ*) 1897 *էջ* 2. *տես եւ. Բզմ.* 1897 *էջ* 42: Թոփչեան Յ. *Մարիբաս. Արարատ* 1903 *էջ* 526, 621: Կ. Յ. Բ. *Մարիբաս Բաղդէացիի սուտ ժամանակագր. Բանասէր* 1905 *էջ* 129: Մառ Ն. *Մարիբասի գրքի արաբերէն թարգմանութեան մասին. Բզմ.* 1903, 440 *Մ. Շովբեանէ*: Զարբհանալեան Հ. Գ. *Պատմ. Հայ հին դպր. էջ* 161–171 *եւ* 256–265. *Պրոյերեսիոսի մասին տես նաեւ Նոր Այգ.* 1914 *թ.* 1–2 *էջ* 28–30, *որ Զարբհանալեանին համառօտումն է*: Դուրեան Ե. Ե. *Պատմ. հայ մատ. էջ* 251–255, 299–307:

ՄԱՇԹՈՑԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

ԳԼՈՒԽ Գ.

Մաշթոցեան շրջանի սկզբնաւորութիւնը· քաղաքական վիճակը հին-
գերորդ դարուն սկիզբը· եկեղեցականութիւնն եւ անոր ազդեցութիւնը·
գրական կեանքը՝ մենաշնորհ եկեղեցական դասին· օտար ազդեցու-
թիւնները· գրերու գիւտը· գրերու գիւտը մեր պատմութեան համե-
մատ· նախամաշթոցեան հայ գրերու չգոյութիւնը· դանիէլեան գրերը,
անոնց ծագումն ու էութիւնը· Մաշթոցի դերը գրերու գիւտին մէջ·
հայ գրերու ծագման խնդիրը· գրչութեան ձեւեր:

Տեսանք հայ գրականութեան նախնական շրջանը՝ ուր հայը գրական կեանքը կը սկսի երգով ու գուսաներգութեամբ· որով կարելի է այդ ժամանակամիջոցը գուսաներգակ ալ կոչել: Հիմա նկատենք հայ գրական կեանքի այն շրջանը՝ ուր կը սկզբնաւորի իր գրաւոր գրականութիւնը· այս շրջանով է որ մենք կը ծանօթանանք իրեն ու կը գնահատենք իր գործը: Սոյն շրջանին դուռը մեզի կը բանայ գրերու գիւտը, վասն զի գրի գործածութեամբ հայ մտքի արտադրութիւնները անկորուստ կը պահուին:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԴԱՐՈՒՆ ՍԿԻԶԲԸ

Գրերու գիւտին ինչպէս նաեւ անոր յաջորդող մեր ըսկըզբնական գրականութեան վրայ ժամանակի քաղաքական վիճակը կ՚ունենայ իր ազդեցութիւնը: Հայաստանի երկուքի բաժանումէն վերջ 385ին՝ անկայուն կացութիւն մը կը ըստեղծուի մեր երկրին համար· չկայ քաղաքական տիրող ոյժ

մը որ իշխէ համայնքին եւ պարտադրէ ազգային կեանք եւ միութիւն մը. անհատներ, մանաւանդ նախարարներ կը տարուբերին երկու հոսանքներու մէջ՝ պարսկականին եւ յունականին, եւ զգացումներու կամ շահերու համեմատ կը յարին մէկին կամ միւսին՝ վտանգելով ազգային կեդրոնացումը: Աղնուականներու հետ ժողովուրդն ալ կը զգայ այս բաժանումին յոռի հետեւանքները, մանաւանդ երբ պարսիկ իշխանութիւնը թագաւորներու տեղ մարզպաններ կը կարգէ և գլխաւոր պաշտօնները, ինչպէս սպարապետութիւնը՝ կը յանձնէ իրեն յարող անձերու: Բարեբախտաբար այս տարիներու ընթացքին չեն պատահիր քաղաքական մեծ դէպքեր, որ աւերեն երկիրն ու վրդովեն խաղաղութիւնը. ընդհակառակն Վռամշապուհ մինչեւ իսկ անդորր եւ երջանիկ թագաւորութեան տարիներ կ'ունենայ:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆ ԵՒ ԱՆՈՐ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ

Քաղաքական իշխանութեան տկարանալով՝ մասնաւորապէս 390–440ի շրջանին, իշխող եւ ազդեցիկ դիրք մը կը ստանայ եկեղեցական նուիրապետութիւնը: Սահակ Պարթեւ, որ իր հայրերու հոգին եւ կարողութիւնները ժառանգած էր, կը յաջողի ուղղիչ եւ առաջնորդ ըլլալ քաղաքական կեանքին ալ ու իր հեռատես քաղաքականութեամբ խաղաղել երկիրը՝ երկուքի բաժանումի վատ հետեւանքները չէզոքացնելով: Իսկ իր եկեղեցական գործունէութիւնը լուսաշող եւ արդիւնաւոր կը դառնայ:

Հայ Եկեղեցին կրօնական տեսակէտով մեծապէս կը բարգաւաճի ներքին կազմակերպութեամբ եւ քարոզչական գործերով. սակայն իրեն կը պակսի ազգային կնիքը: Եկեղեցիներու մէջ պաշտամունքները կը կատարուին ոչ թէ հայերէն, այլ ասորի եւ յոյն լեզուներով. նմանապէս արձանագրութիւնները թուղթերու կամ դաշինքներու կը կատարուին օտար լեզուներով՝ հայ տառերու չգոյութեան պատճառով: Հայ ուրոյն գրերու պակասը կը դժուարացնէ նաեւ ձուլումն եւ միութիւնը հոգիներու մէջ, քանի որ կրօնա-

կան տեսակէտով հայեր չէին տարբերիր ինչպէս իրենց դաւանանքով նոյնպէս գործածած լեզուով եւ ծէսով յոյներէ եւ ասորիներէ:

Ժամանակի մեծ մտքերը զբաղեցնող գլխաւոր հարցը կ'ըլլայ ուրոյն գիր ունենալու խնդիրը, որ կրնայ փութով գտնել իր լուծումը, տալով մեզի նաեւ գրաւոր գրականութիւն մը՝ ոսկեղէն շրջանը կազմող մեր գրաբար մատենագրութեան լեզուական տեսակէտով: Դժբախտաբար 451ի ձախորդ դէպքերը կը կասեցնեն սկսուած գրական շարժումը· սակայն աւելի ուշ՝ Վահան Մամիկոնեանի մարզպանութիւնը կը խաղաղէ կրքերն եւ մտքերը՝ կրկին նուիրուելու գրական կեանքին:

ԳՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ ՄԵՆԱՇՆՈՐՀ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԴԱՍԻՆ

Գրական կեանքը մեր մէջ հին ատեն ամբողջ ժողովուրդի սեփհական զբաղումը չէ եղած: Ընկերութիւնը՝ ինչպէս ծանօթ է, կը կազմուէր գլխաւոր երեք դասակարգերէ· Ազնուականութիւնը, Կղերն ու Ռամիկը՝ որ կ'ամփոփէր միջակորեարէն մինչեւ գործաւոր եւ շինական դասերը: Ինչպէս որ նախաքրիստոնեայ շրջանին ուսումնական կեանքը յատուկ եղած էր ազնուականներու եւ քուրմերու, նոյնպէս կը շարունակէ ըլլալ քրիստոնէութենէն վերջ ալ: Բայց գրականութիւնը բուն իր կեանքի զբաղում՝ կղերին մենաշնորհը կ'ըլլայ· իրապէս մեր հին բոլոր մատենագիրները կղերական դասին կը պատկանին· բնականօրէն ատով գրականութիւնը պիտի ստանար կրօնական նկարագիր մը թէ՛ մշակուած նիւթերով, եւ թէ նոյն իսկ կրօնականէ տարբեր նիւթերու մէջ ալ հեղինակները պիտի դնէին իրենց յատուկ մտայնութիւնն եւ տեսութիւնները, ինչպէս կը նշմարենք պատմագրութեան մէջ: Արդէն դպրոցները կղերին ձեռքն էին ու հետեւաբար աւանդուած դաստիարակութիւնն եւ ուսումնական մշակոյթը կը ստանայ բացարձակ կրօնական բնոյթ եւ նկարագիր: Անկից մեր հին մատենագրութեան մէջ գրական տեսակներու զանազանութիւն գոյութիւն չունի եւ քիչ չատ միեւնոյն նիւթերն են որ կը մշակուին հեղինակ-

ներէ զարերու ընթացքին, ինչպէս են Ճառագրութիւն, Մեկնութիւն, Պատմագրութիւն եւն.:

ՕՏԱՐ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Պէտք չէ անտեսել նաեւ օտար ազդեցութիւնները, որոնց կ'ենթարկուի մեր գրաւոր գրականութիւնը իր սկզբնաւորութեան շրջանին. անոնք կրկին են այդ ժամանակ. ասորի *եւ* յունական: *Արդէն արեւելեան եւ հարաւային գաւառներու մէջ ասորերէն լեզուն էր գործածուածը հայ գրերու գիւտէն առաջ կրօնական պաշտամունքին մէջ, իսկ արեւմտեան մասին մէջ յունարէնը, ինչ որ իր հետեւանքները պէտք էր ունենալ:*

Յունարէնը սակայն աւելի գերակշիռ կ'ըլլայ իր գրական ազդեցութեամբ՝ քան ասորերէնը, որ աւելի դաւանաբանական տեսակէտով կարեւորութիւն կ'ունենայ: Գիտենք արդէն թէ հայ պատանիներ իրենց ուսումնական զարգացման համար ընդհանրապէս կ'ուղեւորէին օտար քաղաքներ, ինչպէս Եդեսիա, Կեսարիա, Բիւզանդիոն, եւն. ու իրենք են որ յետոյ գրական կեանքի կը նուիրուէին: Իրապէս մեր հեղինակները՝ մանաւանդ այս առաջին շրջանին, օտար լեզուով եւ մշակոյթով սնած միտքեր են. օտարներու գործերն է որ կը հայացնեն. հայերէն լեզուի կ'ընծայեն յունարէնի ձեւերն եւ ոճերը. ինքնագիր երկասիրութիւններու մէջ գրեթէ միշտ համամարդկային նիւթեր կը մշակեն, որոնք աւելի աղերս ունին քրիստոնէական վարդապետութեան հետ. պատմական գրութեանց մէջ ալ, բացի մէկ երկուքէն, ազգային կեանքին կնիքն եւ նկարագիրը թեթեւօրէն կը նշմարուին: Դարձեալ ազգային նկարագրով ուսումնական բարձրագոյն կրթարանի մը պակասը կը նկատուի մեր երկրին մէջ:

Բաղդատելով նախամաշթոցեան ժամանակին հետ՝ այս շրջանին գրականութիւնը միայն լեզուով ազգային նկարագիր ունի:

ԳՐԵՐՈՒ ԳԻՒՏԸ

Հայ գրերու գիւտը դարագլուխ մը կը կազմէ մեր գրականութեան պատմութեան մէջ, մանաւանդ թէ անով կը սկսի բուն գրականութիւննիս, վասն զի առանց գրի չէր կրնար զարգանալ եւ մեզի փոխանցուիլ: Մինչդեռ հայ կեանքի համար վերջանալու մօտ էր քաղաքական անկախութիւնը, գրին գիւտով գրական թագաւորութիւն մը ծնունդ կ'առնէ ու կը ծաղկի մեր երկրին մէջ, ընծայելով ազգին նորոգ կեանք մը՝ աւելի գեղեցիկ եւ աւելի տեւական քան քաղաքականը: Մաշթոց անունով մէկը՝ կոչուած նաեւ Մեսրոպ, այս նոր կեանքին ծնողը կը նկատուի. ինքը կը կանգնի մեր գրական պատմութեան մէջ հսկայի մը պէս, որ կը փակէ հինը՝ պարզելու համար նորը: Թէ իրապէս ի՞նչ եղած է իր գործը, այնքան որոշ չենք գիտեր. բայց այս խորհրդաւորութիւնը աւելի նուիրական ըրած է իր դէմքը եւ աւելի սքանչելի՝ իր գործը ու կը նայինք իրեն իբր ազատարարի մը: Տեսնենք թէ պատմութիւնը ինչպէս կը ներկայացնէ հայ գրերու գիւտին եղելութիւնը. իբր գլխաւոր աղբիւր ունինք Կորիւնի գրած Մաշթոցի կենսագրութիւնը, Ղ. Փարպեցիի եւ Խորենացիի պատմագրութիւններն եւ դեռ աւելի յապաղեալ ժամանակներու մէկ քանի գրուածներ. աւելի հեղինակութիւն կու տանք Կորիւնի որ Մաշթոցի աշակերտներէն էր:

ԳՐԵՐՈՒ ԳԻՒՏԸ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԵՄԱՏ

Մաշթոց կը ծնանի Տարօնի Հացեկաց գիւղը հաւանօրէն 361ի տարիները, հօր անունը Վարդան էր եւ գուցէ Մամիկոնեան տունէ. կը դաստիարակուի Ներսէս Մեծի հսկողութեան ներքեւ, կը հմտանայ յունարէն, բայց աւելի ասորերէն եւ պարսկերէն լեզուներու եւ դպրութեանց: Յետ զինուորական ասպարէզին մէջ մտնելու եւ արքայական դիւանին մէջ ծառայելու իբր ատենադպիր, կ'ընդգրկէ եկեղեցական վիճակը շուրջ 391ին եւ կը նուիրուի միայնակեցութեան: Գողթն գաւառին մէջ կը սկսի իր հոգեւոր առաքելութիւնը եւ կը հիմնէ նաեւ

տեսակ մը դպրոցական հաստատութիւններ։ Իր այս կեանքի շրջանին նկատելով եկեղեցիներու մէջ Ս. Գիրքն օտար լեզուով կարդալու եւ ապա թարգմանելու գործին պատճառած անպատեհութիւնները, կը խորհի հայ գրեր հնարել որպէս զի եկեղեցական պաշտամունքը տոհմային լեզուով կատարուի ու ժողովրդեան հասկնալի դառնայ։ Ս. Սահակի դիմելով կը յայտնէ անոր իր այս գաղափարը եւ միասին կ'աշխատին, բայց զուր տեղ. կ'իմացնեն նաեւ Վռամշապուհ թագաւորին. արքան կը յիշէ որ Դանիէլ ասորի եպիսկոպոսի մը քով գրեր կը գըտնուին. մարդ կը ղրկուի եւ այդ գրերը բերել տալով կը յանձնուին Սահակի եւ Մաշթոցի, որոնք ուրախացած սոյն գիւտին վրայ՝ թագաւորին պատանիներու խումբեր հաւաքել կու տան եւ կը սկսին այդ գրերով ուսուցանել։ Երկու տարուան (կամ նորերէն ոմանց համեմատ երկու ամսուան) փորձը ցոյց կու տայ որ նորագիւտ գրերը անբաւական էին մեր լեզուին բոլոր հնչիւնները կապել, կամ Կորիւնի բառերով «ողջ ածել զսիղոբայս եւ զկապս հայերէն լեզուոյն», այն ատեն կ'աշխատին խնդրին ուրիշ ելք մը գտնել։ Մաշթոց անձնապէս կ'ուզէ քննել խնդիրը եւ կ'երթայ Ասորիք այցելելով Եդեսիա եւ Ամիդ քաղաքները աշակերտներու բազմութեամբ, որոնցմէ մաս մը կը սահմանէ ասորի եւ մաս մըն ալ յոյն դպրութիւն սորվելու։

Մաշթոց Դանիէլի քով աւելի բան մը չի գտներ, որով Եդեսիայի մատենադարանապետին Պղատոնի կը դիմէ. սա ալ չկարենալով գոհացնել զինքը՝ կ'առաքէ իր վարժապետին Եպիփանի, որ գրադարանէն մատեաններ առած մեկնած էր. երբ Մաշթոց կը հասնի Սամոսատ, Եպիփան մեռած էր արդէն. հոն Խորենացի Մաշթոցի ճամբորդել կու տայ մինչեւ Սամոս կղզին անցնելով Փիւնիկէէ. իրեն լոյս մը չի կրնար տալ նաեւ Հռոփանոս՝ Եպիփանի ուրիշ աշակերտ մը. յուսահատ դիւաններու և մարդերու օժանդակութենէն, նուիրուելով աղօթքի և առանձնութեան, հաւանօրէն Սամոսատի մօտերը՝ կը հնարէ իր սքանչելի աջով հայ լեզուի գրերը, զանոնք «նշանակեալ, անուանեալ եւ կարգեալ յօրինէ սիւղոբայիւք եւ կապօք»(Կոր.) և Հռոփանոսի հետ կը կատարէ գրերու ընտրութիւնը «զնըր-

բաղոյնան, զկարճն եւ զերկայնն, զառանձինն եւ կրկնաւորն». ապա անմիջապէս կը ձեռնարկեն թարգմանութեան սկսելով Սողոմոնի Առակներու գրքէն։ Երբ Մաշթոց կը վերադառնայ Հայրենիք, թագաւոր եւ կաթողիկոս անհամար բազմութեամբ ընդ առաջ կ'ելլեն մինչեւ Ռահ գետին քովերը։ Մաշթոց գրերու գիւտը կը կատարէ 405-407ի շրջանին. ընդհանրապէս ամէնէն կ'ընդունուի թէ դանիէլեան գրերը ճանչցուեցան 405ին. այս թուականին վրայ աւելցնելու է փորձի ապարդիւն շրջանը, ուսկից վերջ Հացեկացին կատարեց մեր այբուբենի գիւտը։

Ահա թէ ինչպէս մեր պատմիչները կը ներկայացնեն մեզի հայ գրերու գիւտին դէպքը, առանց որոշ եւ ճշգրիտ տեղեկացնելու կարեւոր կէտեր եւ առանց իրարու հետ միաբանելու մանրամասնութեանց վրայ։ Ամէնքն ալ սակայն համաձայն են հաստատելու՝ թէ գիր հնարելու գաղափարը կը յղանայ Մաշթոց. թէ դանիէլեան գրերը անբաւական էին մեր լեզուին հնչիւններուն համար եւ թէ Մաշթոց կ'ըլլայ որ մեր լեզուին յարմար գիր գտնելու խնդիրը կը լուծէ գործնականապէս։ Կարենալու համար աւելի պայծառ գաղափար մը կազմել գրերու գիւտի գործին վրայ եւ լաւ ալ ըմբռնել Մաշթոցի կատարած դերը, համառօտ մը ինչ ինչ կէտեր աւելի լուսաբանենք, առանց սակայն մտնելու բանասիրական քննութեանց մէջ։

ՆԱԽԱՄԱՇԹՈՑԵԱՆ ՀԱՅ ԳՐԵՐՈՒ ԶԳՈՅՈՒԹԻՒՆԸ

Ա. Հակառակ շատերու՝ անկարելի կը թուի ընդունիլ գոյութիւնը նախամաշթոցեան հայ տառերու, որոնք առեն մը գործածուած ըլլան եւ ապա թողուած զանազան պատճառներով։ Որքան զարմանալի թուի գոյութիւնը անգիր ազգի մը եւ գրականութեան մը, սակայն պատմական եղելութիւնը կը հարկադրէ զմեզ ընդունիլ ասիկա։ Նախամաշթոցեան գրերու ոչ մէկ հետք ունինք եւ ոչ մէկ պատմական յիշատակութիւն. Փարպեցիի մէկ բացատրութիւնը միայն «թէ զոն նշանագիրք հայերէն լեզուիս» կարծես ատոնց գոյութի՛ւնը կ'ուզէ հաստատել. սակայն Փարպեցիի այդ տեսութիւնը կամ սխալ հասկա-

ցողութեան արդիւնք է եւ կամ կանխակալ կարծիք մը՝ դանիէլեան գրերը հին հայ գրեր ենթադրելով․ մինչդեռ Կորիւն աւելի որոշ և ստոյգ կ'ըսէ՝ թէ այն «նշանագիրք յայլոց դպրութեանց թողեալք եւ յարուցեալք գիւտեցան»․ Հայ թագաւորներու արձանագրութիւններն ալ Մաշթոցէն առաջ յոյն գրով եւ լեզուով յօրինուած են։

Դարձեալ անկարելի է ընդունիլ թէ օտար լեզուներու նշանագրերը, ինչպէս պարսիկ, յոյն, ասորի, գործածուած ըլլան հայերէն գրելու տիրող հանգամանքով․ ոչ մէկ պատմական վկայութիւն ունինք անոնց գործածութիւնը երաշխաւորող․ մանաւանդ թէ գիտենք որ Մաշթոցէն առաջ եկեղեցական արարողութիւն եւ ընթերցում ասորի եւ յոյն լեզուներով կը կատարուէին․ եթէ այդ լեզուներու տառերը գործածուէին հայերէն գրելու, ապահովապէս գոնէ պաշտամունքի գրքերը կը թարգմանուէին․ Մաշթոց ալ հարկ չէր զգար այնքան տքնիլ գիր հնարելու համար, կ'առնէր անոնցմէ մէկը կը կատարելագործէր և կ'ընդհանրացնէր։ Նախամաշթոցեան ժամանակէն հասած հայ թագաւորներու դրամներն ալ յունարէն են եւ ոչ յունատառ հայերէն։ Մեր պատմիչները երբ հելլենացի կամ պարսկական գիր կ'ըսեն, կը հասկնան լեզու եւ ոչ նշանագիրը։ Հետեւաբար բռնադատուած ենք ընդունիլ որ օտարալեզու նշանագիր գործածուած չէ հայերէն գրութեան համար։

ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ ԳՐԵՐԸ

Բ․ Դանիէլէն առնուած գրերը ոմանց համար պարզ տառերու ցանկ մը կը ներկայացնէին, իսկ ուրիշներու համար ամբողջական գրուածք մը՝ միացած նախապէս կատարուած փորձէ մը՝ օտար գրերը հայերէնի յարմարցնելու։ Գրերը դանիէլեան կը կոչենք՝ այդ անձին քով գտնուած ըլլալուն համար և ոչ թէ որովհետև Դանիէլ զանոնք հնարած էր․ այս վերջին պարագային հնարողը կը ջանար լեզուի հնչումներուն համապատասխանող գրեր ստեղծել։ Դանիէլեան գրերուն թիւին եւ ծագման մասին ժամանակակիցները ոչինչ կ'ըսեն․ Նոր բանասէրներէն կան որ սեմական կը համարեն, որով այբուբեն մը զուրկ ձայ-

նուարներէ․ ուրիշներ փիւնիկեան կը կարծեն, իսկ շատեր ալ յունական, որ աւելի ճիշտ կը թուի: Այդ գրերը ինչ ծագումէ ալ ըլլան և թուով շատ թէ սակաւ, յայտնի է որ անբաւական էին Հայ լեզուի հնչումները արտաբերելու․ որով մեր լեզուին համար պակասաւոր այբուբեն մ'էր: Զարմանալի է թէ ինչպէս Դանիէլ՝ որ անշուշտ հայերէնի գոնէ տարրական ծանօթութիւն մը պէտք է ունենար, իբր մեր լեզուին յարմար տառեր այդ այբուբենը առաջարկած էր: Կան ալ որ դանիէլեան գրերը բուն հայկական կը համարին և անոնց գործածութենէն դադրելէ վերջ՝ Լուսաւորչի ձեռքով, հայերէնի մէջ նոր հնչումներ մտած ըլլան, որով այլեւս այդ գրերը անբաւական դարձած ըլլան հայերէնի բոլոր հնչումները արտայայտելու: Սխալ ենթադրութիւն մըն է ասիկա, վասնզի այդ նոր մտած հնչումները շատ կանուխէն գոյութիւն ունէին մեր լեզուին մէջ՝ ինչպէս ճ, ժ, ջ, եւն․:

ՄԱՇԹՈՑԻ ԴԵՐԸ ԳՐԵՐՈՒ ԳԻՒՏԻՆ ՄԷՋ

Գ․ Մաշթոց ուղղակի գործի ձեռնարկելով կ'աշխատի հնարել մեր լեզուին յարմար այբուբեն մը․ դժուարին է ճշդել թէ Մաշթոց իր այս ձեռնարկին մէջ պահե՞ց արդեօք անփոփոխ դանիէլեան գրերը եւ միայն կատարելագործե՞ց զանոնք եւ պակասնե՞րը լրացուց, թէ նոր մը հնարելու մտադիր եղաւ, վասնզի ժամանակակիցները որոշ չեն արտայայտուիր․ իսկ արդի բանասէրներէն շատեր կը միտին աւելի կատարելագործողի դեր մը տալ Մաշթոցի: Սակայն կը նախընտրենք Մաշթոցը նկատել հնարող մեր այբուբենին բոլոր տառերուն, անշուշտ օգտագործելով իր ձեռքին ներքեւ ունեցած թէ դանիէլեան եւ թէ ժամանակակից եւ շրջակայ օտար ազգերու գրերը: Կորիւն, Խորենացի այնպէս մը կ'արտայայտուին որ կարծես զգացնել կ'ուզեն՝ թէ իրենց վարդապետը նոր բան մը կատարելու աշխատանքի մէջ է եւ գրերու գիւտը կը վերագրեն միայն Մաշթոցի․ որով իրեն կը շռայլեն նաեւ մեծամեծ գովեստներ․ Կորիւն աստուածապարգեւ գիր ալ կ'անուանէ նորագիւտ տառերը: Այս բոլորը կը հարկադրեն զմեզ ընդունելու Մաշթոցը հնարող մեր ամբողջական այբուբենին:

Թէ Մաշթոց ի՞նչպէս հնարեց այդ գրերը, ժամանակակիցները որոշ չեն արտայայտուիր: Նկատմամբ թիւին՝ գիտենք բացորոշ որ երեսունըվեց էին. ունինք եօթներորդ դարուն սկիզբները գրուած Հռիփսիմեանց շարականը, որուն տուները այբուբենի գրերու կարգով են եւ երեսունըվեց. հին արձանագրութիւններն ալ կը պարունակեն եթէ ոչ բոլոր, գոնէ բազմաթիւ գրեր: Մաշթոց այդ գրերը անջատական ըրաւ նման յունականներուն, եւ ձայնաւորներն ալ ամբողջութեամբ գրեց՝ ընթերցանութիւնը աւելի դիւրին ընծայելու համար. կարգն ալ համեմատական ըրաւ յունականին: Նկատմամբ այդ գրերուն ծագման, բանասէրները այնքան համակարծիք չեն և բացի յոյն եւ ասորական գրերէ՝ կը համարին որ մեզի փոխառու եղած ըլլան նաև զենդ, պահլաւ, պարսիկ և ոմանց համեմատ փիւնիկ, պալմիրական, եթովպական, արամական այբուբեններն ալ: Փիւնիկ, պալմիրական եւ արամական գրերը երկրորդ դարէն սկսելով գործածութենէ դադրած էին, հետեւաբար դժուարին էր որ Մաշթոց անյայտացած այբուբեններու դիմէր ինչպէս նաեւ եթովպականին՝ երկրին հեռաւորութեան պատճառաւ: Ապահով՝ շրջակայ եւ ժամանակակից ազգերու գրերը գործածեց հայ այբուբենը կազմելու համար, մէկ քանի գրեր ալ ինքը հնարելով կամ ձեւելով: Մենք փոխանակ յիշատակելու հոս՝ մեր գրերու ծագման մասին յայտնուած զանազան ենթադրութիւնները, բաւականանանք դնել հոս մեր այբուբենը, իւրաքանչիւր տառին հաւանօրէն օտար ո՛ր այբուբենին գրին համապատասխանելը ցուցնելով, շատերու կարծիքով: Չմոռնանք որ հայ կամ օտար գրերը պէտք չէ առնել իրենց արդի ձեւով, այլ այդ դարուն գործածուած կերպով: Դանիէլեանները յունական գրեր նկատողները, մնացած տասնըհինգ գրերը Մաշթոցի ստեղծագործութիւն կը նկատեն:

Ա. Յունական կամ պահլաւ
Բ Յունական
Գ Յունական
Դ Յունական

Ե Յունական
Զ Յունական
Է Յունական կամ մաշթոցեան
Ը Մաշթոցեան․ Ե – կամ Է–ի մէկ եղանակաւորումն է
Թ Յունական
Ժ Պահլաւ
Ի Յունական
Լ Մաշթոցեան
Խ Զանդիկ կամ հին ասորական
Ծ Ասորական (հին)
Կ Յունական կամ ասորական նոտրագիր ձեւէն կամ Սասանեան
Հ Պահլաւ
Ձ Մաշթոցեան․ Ծ–ի եղանակաւորումն է
Ղ Յունական
Ճ Իրանեան (սասանեան կամ պահլաւ)
Մ Յունական
Յ Զանդիկի կամ պահլաւի նմանողութեամբ
Ն Յունական կամ իրանեան
Շ Իրանեան (պահլաւ ձեւին նմանողութեամբ)
Ո Յունական
Չ Մաշթոցեան
Պ Յունական
Ջ Զանդիկ
Ռ Յունական
Ս Յունական
Վ Զանդիկ
Տ Յունական կամ ասորական (հին)
Ր Մաշթոցեան
Ց Մաշթոցեան
Ւ Յունական
Փ Յունական
Ք Յունական

Մաշթոց գրերու գիւտէն անմիջապէս վերջ Հռուփա-

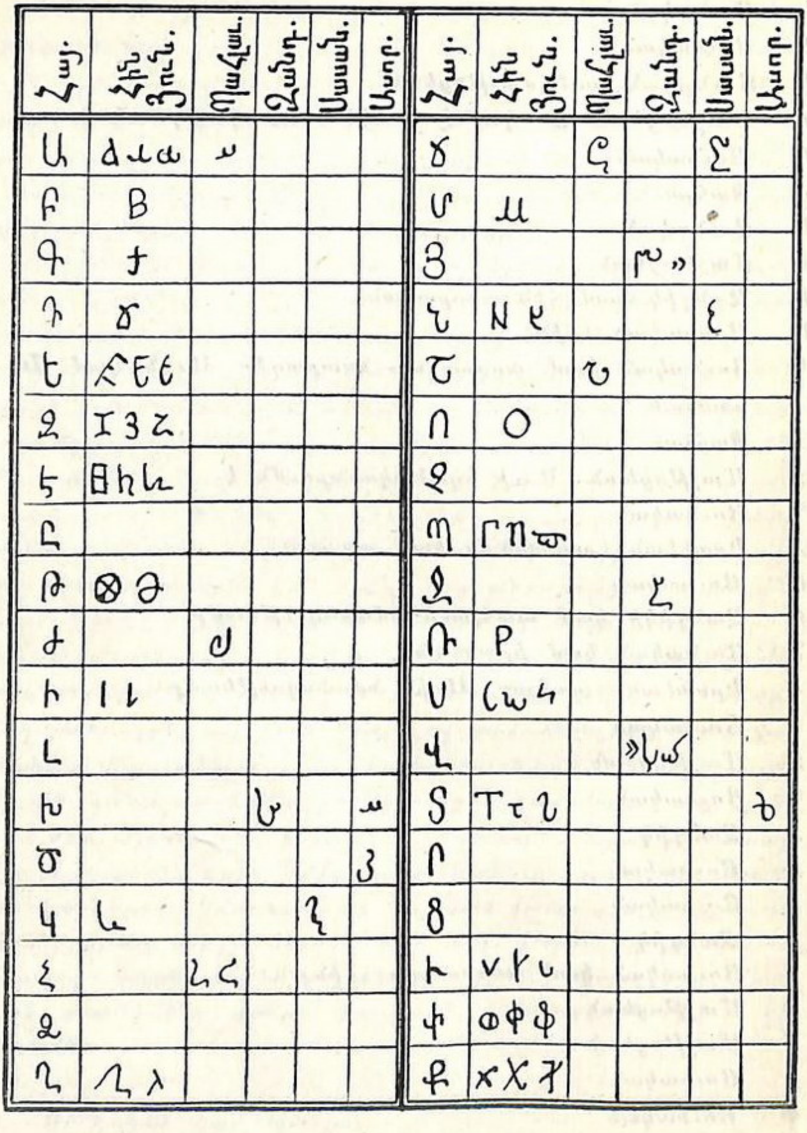

Հայ գրերն եւ անոնց համապատասխանող օտար այբուբեններու տառերը՝ որոնցմէ հաւանօրէն ծագած են
(առնուած Հ. Աճառեանի Հայոց գրերէն)

նոս հելլէն գրչութեան գրիչին հետ իր հնարած տառերը յօրինեց եւ յարմարցուց յունարէններու կամ առոգանութեան կազմին նկատմամբ, ինչպէս կ'ուզեն ոմանք, կամ արտաքին վայելչագրութեան միաձեւութիւն տալով՝ շատերու համաձայն. իրապէս Հաուփմանս եղաւ որ գրի առաւ հայ թարգմանութեան երախայրիքը՝ Սողոմոնի Առակներու գիրքը եւ գրչութեան արուեստը սորվեցուց Մաշթոցի աշակերտներուն՝ Կորիւնի համեմատ: Կը համարինք թէ գրերու հին կարգը մինչեւ հիմա անփոփոխ պահուած ըլլայ, ինչ որ կը ցուցնէ Հոխխոխմեանց շարականը: Նկատմամբ գրերու անուանակոչութեան, Մաշթոց հետեւած կ'երեւի մաս մը յունարէնի, մաս մըն ալ սեմական լեզուներու՝ համառօտելով. այսպէս այբ=ալֆա, գիմ=գիմէլ. այս անուանակոչութիւններէն մաս մը կը յիշուին հինգերորդ դարուն. Թրակացիի քերականութիւնը բոլորն ալ ունի, միայն նուն՝ նոյ եւ ըթը՝ եթ կը հնչէ:

Այսպէս Մաշթոց կը հանդիսանայ մեր գրերու հնարողն եւ իրմով սկիզբ կ'առնէ հայատառ գրականութիւնը: Հայ գրով գրականութիւն մը ստեղծելու գաղափարն անգամ զինքը կը բարձրացնէ մահկանացուներէ վեր: Քաղաքական տեսակէտով ժամանակը ամենակարեւորն էր, երբ Սասանեան իշխանութիւնը՝ կէս մը հաստատուած հայ հողին վրայ՝ կ'աշխատէր իրանացնել հայ ժողովուրդը եւ հիմա ունէր իր միջոց գիրն ալ, ինչ որ գուցէ կը պակսէր պարթեւներուն. եթէ հայերէնը առանց գրի մնար, պարսկերէնը կրնար դառնալ Հայաստանի գրական լեզուն: Զարմանալի է որ Մաշթոց մեծ մասով յոյն գրերն են որ կը հիւրընկալէ, իսկ գլխաւոր աշխատանքները կը կատարէ ասորական հողին վրայ. ապահով պարսիկներու ցոյց չտալու համար հակացողութիւն կամ միաբանութիւն յոյներու հետ:

ԳՐՉՈՒԹԵԱՆ ՁԵՒԵՐ

Հայերէն գրչութեան մէջ գործածուած տառերու ամենահին ձեւն Երկաթագիր կամ Մաշթոցեան երկաթագիր անունը կը տրուի եւ կը համապատասխանէ մեր արդի տպագրութեան

գլխագրերու ձեւին՝ անկիւնները բոլորաձեւ. Թէ ինչու այդ անունը տրուած է՝ պատճառը որոշ չի գիտցուիր. այս գրչութիւնը նախ գործածուած է ոսկէ գրութեան համար. աւելի ուշ ծառայեց միայն պաշտամունքի եւ սրբազան մատեաններու համար, երբ մանաւանդ գրչութեան նոր ձեւեր երեւան եկան: Ը եւ Թ դարերուն երկաթագրի միջին ձեւ մը երեւան կու գայ տառերու անկիւններու բոլորչին ուղղանկիւնի փոխելով եւ ասոր ալ կը յաջորդէ ԺԱ դարուն փոքր կոչուած երկաթագիրը, որ միջինէն տարբերութիւն չունի իր ձեւին մէջ: Փոքրին հետ միաժամանակ կը սկսի բոլորգիր կոչուածը եւ աւելի կը ծաւալի ու տիրող կ՚ըլլայ՝ դիւրագործելի ըլլալուն պատճառաւ, մանաւորապէս ԺԲ.էն սկսեալ եւ բուն երկաթագիրը մի միայն եկեղեցական գրքերու կը յատկացուի. բոլորգիրը տպագրութեան համար գործածուածն է: Ասոր կը յաջորդէ նոտրգիրը, նախ գործածուած կոչումներու եւ խորագիրներու համար, յետոյ սակայն ԺԳ.էն սկսեալ կ՚ընդհանրանայ գրչութեան մէջ: Իսկ շեղագիրը, ինչ որ մենք կը գործածենք, վերջնագոյն ձեւն է հայ գրչութեան:

Հայ գրչութեան մէջ երկաթագիրը գործածուած է ոչ միայն եկեղեցական մատեաններու համար այլ նաեւ առտնին գործածութեան համար: Գարրիէր Ֆրանսացին գտաւ պապիրոսի կտոր մը հայերէն տառերով յոյն լեզուով գրուած. Հ. Տաշեան քննելով այդ պատառիկը հաւաստեց թէ Եգիպտոսի մէջ յունարէն սորվող հայու մը ձեռատետրին մէկ մասը կրնայ ըլլալ. եւ որովհետեւ Եգիպտոսի մէջ յունարէնի ուսումը արաբական արշաւանքէն առաջ միայն կրնար ըլլալ, հետեւցուց թէ այդ պատառիկը 640է առաջ է: Այդ պապիրոսը ցոյց կու տայ թէ մեր մէջ այդ թուականին գրի առտնին գործածութիւնը ընդհանրացած էր:

Հին երկաթագիր գրչութեամբ մեզի հասած Աւետարանի հնագոյն ձեռագիրներն են.

Մոսկուայի Լազարեան Ճեմարանինը գրուած 887ին (այժմ Երեւանի պետական մատենադարանը կը գտնուի).

Մլքէ Թագուհիինը (Գագիկի կնոջ) գրուած 902ին (Վենետիկ՝ Մխիթարեան մատենադարանին մէջ).

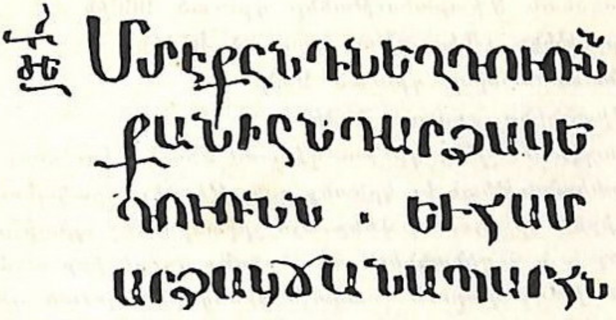

Մաշտոցեան երկաթագիր

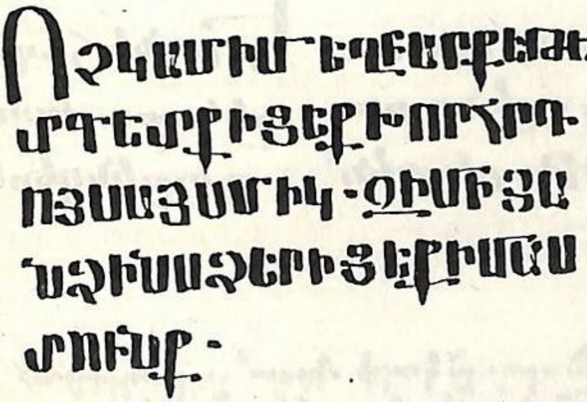

Միջին երկաթագիր

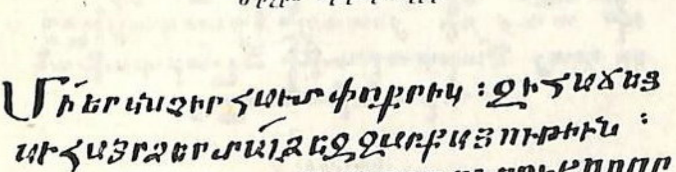

Փոքր երկաթագիր

Անտոնեան Միաբանութեանը գրուած 966ին.
Ծղրութինը (Ախալցխա) գրուած 974ին.
Սանասարեանինը գրուած 989ին.
Էջմիածնինը գրուած 989ին.

Ա՛յսպէս Մաշթոց գրերու գիւտով ծնունդ կու տայ Հայատառ գրականութեան եւ կրնանք ըսել թէ մեր գրականութիւնը էապէս իրմէ կը սկսի եւ մենք այս շրջանիս մէջ պիտի ուսումնասիրենք այն հեղինակներն ալ, որոնք գուցէ իբր անձ պատկանին նախորդ դարուն. սակայն իրենց ընծայուած գործերը այն ձեւով եւ խմբագրութեամբ որ հասած են մեզի, այս շրջանէս կանուխ չեն կրնար կազմուած ըլլալ:

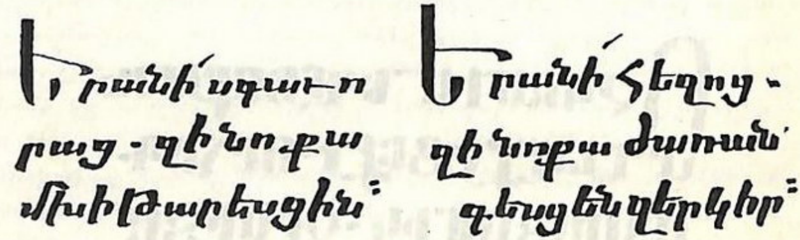

Բոլորգիր

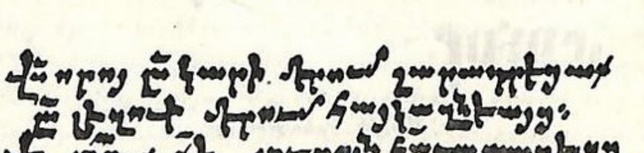

Նոտրգիր

Մատենախօսութիւն

Հայ այբուբենի ծագումն եւ ձեւակերպումը շատերէ ուսումնասիրուած է ինչպէս նաեւ օտարներէ. հոս դնենք միայն կարեւորագոյն ուսումնասիրութիւնները. Աճառեան, Հացունի եւ ուրիշներ կու տան արդէն իրենց գրքերուն մէջ ցանկը կատարուած քննութեանց:

Սարգիսեան Հ. Բ. *Տեսութիւն տառադարձութեան խնդրոյն եւ հայերէն նշանագրաց վրայ. Բզմ.* 1889 *էջ* 21, 97, 129, 161: Յարութիւնեանց Իսահակ. *Հայոց գիրը. Թիֆլիս* 1892: Տաղաւարեան Դր. Ն. *Ծագումն* Իսահակ. *Հայոց գիրը. Թիֆլիս* 1892: Տաղաւարեան Դկ. Ն. *Ծագումն հայ տառից գրքին վրայ. Հ. Ա.* 1896, 213: Մարկուարտ Յ. *Պատմութիւն հայերէն նշանագրերու եւ վարուց Ս. Մաշտոցի. Վիեննա* 1913: Նախապետեան Հ. Գ. *Ս. Մեսրովբ եւ Հայաստանի ոսկեդարը. Վենետիկ* 1914. (*արտատպուած Բզմ.է*): *Peeters P.* Pour l'histoire des origines de l'Alphabet arménien. Rev. Et. Arm. T. IX Fasc. 1. 1929 page 203: Աճառեան Հ. *Հայոց գրերը. Վիեննա* 1913–1927. (*արտատպ. Հ.Ա.է*): Դուրեան Եղ. Եպ. *Պատմ. Հայ Մատ. Երուսաղէմ* 1933 *էջ* 376–413: Հացունի Հ. Վ. *Ուղղագրութիւն եւ առողանութիւն հայերենի. Վենետիկ* 1933 *էջ* 48–73: Աճառեան Հ. *Ս. Մեսրոպի եւ գրերու գիւտի պատմ. աղբիւրներն եւ անոնց քննութիւնը. Բարեկ. տպ. «Բանասէր»ի* 1907: Եունկեր Հենրիկոս. *Աւեստայի այբուբենը եւ հայերէն ու վրացերէն գրերու ծագումը.* Caucasica T. II. 1925 p. 1. T. III 1926 p.1: (*Հեղինակը հակառակ մինչեւ հիմա շատերէ ընդունուած կարծիքին՝ թէ հայ տառերը ընդհանրապէս յունարէնէ ծագած են, կ'ապացուցանէ թէ անոնք Աւեստայի գրերէն առաջ եկած են եւ յունարէնի ազդեցութիւնը միայն ձեւական մասին վրայ եղած է. տես Հ.Ա.* 1927 *էջ* 542):

Գրչութեան արուեստին եւ գրերու տեսակներու մասին տես Տաշեան Հ. Յ. *Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ. Վիեննա* 1898: Յովսէփեան Գ. Վ. *Գրչութեան արուեստը հին Հայոց մէջ. մասն Գ. Քարտէզ հայ հնագրութեան. Վաղարշապատ* 1913:

ԳԼՈՒԽ Դ

1· Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը· Աստուածաշունչի հայերէն լեզուի նկարագիրը· Թարգմանիչներ եւ իրենց գործը· Նախափորձերն եւ հայկաբան թարգմանութիւնները եւ անոնց լեզուական արժէքը: 2· Սահակ Պարթեւ· Սահակի կեանքն եւ գործերը· իր նկարագիրը: 3· Մաշթոց Վարդապետ· Մաշթոցի շրջուն քարոզչութիւնը· իրեն ընծայուած գրական գործերը:

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԻ ՀԱՅԵՐԷՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Գրերու գիւտով Սահակի եւ Մաշթոցի առաջին մտադրութիւնն եղաւ ընծայել Հայ Եկեղեցւոյ իր յատուկ լեզուով պաշտամունքի մատեանները եւ մանաւանդ Ս· Գիրքը, որպէս զի ընդմիշտ խափանուի մեր եկեղեցիներուն մէջ օտար լեզուներու գործածութիւնը: Այս նպատակին համար հարկաւոր էր պատանիներ հաւաքել կրթելու եւ հրահանգելու համար հայ դըպրութեան եւ լեզուի մէջ, որպէս զի սատարէին իրենց· Հետեւաբար նախապէս սկսուած եւ ապա ընդհատուած դպրոցներու շրջանը կրկին վերաբացուեցաւ եւ Սահակ մանաւանդ զբաղեցաւ Մամիկոնեան գերդաստանի պատանեկութեան կրթութեամբ· միաժամանակ ձեռնարկեցին թարգմանութեան գործին եւ առաջնութիւնը տուին Աստուածաշունչի գրքերուն՝ հաւանօրէն յունարէնի վրայէն Կորիւնի համեմատ, թէեւ անկարելի չէ որ Ս· Գրքի ինչ ինչ մասեր ասորերէնէ ալ թարգմանուած ըլլան եւ որոնցմէ մեզի հասած է Մնացորդաց գիրքը: Ս· Գրքին այս առաջին բոլորական թարգմանութիւնը աճապարանքով կը կատարուի իրենց ձեռքը գտնուած յոյն բնագիրներու վրայէն· աւելի ուշ, այսինքն 434-35, երբ Եզնիկ Բիւզանդիոնէն կը բերէ Ս· Գրքի հաստատուն եւ ստոյգ օրինակներ, այն ատեն Սահակ ու Եզնիկ կը բաղդատեն առաջին թարգմանութիւնը նոր բերուած բնագիրներուն հետ, կը սրբագրեն եւ ապահով լեզուական յղկումներ եւ վերհպումներ ալ կը կատարեն, ինչ որ ցոյց կու տան ինչ ինչ մասերու մեր ձեռքն հասած

առաջին եւ երկրորդ թարգմանութիւնները։ Հայերէն թարգմանութիւնը կատարուած է Եօթանասնից կոչուած յոյն բնագրին վրայէն, որ սակայն զանազան ընդօրինակութիւններ կամ խմբագրութիւններ ունեցած էր եւ հայերէնին մէջ կան հետքեր այս զանազան խմբագրութիւններէն՝ նշան թէ զանազան օրինակներ ունեցած են թարգմանութեան ատեն, եւ անոնց ընթերցումները օգտագործած. այս իմաստով օտարներէ «Թագուհի Թարգմանութեանց» կոչուած է։ Իսկ եբրայաբանութիւնները՝ որոնց կը հանդիպինք հայերէնի մէջ, գոյութիւն ունին նաեւ յունարէնի մէջ. ասկից զատ ասորական ասութիւններ ալ։ Թարգմանութիւնը ընդհանրապէս կատարուած է ճշգրիտ՝ հետեւելով բնագրի իմաստին. սակայն ինչ ինչ գրքերու մէջ, ինչպէս Մակաբայեցւոց, հայ թարգմանիչը ինքզինքը աւելի ազատ զգացեր է։ Դժուարին է Աստուածաշունչի ամէն մէկ գրքին թարգմանիչը որոշել. սակայն յայտնի է որ Մաշթոց ու մանաւանդ Սահակ մեծ մասնակցութիւն ունեցեր են եւ իրենց օգնած են աշակերտներէն մասնաւորապէս Յովսէփ Պաղանական տունէն եւ Յովհան Եկեղեցացի. իսկ սրբագրութեան շրջանին՝ Եզնիկ։

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՉԻ ՀԱՅԵՐԷՆ ԼԵԶՈՒԻՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Հայերէն Աստուածաշունչի լեզուն ոչ միայն կանոնաւոր, միատարր, աւարտուն եւ վայելուչ հանգամանքով կը ներկայանայ, այլ մինչեւ անգամ օժտուած է ազնուութեամբ, զօրութեամբ, փայլով, պերճութեամբ եւ գիտէ նիւթին համաձայն ամէն ձեւ առնել եւ այսպէս մեզի կ'ընծայէ հայերէնի ամէնէն կատարեալ եւ չքնաղ արտայայտութիւններէն մին։ Լեզուական այսօրինակ կատարելութիւն մը գրաւոր գրականութեան սկզբնաւորութեան՝ հարկադրած է շատեր մտածել թէ նախամաշթոցեան գրուած գրականութիւն մը պէտք է գոյութիւն ունեցած ըլլայ, որ հայերէն լեզուն կարենար զարգանալ եւ այդ բարձրութեան հասնիլ։ Տեսանք արդէն որ պատմութիւնը անպաստ է այս վարկածին։ Լեզուի մը գեղեցկութիւնն եւ կատարելութիւնը համեմատական է եւ արդիւնք իր ներքին կազմին

եւ զինքը չացնող տարրներուն, որոնց գաղտնիքին մէջ թափանցող տաղանդաւոր մտքերը՝ օժտուած նրբաղատ ճաշակով՝ և խառնուածքով արուեստագէտ, կրնան յանկարծուստ այնպիսի ստեղծագործութիւն մը կատարել: Այրարատեան կամ Տարօնի լեզուն, ոստանիկ կոչուած մերիններէն, պէտք չենք նկատել անհարթ եւ անտաշ լեզու մը հինգերորդ դարու սկիզբները. Գողթան երգերու պատառիկներու մէջ արդէն ցոյց կու տայ այդ լեզուն բաւականաչափ վայելչութիւն՝ զոր պատճառ չունինք մեզի աւանդող հեղինակին վերագրել. Թարգմանիչներու պաշտօնն ալ կրնար նպաստել հայերէն լեզուի յղկումին և կատարելագործութեան: Թողունք որ յունարէնի ազդեցութիւնն ալ ապահով տուած է մեր լեզուին ճկունութիւն, վայելչութիւն եւ մանաւանդ նախադասութեան կազմի արուեստը սորվեցուցած. և իրապէս գոյութիւն ունին հայերէնի վերածուած Հին եւ Նոր Կտակարաններու մէջ յունական ձեւեր ալ: Աստուածաշունչի հայերէնի կատարելութիւնը մեծ մասով պարտական ենք մեր Թարգմանիչներուն՝ մանաւանդ Սահակի եւ Եզնիկի նրբաճաշակ մտքին:

ԹԱՐԳՄԱՆԻՉՆԵՐ ԵՒ ԻՐԵՆՑ ԳՈՐԾԸ

Աշակերտներու այն խումբը՝ որ աջակցեցաւ Սահակի եւ Մաշթոցի Ս. Գրքի թարգմանութեան գործին մէջ եւ յետոյ աշխատեցաւ հայացնել յոյն եւ ասորի սրբազան հեղինակներու գործերը, մեր մէջ թարգմանիչ անունը կը կրէ: Տեսանք արդէն որ Մաշթոց միասին Ասորիք տարաւ Յովսէփ Պաղանական տունէն եւ Յովհան Եկեղեցացին. գրերու գիւտէն վերջ աւելցան նաեւ Եզնիկ, Յովսէփ, Ղեւոնդ, Կորիւն եւ Մաշթոցի աշակերտներէն Մուշէ Տարօնեցի, Տիրայր Խորձենացի, Թադիկ և ուրիշներ: Թարգմանիչներու գործունէութիւնը տեւեց շուրջ կէս դար եւ իրենց գործերով ճոխացուցին մեր գրականութիւնը:

ՆԱԽԱՓՈՐՁԵՐԸ ԵՒ ՀԱՅԿԱԲԱՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Այս թարգմանութեանց մէջ կիրարկուած հայերէնը ըլլալով հանդերձ մեր ոստանիկ լեզուն, միեւնոյն կերպարանքով չի ներկայանար բոլոր գրուածներուն մէջ, արդիւնք այն լեզուին՝ ուսկից թարգմանուած է գործը, արդիւնք թարգմանութեան ժամանակին եւ թարգմանչին խառնուածքին. այս պատճառաւ մտածեցին ոմանք զանազան խումբերու դասաւորել այդ թարգմանութիւնները՝ իւրաքանչիւր խումբին մէջ դնելով ոճի եւ լեզուի նոյն երանգն ունեցող գրքերը: Շատ պարզ է որ ամէն թարգմանիչ ինչպէս ամէն հեղինակ իր նկարագիրը կը դնէ իր գործին մէջ. որով այդպիսի դասաւորութիւն մը գուցէ աւելորդ է. լաւագոյն է եւ աւելի նպատակայարմար մեզի համար երկուքի խմբել բոլոր թարգմանութիւնները, Նախափորձ *կոչուածները եւ* Հայկաբան թարգմանութիւնները:

Նախափորձերը *անոնք են որոնց թարգմանութեան ձեռնարկուած է գրերու գիւտէն անմիջապէս վերջը եւ ընդհանրապէս ասորերէնէ թարգմանուած են, նոյն իսկ յոյն հեղինակներու գործերը. ասոնց մէջ հայ լեզուն տակաւին կապուած է ասորերէնի, ասոր ձեւերն եւ ասացուածքները կը գործածէ, անպաճոյճ եւ մերթ անհարթ եւ ճապաղ լեզու մըն է, առանց ճկունութիւն և վայելչութիւն ունենալու: Նախափորձերն են. Եւսեբիոսի Պատմ. Եկեղեցւոյ. Ս. Եփրեմի հեղինակութիւնները. Ոսկեբերանի Մեկնութիւն Յովհաննու. Ափրատա Զգօնի ճառերը. Լաբուբնիա եւ այլն:*

Հայկաբան *թարգմանութիւնները մեծ մասով կատարուած են յունարէնի վրայէն եւ ասոնց մէջ հայերէնը ստացեր է յունարէնի նրբութիւնն եւ գեղը, շնորհքն եւ չքեղութիւնը եւ թարգմանիչները ասոնց մէջ կատարեալ արուեստագէտներ կը ներկայանան: Կը թարգմանեն բնագրին տառական իմաստէն աւելի միտքն եւ հոգին եւ կը յարմարցնեն հայկական հոգւոյն. որով մերթ կը մոռնան բնագիրն ալ ու երեւակայելով հայ ունկնդիրներ՝ իրենց յատուկ ճաշակով եւ զգացողութեամբ, իմաստը կը պատշաճեցնեն անոնց՝ յորդելով բառերն եւ մանրամասնութիւնները, բարդելով պատկերները, խտացնելով*

գոյները. աւելի հեղինակ կը դառնան քան թարգմանիչ։ Այս թարգմանութեանց լեզուն եւ Աստուածաշունչի հայերէնը կը կազմեն մեր դասական լեզուն եւ կը սահմանեն հայերէնի ոսկեղէն շրջանը։ Սոյն թարգմանութիւններն են. Ոսկեբերանի Մեկնութիւն Մատթէի Աւետարանին եւ Պօղոսի թուղթերուն. Սեբերիանոսի Ճառք. Ս. Բարսղի Վեցօրեայք. ինչ ինչ գործեր Կիւրեղ Աղեքսանդրացիի. Կիւրեղ Երուսաղեմացիի Կոչումն ընծայութեան (ասորերէնի վրայէն թարգմանուած). Եւսեբիոսի Քրոնիկոնն եւ դեռ ուրիշներ։

ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵՒ

ԿԵԱՆՔԸ

Սահակ որդի է Մեծն Ներսէս Կաթողիկոսին, ծնած շուրջ 355ին. զոր ոմանք 17 տարի կը կանխեն. իր դաստիարակութիւնը ընդունած է կաթողիկոսարանի մէջ, եւ յետոյ զարգանալու համար գացած է Կեսարիա եւ Բիւզանդիոն եւ մեծ հմտութիւն ստացած յունարէնի։ 387ին կը բարձրանայ կաթողիկոսական գահը եւ յիսնամեակ մը կը ղեկավարէ Հայ Եկեղեցին՝ ունենալով իր ուրախացուցիչ բայց նաեւ ճգնաժամային տարիները։ 407ին գրերու գիւտէն յետոյ կը ստանձնէ դպրոցներու կրթական գործը մանաւանդ ազնուականներու համար, միաժամանակ կը շարունակէ քարոզչական կեանքն ալ իրեն գործակից ունենալով աշակերտներն ալ։ 420-421 զինքը Տիզբոն կը գտնենք, ուր գուցէ կ'երթայ Արտաշէսի թագաւորութիւնը յաջողցնելու համար եւ պարսիկ արքային վրայ իր ունեցած հեղինակութեամբ դադրեցնել կու տայ քրիստոնեաներու դէմ հանուած հալածանքը։ Իր հովուական գործունէութեան մէջ կը զբաղի նաեւ գրական կեանքով. գրերու գիւտէն յետոյ կը ձեռնարկէ՝ Մաշթոցի եւ աշակերտներուն հետ, Աստուածաշունչի եւ ուրիշ գրքերու թարգմանութեան. երբ 434-35ին Ս. Գրքի աւելի ստոյգ օրինակներ կը բերուին Բիւզանդիոնէն, Եզնիկի հետ Աստուածաշունչը ամբողջապէս կը սրբագրէ։ Կը մեռնի Բագրեւանդի մէջ

Բլրոցաց գիւղը 438ի Սեպտեմբեր 7ին եւ մարմինը հանդիսապէս կը թաղեն Աշտիշատի մէջ։

ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉ

Սահակի գրական գործը կը բաղկանայ թարգմանութիւններէ եւ ինքնագիր երկերէ։ Իբր թարգմանութիւն գիտենք որ Աստուածաշունչէն ինչպէս նաեւ յոյն հեղինակներու գործերէն մասեր մը ինքը թարգմանած է. սակայն դժուարին է զանոնք ճշդելը. ոմանք ուզած են իր գրչին ընծայել Ս. Գրքի Հնգամատեանը, Եսայեայ մարգարէութիւնը եւն.։

Նոյնպէս ապահով աշխատած է Հայ Եկեղեցւոյ Ժամակարգութեան եւ ծիսական արարողութեանց յօրինուածքին, Տօնացոյցին ինչպէս նաեւ Պատարագամատոյցին համար. մեզի հասած է Պատարագամատոյց մը իր անունով ալ. սակայն անկարելի է իրմէ չարագրուած մասերը որոշել։ Իր անունով հասած են մեզի Նամակներ որոնցմէ հարազատ են առ Ակակ, առ Պրոկղ գրուածները. միւսներուն վրայ տարակուսած են։ Նոյնպէս տարակուսած են հարազատութեան վրայ իր անունով հասած Կանոններուն, որոնք եկեղեցական բարեկարգութեան համար օրէնքներ կը սահմանեն առանձին գլուխներով՝ եպիսկոպոսներու, քորեպիսկոպոսներու եւ քահանաներու համար, նոյնպէս տօներու առթիւ եկեղեցիներու և վանքերու տրուելիք տասանորդները կ՚որոշեն։ Յիշատակարանին մէջ կ՚աւանդուի թէ գրուեցաւ հրամանով Սահակ Մեծ հայրապետին եւ թարգմանուեցաւ միայն «ի Յունէ ի Հայս»։ Իրեն ընծայուած են նաեւ Աւագ շաբթուան շարականները, բայց ապահովապէս բոլորը իրենը չեն։ Վերջերս Հ. Ն. Ակինեան Սահակի մտածեց ընծայել Փաւստոս Բիւզանդի պատմութեան հեղինակութիւնը. սակայն յիշատակած փաստերը համոզիչ չեն, մանաւանդ թէ հակառակ ալ են Մեծն Սահակի տալու այդ գիրքը։

ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Սահակ մատենագրէ աւելի մեծ եղաւ իբր կաթողիկոս և կազմակերպող: Բարձր եւ լուսաւոր միտք մը, օժտուած կամքի կորովով, վարչական կարողութեամբ, բայց ամէնէն աւելի հոգի մըն է լի բարութեամբ և կրօնաշունչ խոր զգացումներով, և ստեղծեց հայ կեանքին համար կրօնական և իմացական շքեղ շրջան մը, որ մեր պատմութիւնը կերպարանափոխեց: Ինքը եղաւ նաեւ դարուն ամենամեծ գիտուններէն մին. Փարպեցի զինքը կը ներկայացնէ յոյն գիտնականներէն աւելի մտավարժ անձ մը, հմուտ երգողական, հռետորական բայց ամէնէն աւելի փիլիսոփայական արուեստին: Սահակ կը յայտնուի դարձեալ մեծ արուեստագէտ մը լեզուի. ստեղծած է լեզու մը ազնիւ, ճոխ եւ մաքուր, վայելուչ իր պարզութեան եւ բնականութեան մէջ, շքեղ եւ վսեմ իր բարձրութեան մէջ. այս լեզուին եւ ոճին մէջ ամէնէն աւելի սակայն կը զգացուի հաւասարակշռութիւնը եւ համաչափութիւնը ամբողջին եւ մասերուն մէջ, տալով բոլորին դաշնակաւոր կշոյթ մը, որ լեզուն երգի մը կը վերածէ:

ՄԱՇՏՈՑ

ՔԱՐՈԶՉԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆԸ

Մաշթոցի կենսագրութեան մէկ մասը տեսանք արդէն գրերու գիւտի գլխուն մէջ. քահանայական ձեռնադրութիւնը առած է Սահակէ. իր շրջուն քարոզչութեան շրջանին կ՛ըմբռնէ հարկը հայ տառեր հնարելու. գրերու գիւտէն յետոյ՝ այն է 410ին կը վերսկսի իր առաքելական շրջուն կեանքը երթալով նախ Գողթն, ապա կ՛անցնի Սիւնիք, յետոյ Աղուաններուալ կը սորվեցնէ հայ գրչութիւնը. կը հնարէ նաեւ գրեր Վրացիներու համար եւ հոն ալ եկեղեցական կազմակերպութիւն մը կը ստեղծէ: Հայաստան դառնալով կը մտածեն Սահակի հետ Յունահայաստանի մէջ ալ հայ գրերը ծաւալել՝ դպրոցներ բանալով. Մաշթոց կ՛ուղեւորի հոն եւ կը հաղորդէ այս գա-

գաւառը Անատոլիոս զօրավարին՝ որ երկրին վարիչն էր․ Խնդիրը կը ծանուցանեն կայսեր եւ Մաշթոց կը ստիպուի երթալ Բիւզանդիոն հաւանօրէն 419-420ին․ Զատիկի տօնը հոն անցնելէ վերջ կը ստանայ հրամանը ինչպէս նաեւ եկեղեցական պատուանուն Ատտիկոս պատրիարքէն եւ կը դառնայ հայրենիք՝ անցնելով Անտիոքէ եւ Մելիտինէէ․ պետութիւնը կ'օժանդակէ նիւթապէս ալ կրթական գործին:

422ին Մաշթոց Հայաստան է եւ սկսած իր շրջուն քարոզչութիւնը երթալով Սպերք․ ապա կ'այցելէ Դերջան եւ Եկեղեաց գաւառները․ յետոյ Աշուշա բդեշխէն հրաւիրուելով կ'երթայ Տաշրաց գաւառը, ուր կը պայքարի նաեւ բորբորիանոս կոչուած աղանդաւորներուն հետ նիւթական պատիժներու ալ ենթարկելով զանոնք․ Սահակի մահէն վերջ տեղապահ կը կարգուի, բայց վեց ամիս միայն կը կատարէ այդ պաշտօնը․ կը մեռնի Վաղարշապատի մէջ 439ին Փետրուար 7ին ուրբաթ օր․ մարմինը կը թաղուի Վահան Ամատունի հազարապետի կողմէ Օշական գիւղին մէջ:

ԳՐԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐԸ

Մաշթոցի գրական գործունէութեան մասին գիտենք որ բաց ի թարգմանութիւններէն, որոնցմէ ապահով իրենն է գոնէ Առակացը, գրած կամ խօսած է Կորիւնի վկայութեան համեմատ «ճառս յաճախադէպս, դիւրապատումս, շնորհագիրս...», սակայն մեզի իր անունը կրող յայտնի երկասիրութիւն մը չէ հասած․ ոմանք իրեն կ'ուզեն ընծայել (Հ. Բ. Սարգիսեան, Հ. Ն. Ակինեան) Ագաթանգեղոսին մէջ գտնուող «Վարդապետութիւն Գրիգորի» մասը․ վասնզի Կորիւնի համեմատ Մաշթոց յարութեան վարդապետութիւնը ժողովրդեան բացատրած է հասկնալի կերպով՝ բնութեան իրերէն նմանութիւններ եւ օրինակներ հանելով․ արդ այդ գրուածքին մէջ ընդհանրապէս յարութեան վրայ կ'անդրադարձուի, բնութեան իրերէն օրինակներ բերելով․ ոճն ալ համաձայն կը գտնեն Մաշթոցի խառնուածքին, լի քերթողական խանդով եւ գոյներով: Ֆէթթէր, Ֆնտգլեան իրեն կ'ընծայեն Յաճախապատում կոչուած ճառերու հաւաքածոն, հիմնուելով գրքի անուան և

Կորիւնի աւանդածին նմանութեան՝ թէ կը գրէր «ճառս յաճախագոյնս» եւն: Երկու ենթադրութիւններն ալ պարզ վարկածներ են առանց հիմնական փաստերու: Իսկ Հայ Եկեղեցւոյ ծիսական մատեանը (Մաշտոց) թէեւ իր անունը կը կրէ, սակայն անունը առած է Թ· դարուն ապրող Մաշթոց կաթողիկոսէն, որ այդ գրքին վերջնական ձեւ մ'ընծայեց: Մաշթոց սակայն Սահակի հետ Հայ եկեղեցւոյ ծիսական գրքին նախատարերքը կրնայ պատրաստած ըլլալ, քանի որ արարողութիւնները այլ եւս հայ լեզուով կը կատարուէին: Աւանդութիւնը իրեն ընծայած է նաեւ Պահքի շարականներն ալ, բայց ապահովաբար գոնէ բոլորը իրմէ շարադրուած չեն:

Մաշթոց մեր պատմութեան զարմանալի մարդերէն մին եղած է· հանճարեղ եւ արթուն, հեռատես եւ հնարիմաց, գրական մարդ և գործունեայ, հոգեկան ուժին և անընկճելի կորովին կը միացնէր խոնարհ անձնուրացութիւն մը· կեանքը անցուց աղօթքով եւ քարոզելով եւ սակայն անով կրցաւ մեր ամբողջ երկիրը կերպարանափոխ ընել մտաւորապէս ալ, եւ ծնունդ տուաւ հայ գրաւոր գրականութեան· արուեստն ունէր ուղղակի սրտերն յուզելու եւ գրաւելու եւ հիմակ ալ ամէն հայու սրտին մէջ է իր հնարած գրով· անիկա կը կազմէ իր գրական ալ մեծ փառքը:

Մատենախօսութիւն

ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԵԱՆՑ *մասին*

Նորայր Բիւզանդացի· *Կորիւն Վարդապետ եւ նորին թարգմանութիւնք· Տփղիս տպ· Մնաց· Մարտիրոսեան*, 1900 *էջ* 16–35: Անդրիկեան *Հ· Ն· Գեղեցիկը լեզուին մէջ· Բզմ·* 1907, 389–395, 509–518: Ակինեան *Հ· Ն· Դասական հայերէնը եւ Վիեննական Մխիթ· դպրոցը· Վիեննա* 1932, *էջ* 13–54: Ակինեան *Հ· Ն· Ս· Գրքի հայերէն թարգմանութիւնը Հ· Ա·* 1935 550–563: Փէչիկեան *Հ· Ե· Աստուածաշունչի Բ· թարգմանութեան հազարհինգհարիւրամեակը· Բզմ·* 1934 401· 1935 66, 445:

ՍԱՀԱԿ ՄԵԾԻ *եւ* ՄԱՇԹՈՑԻ *մասին*

Սահակի կանոնները *տպուած են Սոփերք Հայկականք Բ· Վենետիկ* 1853 *էջ* 71: *Թարգմ· անգլ· Փ· Կոնիբիրէ*, The American Journal of

Theologie. 2 (1898) p. 828-842:

Նամակները *նոյն Սոփ. էջ* 137: *Պատկեր* 1890–91 *էջ* 76 *եւ* 409: *Գիրք Թղթոց տպ. Թիֆլիս* 1901 *էջ* 9 *եւ* 16: *Առ Պրոկղ գրուած թուղթը սրբագրուած հրատ. Ֆնտգլեանէ «Վարք Մաշթոցի» գրքին մէջ էջ* 89: *Գերմ. թարգմ. Հ. Ա. Վարդանեանէ ի* WZKM 1913 *էջ* 425–435:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ալիշան *Հ. Ղ. Ս. Սահակ Պարթեւ. տես Յուշ. Հայր. Հայոց. Վենետիկ* 1920 *հտ. Ա. էջ* 280–316: *Սահակ Պարթեւ. Լումայ* 1902 *Թ.* 5 *էջ* 144 *Թ.* 6 *էջ* 138: Լէօ. *Ս. Մեսրոպ. Տփղիս «Հերմէս»* 1904. (*բանասիրական բնոյթ չունի*): Փառնակ Գ. *Մաշտոց Վրդ. գիւտ այբուբենքի, թարգմանիչ, ուսուցանող եւ մատենագիր. Անահիտ* 1905 *էջ* 69, 110, 128, 168, 205, 239: Խալաթեան Գր. *Ս. Սահակի եւ Ս. Մաշտոցի գործունէութիւնը յօգուտ հայ լուսաւորութեան. Հ. Ա.* 1904 *էջ* 257, 361: Թոփչեան Ե. *Սահակ Պարթեւ. Ս. Պետերբուրգ տպ. Պուշկինեան* 1902: *Մեսրոպ–Մաշթոց. Ալէքսանդրապօլ* 1901 (*ժողովրդական գրքոյկներ են*): Ադոնց Ն. *Մաշտոց եւ նրա աշակերտները ըստ օտար աղբիւրների. Վիեննա* 1925: Ակինեան Հ. Ն. *Մեծն Սահակ Հայոց կաթողիկոս. Հ. Ա.* 1935 *էջ* 407–504: *Մաշտոց Վարդապետ Հացեկացի. Հ. Ա.* 1935 *էջ* 505–550:

ԳԼՈՒԽ Ե

1. Եզնիկ Կողբացի. կեանքը. իր նկարագիրը. գրական գործը՝ Ընդդէմ աղանդոց գիրքը եւ անոր բովանդակութիւնը. Հարազատութիւն Ընդդէմ աղանդոցի. Եզնիկի լեզուն եւ գրելու ոճը: 2. Կորիւն Վարդապետ. կեանքն եւ գրական գործը՝ Վարք Մաշթոցի եւ անոր պատմական արժէքը. Կորիւնի լեզուին նկարագիրը. Վարք Մաշթոցի գրքին համառօտ խմբագրութիւնը:

ԵԶՆԻԿ

Եզնիկ Սահակի եւ Մաշթոցի ամէնէն կորովի եւ ուշիմ աշակերտներէն է, հմուտ պարսիկ, ասորի եւ յոյն լեզուներու, դուցէ եբրայեցերէնի ալ:

ԿԵԱՆՔԸ

Ծնած է Կողբ գիւղը Այրարատ գաւառին մէջ. դրերու գիւտէն վերջ, այն է 428-429*ին կը ղրկուի Յովսէփի հետ Եդեսիա՝ ասորի հեղինակներու գործերը հայերէնի թարգմանելու համար. այդ թարգմանութիւնները Հայաստան ուղարկելէն յետոյ կ'անցնի Բիւզանդիոն շուրջ* 431-432*ին, ուր կ'երթան ապա նաեւ Ղեւոնդ եւ Կորիւն եւ կը յարին Եզնիկի իբր իրենց սննդակից մէկու մը:* 434*էն վերջ կը դառնայ հայրենիք ընկերակիցներուն հետ՝ միասին բերելով Նիկիայի եւ Եփեսոսի ժողովներուն կանոնները, Աստուածաշունչի ընտիր և ստոյգ օրինակ մը եւ յոյն հեղինակներու գործեր. Սահակ եւ Եզնիկ նախապէս կատարուած Ս. Գրքի թարգմանութիւնը կը սրբագրեն այդ օրինակին հետ բաղդատելով: Իր վրայ ուրիշ տեղեկութիւն չունինք. շատ հաւանօրէն Բագրեւանդի եպիսկոպոս ընտրուած է եւ ինքն է* 450*ին Յազկերտի գրուած նամակը ստորագրողներէն Եզնիկը. իր կեանքն եւ գրական գործունէութիւնը կարելի է ամփոփել* 400-470 *շրջանին մէջ:*

ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Եզնիկ շատ բարեխառն նկարագիր ունեցող անձ է. իր խառնուածքի կարողութիւններէն երեւակայութիւնն եւ զգայականութիւնը ամբողջապէս ենթարկուած են բանին եւ ողջմտութեան, որոնք իր մէջ շատ զօրաւոր կերպով կը յայտնուէին. ունի սրամիտ եւ խորաթափանց իմացականութիւն մը, որով նաեւ ամէն ինչ յստակ եւ պայծառ տեսնելու եւ ըմբռնելու դիւրութիւն, հասու՝ նուրբ եւ դժուարին նիւթերու, ասկից նաեւ որոշ գիտակցութիւնը իր ուժին եւ բարձրութեան: Ինքը խուսող է չափազանցութիւններէ, վասն զի իր մէջ տիրող է չափի եւ կարգաւորութեան զգացումը. միաժամանակ գերազանցօրէն զարգացած է իր մէջ նաեւ ճաշակը. բնածին ըմբռնում մ'ունի գեղեցիկին՝ լեզուին մէջ. բուն ստեղծող մը չէ այլ աւելի ընտրող մը կը յայտնուի, բայց տաղանդաւոր ընտրող մը:

ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ

Եզնիկ բազմաթիւ թարգմանութիւններ կատարած է, սակայն չենք գիտեր թէ մեզի հասած գործերէն որո՛նք իրեն կը պատկանին. յայտնի է որ Աստուածաշունչի թարգմանութեան վերջնական ձեւն ինքը ընծայած է Սահակի հետ. ոմանք իրեն կ'ընծայեն Ոսկեբերանի Մատթէի Աւետարանի մեկնութիւնը՝ Ընդդէմ աղանդոցի *հետ ունեցած լեզուական նմանութեանց համար: Իրմէ ունինք հատուածներ Բիւզանդիոնէն իր Վարդապետներուն գրած նամակէ մը. իրեն ընծայուած է նաեւ Նեղոսի խրատներուն թարգմանութիւնը, որ ուրիշներէ 450է վերջ կատարուած կը համարուի:*

Բարեբախտաբար իր անունով հասած է ամբողջական գրքոյկ մը մեզի Եղծ աղանդոց *կամ* Ընդդէմ աղանդոց *կոչուած, ուր հեղինակը կը մաքառի քրիստոնեայ վարդապետութեանց հակառակող եւ կեղծ-քրիստոնեայ մոլորութեանց դէմ և զանոնք կը հերքէ: Գործը թէև ձեռագրին մէջ առանց բաժանումներու է եւ հրատարակողները մասերու եւ հատ-*

ուածներու բաժնած են, սակայն ընդհանուր գաղափարին համեմատ չորս կէտեր կը բովանդակէ իր մէջ։ Առաջինին մէջ բնական մտքի պատճառաբանութեամբ կը հերքէ հեթանոս աղանդները, որ չէին ընդունիր Աստուծոյ միութիւնը, արարչագործութիւնը, հոգիի անմահ ըլլալը. կը խօսի չարին գոյութեան եւ էութեան, մարդկային ազատութեան, նիւթին յաւիտենական չըլլալուն, դեւերու եւ վիշապաքաղերու վրայ։ Երկրորդին մէջ կը խօսի Պարսից քէշին այսինքն կրօնքին դէմ, որ երկուութեան սկզբունքի վրայ հիմնուած էր, այսինքն Արհմնին եւ Որմիզդին. կը ճառէ Աստուծոյ կանխագիտութեան, երազներու էութեան, տիեզերքի բնական երեւոյթներուն վրայ։ Երրորդին մէջ կը խօսի յոյն իմաստուններու կրօնքին վրայ, այսինքն Պիւթագորեաններու, Ծեմականներու, Եպիկուրեան եւ Ստոյիկեան դրութեանց վրայ եւ կ'ուզէ ցուցնել մոլար ըլլալը անոնց կրօնական գաղափարներուն. ամէնէն շատ այս մասին մէջ կը շօշափէ բնաբանական խնդիրները։ Չորրորդին մէջ կը խօսի Մարկիոնի աղանդին դէմ որ կ'ընդունէր Աստուծոյ եւ նիւթին կամ հիւլէին միաժամանակ յաւիտենական եւ ամենակարող ըլլալը, կը հակառակէր ամուսնութեան եւ մսակերութեան եւ չէր հաւատար մեռելներու յարութեան վարդապետութեան։ Ամբողջ գրուածքը հակաճառական եւ տրամախօսական ձեւ ունի. կը յիշէ հակառակորդներու առարկութիւններն ալ եւ զանոնք կը հերքէ. իր ապացոյցները կը հիմնէ Ս. Գրքէ առնուած վկայութեանց ինչպէս նաեւ եկեղեցական կանոններու վրայ, զանց չ'ըներ բանաւոր մտքին թելադրած պատճառաբանութիւններն ալ. կը մէջբերէ նաեւ փորձառական կեանքէ առնուած դէպքեր, ժողովրդական առածներ, խօսքեր, սնապաշտ եւ հեթանոսական սովորութիւններ. ասոնք մեզի համար թանկագին տեղեկութիւններ են ազգագրական տեսակէտով։

ԳՐՔԻՆ ՀԱՐԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

1889էն սկսեալ քննութեան առարկայ ըլլալով Ընդդէմ աղանդոցը, երեւան ելաւ որ այս փոքրիկ գիրքը նմանութիւն-

ներ ունի գաղափարին եւ ծրագրին մէջ օտար հեղինակներու հետ եւ անոնցմէ մէջբերումներ ալ կը կատարէ, ինչպէս Բարսեղ Կեսարացիէն, Հիպպողիտոսէն եւն. ու մանաւանդ Եպիփանէն և Մեթոտիոս Ողիմպացիէն և մերթ էջերով կ՚ընդօրինակէ անոնց գրութիւնները: Այս բոլորէն սակայն չենք կրնար հետեւցնել թէ Ընդդէմ աղանդոցը պարզ թարգմանածոյ խմբագրութիւն մ՚ըլլայ, վասն զի մէջը կայ ծրագրի միութիւն եւ կանոնաւոր յօրինուածք մը՝ ընդհանուր նիւթն ունենալով իրեն յատուկ ընդլայնումը, որուն հաւատարիմ կը մնայ հեղինակը. նմանապէս յօրինողն ունի հմտութիւն ազգային կեանքին, բարքերուն եւ սովորոյթներուն՝ զորս ագուցեր է իր գրքին մէջ: Եզնիկ սոյն գործը կազմելու համար ապահով օգտուած է համանիւթ զանազան գրուածքներէ, անոնցմէ առնելով ինչ որ կրնար ծառայել իր ծրագրին: Տեղեր կան ուր նշմարուած են թերի մասեր կամ անկապ կէտեր ընդհանուր նիւթին եւ իմաստին նկատմամբ. որով կան որ կը մտածեն թէ գրքէն ինչ ինչ տեղեր ընդօրինակողներ դուրս ձգած ըլլան: Գիրքը շատերու համաձայն պէտք է յօրինուած ըլլայ 440-450 ի ժամանակամիջոց:

Եզնիկ այս գրքով նպատակ չէ ունեցած յատուկ իմաստասիրական գործ մը շարադրել եւ կամ հայ մտքի ծնունդ իմաստասիրական դրութիւն մը ներկայացնել. իր նպատակը կրօնաջատագովական է եւ գուցէ արդիւնք իր դպրոցական վերլուծումներուն. մէջը յայտնաբերուած իմաստասիրական տեսակէտը նոյն է ժամանակին Եկեղեցւոյ Վարդապետներու տեսակէտին հետ, որու շատ պայծառ ըմբռնումը ցոյց կու տայ հեղինակը, ինչպէս նաեւ յստակութիւն գաղափարներու մէջ ու կուռ և ոյժ տրամաբանութեան և պատճառաբանութեան մէջ:

ՈՃԸ ԵՒ ԼԵԶՈՒՆ

Եթէ Եզծ աղանդոցը իբր հեղինակութիւն նուազ ինքնատպութիւն ունի, սակայն իր ոսկեղէն լեզուին համար Ե. դարու ամէնէն շքեղ եւ կատարեալ յիշատակարանն է: Ըսինք արդէն թէ Եզնիկի մէջ իբր տիրապետող կարողութիւն կը

յայտնուի բանը կամ ողջմտութիւնը. ասկից իր մէջ չափի եւ հաւասարակշռութեան զգացումը ու միանգամայն բացատրութեան յստակութիւն: Խորապէս ըմբռնող եւ պայծառատես միտք՝ մասնաւոր եղանակով կը յառաջէ. կը բաժնէ, կը զանազանէ, ընդլայնումներ կը կատարէ ամէն ինչ դիւրըմբռնելի ընելու համար. կարծես խօսակցութեան ձեւով կը յառաջէ՝ կտրատուած, կարճ, ազատ ընթացք ունեցող պարբերութիւններ կազմելով. կը խօսի աւելի մտքին քան երեւակայութեան և զգացողութեան, եւ հասկցուելէ զատ ուրիշ դիտում չունի կարծես: Սակայն կորովի և զգայուն հոգի ալ է, որով գիտէ կեանք դնել իր ստացուածքին մէջ, հատու եւ պայքարող ընել նախադասութիւնը՝ մանաւանդ բանավիճած ատեն, նոյնպէս երփնաւորել լեզուին պարզութիւնը՝ երբ խանդէն մղուի. սակայն միշտ ալ կը ցուցնէ ճաշակ այնպէս մը գեղերփնելու ստացուածքը եւ լեզուն՝ որ բնաւ ողջմտութեան չհակառակի: Մերթ խօսքին աւելի զօրութիւն տալու համար կը շեշտէ միեւնոյն գաղափարը, առանց սակայն չափազանցօրէն հոմանիշները կուտելու Կորիւնի նման. փոփոխութիւն, շարժում, կեանք, միշտ ասոնց կը ձկտի: Յետոյ մեծապէս վարպետ է նախադասութեան յօրինուածքին մէջ. նախադասութիւնը իր քով ամէն տեսակ ձեւեր կ'առնէ սկսեալ պարզէն և ուղղակիէն ամէնէն բարդը, բազմիմաստը, անուղղակին, առանց սակայն իմաստի յստակութեան տուժել տալու: Եզնիկ ծանօթ է լեզուի նրբութիւններուն եւ քերականական բազմազան ձեւերուն ալ. կը ճանչնայ գաւառաբարբառները ու ազնիւ լեզուն փոխ կ'առնէ յունարէնէ եւ ասորերէնէ՝ բայց ինչ որ կրնայ գեղեցկացնել լեզուն եւ ականջին ու բանին խժաձայն չի հնչեր. ասկից իր ստեղծած լեզուին մէջ յստակութենէ, կանոնաւորութենէ և վայելչութենէ զատ կայ կեանքի լիութիւն, զօրութիւն, պերճութիւն, արագ ընթանալ մը եւ մերթ նաեւ նախադասութեանց յորդապեղութիւն եւ պաճուճանք. որով իր լեզուն ամէնէն մաքուր, ազնիւ, գեղեցիկ եւ բիւրեղացած արտայայտութիւնը եղած է հին հայերէնի, մեծ ազգի վայել լեզու մը:

ԿՈՐԻՒՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ԿԵԱՆՔԸ

Կորիւն Մաշթոցի ամենասիրելի աշակերտն է․ կը սորվի ասորի գուցէ պարսիկ դպրութիւնն ալ, ապա Բիւզանդիոն կ'երթայ Ղեւոնդի հետ ուր կը գտնուէր արդէն Եզնիկ 431էն յետոյ և Մաքսիմիանոս հայրապետէն կ'ընդունուի․ կը դառնայ Հայաստան 434էն վերջ ընկերակիցներուն հետ։ Խորենացիի համեմատ կը ստանայ վարդապետական աստիճան եւ օգնական կ'ըլլայ Մաշթոցի՝ թարգմանութեան եւ քարոզչութեան մէջ․ Իր վրայ ուրիշ տեղեկութիւն չունինք․ հայ էր իր ծնունդով եւ ոչ վրացի, ինչպէս կը համարին ոմանք՝ հիմնուած գրքին մէկ տեղւոյն վրայ, (զոր ուրիշներ ձեռագրական աղաւաղում մը կը նկատեն), ինչպէս նաեւ լեզուին յունակազմ ձեւին ու հայ աշխարհն եւ անձերը յիշատակելու եղական կերպին վրայ, որ իրեն միայն յատուկ է․ այսպէս «տուաքէր առ արքայն յերկիրն Հայոց», «առ կաթողիկոսն Հայոց Մեծաց որոյ անունն ճանաչէր Սահակ» են։ Իր անունը չի յիշատակուիր ոչ Շահապիվանի եւ ոչ Արտաշատի (449) ժողովներու անձերուն մէջ․ ասկից շատեր կը հետեւցնեն թէ շուտով մեռած ըլլայ։

ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ

Կորիւնի անունով մեր ձեռքը հասած է միայն Մաշթոցի կենսագրութիւնը՝ Վարք Մաշթոցի անունով *համառօտ գըրուածք մը՝ յօրինուած 445ի տարիները Յովսէփ կաթողիկոսին և ուրիշներու խնդրանքով․ ինքը միայն ամենայարմար անձը կը նկատուի բազմաթիւ աշակերտներու մէջ գրելու վարքը իրենց Մեծ Վարդապետին, զոր Կորիւն իր* հայրը *կը կոչէ։ Սակայն Կորիւն իր կարողութենէն վեր կը նկատէ նման գրութեան մը ձեռնարկելը եւ Աստուածաշունչէն մէկ քանի էջ վկայութիւն եւ օրինակներ բերելէն վերջ, կը սկսի պատմութիւնը որ աւելի կենսագրութիւն է քան պատմութիւն․ որոշ եւ մանրամասն մեզի չի տեղեկացներ այն կարեւոր խնդիրներն ու դէպքերը որոնց միակ ականատեսն է ինքը․*

ժամանակագրութիւնն ալ միշտ անթերի չէ․ որով իբր պատմութիւն շատ քիչ բան կը ներկայացնէ․ անով հանդերձ գրերու գիւտի պատմութեան միակ ականատես եւ անզուգական վկան է եւ այս տեսակէտով գիրքը շատ թանկագին: Բնագիրն ալ կրնայ ըլլալ որ խաթարումներ ունեցած ըլլայ եւ տեղափոխութիւններ էջերու:

ԼԵԶՈՒԻՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Սոյն գրքի հայերէն լեզուն թէեւ Մաշթոցեան շրջանին յատուկ լեզուն է, սակայն ստացած է հեղինակին ամբողջ նկարագիրը: Կորիւն երեւակայութեամբ օժտուած անձ մըն է, լի առատաբեղ կեանքով եւ զգացումով․ չունի մտքի յստակութիւն եւ մտածութեան պայծառ տեսութիւն․ իրեն կը պակսի դարձեալ չափի գիտակցութիւնը․ կը սիրէ ճոռոմաբանութիւնը, աւելաբանութիւնն եւ կրկնութիւնները․ միանգամայն ստէպ կը գործածէ զեղչումի ձեւն ալ․ ասկից կ՚ունենանք հայերէն մը պերճ եւ քրմական՝ իր ձեւին մէջ, յորդ՝ քաջահնչիւն բառերով, լի՝ նոր եւ շքեղ բարդութիւններով, հանդիսաւոր՝ իր ընթացքով․ սակայն չունի կանոնաւորութիւն, չափակցութիւն եւ նախադասութեան տրամաբանական կազմ․ սոյն պատճառով ալ յաճախ իմաստը կը մնայ տարտամ եւ ստուերոտ․ լոյսի մոգական փայլեր են որ նախադասութեան բառերը կը ցուցնեն մեր աչքին՝ առանց կարենալ որոշ ըմբռնել տալու ամբողջական իմաստը: Կորիւն բարձր ձեւերու հետ երբեմն կը գործածէ նաեւ ընտանեկան խօսքեր ու մերթ ալ յունաձեւ բացատրութիւններ:

ՀԱՄԱՌՕՏ ԿՈՐԻՒՆ

Մաշթոցի վարքը մեզի հասած է նաեւ ուրիշ խմբագրութեամբ ալ աւելի համառօտ, ոճը աւելի պարզ եւ սեղմ, լեզուն ունի բազմաթիւ հելլենական բառեր եւ դարձուածներ․ այս համառօտը օգտուելով հանդերձ ընդարձակէն՝ բազմաթիւ տարբերութիւններ ունի եւ մէջը յաւելումներ կան Խորենացիէ

պատմութեննէն: Համառօտը ամենուին Կորիւնի գրչին չի պատկանիր, այլ դուցէ Թ – Ժ դարերուն կազմուած է՝ օգտագործելով նախընթաց պատմութիւնները:

Կորիւն պէտք է կատարած ըլլայ թարգմանութիւններ ալ. շատեր լեզուական նմանութենէն հետեւցնելով իրեն կ'ընծայեն Աստուածաշունչի Մակաբայեցւոց գրքերուն եւ ուրիշ մանր գրուածքներու թարգմանութիւնը, ինչպէս նաեւ խմբագրութիւնը Ագաթանգեղոսի անունով հասած պատմական գործին եւ Փ. Բիւզանդի ալ: Եթէ Կորիւն ալ չըլլայ թարգմանողը Մակաբայեցւոց եւ Ագաթանգեղոսի գրքերուն, հաւանաբար իր լեզուական դպրոցին պատկանող անձ մը պէտք է ըլլայ:

Մատենախօսութիւն

ԵԶՆԻԿԻ *մասին*

Ա. տիպ. Գիրք ընդդիմութեանց. *Իզմիր տպ. Մահտեսի Մարկոսի* 1762. *յետոյ դրուած են նաեւ Եզնիկի ընծայուած խրատները:*

Բ. տիպ. Եղծ Աղանդոց. *Վենետիկ* 1826. *գրքին վերջը կան խրատներն ալ: Յաջորդաբար ուրիշ տպագրութիւններ: Մասնական թարգմ. աշխարհաբար Մ. Տէրտէրեանէ. Լոյս* 1906 *էջ* 552, 610, 659, 763. (*Ա. գիրք* ա–ժ *համարները*): *Թարգմ ֆրանս. տը Ֆլորիվալի*, Paris Lecoffre 1853: *Գերմ. Շմիտի, Վիեննա* 1900, *ասոր յառաջաբանին թարգմ.ը տես Հ. Ա.* 1901 *էջ* 102–108: *Նոյնի մասին տես Արարատ* 1903 *էջ* 646 *Ա. Աբեղեանէ:*

ԲՆԱԳՐԻ *եւ* ՁԵՌԱԳՐԻ *խնդիրներու համար*

Տէր–Մկրտչեան Գ. *եւ* Աճառեան Հ. *Քննութիւն եւ համեմատութիւն Եզնկայ նորագիւտ ձեռագրին. Վիեննա* 1904: Նորայր Բ. *Եզնկայ Կողբ. երկու հատուածք սրբագրեալ. Քննասէր* 1887 *պրակ Ա.* 8–11: Կիւլէսէրեան Բ. վ. *Եզնիկ (մանր դիտողութիւններ). Հ. Ա.* 1907 *էջ* 310–313: *Mariès L.* Le de Deo d'Eznik etc. 2me Partie Etude de critique textuelle. Rev. Et. Arm. Tome V Fasc. 1 p. 11-130, 1925. Tome VIII Fasc. 2 p. 79–210, 1928: Փէչիկեան Հ. Ե. *Եզնիկի Եղծ Աղանդոցի բնագրի եւ տպագրութեանց համեմատութիւն եւ քննութիւն. Բզմ.* 1928 289, 321, 1929 66, 97, 201, 265: Ադոնց Ն. *Գրիգոր Պարթեւի հարցարանը եւ Եզնիկ. Հայրենիք* 1928 *Թ.* 7 *էջ* 72 (*Նոյնը ֆրանս.* L'Orient Chrétien 3me série Tome V (XXV) N° 3 et 4, 1925-6 pp. 309-377): Դուրեան Ե. *Ե. Նկատո–*

ղութիւններ Եզնիկի աստուածաշնչական վկայութիւններու մասին· Եզնիկ սրբագրութիւններ եւ դիտողութիւններ, տեսնել իր Ուսումնասիրութիւնք եւ քննադատութիւնք *հատորին մէջ· Երուսաղէմ* 1935 *էջ* 365–371 *եւ* 403–461· *վերջինս նաեւ Սիոնի մէջ* 1930, 208:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Թորոսեան Հ· Յ· *Եզնիկ եւ իւր երկասիրութիւնք· Բզմ·* 1889 14, 108, 199, 313, 385: Գալէմքեարեան Հ· Գ· *Նորագոյն աղբիւրք Եզնկայ Կողբացւոյ· Հ· Ա·* 1893 289, 345, 1894 6, 87, 277, 1896 270: Ս· (Հացունի) Հ· Վ· *կենսագիր եւ նկարագիր Եզնկայ Վարդապետի Կողբացւոյ· Բզմ·* 1893 8, 161, 273, 329, 353: Ֆէրրէր Պ· *Եզնիկ Եպս· Բագրեւանդայ· (տես Տաշեան Հայկ· աշխ· Ֆէթթէրի, Վիեննա* 1895 *էջ* 83–89): Վեբեր Ս· *Եզնկայ Եղծ կամ Ընդդէմ աղանդոց գործոյն յօրինման ժամանակն եւ վաւերականութիւնը· Հ· Ա·* 1898 22, 110, 201: *Mariès L.* Le de Deo d'Eznik de Kolb connu sous le nom de «Contre les Sectes». Paris Geuthner 1924· (*տես ամփոփոյթը Բզմ·* 1925 161 *Հ· Գ· Նահապետեանէ*): Ադոնց Ն· *Քննական նշմարներ Եզնիկի մասին· Բզմ·* 1925 196, 294, 366· 1926 12, 69, 108: Անդրիկեան Հ· Ն· *Գեղեցիկը լեզուին մէջ· Բզմ·* 1908 *էջ* 4–10· (*Տեսնել սոյն յօդուածաշարքը միւս հեղինակներու լեզուի մասին եւս*):

ԿՈՐԻՒՆԻ *մասին*

Ա· տպ· Պատմութիւն վարուց եւ մահուան սրբոյն Մեսրովպայ, *Վենետիկ* 1833: *Բ· տպ· Նոյնը ստորեւ դնելով նաեւ Համառօտ Կորիւնը, Վենետիկ* 1894: *Քննական տպ·* Վարք Մաշթոցի *ուղղեալ եւ լուսաբանեալ ի Գառնիկ Ֆնտգլեանէ, Երուսաղէմ* 1930: *Թրգմ· գերմ·* Welte *է* Tubingen 1841· *Ֆրանս· Էմինէ եւ հրատ· Լանկլուայէ* Coll. hist. anc. et mod. arm. T. II. *Համառօտ Կորիւնի վրայէն թարգմանուած է*:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ֆէրրէր Պ· *Կորիւն եպիսկ· ի Վիրս· (տես Տաշեան Հայկ· աշխ· Ֆէթթէրի, էջ* 78–82): Թորոսեան Հ· Յ· *Համառօտ տեսութիւն Կորեան եւ իւր գրուածեան վրայ· Բզմ·* 1897 110, 303: *Քանի մը խնդրական կէտեր Կորեան գրքին մէջ· Բզմ·* 1931 465· 1932 5, 148, 255: Նորայր Բիւզանդացի· *Կորիւն եւ նորին թարգմանութիւնք· Տփղիս* 1900: Գէորգ-Մեսրոպ· *Ս· Մեսրոպի կենսագիրը· Հայ Գրակ·* 1913 *թ* 10–11 *էջ* 52· *թ·*2 *էջ* 1: Ֆնտգլեան Գ· *Նկատողութիւններ Մաշթոց-Մեսրովբ անուան եւ Կորեան բնագրի եւ ժամանակի մասին· Հ· Ա·* 1926 268: *Պատասխանս Պրոֆ· Ադոնցին· Հ· Ա·* 1927 *էջ* 529: *Ներածութիւն Վարք Մաշթոցի գրքին: Տեսնել նաեւ Անահիտ* 1929 *թ·* 1 *էջ* 111· *թ·* 2 *էջ* 79: Ադոնց Պրոֆ· Ն· *Կորիւնի մասին· Հ· Ա·* 1927 *էջ* 273, 395· 1928, 76: Աճառեան Հ· Ս· *Մեսրոպի եւ գրերու գիւտի պատմութեան աղբիւրներն*

եւն. էջ 7–18: Ծովական. *Կորիւն եւ Մակարայեցւոց հայ թարգմանիչը. Սիոն* 1935 181:

(Նախապէս ալ Աւգերեան, Գաթրճեան եւ ուրիշներ անդրադարձած էին նմանութիւնը բառական ոճերու եւ ասացուածքի ձեւերու Կորիւնի գրքի եւ Ագաթանգեղոսի, Փաւստոսի, Մակարայեցւոց եւն. գրքերուն մէջ եւ մինչ կը նկատէին թէ Կորիւն ըլլայ բանաքաղը, Նորայրի քննութիւններէն վերջ շատեր հակամէտ եղան ընդունիլ Կորիւն՝ սկզբնագիր, հետեւաբար Ագաթանգեղոս, Փաւստոս եւն. կազմուած կ՚ըլլան «Վարք Մաշթոցի» գրքի յօրինումէն վերջ այսինքն 443–5*է յետոյ: Սակայն կը համարիմ որ բանաւոր է մտածել թէ ինքնին Սահակ եւ Մաշթոց, եկեղեցական գրքերէ վերջ ապահով խորհած ըլլան ընծայել ազգին նաեւ տոհմային պատմութեան 'վերաբերեալ՝ մանաւանդ Լուսաւորչի վկայաբանական կեանքը ծանօթացնող գրքեր. Հետեւաբար անկարելի չէ որ օր. Փաւստոսի պատմութեան գիրքը, յօրինուած ըլլայ* 443 *է առաջ, ինչ որ, կան բանասէրներ որ կ՚ընդունին):*

Հատուածներ

ԵԶՆԻԿԷ *տպ. Վենետիկ* 1926.

Մշտնջենաւորութիւն Աստուծոյ Ա. ա.
Եթէ հրեշտակք եւ դեւք եւ ոգիք մարդկան անմարմինք են Ա. իդ.
Յաղագս համբարուաց Ա. իդ.
Յաղագս բնական ազգեցութեանց ի մարդն Բ. ժթ:

ԿՈՐԻՒՆԷ *տպ. Վենետիկ* 1833.

Յաղագս վարուց Մաշթոցի էջ 6.
Յաղագս գիւտի հայկական նշանագրաց էջ 9:

ԳԼՈՒԽ Զ

1. Ագաթանգեղոս պատմիչ. իրեն ընծայուած պատմութեան պարունակութիւնը. անոր պատմական արժէքը. վաւերականութեան խնդիր Ագաթանգեղոսի գրքին. նկարագիր եւ ոճ: 2. Փաւստոս Բիւզանդ. Փաւստոսի ընծայուած գիրքն եւ անոր պարունակութիւնը. հեղինակը եւ գրքին հարազատութիւնը. գրքին պատմական արժէքն եւ պատմողին նկարագիրը. Փաւստոս գրագէտ. ոճը եւ լեզուն:

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ

Ագաթանգեղոս հայ լուսաւորութեան առաջին պատմագիրը կը ներկայանայ ու իր անունով հասած է մեզի գրուածք մը խառն պատմութեամբ, վկայաբանութեամբ եւ կրօնական վարդապետութեամբ, ուր սակայն կարելի է նշմարել բազմաթիւ աղբիւրներ՝ բոլորն ալ գործածուած խառնակ կերպով. անունն ալ անձնական ըլլալէ աւելի շատերու համար խորհրդանիշ մըն է. Ագաթանգեղոս *կը նշանակէ՝* բարի հրեշտակ, *իբր քրիստոնէական կրօնքը Հայերու աւետարանող գրութիւն. տեսնենք իր գրքին պարունակութիւնը:*

ԳՐՔԻՆ ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Կը բաղկանայ երեք մեծ մասերէ. Ա.-ին մէջ ճառում յառաջաբանէ մը վերջ ուր պատմական դէպքերը կը նմանցնէ ծովու մը՝ որու վրայէն հեղինակը կը նաւարկէ, կը խօսի Պարթեւ հարստութեան վերջանալուն Պարսկաստանի մէջ եւ Սասանեանի սկզբնաւորութեան վրայ, անկից պատերազմները մեր Խոսրով Թագաւորին եւ Սասանեաններու միջեւ. կը պատմէ Անակի կողմէ Խոսրովի սպանուիլն եւ Անակի ալ մահը. Տրդատի եւ Գրիգորի փախուստը. Տրդատի վերադարձը Հայաստան՝ յոյներու օժանդակութեամբ, նոյնպէս Գրիգորի վերադարձը Տրդատի մօտ իբր քրիստոնեայ, իր չարչարանքները, Հռիփսիմեան կոյսերու վկայաբանութիւնը, Գրիգորի ելքը վի-

բաղէն: Բ.ին մէջ ամփոփուած է այն վարդապետութիւնը զոր Գրիգոր քարոզած պիտի ըլլայ Թագաւորին, իշխաններուն եւ ժողովրդեան՝ զիրենք մկրտելէ առաջ: Գ.ին մէջ կը պատմէ՝ Հայ ժողովուրդի քրիստոնեայ դառնալը իր Թագաւորով միասին, Գրիգորի եպիսկոպոսանալը Կեսարիայի մէջ եւ իր հովուական գործունէութիւնը. Տրդատի հետ Հռոմ երթը. Գրիգորի տեսիլը, Արիստակէսի եպիսկոպոսանալն եւ մասնակցիլը Նիկիոյ ժողովին: Ագաթանգեղոս մեզի կը ներկայացնէ հայ եկեղեցին շատ զարգացեալ վիճակի մէջ. գոյութիւն ունին արդէն չորս հարիւր եպիսկոպոսական թեմեր, անթիւ եկեղեցիներ, վանքեր եւ վանականներ, ինչ որ իրականութեան չի համապատասխաներ:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՐԺԷՔԸ

Ագաթանգեղոսի մէջ մենք զուր տեղ կը փնտռենք պատմութիւն՝ ինչպէս որ կ՚ըմբռնենք պատմութիւնը. մէջը գոյութիւն չունի նաեւ պատմական դէպքերուն պարզուկ բայց ճըշգրիտ ներկայացումը. գրքին մէջ աւելի առատ է վկայաբանութիւնը, կրօնական վարդապետութիւնն եւ քարոզչութիւնը, աւանդութիւնն եւ զրոյցները. ատով հանդերձ մէջը կայ պատմական տարր մըն ալ՝ արդիւնք մաս մը հաւանօրէն ականատես գրողի մը հանդամանքին, և մաս մըն ալ հանուած ըլլալուն մեհենական դիւաններէ եւ արքունական թուղթերէ. բայց պատմական այս տարրը շատ խաթարուած է եւ ցրուած ասդին անդին: Պատմական այս տարրին կշիռ կու տան բոլոր այն ազգագրական եւ աշխարհագրական մանր ու մունր ծանօթութիւնները, որ գրքին մէջ ցանուած են և որոնք կը հարկադրեն զմեզ հեղինակութիւն մ՚ընծայել պատմագրին: Այսպէս ուրեմն գիրքը պատմագրութիւն համարելու շատ քիչ բան կայ, աւելի վկայաբանութիւն եւ վարդապետութիւն է:

ՎԱՒԵՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐ

Գրքի հեղինակին մասին մեզի տեղեկութիւններ կու տայ յառաջաբանը, ուր կը յայտարարէ գրողը թէ ինքը մեծ Հռոմէն է «վարժեալ հայրենի արուեստիւ հռոմարէն եւ յունարէն ուսեալ դպրութիւն»․ Տրդատի հրամանով կը ձեռնարկէ պատմութիւնը գրել ոչ թէ «ի հին համբաւուց տեղեկացեալք մատենագրել․ այլ մեզէն իսկ ականատես կերպարանաց եւ առընթերակայ հոգեւոր գործոցն» ըլլալով․ սակայն քիչ վերջ կը յաւելու թէ կարդացած է իր գրելիք պատմութիւնը ուրիշներու մօտ։ Զինքը անունով կը յիշէ Ղ․ Փարպեցի՝ որ կը գովէ ալ իր բանիբուն անձ եւ լի գիտութեամբ․ Խորենացի զինքը յաջող քարտուղար Տրդատի կը կոչէ․ Փաւստոս Բիւզանդի պատմութեան մէջ իր անունը կը պակսի, բայց Փաւստոսի ծանօթ է Ագաթանգեղոսի գրքին նիւթը․ մեր յաջորդ բոլոր պատմիչները զինքը կը յիշատակեն։

Ագաթանգեղոսն ալ մեր միւս հեղինակներու նման քննական ուսումնասիրութեանց ենթարկուեցաւ՝ եւ նախ օտարներու կողմէ․ կարեւորագոյնն է Կուդշմիտ գերմանացիին 1877ին հրատարակածը, որուն մէջ այդ բանասէրը հաստատեց թէ Ագաթանգեղոսի գրքին մէջ ուղղակի եւ ճշգրիտ ծանօթութիւն չկայ դարուն պատմութեան, որով այդ գործը ականատեսի գրութիւն չէ, միութիւն մը չի ներկայացներ ու զանազան անջատ գրուածներէ ձեւացած է։ Ուրիշներու հետ ազգայիններէն Հ․ Բ․ Սարգիսեան եւ Հ․ Յ․ Տաշեան միաժամանակ ուսումնասիրեցին խնդիրը 1891ին տարբեր ուղղութեամբ, բայց երկուքն ալ միեւնոյն եզրակացութեանց յանգեցան, այսինքն արդի Ագաթանգեղոսը զատ զատ գրութիւններէ կազմուած խմբագրութիւն մըն է՝ յօրինուած հինգերորդ դարուն։ — Իրապէս Ագաթանգեղոսի հեղինակը իր աւանդած դէպքերուն, ինչպէս Գրիգորի կեանքին, ժամանակակից չէ եղած․ ինքն ալ կը վկայէ․ «ընթերցեալ զԹորգոմեայ ազգիս զՀայաստան աշխարհիս աստուածապարգեւ աւետեաց աւետարանին քարոզելոյ բանին կենաց, ո՛րպէս կամ զիարդ ընկալան»․ «ի խնդիր եղեալ եւ խուզիւքն ի մէջ բերեալ

զկարգ պատմութեան եւն»․ դարու ազգային պատմական իրադարձութեանց իր ունեցած ծանօթութիւնը կամ անճիշտ է կամ շատ խառնակ․ նոյնպէս են իր տեղեկութիւնները օտար ազգերու պատմութեան մասին․ Գր․ Լուսաւորչի վրայ կը խօսի իբր թէ արդէն իսկ վախճանած ըլլայ (էջ 632, 653)․ Հռիփսիմեանց պատմութիւնը կը ներկայացուի հայերու ծանօթ երկար ատենէ ի վեր (175)․ կան ակնարկութիւններ յաջորդ տարիներու մէջ պատահած դէպքերու՝ Կեսարիոյ Եպիսկոպոսին նամակին մէջ (611), Գրիգորի տեսիլին մէջ (545-562)․ գրքին յօրինողը հայ մըն է եւ ասիկա կը ցուցնեն բառերուն տրուած մեկնութիւնները եւ թարգմանութիւնները ինչպէս Ցաշտիշատի, Աստուծոյ եւն․ եւ հայ հողին ունեցած մանրամասն ծանօթութիւնը․ յետոյ գիրքը յօրինողը բազմաթիւ փոխառութիւններ կատարած է Կորիւնէն եւ ուրիշներէ, փոխառութիւններ՝ որոնք իրենց բուն հեղինակներու մէջ աւելի յարմար եւ բնական տեղն ունին քան Ագաթանգեղոսի․ կը հանդիպինք դարձեալ շատ մը հակասութիւններու, կրկնութիւններու, պատմականին քով վկայաբանական ձեւերու, առասպելներու եւ զրոյցներու․ ինչ ինչ բաներ ալ յարմարցուած են Ս․ Գրքի դէպքերուն։ Հետեւաբար այլեւս ամէնէն կ'ընդունուին իբր ստոյգ այն եզրակացութիւնները, որոնց ընդհանուր կերպով յանգեցան բանասէրները․ այսինքն Ագաթանգեղոսի անունով մեզի հասած գիրքը ոչ թէ միակ անձի մը հեղինակութիւն է, այլ* խմբագրուած *գործ մըն է՝ կազմուած զանազան գրուածներէ, որ են․* ա․ *Պատմութիւն Հայոց եւ վարուց Գրիգորի, որ կարելի է նկատել նախնական գործը ինքնին Ագաթանգեղոսի․ ասոր միացած է Գրիգորի վկայաբանութիւնն ալ․* բ․ *Վկայաբանութիւն Ս․ Հռիփսիմեանց․* գ․ *Վարդապետութիւն Գրիգորի․* դ․ *Տեսիլ Գրիգորի։ Հռիփսիմեանց վկայաբանութեան նախնական բնագիրը գրուած ըլլալու է յունարէն, եւ շատ քիչ է մէջը պատմական տարրը․ Գրիգորի վարդապետութեան բնագիրը շատեր ասորերէն կ'ընդունին մէջը նշմարելով ասորական ասութիւններ․կան ալ որ*

(*) *Ագաթանգեղայ պատմութիւն․ Վենետիկ Ս․ Ղազար* 1930։

Մաշթոցի կ'ընծայեն ինչպէս տեսանք. այս մասը ունի արժէք դաւանաբանական տեսակէտով: Հայոց պատմութիւնն եւ Գրիգորի վարքը՝ որ նախապէս յունարէն գրուած էին կամ ոմանց համեմատ լատիներէն, կը գրաւեն գրքին մեծ մասը եւ պատմական բազմաթիւ մանր տեղեկութիւններ կ'ամփոփեն՝ մանաւանդ երրորդ գրքին մէջ, տեղեկութիւններ՝ որ մեծ կարեւորութիւն ունին պատմականօրէն եւ ուրիշ պատմիչներէ ալ կը հաստատուին: Ամբողջ գրքին յօրինուածքը առանց կարգաւորութեան է եւ այս պատճառով ալ կատարեալ միութիւն չունի: Թէ ո՛վ եղած է խմբագրողը՝ դժուարին է սահմանել. կան որ Կորիւնի կ'ընծայեն խմբագրութիւնը՝ լեզուական նմանութեան պատճառաւ, ինչպէս ըսինք արդէն. ապահով Կորիւնի դպրոցէն է խմբագիրը:

Մեր ձեռքը հասած է Ագաթանգեղոսի պատմական եւ Գրիգորի վկայաբանութեան մասերուն յունարէնը՝ որ սակայն՝ սկզբնաւորութեան մէկ փոքր մասէն զատ, (նախնական բնագրի մը պատկանող), մնացածը թարգմանութիւն է՝ մեր ունեցած արդի հայերէնէն կատարուած, որու վկայ են բազմաթիւ անուններու ոչ թէ յոյն ձեւով այլ հայ հնչումով գրուած ըլլալը, ինչպէս նաեւ չհասկցուած հայերէն բառերու թարգմանուած ըլլալուն տեղ յունարէն տառադարձուած ըլլալը: Գէորգ ասորի եպիսկոպոսի մը մէկ գրութենէն կը տեսնուի թէ կար նաեւ ասորերէն լեզուով Գրիգոր Լուսաւորչի Կենսագրութիւն մը, որ նմանութիւններ ունէր մեր Ագաթանգեղոսի գրքին հետ: 1902ին Ն. Մառ գտաւ արաբերէն Վարք մըն ալ Ս. Գրիգորի, թարգմանուած յունարէնէ եւ որ տարբերութիւններ ունի արդի հայ Ագաթանգեղոսէն:

Լուսաւորչի եւ Տրդատի Հռոմ երթալու զրոյցին վրայ յարմարցուած է նաեւ Դաշանց թուղթ *կոչուած գրուածք մը. այդ գրութիւնը սակայն Կիլիկեան շրջանի գործ է, ինչպէս ցոյց կու տան լեզուն եւ մէջը վխտացող եւրոպական բառերը, որոնք նոյն շրջանին մտան հայերէնի մէջ:*

ՆԿԱՐԱԳԻՐ ԵՒ ՈՃ

Ագաթանգեղոսի գրքին խմբագրողը անձ մըն է, որու մէջ աւելի տիրապետող են կիրքն եւ երեւակայութիւնը· անզուսպ եւ զօրաւոր խառնուածքով մէկն է, լի՛ բորբ եւ բարդ զգացումներով, որով ստեղծեր է լեզու մը չքեղ փայլով եւ վեհ գնացքով, որ սակայն չափ եւ կշիռ չունի· ամէն ինչ յորդառատ է եւ թափով արտայայտուած, բոցավառ՝ թանձր գոյներով, բեռնաւոր՝ համանիշներով եւ բարդութիւններով: Իմաստներն եւ զգացումները կենդանացնելու եւ խտացնելու զբաղած՝ մերթ կը կուտակէ բառեր եւ մակդիրներ, որոնք կը ծփան անորոշ միջոցի մը մէջ՝ նման ստուերներու, եւ որքան լոյսի նորանոր մոգութիւններ կը ստեղծեն, բայց աւելի կը շլացնեն աչքերը՝ քան ըմբռնելու կը ծառայեն: Հեղինակը խանդէն բորբոքած յաճախ կը մոռնայ նաեւ խօսքին մէջ համաձայնութիւն դնել, եւ այսպէս իմաստները երբեմն կը մնան տարտամ եւ մութ· ասկից անհաւասարութիւն մը կը ծագի լեզուին եւ ոճին մէջ։ տեղեր կան՝որ անորոշ, անարուեստ եւ տաղտկացուցիչ են· էջեր ալ կան սակայն ուր լեզուն քերթական մեծվայելչութիւն, ոգեւորող շունչ եւ հզօր ընթացք մը կ'առնէ՝ անհաս գեղեցկութեան հասնելով· կարծես լեզուական՝ամբողջ հրդեհ մըն է որ կը բոցավառէ· Եզնիկի միատարր եւ ազնիւ լեզուին քով կ'ունենանք յորդագեղ, պերճ, նկարագեղ, բայց անհաւասար եւ սանձակոտոր լեզու մը:

ՓԱՒՍՏՈՍ ԲԻՒԶԱՆԴ

Ագաթանգեղոսի պատմութեան յաջորդող դէպքերուն նկարագրութիւնը մեզի հասած է Փաւստոս Բիւզանդի ընծայուած գրքով, որ ունի չորս մեծ բաժանումներ դպրութիւն *կոչուած եւ կը սկսի երրորդէն մինչեւ վեցերորդը· արդեօք առաջին երկուքը գոյութիւն ունէի՞ն նախապէս եւ ապա կորսուեցան, թէ ընդհակառակն հեղինակը կը նկատէ իր գիրքը իբր երրորդ մը՝ շարունակութիւն Հայոց նախընթաց պատ-*

մութիւնը ամփոփող ուրիշ երկու գրքերու՝ Ագաթանգեղոսի եւ Թադէոսի վկայաբանութեան, բանասէրներու կողմէ քըննութեան նիւթ եղած է ու անհաւանական կը թուի այս վերջին վարկածը:

ԳՐՔԻՆ ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Մէկ քանի տողով ակնարկ մը տալէ վերջ Թադէոս Առաքեալի օրերէն մինչեւ Լուսաւորիչ շրջանին վրայ, կը ներկայացնէ երրորդ դպրութեան մէջ համառօտ կերպով եկեղեցական մասին մէջ Վրթանէսի, Յուսիկի, Դանիէլ Ասորիի կեանքն եւ գործունէութիւնը եւ անոնց յաջորդող Փառէն ու Սահակ կաթողիկոսներունը. իսկ քաղաքական մասին մէջ Խոսրով Գ.ի եւ Տիրանի թագաւորութեանց շրջանը Մասքութներու արշաւանքով եւ Բակուր բդեշխին ապստամբութեամբ: Միայար պատմութիւն ըլլալէ աւելի անջատ անջատ նիւթեր կամ դրուագներ են կարծես՝ առանձին գլուխներու մէջ պատմուած:

Չորրորդ դպրութեամբ կը պատմէ եկեղեցական մասին մէջ Մեծն Ներսէսի կաթողիկոսութիւնն եւ գործունէութիւնը. քաղաքականին մէջ Արշակ Բ.ի թագաւորութեան շրջանի գործերն եւ պատերազմները պարսիկներու հետ, Արշակաւանի շինութիւնը, Գնէլ եղբօրորդւոյն սպանութիւնը յարակից դէպքերով, Մերուժան Արծրունիի ապստամբութիւնը Արշակէ եւ Վասակ Մամիկոնեան սպարապետին պատերազմները պարսիկ զունդերու հետ. Արշակի յանձնուիլը պարսիկ թագաւորին եւ բանտարկումը Անյուշ բերդին մէջ, ուր կը վերջանայ նաեւ Վասակ Մամիկոնեան մորթահան եղած: Այս դպրութեան մէջ ամէն ինչ աւելի մանրամասն եւ պատմական հանգամանքներով աւանդուած է:

Հինգերորդին մէջ կը պատմէ Արշակի Պապ որդւոյն թագաւորութեան սկզբնաւորութիւնը յունական բաժնին մէջ, Բագաւանի ճակատամարտը եւ տիրանալը պարսկական մասին մէջ ալ. Մուշեղ Մամիկոնեանի կատարած դերն ու քաջութիւնները, Մեծն Ներսէսի թունաւորումով մահը Պապի կողմէ եւ վերջինիս եղերական վախճանը յոյներու կողմէ. Պապի յաջորդ Վարազդատի թագաւորութիւնն եւ Մուշեղ

Մամիկոնեանն սպաննելը. գերութենէն ազատելով Պարսկաստանէն կը հասնի Մանուէլ Մամիկոնեան որ կը ստանձնէ իր տոհմին տէրութիւնն եւ սպարապետութեան պաշտօնը զոր Վարազդատ Բագ. Սահառունիի տուած էր, եւ կը վտարէ Հայաստանէն Թագաւորը. Մանուէլի քաջագործութիւնները պարսից դէմ եւ Մերուժանն սպաննելը. հուսկ կը Թագաւորեցընէ Արշակ Գ. Պապի որդին, եւ ինքը կը մեռնի. այս վերջին դէպքերը իրենց փոքր մանրամասնութիւններով նկարագրուած են իբր թէ հեղինակը անոնց ներկայ եղած ըլլար:

Վեցերորդին առաջին գլխուն մէջ Հայաստանի երկուքի բաժանումը յիշելէն վերջ պարսիկ մասին մէջ Թագաւորելով Խոսրով՝ մինչ Արշակ կ'անցնի յունական մասը, յաջորդներուն մէջ եկեղեցական անձերու վրայ համառօտ տեղեկութիւններ կու տայ, պատմելով անոնցմէ մէկուն Յովհան եպիսկոպոսին կատակերգակ գործերն ալ: Ամբողջ պատմութիւնը կ'ընդգրկէ շուրջ յիսուն տարուան միջոց մը (337-385):

ՀԵՂԻՆԱԿԸ ԵՒ ԳՐՔԻՆ ՀԱՐԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

Ո՞վ է հեղինակը այս Պատմութեան եւ ե՞րբ գրուած է: Այս մասին գիրքը տեղեկութիւն չի տար, մանաւանդ թէ տպագրութեանց մէջ գրքին վերնագիրն ալ զանազան է. գրքին ճակտին վրայ գրուած է Փաւստոսի Բիւզանդացւոյ պատմութիւն Հայոց, *մինչ սկզբնաւորութեան կը կարդանք* Բուզանդարան Պատմութիւնք: *Չ դպրութեան նիւթերու ցանկին վերջը կ'ըսուի «ստորոտ ամենայն պատմութեանց յաղագս իմ տեղեկութեան, որք միանգամ զմատեանս ընթեռնուցուք, տունք տառն՝ համարական թուոց», սակայն սոյն տեղեկութիւնը կը պակսի այժմ: Գրքին մէջ ալ տեղ մը (Գ. ժբ) նախարարներ յիշատակուած ատեն կ'ըսէ «զմերոյ տոհմի ազգի իշխանն Սահառունեաց», ինքզինքը Սահառունի տոհմէն ցոյց տալով. սակայն շատեր* զմերոյ տոհմի *ազաւաղուած ընթերցում մը կը համարին եւ անոր մէջ իշխանին անունը կ'ուզեն տեսնել. հետեւաբար գիրքը հեղինակի մասին լուսաբանութիւն մը չի շնորհեր: Հիներէն առաջին անգամ զինքը յիշողն է Ղ.*

Փարպեցի, որ հեղինակի ազգութեան մասին որոշ բան մը չըսելով հանդերձ՝ կը կարծէ թէ Բիւզանդիոնի մէջ ուսած եւ վարժած ըլլալուն համար Բիւզանդացի կոչուած է. եւ թէ գրքին մէջ պատմուած անյարմար դէպքերը ուրիշ անձ մը աւելցուցեր է ծագումով յոյն բայց աւելի հաւանօրէն ասորի. որով Փարպեցի ալ այնչափ գիտէ որքան մենք:

Երբ բանասէրները ուսումնասիրեցին Փաւստոսի գիրքը, զանազան ենթադրութեանց յանգեցան նկատմամբ հեղինակին եւ գրքի յօրինման ժամանակին, ենթադրութիւններ որոնց ամէնուն համար ալ ապացոյցներ չպակսեցան գրքին մէջ: Հ. Բ. Սարգիսեան համարեցաւ թէ հեղինակը հայ մըն է բայց գրած յունարէն լեզուով չորրորդ դարուն. եւ արդէն Պրոկոպիոս Զ դարուն կը ճանչնայ հայերու պատմութիւն մը՝ ուսկից կ'առնէ գրեթէ նոյնութեամբ Արշակ թագաւորի մահուան դրուագը. Պրոկոպիոս յունարէն տեսած է այդ գիրքը քանի որ կ'օգտուի անկէ եւ կը ճանչնայ իբր հայերու պատմութիւն: Ուրիշներ (Զարբհանալեան, Գարագաշ, եւն.) կարծեցին յոյն մը, հիմնուելով գրքին Գ. դպրութեան վերջաբանին վրայ ուր հեղինակը կոչուած է ժամանակագիր յունաց եւ թէ խստօրէն կը պարսաւէ հայերու թերութիւնները, եւ ընդունեցան որ Զ դպրութեան հինգերորդ գլխուն մէջ յիշուած Փաւստոս եպիսկոպոսն ըլլայ պատմագիրը՝ եւ հետեւաբար իբր ժամանակակից եւ ներկայ դէպքերուն՝ մանրամասնութիւններով կը նկարագրէ Մեծն Ներսէսի մահը, նոյնպէս Մանուէլի եւ Մերուժանի պատերազմները. յետոյ գրքին մէջ չեն պակսիր նաեւ բազմաթիւ յունաբանութիւններ: Նորայր Բիւզանդացի երկու հեղինակներ կը տեսնէ մէջը, մին յոյն՝ աշխարհիկ անձ եւ գրիչ պատմութեան քաղաքական մասին. երկրորդը ասորի եկեղեցական՝ եւ գրիչ եկեղեցական մասին. ասկէ սպրդած են մէջը հակասութիւններ, այսպէս տեղ մը Վաղէս կը ներկայացուի «մեծ թագաւորն յունաց» եւ ուրիշ տեղ «անօրէն» «չարագործ»: Եւսեբիոս Կեսարիոյ եպիսկոպոսը տեղ մը կը ներկայացուի «սուրբ» «երանելի» «հոյակապ» եւն. եւ այլուր նախանձորդ Ս. Բարսղի. դարձեալ բազմաթիւ ասորի եկեղեցականներու վրայ կը խօսի չափազանց գովեստով եւ աքան-

չափումով: Իսկ ուրիշներ (ինչպէս Ինճիճեան, Գաթըրճեան, Ստ. Մալխասեանց եւն.) կը նկատեն սոյն պատմութեան հեղինակը հայ մը՝ որ գրած է Կորիւնի եւ Ագաթանգեղոսի գրքերէն եւ Բարսղի Պատարագամատոյցէն յետոյ ու ականատես եւ ժամանակակից չէ աւանդածներուն. որով կը գտնենք պատմական սխալներ, անճշդութիւններ, չափազանցութիւններ եւ մանաւանդ պակասը ժամանակագրութեան. բայց հեղինակը շատ տեղեակ է Հայաստանի երկրին: Իսկ նկատմամբ լեզուին այնպիսի հայերէն մը կը գործածէ կենդանի, յորդաղեղ, լեցուն ժողովրդական ասացուածքի ձեւերով, ինչպէս նաեւ ժողովրդական զրոյցներով ու երգերով, որով թարգմանութիւն ըլլալ ամենեւին ցոյց չի տար: Ինճիճեան եւ Գաթըրճեան հեղինակը Սահառունի կ'ընդունին՝ հիմնուած Գ. ժր գլխուն վըկայութեան վրայ. եւ վերջինս կը համարի թէ իր գիրքը յօրինած ատեն ունեցեր է իր առջեւ Փաւստոս Բուզաս յոյն ժամանակագրի մը պատմութեան գիրքը, որու սակայն հաւատարմօրէն չէ հետեւած ու ջնջումներ եւ յաւելումներ կատարած է:

Այս բոլոր վարկածներն ալ ունին իրենց մէջ ճշմարտութեան հետքեր եւ սխալած չենք ըլլար երբ ընդունինք թէ Փաւստոս Բիւզանդի ընծայուած գիրքը արդի ձեւով կազմուած է հինգերորդ դարու կէսերը. յօրինողը ունեցեր է իր առջեւ յոյն լեզուով Հայոց պատմութիւն մը, գործ Փաւստոս Բիւզանդի, զոր թարգմաներ է հայերէնի՝ կատարելով բազմաթիւ յաւելումներ ինքնիրմէ կամ իր առջեւ ունեցած ուրիշ աղբիւրներէ. այսպէս Մեծն Ներսէսի կեանքին զանազան զրուցախառն դրուագները՝ յարմարցուած Ս. Բարսղի կեանքին, կարելի չէ ժամանակակից անձի մը հեղինակութիւն ընդունիլ: Փ. Բիւզանդ ժամանակակից է իր նկարագրած դէպքերուն, սակայն շատ բան աւանդած է այն ձեւով որ ժողովրդեան մէջ տարածուած էր, այսինքն զրոյցի կամ վիպերգի կերպարանքով. պատմութիւնը գրած է 387է առաջ. վասնզի չի յիշատակեր Մեծն Սահակի կաթողիկոսութիւնը: Այսպէս կրնան մեկնուիլ այն հակասական տարրները, որոնց կը հանդիպինք պատմութեան ընթացքին. նոյնպէս իրարու հակառակ բացատրութիւններէն՝ ոմանք բուն պատմագրին են եւ ոմանք թարգմա-

նիչ-յօրինողին։ Գր. Տէր-Պօղոսեան եւ իրմէ առաջ Ն. Քարամեան գրքին ինչ ինչ մասերուն հետ ամբողջ վեցերորդ դպրութիւնը չեն ընծայեր բուն պատմագրին. սակայն նոյն դպրութեան ութերորդ գլուխը պատմագրին նկարագիրը կը կրէ։

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՐԺԷՔԸ ԵՒ ՊԱՏՄՈՂԸ

Այս գիրքն ալ իբր պատմագրութիւն հեռու է պատմութեան գիտական ըմբռնումէն եւ ծրագրէն. հոս ալ ամէն բան խառն է, վէպ, զրոյց, աւանդութիւն, դիւանական յիշատակարաններ, ժողովրդական երգեր, վկայաբանութիւն, կրօնական վարդապետութիւն են.։ Հեղինակն ալ՝ զգացման մարդ, համակրութեամբ եւ հակակրութեամբ կը վարուի անձերուն հետ. նպատակ ալ չունի կարծես ստոյգն ու իրականը քննել եւ անջատել կեղծէն. ասկից կը գտնենք անճշդութիւններ, չափազանցութիւններ, ժամանակագրութեան թերի. ժամանակի ինչպէս նաեւ թիւի գաղափար չունի հեղինակը։ Ասով հանդերձ հեղինակը միամիտ անկեղծութիւն մ'ունի իր պատմելու կերպին մէջ. կը ներկայացնէ ինչ որ գիտէ, ինչ որ տեսեր կամ լսեր է՝ անոնք թող չափազանցուած կամ այլափոխուած ըլլան, բայց իրապէս գոյութիւն ունեցած են. կը տեղեկագրէ դէպքերուն վայրերն ալ, աղբիւր, կամուրջ, լեռ, աւան իրենց անունով ու դիրքով. խնամքով կը նկարագրէ բարքերն եւ սովորութիւնները, առօրեայ կենցաղը, ինչ որ իր պատմութեան մեծ շահեկանութիւն եւ ստուգութիւն կ'ընծայէ։ Այսպէս Փաւստոս կ'անջատուի մեր միւս պատմիչներէն, որոնց քով պատմագրութիւնը արդիւնք է մտայնութեան մը եւ արուեստի. ինքը ընդհակառակն ժողովրդական պատմողն է՝ որ կրնայ զգացումէ տարուիլ, կրնայ չափազանցել, բայց իրականութիւնը խաթարելու դիտում չունի. որով իր պատմածները ըստ էութեան ճշգրիտ են եւ կը զուգընթանան օտար պատմիչներու աւանդածներուն։

Յետոյ Փաւստոս մեծ դիտող մըն ալ է՝ օժտուած հոգեբանի ճանաչողութեամբ եւ իրերու խորը թափանցելու դիւ-

բութեամբ, որով բան մը վրիպած չէ իր աչքէն եւ մեզի պատկերացուցած է առանին կեանքը արքունիքին, նախարարական տուներու եւ կաթողիկոսարանին մէջ. նոյնքան ճոխ մանրամասնութիւններով մեզի կը ներկայացնէ զօրավարներու քաջագործութիւնները, սուրբերու բարի գործերը ինչպէս նաեւ Թագաւորներու գայթակղեցուցիչ արարքները:

ԳՐԱԳԷՏԸ ԵՒ ՄԱՐԴԸ

Եթէ Փաւստոս իբր պատմագիր նուազ կատարեալ է, շատ մեծ է իբր գրագէտ: Իր մէջ իբր տիրապետող կարողութիւն ունինք երեւակայութիւնը, խանդը եւ բնազդը. բնազդն ալ իր մէջ կազմուած է ժողովրդական բնազդէն եւ այսպէս ինքը արձագանգ կը դառնայ ժողովրդական մտքին եւ զգացման: Անձերը իր գործին մէջ ժողովուրդէն առեղծուած անձերու կերպարանքն ունին. գիտէ՝ անոնց նկարագիրը կազմած ատեն, ընտրել այն գիծերը, գոյները եւ շարժումի ձեւը, որոնցմով ապրին անոնք, խորքէն դուրս ցայտեն, շողշողան եւ ազդեն. որով անոնք կը ստանան կեանք, ցայտուն կարկառում, փայլ, վեհութիւն. այսպէս Մեծն Ներսէս, Մամիկոնեան զօրավարները՝ Վասակ, Մուշեղ և Մանուէլ, Դրաստամատ են. լուսաւոր և շքեղ դէմքեր են, գեղեցիկ ու վսեմ, և բարձրացած են անձնանուիրման, քաջութեան, հայրենասիրութեան կենդանի եւ մաքուր տիպարներու. իսկ բացասական դէմքերը՝ ինչպէս Արշակ, Մերուժան, Պապ են. նոյնքան ցայտուն եւ նոյնքան բաբախուն են իրենց մութ կամ տխրօրակ դերին մէջ: Փաւստոս ճարտար է դէպքերու պատկերացման մէջ ալ. գիտէ գործողութեան մէջ դնել շարժում եւ երագութիւն, առարկայացնել իրողութիւնը իր փոքր մանրամասնութիւններով, վերհանել մանաւանդ դէպքին պարունակած կամ ողբական շունչը եւ կամ ցաւատանջ խռովքը՝ խանդավառելով զմեզ կամ յուզել տալով. շատ խոր եւ հզօր է իր մէջ պաթեդիքը*՝ որ կը ծնանի այդպիսի ճակատագրական դէպքերէ: Փաւստոս այդամէնը կը կատարէ իր պատմելու արուեստին միջոցով, որ շատ պարզ է ինքն իր մէջ, գրեթէ նախնական եւ որու գաղտ-*

նիքը կը կայանայ հոն սիրտ դնելուն մէջ. իր բոլոր գործին մէջ սիրտն է որ կը խօսի եւ կը ժայթքի, անկից թարմութիւն մը կը շնչէ բոլոր գրքին մէջ եւ կը փայլի տեսակ մը շնորհք՝ որ արդիւնք է հեղինակին բոլոր իրերուն գեղեցկագիտական աչքով նայելու կերպին. բաւական է կարդալ Արշակի եւ Տապուհի, վերջինիս եւ Վասակի տեսակցութիւնները, Անյուշ բերդին եղերական խնջոյքը, Փառանձեմի եւ Գնելի վէպը, Պապի սպանութեան դրուագը, Դղակ մարդպետի մահուան եղերական եւ հեգնական պարագաները. այս վերջինները զմեզ կը տանին այն սրամիտ եւ զուարճարան կայծկլտուքներուն՝ որ գրքին վերջին գլուխները կը զուարթացնեն. Փաւստոս կեանքը իր ամբողջ մասերով դիտած է եւ ուրախ ժամեր երբեմն զուարճացուցած են իր սիրտը:

ՈՃ ԵՒ ԼԵԶՈՒ

Փաւստոսի ոճը նկարէն, վառվռուն եւ ոստոստուն նկարագիր մ'ունի. ինքը դասական հեղինակը չէ, այլ վիպական. ժողովուրդն է որ իր մէջ կը խօսի իր համեղ, համակրելի, վիպական ձեւով, հզօր արտայայտութիւն տալով ամէն մէկ խօսքին: Երբեմն իր ոճը, մանաւանդ վիպախառն նիւթերուն մէջ, կշռութաւոր ընթացք մը կ'առնէ եւ քերթողական ձեւ մը կը ստանայ. կենդանագիրներու մէջ աւելի գունաւորող է ու մերթ թափանցող, զօրեղ եւ դիւցազնական բնոյթ մը կ'առնէ. սիրող է նաեւ մէջը շատ խօսակցութիւն դնելու՝ թատերական հանգամանք մը տալով. միշտ ալ սակայն հիւթեղ, ճկուն, արագ եւ գունագեղ ոճ մըն է: Լեզուն ոսկեղէն շրջանի յատուկ հայերէնն է՝ բայց աւելի ընտանեկան է եւ խառն ժողովրդական բարբառի ձեւերով՝ բառերու առումներու, հոլովումներու և նախադասութեանց գործածութեան ու համաձայնութեան ձեւերուն մէջ. միտում մ'ունի հոմանիշներ գործածելու, բացատրութիւնները կուտելու եւ անսովոր բարդութիւններ գործածելու. սակայն միշտ մէջը կայ անուշութիւն, բնականութիւն եւ բանաստեղծական շունչ:

Մատենախօսութիւն

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ մասին

Ա· տիպ· Գիրք վիպասանութեան որ կոչի համանուանկի Ագաթանգեղոս եւն· Կ·Պոլիս 1709 տպ· Գրիգոր դպրի Մարզուանեցւոյ· յետոյ դրուած է դաւանութիւն մը, Դաշանց Թուղթը եւ յիշատակարան մը: Բ· տիպ· Ագաթանգեղոս, յորում պարունակի պատմ· Տրդատայ, Կ· Պոլիս 1824 տպ· Պ· Արապեան· նմանապէս ունի երեք յաւելուածներն ալ: Գ· տիպ· Ագաթ· Պատմ· Հայոց Վենետիկ 1837· յաջորդաբար ուրիշ տպագրութիւններ: Քննական տիպ· Ագաթանգեղեայ Պատմ· Հայոց· աշխատութեամբ Գ· Տէր-Մկրտիչեան եւ Ստ· Կանայեանց բանասէրներու· Տփղիս 1909 տպ· Մարտիրոսեանց: Թարգմ· լատ· Ստիլտենկէ որ հրատարակեց յոյն բնագրին ալ առաջին անգամ 1726ին Acta Sanct. Septembris Tom. VIII Antverpiae p. 295–319, 320–413: Իտալ· Վենետիկոյ Մխիթարեաններէն եւ Ն· Թոմմազէոյէ, Վենետիկ 1843: Ֆրանս· Լանկլուայէ Coll. hist. d'Arm. T. I, Paris 1867 միասին հրատարակելով յոյն եւ լատ· Ստիլտենկէ: Յոյնին քնն· հրատ· Լակարտէ Կէօթինկէնի Գիտ· Ընկ· Տարեգրքին մէջ 1887ին: Ֆրանս թարգմ· ըստ Վարդապետութիւն Գրիգորի մասին Թումայեանէ, Agathangelos et la Doctrine de l'Eglise arm. au V.e siècle. Lausanne, G. Biden 1879: Կատարուած են նաեւ մասնական թրգմ· գերմ· եւ ամբողջական շուէտերէն: Ասորերէն բնագրին նկատմամբ տեսնել Տաշեանի գործը եւ իր նշանակած հեղինակները: Արաբերէնի հրատ· կատարած է Ն· Մառ ռուսերէն թրգ· Ռուս Կայս· Հնախօս· Ընկ· կարգադրութեամբ 1905ին:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Գաթրճեան Հ· Յ· Տիեզերական պատմութիւն· Վիեննա 1858 հա· Բ· էջ 459, 464, 476–480· եւ Հ· Ա· 1889 էջ 24: *Gutschmid A. von.* Agathangelos ZDMG թերթին մէջ 1877 պրակ 31 էջ 1–60, Հայ թրգ· Հ· Ն· Ջնտոյեանէ Բզմ· 1878 297 եւ 1879 10, 97, 237 (թերի մնացած): Սարգիսեան Հ· Բ· Ագաթ· եւ իր բազմադարեան գաղտնիքը· Վենետիկ 1890: Տաշեան Հ· Յ· Ագաթ· առ Գէորգայ ասորի եպիսկոպոսին· Վիեննա 1891: Տէր-Մկրտչեան Գ· Ագաթ· աղբիւրներից, Վաղարշապատ 1896 (արտատպ· Արարատ·է)· առոր մասին քննադ· Մառի, տես Հայ Թրգ· Հ· Ա· 1898 էջ 267–271: Նորայր Բիւզ· Կորիւն Վ· եւն· էջ 36–39, 174–316: Թոփչեան Յ· Նկատողութիւններ Ագաթ· եւն· մասին· Արարատ 1901, 516–518: Բրիչ· Ագաթ· արաբ· Թրգ· գիւտը Մառի կողմէ· Լումայ 1903 թ· 5 էջ 76–85:

ՓԱՒՍՏՈՍ ԲԻՒԶԱՆԴԻ *մասին*

Ա· տիպ· Բուզանդարան Պատմութիւնք *շարադրեալ Բուզանդայ մեծի պատմագրի արդեամբք եւ գոյիւք Խօճայ Ցակոբին, Խ· Կարապետին, Խ· Ղազէրին եւ Մահտեսի Խաչատրին ի Թուին մերում ՌՃՀԹ* – 1730 *հաւանօրէն Կ·Պոլիս: Բ· տիպ·* Փաւստոսի Բիւզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց *Վենետիկ* 1883 *եւ յաջորդաբար* 1889, 1914, 1933 (*տեսնել յառաջաբանները*): *Գ· տիպ·* Փաւստոսի Բիւզանդացւոյ Պատմ· Հայոց· *Ս· Պետերբուրգ* 1883 *հրատ· Ք· Պատկանեանէ: Թրգմ· Ֆրանս· Էմինէ եւ հրատ· Լանգլուայէ* Coll. Hist. anc. et mod. de l'Arm. Paris 1867 (*տեսնել յառաջաբանը*): *Գերմ· Մ· Լաուէր, Գոլոնիա* 1879:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ինճիճեան *Հ· Ղ· տես Զարդ· էջ* 250: Գաթըրճեան Հ· Յ· *Փաւստոս Բիւզանդացի Հ· Ա·* 1881 *էջ* 40: Գարագաշեան Ա· Մ· *Քննական պատմ· Հայոց, Թիֆլիս* 1895 *մասն Գ*: Նորայր Բ· *Քննասէր* 1887 *պրակ Ա· էջ* 17–64: Մատաթեան Ն· *Փաւստոս Բիւզանդ· Վիեննա* 1890: Գելցեր Հ· *Փ· Բիւզանդ կամ Հայկ· Եկղ· սկզբնաւորութիւն· Թրգմ· Հայ· Վենետիկ* 1896: Մալխասեանց Ս· *Ուսումնասիրութիւն Փաւստոս Բիւզանդի Պատմութեան Հ· Ա·* 1898 35, 81, 101: Գարագաշեան Ա· Մ· *Փաւստոս Բիւզանդացւոյ մասին Հ· Ա·* 1898 200: Դաղբաշեան Յ· Փ· *Բիւզանդացի եւ իր պատմ· խարդախողը· Վիեննա* 1898: Տէր–Պօղոսեան Գ· *Նկատողութիւններ Փաւստոսի պատմ· վերաբերեալ Ա· մաս Վիեննա* 1901· *Բ· մաս* 1919: Թոփչեան Յ· *Նկատ· Ագ· եւ Փաւստոսի մասին· Արրտ·* 1901, 518–524: Մալխասեանց Ս· *Մի նկատող· Փաւստոսի պատմ· մասին· Հանդէս Հայագիտ· Մարպուրգ,* 1903 *Ա· պրակ էջ* 64–66: Տէր–Մկրտչեան Գ· *Փաւստոսի Ձեռագրերը· Հանդէս Հայագիտ· Մարպուրգ,* 1904 *Բ· պրակ էջ* 267–286· (*Ձեռագիրներու քննութենէն վերջ կը դնէ իր տեսութիւնը Փաւստոսի անձին եւ գրքին գրութեան ժամանակի մասին· կը համարի թէ Պատմութեան գրքին հեղինակը ըլլայ Զ դպրութեան Ե գլխուն մէջ յիշուած Փաւստոս եպիսկոպոսը՝ որ տարբեր անձ է Ներսէսը ձեռնադրող Փաւստոսէն· ծագումով յոյն՝ բայց արդէն իսկ հայացած եւ* 30–35 *տարեկան Ներսէսի և Պապի մահուան ժամանակ* 374–5*ին, որով ապրած մինչեւ* 425 *և իր գործը յօրինած* 416–425*ի տարիներուն հայերէն, և իր գրքէն օգտուած ըլլան ապա Կորիւն եւ ուրիշներ: Իսկ Տէր–Պօղոսեան, յեցած Փաւստոսի պատմութեան նիւթի մասին Փարպեցիի ունեցած ծանօթութեան վրայ, ինչպէս նաև յատուկ անուններու տարբեր ձեւով յիշատակուելուն վեցերորդին և միւս դպրութիւններու մէջ, ամբողջ Զ դպրութիւնն եւ միւսներէն մէկ քանի գլուխներ կ'ընդունի յօրինուած ըլլալ Փաւստոսէ տարբեր հեղինակէ մը*): Օշական Յ· *Փաւստոս Բիւզանդ· Թէոդիկի Ամենուն տարեցոյցին մէջ* 1927 *էջ* 361–366· (*միայն գրական մասը կը քննէ*):

Հատուածներ

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԷ *տպ. Վենետիկ* 1930.

Յառաջաբան մատենին. էջ 20–23.
Մահ Խոսրով Թագաւորի յԱնակայ Պարթեւէ. էջ 34–37.
Դարձ թռչնոց մերձ ի գարուն. ՁԸ էջ 484–486.
Գրիգոր կործանէ զմեհեանս կռոց. ՃԸ էջ 577–580:

ՓԱՒՍՏՈՍ ԲԻՒԶԱՆԴԷ *տպ. Վենետիկ* 1933.

Վասակ Մամիկոնեան եւ Շապուհ. Դ դպր. ծդ. գլ. էջ 175.
Ներսէս ընտրի եպիսկոպոս Հայոց. Դ. դ. էջ 78–80.
Մահ Դղակայ մարդպետի. Ե. զ. էջ 208–210.
Սպանութիւն Պապայ Թագաւորին. Ե. լբ. էջ 236–237:

ԳԼՈՒԽ Է

1· Մաշթոցեան հայերէնը 450է վերջ· թարգմանիչներ եւ թարգմանութիւններ· Աբրահամ Խոստովանող Զենակացի թարգմանիչ Արեւելեան վկայից ճառին: 2· Յովհան Մանդակունի· կեանքը· իրեն ընծայուած ճառերը, նկարագիրն եւ լեզուն: 3· Յաճախապատումի ճառերը եւ անոնց նիւթը· ճառերուն գրութեան ժամանակը: 4· Ղազար Փարպեցի· կեանքը· իր գործերն եւ Վահան Մամիկոնեանի գրած նամակը· պատմութեան գիրքն եւ անոր պարունակութիւնը· պատմական ըմբռնում եւ արժէքը· Փարպեցի պատմող· գրագէտը· ոճը եւ լեզուն:

ՄԱՇԹՈՑԵԱՆ ԴՊՐՈՑԻ ՀԱՅԵՐԷՆԸ

400Է ՎԵՐՋ

Մաշթոցի դպրոցի հայերէնը ունի յատուկ նկարագիր մը, ինքնուրոյն՝ իր գործածած բառամթերքով, բառերու առումով, բացատրութեան եւ ասացուածքի ձեւերով ու ոճով. այնպէս որ այդ լեզուով շարադրուած ամէն գրութիւն կարելի է անմիջապէս ճանչնալ և զանազանել ուրիշներէ: Արդեօք ո՞րքան տեւեց այդ լեզուն իր այդ բնիկ մաքրութեան եւ անխառն ու վայելուչ վիճակին մէջ՝ դժուարին է որոշել. բայց ընդհանրապէս կ'ընդունուի որ գոնէ մինչեւ 450, հաւանօրէն այդ թուականէն մէկ քանի տասնեակ տարիներ վերջ ալ, շարունակած պիտի ըլլայ: Մաշթոցի դպրոցի լեզուն հասած էր այնպիսի բարձրութեան՝ որ կարելի չէր այդ կատարին վրայ մնալը կարծես. միւս կողմէ Սահակի և Մաշթոցի շունչով սնած աշակերտներն ալ մեռած էին կամ ցրուած 451ի դէպքերուն պատճառաւ. հետեւաբար պատճառներ կային որ լեզուն փոփոխութեան ենթարկուէր: Իրապէս կը տեսնենք որ 500է առաջ հայ լեզուն կերպարանափոխ կ'ըլլայ. տակաւին ունի կենսունակութիւն, ոյժ, մաքրութիւն, վայելչութիւն ալ, սակայն նուազ չքեղ, նուազ անխառն եւ կատարեալ է. երեւան կ'ելլեն նոր բառեր, բառերու իմաստի նոր առումներ, ընելու

եւ շարադրութեան նոր ձեւեր եւ մանաւանդ կը նշմարուի խօսելու եւ գրելու աւելի ընտանեկան եւ պարզունակ ձեւ ու լեզու մը:

ԹԱՐԳՄԱՆԻՉՆԵՐ ԵՒ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Թէ 450-500 մեր գրականութիւնը ինչ կեանք ունեցեր է, ինչ բան արտադրեր է՝ որոշ չենք գիտեր: Ղազար Փարպեցի Վահան Մամիկոնեանի ուղղած իր նամակին մէջ կը յիշէ Մովսէս Փիլիսոփոս մը արդէն իսկ անուանի այդ ժամանակ ու տդխտահալած բազմաթիւ գրքեր գրած. այս Մովսէսը յետոյ նոյնացած է Մովսէս Խորենացիի հետ. նոյնպէս կը յիշէ թարգմանիչներ Խոսրովիկ եւ Տէր. դարուն զարգացեալ անձերէն էր նաեւ Գիւտ կաթողիկոս (+478) իր ուսումը կատարած Հոռոմներու քով եւ որմէ մեզի հասած են մէկ քանի թուղթեր: Այս առեններս պէտք են կատարուած ըլլալ բազմաթիւ թարգմանութիւններ ալ, եւ այս անգամ վիպական գործերու ալ: Հաւանօրէն Ղ. Փարպեցի կարդացած է Կեղծ-Կալլիսթենէսի Աղեքսանդրի վարքը, գուցէ հայերէն թարգմանութեան վրայէն. այդ գրքի լեզուն թէեւ Մաշթոցի դպրոցի լեզուին նկարագրով է, սակայն ունի բաւական ուժով հելլենաբանութեան շեշտ մը: Կրնան սոյն ժամանակները թարգմանուած ըլլալ նաեւ Գր. Նազիանզացիի ճառերէն եւ Փիլոնի մեկնողական գործերէն մասեր մը, որոնց ծանօթ է դարձեալ Փարպեցի: Ասոնցմէ զատ ուրիշ գործերու թարգմանութիւններ ալ կրնան կատարուած ըլլալ: Իսկ իբր սոյն ժամանակամիջոցին մէջ ապրող հեղինակներ, որոնց գործերն ալ հասած են մեզի, կը ներկայանան Ղազար Փարպեցի, Յովհան Մանդակունի, Յաճախապատում ճառերու գիրքը:

ԱԲՐԱՀԱՄ ԶԵՆԱԿԱՑԻ

Ասոնցմէ առաջ սակայն յիշենք Աբրահամ Խոստովանողը՝ Ղեւոնդեանց խումբէն, որոնց չարչարանքներուն կը մասնակցի ու պարսիկները ականջները կտրելով կ'աքսորեն Ասորես-

տան՝ արքունի ապարաններու մշակութեան համար· հոն կը մնայ տասներկու տարի եւ ապա Նախարարներու երաշխաւորութեամբ կը դառնայ հայրենիք 464ին· զինքը եպիսկոպոս կը ձեռնադրեն Բզնունեաց· կը մեռնի ծերացած հասակի մէջ· Ծնունդով Տայոց գաւառի Զենակս գիւղէն էր որով Զենակցի ալ կոչուած է։ Աբրահամ հաւանօրէն թարգմանած է՝ մեծ մասով ասորերէնէ՝ Մարութա Նփրկերտի եպիսկոպոսին գրած վկայաբանական պատմութիւնը Պարսկաստանի մէջ քրիստոնեաներու դէմ Շապուհ Երկրորդի հանած հալածանքներուն· այս պատմութեան մէջ հիանալի նկարագրական արիւնոտ էջեր կան և զմայլելի մորմոքեցուցիչ կտորներ· ամբողջ գործը մեզի հասած չէ, այլ ընդարձակ մաս մը, և կը կրէ Պատմութիւն վարուց Ս· Շմաւոնի եպիսկոպոսի եւ ճառ ի վկայս Արեւելից *տիտղոսը։ Լեզուն այս թարգմանութեան մէջ շատ գեղեցիկ է եւ ազնիւ· Աբրահամ ուղղակի Եղնիկի ազդեցութեան տակն է· ճարտար է մանաւանդ երանգաւորման ու փափուկ գիծերը նրբօրէն արտայայտելուն մէջ։ Զենակցիի ազդեցութեան պիտի ուզէ ենթարկուիլ յետոյ Եղիշէ։*

ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ

ԿԵԱՆՔԸ

Յովհան Մանդակունի Արշամունեաց Ջախնիտ գիւղէն է, ծնած 410ի ժամանակները· կաթողիկոսական գահը կը բարձրանայ Գիւտէ վերջ շուրջ 478ին դրեթէ 70ամեայ· բարոյապէս կ՚օժանդակէ Վահան Մամիկոնեանի Հայաստանի ազատագրութեան համար, իր հոգեշունչ խօսքով եւ օրինակով արիացնելով ռազմիկները· Խորովակերտի ճակատամարտի ժամանակ ինքն ալ կիսամահ գետին կ՚իյնայ ձիէն, բայց ողջանդամ կրնայ Դուին դառնալ· Վահան շատ բան կը կատարէր Մանդակունիի խորհրդով ինչպէս նաեւ աւերեալ եկեղեցիներու վերաշինութիւնը· երբ Վահան կը յաջողի ազատութիւն ձեռք բերել մեր երկրին համար եւ մարզպանութեան բարձրանալ, Յովհան Դուինի կաթողիկէին մէջ կը խօսի եռանդուն

ճառ մը: Հաւանօրէն մեռած է 490ի ժամանակները, 12 տարի կաթողիկոսութիւն ընելով. իսկ Յովհաննէս Դրասխանակերտցի վեց տարի միայն կու տայ:

ՃԱՌԵՐԸ

Մանդակունի մեր պատմիչներու վկայութեան համաձայն եկեղեցական գրքերու մեծ կարգադրող մ'եղած է. իրեն ընծայուած են Ժամագրքի մէկ քանի քարոզներն և աղօթքները, Մաշտոցի ինչ ինչ մասերը, Կանոններ, ինչպէս նաեւ Պատարագամատոյց մը՝ Աթանասի կոչուած. բնական է ասոնք բոլորը հեղինակութիւն չեն, այլ թարգմանութիւններ կամ թարգմանաբար յօրինուած են: Իր անունով Ձեռագիրները մեզի կ'ընծայեն նաեւ ճառերու հաւաքածոյ մը, տպագրուած եւ ուսումնասիրուած Հ. Բ. Սարգիսեանէ որ հակառակ ուրիշներէ հանուած տարակոյսներու, Մանդակունիի կու տայ այդ ճառերը: Ասոնք իմաստի նմանութիւններ շատ ունին Ոսկեբերանի ճառերուն հետ եւ մեր ձեռագիրներուն մէջ ընծայուած են նաեւ Ոսկեբերանի եւ Եփրեմի. սակայն սոյն հեղինակներու յոյն եւ ասորի բնագիրներուն մէջ այդ ճառերը գոյութիւն չունին. որով առ ժամս կրնանք վերագրել զանոնք Մանդակունիի եւ միայն սխալմամբ այդ հեղինակներու ընծայուած են: Սոյն ճառերը իրենց նիւթով աստուածաբանական բովանդակութիւն չունին եւ ոչ վարդապետական հանգամանք. ընդհանրապէս կը շօշափեն բարոյական եւ ժողովրդի կեանքի վերաբերող նիւթեր կամ թերութիւններ, ինչպէս, Վասն ապաշխարութեան, Ողորմութեան տնանկաց, Փոխոց եւ վաշխից, Բամբասանաց, Բարկացողաց բարուց, Չար սովորութեան երդման, Արբեցողաց անօրէնութեանց, Անօրէն թատերաց տեսարանաց, եւն. ցոյց տալու համար անոնց խորշելի ըլլալն եւ վնասները, միջոցներ թելադրելով՝ զգուշանալու համար. միաժամանակ կը նկարագրէ հեթանոսութենէն մնացած սովորութիւններ եւ բարքեր եւ ռամկին մէջ մուտ գտած անբարոյ կերպեր. այսպէս սոյն ճառերը բաց ի կրօնական եւ հռետորական հանգամանքէն, կ'ունենան

նաեւ աշխարհագրական կարեւորութիւն մը՝ պարունակած այդ մանրմունր տեղեկութեանց համար։

ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ ԵՒ ԼԵԶՈՒՆ

Յ․ Մանդակունի հայրապետական դէմք մըն է քիչ մը խիստ իր նկարագրով, բայց գիտակից իր հեղինակութեան մեծութեան եւ գիտէ զայն պատկառելի ընել եւ կարեւոր դեր մը կատարած է Վահանի հետ ազգային ազատագրումի գործին մէջ։ Իր ճառերը մեզի ցոյց կու տան մեծ հոգի եւ սիրտ մըն ալ, որ նպատակ ունի միշտ աւելի բարւոքել ժողովրդեան բարոյական եւ հոգեկան կեանքը․ մեզի հասած ճառերը ասիկա կ՚ապացուցանեն։ Աւելի կը զբաղի ընկերային խնդիրներով եւ կ՚ուզէ ընկերութիւնը բարձրացնել․ ախտի մը կամ թերութեան մը իմաստասիրական տեսութիւնն ընելու տեղ, անոր տգեղութիւնն եւ կատարած վնասները կը նկարագրէ, ստէպ մութ գոյներով եւ ամէն ինչ բարդելով եւ չափազանցելով՝ աւելի ազդեցիկ ըլլալու համար․ իր առաջնորդը երեւակայութիւնն եւ սիրտն է եւ ուղղակի սրտերուն կը խօսի եւ իր անկեղծութեամբ եւ համոզման խորութեամբ կ՚իշխէ անոնց։ Բացատրութիւնները, արտայայտուելու ոճը նոյնպէս զօրաւոր եւ պատկերալից, բայց բնական եւ զերծ արուեստակութենէ եւ նիւթին համեմատ սրտառուչ կամ մեղմաշունչ։ Իր գործածած հայերէնը կը կրէ ընդհանրապէս Մաշթոցեան դպրոցի կնիքը, սակայն ունի լեզուի եւ բացատրութեան առանձնայատկութիւններ, որ իրեն սեպհական են եւ ժողովրդական լեզուի մը նկարագիրը կու տան։

ՅԱՃԱԽԱՊԱՏՈՒՄ

Յաճախապատում հաւաքածոյ մըն է քսաներեք ճառերու, որոնք կը խօսին քրիստոնէական կրօնքի ճշմարտութեանց և բարոյական օրէնքներուն վրայ՝ սկսելով Աստուծոյ միութենէն եւ Երրորդութեան խորհուրդէն, ապա կարգաւ մեղքի

գաղափարին, չարին, բարիին, ստեղծագործութեան, պահքի, առաքինութիւններու, բարոյապէս լաւ ապրելու միջոցներուն վրայ: Խօսելու կերպն աստուածաբանական և իմաստասիրական բնոյթ չունի եւ ոչ ալ բեմախօսական խանդ կամ հռետորական շպար. հեղինակին նպատակը կարծես բացատրել եւ ըմբռնելի ընել է, որով հանդարտ եւ պարզ խօսող մըն է ու մերթ հետեւակ. սակայն երբեմն զգացում ալ կը դնէ և կը յաջողի դպչիլ սրտին: Այս ճառերը ընդհանրապէս միջակ ընդարձակութիւն ունին. կան քիչեր ալ որ շատ համառօտ են եւ անբաւական նիւթ մ'ընդլայնելու:

ԳՐՈՒԹԵԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Յաճախապատում անունը այս ճառերու հաւաքածոյին արդէն իսկ տասներորդ դարուն պէտք է տրուած ըլլայ. սակայն Լուսաւորչի ընծայուած է ԺԲ - ԺԳ դարու ընթացքին. այս շրջանէ կանուխ մեր մատենագիրները երբ Լուսաւորչի գրուածներէն վկայութիւններ կը բերեն, միշտ Ագաթանգեղոսի Գրիգորի Վարդապետութենէն կ'առնեն. հետեւաբար շատ ուշ ստեղծուած աւանդութիւն մըն է այս գիրքը Լուսաւորչի ընծայելը. անունն ալ հանուած է Ագաթանգեղոսի այդ խօսքէն թէ Գրիգոր կը գրէր «ճառս յաճախապատումս... դժուարապատումս» ևն.: Թողունք որ այս ճառերը իրենց պարունակած վարդապետական նիւթով եւ յիշատակուած եկեղեցական զարգացեալ կարգով նորադարձ քրիստոնէութիւն մը չեն յայտնաբերեր, այլ կրօնական բարդուած կեանք մը և լաւ կազմակերպուած նուիրապետութիւն մը. որով ներքին պատճառներն ալ թոյլ չեն տար ընծայելու Լուսաւորչի: Ոմանք մտածեցին որ ասոնց հեղինակը Մաշթոց եղած ըլլայ, սակայն ո՛և է ապացոյց գոյութիւն չունի այս վարկածը հաստատող: Կը համարիմ որ սոյն ճառերը 500է առաջ գրուած ըլլան: Քսաներորդ ճառին մէջ կարծես կ'ենթադրէ Արշակունի տան տակաւին թագաւորելը մեր աշխարհին վրայ:

Լեզուն անգոյն, պարզ եւ հարթ հայերէն մըն է, առանց կենդանութեան եւ ունի յունաբան դպրոցի ստեղծած ձեւ-

րէն հետքեր. անոնցմէ մաս մը սակայն կրնայ յետոյ մտած ըլլալ:

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻ

Փաւստոս Բիւզանդի պատմութեան շարունակողն եղաւ Ղազար Փարպեցի, որ Վահան Մամիկոնեանի գրած Նամակին մէջ իր անձի մասին տեղեկութիւններ կու տայ:

ԿԵԱՆՔԸ

Ղազար Փարպեցի ծնած է 440-3ի տարիներուն հաւանօրէն Փարպի գիւղին մէջ Արագածի ստորոտը, և այդ պատճառաւ Փարպեցի կոչուած: Ծնողքին եւ մանկութեան տարիներու մասին տեղեկութիւն չունինք, սակայն ոչ ռամիկ դասակարգէ եղած ըլլալու է, վասն զի արդէն պատանի զինքը կը գտնենք Վրաստան՝ Աշուշա Բդեշխին տան մէջ իբր սննդակից եւ ուսման ու խաղի ընկերակից Վահան Մամիկոնեանի եւ անոր եղբայրներուն ու հոն Վահանի մտերմութեան կ'արժանանայ: Ապա կ'անցնի Գողթն գաւառի վանք մը՝ ուր էր Աղան Արծրունի, որու կ'աշակերտի եւ հոն կը ստանայ կրօնաւորութեան սքեմը. յետոյ իր վարդապետներէն կ'առաքուի Հռոմներու քով՝ Յունահայաստան կամ գուցէ Բիւզանդիոն, իր ուսումնական կրթութիւնը ստանալու համար: Դարձին կը գտնէ Հայաստանը խռովական վիճակի մէջ, վասն զի պարսիկները կը ճգնէին կրապաշտութիւնը տարածել հայերու մէջ. բարեբախտաբար ուխտապահ նախարարները կը խմբուին Վահանի շուրջ կռուելու համար. չորս տարի վերջ պարսիկները կը հարկադրուին Վահանէ առաջարկուած խաղաղութեան պայմաններն ընդունիլ. նոյն ժամանակ Ղազար կը մնայ Կամսարականներու քով, մինչեւ Վահանի մարզպան անուանուիլը որ է 484-5. քիչ վերջ կ'անցնի Սիւնիք ուր ճգնաւոր կեանք մը կ'անցնէ երկու տարի ու անկէ կը դառնայ Այրարատ: Վահան ձեռնարկած էր վերաշինել աւերած Հայաստանը. երբ կը նորոգէ Վաղարշապատի Կաթողիկէն ու վանքը, անոր

հողաբարձութիւնը կը յանձնէ Ղազարի, որ կ՚աշխատի բարեզարդել եւ վայելչացնել նիւթապէս եւ ուսումնապէս, ու Մամիկոնեան եւ Կամսարական իշխաններ նուէրներով կը սատարեն իրեն. սակայն աբեղաներուն մէջ շուտով կը սկսի թշնամութիւնն եւ նախանձը եւ իր վրայ զրպարտութիւններ կը բարդեն զանազան նիւթերու շուրջ. Ղազար կը դիմէ ժամանակի Հայրապետին, բայց սա չի յօժարիր ընդունիլ իր դիմումը. աբեղաները այն ատեն կը յանդգնին յափշտակել Ղազարի ունեցածները եւ սա՝ յետ գոնէ տարի մը հողաբարձութիւն ընելու, կը բռնադատուի փախչիլ Ամիթ, ուսկից կը ղրկէ Համազասպ Մամիկոնեանի ձեռքով Նամակ մը Վահան Մամիկոնեանի՝ իր անձը պաշտպանելու համար ամբաստանութիւններէն. Վահան կարդալով Նամակը կը տեղեկանայ բուն ճշմարտութեան եւ կը հրամայէ որ ետ դառնայ. եւ յետոյ Ղազարի կը յանձնէ ժամանակի դէպքերուն պատմութիւնը արձանագրելու պաշտօնը. իր մասին ուրիշ տեղեկութիւններ կը պակսին մեզի ինչպէս նաեւ կ՚անգիտանանք մահուան թուականը:

ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ. ՆԱՄԱԿԸ

Փարպեցի պատմութեան գրքէն զատ ունի Նամակ մըն ալ ուղղուած Վահան Մամիկոնեանի, եւ ուր իր անձին արդարացումն եւ պաշտպանութիւնը կ՚ընէ նախանձոտ աբեղաներու ամբաստանութեանց դէմ: Այս Նամակը շատ շահեկան է մասնաւորապէս իր պարունակած տեղեկութեանց համար, որոնք մեզի կը ծանօթացնեն դարուն եկեղեցական վիճակը, այլոց գրական դէմքերու եւ Ղազարի կեանքին զանազան դրուագները. Նամակը նոյնպէս կը տեղեկացնէ Վ. Մամիկոնեանի պատանեկութեան կեանքի մանրամասնութիւններու մասին: Դժբախտաբար այս կարեւոր վաւերաթուղթը հասած է աղաւաղումներով եւ ճիշտ այդ կէտերուն՝ որ Նամակին ամէնէն հետաքրքրական մասերը կը կազմեն, թուղթեր կորսուած են: Յետոյ Փարպեցի իր ճարտասանի համբաւը կը պարտի այս Նամակին, ուր բուն ջատագովական մը կը հիւսէ

իր անմեղութեան եւ գրական արժանիքին, հեգնելով կծու կերպով ու պախարակելով իր ընդդիմադիրներուն պճուճ մտայնութիւնը եւ գիտութեան համար ունեցած անխրելութիւնը: Նամակը ունի յառաջաբան մըն ալ ուրիշ գրուած:

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԳԻՐՔՆ ԵՒ ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Սակայն Փարպեցիի գլխաւոր գործը կը կազմէ Պատմութեան գիրքը, որ մեզի հասած ձեւով կը սկսի Հայ Թագաւորութեան երկուքի բաժանումէն 384ին եւ կը հասնի մինչեւ Վահանի մարզպանութիւնը 485, բովանդակելով շուրջ հարիւր տարուան ժամանակամիջոց մը: Ունի յառաջաբան մը իմաստի կրկնութիւններով լի, ուր նախ կ'աւանդէ թէ կը ձեռնարկէ յօրինելու սոյն պատմութիւնը իշխաններու եւ վարդապետներու յանձնարարութեամբ, իսկ յետոյ պատմագրելու պատճառ կը դնէ Վահան Մամիկոնեանի հրամանը· ապա կը նկատէ գիրքը իբր շարունակութիւն Ագաթանգեղոսի եւ Բիւզանդի գործերուն· թէեւ տեղեակ է թէ նոյն առեններ կային եւ ուրիշ գրութիւններ, բայց կը կոչէ զանոնք «անմտաց շաղփաղփութիւնք», որով Վահանի յորդորումով կը սկսի Բիւզանդի թողած տեղէն «բազում զգուշութեամբ» շարունակել: Սկսելով պատմութիւնը՝ երեք մեծ բաժանումներուն առաջինին մէջ՝ զոր Դրուագ կը կոչէ, մեզի կը ներկայացնէ Հայաստանի երկուքի բաժանումը· և մինչդեռ Արշակ կը հարկադրուի ձգել Այրարատ գաւառը, Ղազար կու տայ նկարագրութիւնը Այրարատի բարեբերութեան, յետոյ կը խօսի Վռամշապուհի թագաւորութեան վրայ, Սահակ մեծի կաթողիկոսութեան, Մաշթոցի եւ գրերու գիւտի մասին, Շապուհ եւ Արտաշէս թագաւորներու վրայ ու կը վերջացնէ Սահակի եւ Մաշթոցի մահով; մինչ Յովսէփ կը կարգուի տեղապահ կաթողիկոսութեան:

Երկրորդ դրուագը կ'ընդգրկէ 441–461 տարիներու քաղաքական ու եկեղեցական բոլոր դէպքերը, այսինքն Վարդանանց պատերազմն իր նախընթաց ու հետեւորդ խնդիրներով եւ իրադարձութիւններով ու Ղեւոնդեանց ձերբակալումն եւ

նահատակութիւնը, որոնք Եղիշէի Պատմութեան նիւթն ալ պիտի կազմեն: Երրորդ դրուագին մէջ նախ կ'աւանդէ Աշուշա Վրաստանի բդեշխին Յազկերտէն խնդրելն ու առնելը Մամիկոնեան պատանիները այսինքն Վահան եւ իր եղբայրը, յետոյ կը պատմէ աքսորուած նախարարներու վիճակն եւ անոնց դարձը՝ համառօտ նկարագրելով անոնց կիներու վիճակն ալ. անկէ վերջ Վահան Մամիկոնեանի կատարած դերն է որ կ'արձանագրէ մանրամասն յարակից դէպքերով եւ եկեղեցական կեանքի տեղեկութիւններով. գիրքը կը վերջանայ Վահանի մարզպանութեան առթիւ Յ. Մանդակունի հայրապետին արտասանած ճառով: Երրորդ մասի դէպքերուն ժամանակակից եւ կէս մը մասնակից էր Ղազար, որով իր պատմածներուն ուղղակի տեսող կամ ուղղակի գործողներէն լսող եղած է: Երկրորդ մասին մէջ աւանդուածներուն աղբիւր ծառայած են իրեն նորէն ժամանակակից եւ դէպքերուն մասնակից անձեր, ինչպէս Արշաւիր Կամսարականը, Վասակի սպասաւորներն եւ դեռ ուրիշներ. նամակներու գրաւոր վաւերաթուղթեր ալ կրնայ տեսած ըլլալ: Այս մասին մէջ աւանդածներու եւ Եղիշէի գրքին մէջ պատմուածներուն իրարու հետ ունեցած փոխյարաբերութեանց մասին պիտի խօսուի Եղիշէի գլխուն մէջ: Իսկ առաջին մասին համար իբր աղբիւր կը յիշատակէ Կորիւնի պատմութիւնը. ապահովապէս օգտագործած է բերանացի աւանդութիւնն ալ եւ գրաւոր յիշատակարաններ: Առաջին մասին մէջ կ'աւանդուի Ագաթանգեղոսի մէջ ագուցուած Գրիգորի տեսիլին նման Սահակ Մեծի տեսած մէկ տեսիլը, որու մէջ որոշ ակնարկութիւններ կան յաջորդ դարերու մէջ կատարուելիք պատմական դէպքերու. այն տեսիլը՝ իր արդի ձեւով յետին ժամանակներու գործ մըն է հաւանօրէն գրուած Ը—Թ դարերու ընթացքին եւ կան որ Խօսրովիկ Թարգմանչին կ'ընծայեն: Նոր բանասէրներէն կան որ այս առաջին դրուագը իր արդի ձեւով Փարպեցիի չեն ուզեր ընծայել, մէջը գտնելով թէ՛ պատմական կէտեր եւ թէ լեզուական նշմարներ, որ յաջորդ ժամանակ մը կը պահանջեն. իրապէս ալ Սահակ Մեծի նուիրուած մասերուն եւ Յառաջաբանին մէջ կ'անդրադարձուին երկու գրիչներու նշմարներ.

գրերու գիւտի պատմութեան մէջ ծանօթ է արդէն որ փոքրիկ մաս մը Խորենացիի գրքէն հոս անցած է. Թողունք որ Սահակի տեսիլը եւ Այրարատի նկարագրութիւնը արդէն առաջին գրքին գրեթէ կէսը կը կազմեն:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԸՄԲՌՆՈՒՄ ԵՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՐԺԷՔ

Փարպեցիի քով պատմութիւնն ըմբռնելու կերպը աւանդականն է. իրեն համար պատմութիւնը կէս մը սրբազան զբաղում է, որով իր միտքը բարոյական նպատակներով տոգորուած է. ասիկա արդիւնք է իր եկեղեցական վիճակին և թէ դէպքերու նկարագրին՝ որոնք կրօնական հանգամանքներով էին. ու կէս մըն ալ տեսակ մը քրոնիկոն է, այսինքն արձանագրութիւն եղելութեանց՝ առանց զբաղելու անոնց քննական ճշգըրտութեան խնդրով կամ բնական եւ քաղաքական պատճառներու հետախուզութեամբ. այս ըմբռնումը յետոյ պիտի շարունակուի գրեթէ մեր բոլոր պատմիչներու մէջ, որոնք պիտի չունենան նաեւ գրական մտահոգութիւն: Փարպեցի սակայն ունի կարողութիւն պատմական դէպքերն ըմբռնելու իրենց էութեամբ, իրենց գործունէութեան շարժումով, զիրենք բաղկացնող ցեղային եւ տեղական տարրներով, եւ դէպքերու նպատակներն ալ կրնայ նախատեսել. որով իր մօտ պատմութիւնը դէպքերու համադրութիւն մըն է ճշգրիտ, ստուգապատում, ամփոփ՝ բայց կարելին չափ կատարեալ, իրեր ու հոգիներ պատկերացնող. իրեն չի պակսիր նաեւ նախնական քննական դատում մըն ալ՝ արդիւնք իր դրապաշտ մտայնութեան, որով միշտ կը ցուցադրէ հանդարտ եւ ողջամիտ հոգի մը կեանքի դէպքերուն առջեւ, վերլուծող եւ հետախուզող, ինչ որ կը ստեղծէ իր մէջ բնածին պատմաբանը:

Նկարագրի նման յատկութիւններով յօրինելով իր գիրքը՝ մեզի կ'ընծայէ հինգերորդ դարու ամէնէն յաջող պատմական գործը. կարելի է ըսել թէ պատմական իրողութենէն դուրս ուրիշ նիւթ չ'ամփոփեր եւ կամ իր հաւաքած նիւթը այնպիսի կերպով կը ներկայացնէ, որ միշտ բնականութեան շնորհքը կը կրէ: Ցայտնի է պատմական այս վաւերականութեան

մեծապէս նպաստած է նաև իր ականատեսի և ժամանակակցի հանգամանքը դէպքերուն կէսին, իսկ մնացած մասին ալ ուղղակի մասնակցող անձերէ հաւաքած ըլլալը բոլոր մանրամասնութիւններով, որով իր գրքին պատմական արժէքը շատ մեծ է. դէպքերն են որ կը խօսին։ Այս պատմականութեան չի վնասեր այն բարոյականութիւնը՝ որու երբեմն կը միտի պատմագիրը, վասն զի գիտէ նորէն շահեկան մնալ. բարոյախօսելով՝ կամ կ'ուզէ բարքեր պատկերացնել կամ պարսաւել զանոնք։ Երբեմն անբնական ճակատամարտներ ալ կը նկարագրէ ինչպէս Վահանինները, կամ հրաշապատում գործեր, բայց հոն ալ ընթերցողը դիւրաւ կ'ըմբռնէ թէ անոնք զգացումի կամ խանդավառութեան արդիւնք են։ Մնացած մասերուն մէջ պատմական տարրը եւ պատմելու կերպը վաւերագրական եւ առարկայական է, հեղինակը կը զբաղի մի միայն դէպքերով՝ դնելով մէջը լրջութիւն եւ ճշդութիւն։

ՓԱՐՊԵՑԻ ՊԱՏՄՈՂ

Փարպեցի գիտէ նաեւ պատմել. ունի իր գործին ընդհանուր գիծերուն ըմբռնումը եւ անոնց կը ջանայ հետեւիլ հաւատարմօրէն. ինքը կը տիրապետէ նաեւ դէպքերուն եւ կ'աշխատի աւելի պատկերացնել զանոնք քան տեսութիւններ կատարել. շեղումներու եւ երկրորդական դէպքերու ալ հետամուտ չ'ըլլար. բայց զանց չ'ըներ մանրամասնութիւնները եւ մանաւանդ անոնք՝ որ դէպքերը աւելի հասկնալի կ'ընծայեն կամ նկարագիր մը կը յայտնեն. այս դիտումով կը յիշատակուին նաեւ խօսակցութիւններ կամ արտասանուած ճառեր, սակայն կարծես առանց փոփոխութեան ենթարկուելու հեղինակի կողմէն, բնական և ընթացիկ գաղափարով ու լեզուով, եւ որոնք ապահով խօսողներու միտքը կը ցուցնեն մեզի։ Պատմագրին գուցէ կը պակսի իմաստասիրական հայեացքը քաղաքական կեանքէ կամ հոգեբանական պատճառներու նկատմամբ. ինքը խորհրդածութիւններ չի կատարեր այլ լոկ եղելութիւնները կը դիտէ. սակայն այդ դէպքերու ցուցադրումով կարծես ուղղակի դիտում ունի անզգալի կերպով

երեւան հանել մեր ցեղային հոգեբանութիւնն եւ անոր աղ-ղակները, այսպէս իշխաններու երկփեղկող քաղաքականութիւնը, ծառայական դիրքը, իրերամարտ ձկտումներն եւ փառասիրական բաղձանքները· ատով մենք կը մօտենանք ու կը թափանցենք դէպքերու իրական պատճառներուն մէջ ալ: Հեղինակը անտեսած չէ անհատական դէպքերն եւ քաջագործութիւններն ալ· սակայն ատոնք ցրուած են գրքին էջերուն մէջ՝ առանց երբեք փայլ եւ ցայտունութիւն ստանալու:

ԳՐԱԳԷՏԸ

Փարպեցի բուն գրական նպատակներ չունի· բայց զարգացած անձ եւ այն յատկութիւններով՝ որոնցմով օժտուած է, իր մէջ գրագէտ մը ստեղծուեր է: Վարժած՝ կեանքի ամէնօրեայ դէպքերով զբաղելու, տեսակ մը իրապաշտութիւն դրած է իր գրուածքին մէջ: Առանց լինելու վկայաբանական ոճի եւ բեմական ճոռոմութեան մէջ, գիտէ ո՛եւէ նիւթի մէջ ընտրել շրջածիրն եւ գիծերը՝ կարելիին չափ կատարեալ բայց ամփոփ եւ արագ դուրս ցայտեցնելու դէմքերն ու եղելութիւնները· ատով ամէն բան ճշգրիտ ու պայծառ կը նշմարուի: Փարպեցի իր այս պատկերացուցածին մէջ կը դնէ նաեւ կեանք եւ շարժում, մանաւանդ կրնայ ըսուիլ՝ թէ արդէն ըմբռնած է պատմութիւնն իբր շարժում, եւ ամէնօրեայ թաւալող ու անցնող իրերէն եւ դէպքերէն վեր կը հանէ բնաւորապէս յայտնուող այդ շարժումը: Ինքը միշտ իրին եւ եղելութեան քով կ'ապրի, ասացուածներով չի զբաղիր՝ այլ իրողութեամբ· գրականութիւն չ'ըներ այլ պատմութիւն եւ եթէ իր գործը արուեստի մեծութեան չէ հասած՝ իրականութեան հետ նոյնացած է: Գրքին մէջ պատմուած հրաշալիքներն ալ, ինչպէս Վահանի ճակատամարտներու եւ կամ Ղեւոնդեանց նահատակուած մարմիններու մասին պատմուածները կարծես իրականութեան շրջանակին մէջ են՝ պատմելու ձեւին պարզութեան համար· այդ իրականութիւնն աւելի զգալի ընելու համար մերթ ճառեր եւ խօսակցութիւններ ալ կ'արձանագրէ, ինչպէս բնական կեանքի շրջանին կրնան պատահիլ: Նամակին մէջ

անուղղակի կերպով բայց շատ ճարտարօրէն մեզի կը պատկերացնէ ժամանակի աբեղաններուն դիմագիծը իրենց բացասական մասով, որ իրական խորաքանդակի մը հմայքն ունի:

ՈՃԸ ԵՒ ԼԵԶՈՒՆ

Իսկ ոճը իր քով զանազանեալ է. պատմութեան մէջ յստակ, հանդարտ, քիչ մը ճապաղ բայց հիւթեղ ոճ մըն է. դէպքերուն ներկայացումին մէջ կենդանութիւն եւ շարժում կ՚առնէ ու երբեմն խանդավառութիւն ալ. իսկ անձերու պատկերացումին մէջ չի յաջողիր անոնց գծագրութիւնը կարկառուն ընել որով այդ դէմքերը տարտամութիւն մը կ՚ունենան. ընդհակառակն Այրարատի նկարագրութեան մէջ կը դնէ երանգ, կեանք, պատկերելու կարողութիւն: Իսկ Նամակին մէջ՝ կրքի զօրաւոր ազդեցութեան ներքեւ իր ոճը հատկեալ է, մերթ պիրկ, կրակոտ և խայթող ու մերթ յուզեալ ոճ մըն է. հոս է որ հեղինակը կը յայտնաբերէ իր հռետորական ճարտարութիւնն եւ երգիծաբանական տաղանդը: Լեզուն Մաշթոցեան շրջանի բառամթերքով է, յունաբան բացատրութիւնները շատ քիչ են. կանոնաւոր եւ կշռադատ լեզու մըն է, առանց կորովի եւ պերճութեան, պարզ՝ բայց երբեմն թոյլ եւ անխնամ. յետոյ ունի ժողովրդական լեզուէ փոխ առնուած տարրեր. այսպէս բառերու ընտանեկան առումներ, հոլովումներ, բայերու ընտանեկան կերպեր, բարդութեան ժողովրդական ձեւեր, որոնք Նամակին մէջ աւելի բազմաթիւ ալ են. հինգերորդ դարու վերջերը հայ լեզուն քաղաքական կեանքին տատանումներուն կը հետեւի:

Մատենախօսութիւն

Լեզուական տեսակէտով տեսնել

Ակինեան Հ. Ն. *Դասական հայերէնը եւն. էջ* 57–62: Անդրիկեան Հ. Ն. *Գեղեցիկը լեզուին մէջ. Բզմ.* 1908 125–126: Անդրիկեան Հ. Ն. *Արեւելեան վկայք. Բզմ.* 1905 251 *եւ* 358:

ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻԻ *մասին*

Տեառն Յովհաննու Մանդակունւոյ Հայոց հայրապետի ճառք. *Վենետիկ* 1836 *եւ* 1860։ *Իրեն ընծայուած ճառ մը* «Յաղագս սիրոյ եւ սրբութեան» *եւն. Արր.* 1903 562 *եւ* 662 *հրատ. Գ. Տէր–Մկրտչեանէ։ Ե. Ե. Դ.-է Սիոնի մէջ ճառերու քաղուած. նորագիւտ ձեռագրի մը հետ։* 1927 308 *եւն.* 1928 194 *եւն.* 1929 27 *եւն։ Իտալ. թրգ. մէկ ճառին Տեզայէ* Atti e memorie d. R. Ac. di Sc., Lett., ed Arti di Padova*ի մէջ* 1889–90 *հատ. Զ։* Կանոններու *լատ. թրգ. Անճարակեանէ* Mai *ի մէջ. լատ. եւ գերմ. Շմիտէ։*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Սարգիսեան Հ. Բ. *Քննադատութիւն Յովհ. Մանդակունւոյ եւ իւր երկասիրութեանց վրայ. Վենետիկ* 1895։ Տէր Յովհան Մանդակունի. *Լումայ* 1903 212, 224։ Թորոսեան Հ. Յ. *Համեմատութիւն մը Յովհ. Մանդ. «Վասն փոխոց եւ վաշխից» եւ Ս. Բարսղի «Ընդդէմ վաշխողաց» ճառերուն. Բզմ.* 1927, 65։ Տէր–Մկրտչեան Կար. Եպ. *«Շողակաթ» թերթին մէջ տպ. Էջմիածին* 1913, *ունի գրութիւն մը «Յովհ. Մանդակունի եւ Յովհ. Մայրագոմեցի». այս ուսումնասիրութեամբ կ'ուզէ յօդուածագիրը Մանդակունիի ընծայել «Ապացոյց» կոչուած դաւանաբանական գրութիւնը (Գիրք Թղթոց էջ* 20), *ուսկից հատուած մը «Կնիք Հաւատոյ»ի մէջ Մանդակունիի անունով յիշատակուած է. եւ Մանդակունիի անունով հրատարակուած ճառերը տալ Մայրագոմեցիին։ Շողակաթը չեմ տեսած, ծանօթ եմ գրութեան Ազգագր. Հանդէսի մէջ երեւցած Խոստիկեանի գրախօսականէն (տարի* 1913 *թ.* 2 *էջ* 231–232)։ *«Ապացոյց» գրուածքը յօդուածագիրը հակաքաղկեդոնական կը նկատէ եւ որով կ'ուզէ ցոյց տալ Մանդակունին հակառակորդ Քաղկեդոնի վարդապետութեան։ Սակայն «Ապացոյց» գրուածքը հականեստորական է եւ ոչ հակաքաղկեդոնական, լեզուն յունաբան դպրոցի հայերէնէն բաւական նշմարներ ունի. լեզուին ու գրութեան ոճին տեսակէտով Մանդակունիի չի կրնար ըլլալ եւ ոչ Օձնեցիի. այս պատճառաւ կան որ Յովհ. Գաբեղենեցի կաթողիկոսին կ'ընծայեն* (+574)։ *Իսկ Մանդակունիի ընծայուած ճառերուն Մայրագոմեցիի հեղինակութիւնը ըլլալ հաստատող ապացոյցներուն ծանօթ չեմ. սակայն Մայրագոմեցի՝ ինչպէս մեզի կը ներկայացնեն Թ. Քոթենաւոր եւ «Կնիք Հաւատոյ»ի մէջ իր անունով հրատարակուած հատուածները, անկարող էր յօրինելու այդ ոճով ճառեր։ Տեսնել այս խնդրին համար նաեւ* Դուրեան Ե. Ե. *Կնիք հաւատոյ. Ուսում. եւ քննադատ. հատորին մէջ. Երուսաղէմ* 1935 *էջ* 375։

ՅԱՃԱԽԱՊԱՏՈՒՄԻ *մասին*

Ա. տիպ. Գիրք որ կոչի Յաճախապատում ասացեալ Ս. Հօրն մերոյ

Եր· Գրիգորի Լուս· *Կ·Պոլիս* 1737: *Բ·տիպ· նոյն վերնագրով Կ·Պոլիս* 1824, *տպ· Յօհաննեան Արբ· Ամիրայի· երկուքին վերջն ալ գրուած են Լուսաւորչի վրայ գրուած ներբողեաններ*: *Գ· տիպ·* Սրբոյ Հօրն մերոյ Գր· Լուս· Յաճախապատում ճառք եւ աղօթք· *Վենետիկ* 1830: *Դ· տիպ·* Ս· Հօրն մերոյ Եր· Գր· Լուս· Յաճախ· ճառք լուսաւորք· *Էջմիածին* 1894· *Հրատ· Ա· Տէր-Միքելեանէ համեմատութիւններով եւ ծանօթագրութիւններով*: *Գերմ· թրգմ· Մ· Շմիտէ* Reden und Lehren des heiligen Gregorius des Erleuchters Patriarch v. Armenien. Regensburg 1872·

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ֆէթթէր Պ· *Ս· Մեսրոպ առաքեալ Հայոց· Տաշեանի Հայկ· աշխ· Ֆէթթէրի գրքին մէջ էջ* 64–71, *ուր այս ճառերը Մաշթոցի կ'ընծայուին· նոյնպէս նաեւ* Ֆնտգլեան *«Վարք Մաշթոցի» հրատարակ· մէջ էջ* 87–88: *Տեսնել նաեւ* Տէր-Միքելեանի *Ներածութիւնը հրատարակած Յաճախապատումին, ինչպէս նաեւ Հ·* Ա· 1904 *էջ* 358–359: Դուրեան Ե· Ե· *Յաճախապատում· տես Պատմ· հայ մատենագր· էջ* 414–426: Ֆնտգլեան *եւ* Զօպանեան· *Յաճախապատումի շուրջ· Անահիտ* 1932 *թ·* 1–2 *էջ* 84:

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻԻ *մասին*

Ա· տիպ· Ղազարայ փարպեցւոյ արարեալ պատմութիւն *ի բաժանմանէ Թագաւոր· արշակունեաց մինչեւ ցօր մարզպան· Վահանայ եւն· Վենետիկ* 1793: *Բ· տիպ·* Ղազարայ փարպեցւոյ պատմ· Հայոց եւ Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան· (*փոքրադիր*) *Վենետիկ* 1873 *եւ ապա* 1891, 1933: *Քննական տիպ·* Ղ· փարպեցւոյ Պատմ· Հայոց եւ Թուղթ առ Վ· Մամ· *աշխատ·* Գ· Տէր-Մկրտչեան *եւ* Ս· Մալխասեան· *Տփղիս* 1904: *Միայն Թուղթը առջի անգամ տպ·* Ղազարայ փարպեցւոյ Թուղթ *առ Վ· տէրն Մամիկոնէից· ի լոյս էած Մ· Էմին· Մոսկվա* 1853: *Թրգմ· աշխարհաբար* Ղազար փարպեցու Հայոց Պատմ· եւ Վ· Մամիկոնեանին գրած թուղթը· *Մինաս քհ· Տէր-Պետրոսեանցէ· Ալէքսանդրապոլ* 1895: *Միայն Թուղթը·* Ղազար փարպեցու գրած թուղթը· *Մ· Նալբանդեանցէ· Ս· Պետերբուրգ,* 1868: *Թրգմ· ֆրանս· Հ· Ս· Կեսարեանէ· տպ· Լանկլուայի* Coll. Hist. anc. et mod. de l'Arm. Paris 1869: *Մասնական թրգմ· Գապարաճեանէ·* Abrégé de la vie politique et guerrière du prince Vahan le Mamigonian. Paris 1843.

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Խալաթեան Գ· *Ղազար Փարպեցի եւ գործք նորին· Մոսկուա* 1883· *գրաբար, պաշտպանելով Եղիշէի առաջնութիւնը Փարպեցիէ՝ աւանդական կարծիքին համաձայն· սակայն 1895ին կը փոխէ իր տեսութիւնը եւ*

կ'ընդունի Ղազար Եղիշէէ կանուխ գրած. տես Հ. Ա. 1895 էջ 113–116: Տեսնել Էմինի եւ Նալբանդեանի հրատարակութեանց եւ քննական հրատար. Ցառաջաբանները: Նորայր Բիւզ. Ղ. Փարպեցի եւ Մ. Խորենացի. Քննասէր 1887 պրակ Բ. էջ 16–28, Նմանապէս Հայկ. Բառաքննութիւն, 1880 էջ 79–85: Ղ. Փարպեցի եւ Մ. Խորենացւոյ մէկ աղբրը. Բիւրակն 1898, 559: Տէր-Մկրտչեան Գ. Ղ. Փարպեցու ձեռագիրը. Էջմիածին, 1901 (արտատպ. Ար.է, 1901 542–49): Մալխասեան Ս. Ուղղագրութիւններ Ղ. Փարպեցու Պատմութեան եւ Թղթի. Հանդէս Հայագ. 1903 226: Ղազար եւ Բարդէն. Լումայ 1903 Թ. 6 էջ 224: Տաշեան Հ.Յ. Պատմագիրք Հայոց, Ղ. Փարպեցի. Հ. Ա. 1904 224. (քննակ. հրատ. առթիւ) նոյնպէս Սարգիսեան Հ. Բ. Երկու խօսք Ղ. Փարպ. նոր տպ. առթիւ. Բզմ.1905, 52, 129: ՊԱՏՄ. ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԻ մասին. Մատաթեան Ե. Փարպեցիի Ցառաջբանի մասին. Հ. Ա. 1887, 166: Նորայր Բ. Ղ. Փարպ. Պատմութեան Հայոց Ցառաջբան . Լումայ 1896, 309: Պարոնեան Ս. Վ. Ղ. Փարպեցւոյ Պատմ. Հայոց Ցառաջբանն ուղղագրեալ եւն. Բանասէր 1899, 267: Աթենեան Հ. Լ. Ղ. Փարպ. Պատմ. Ցառաջբանին նոր ընթերցում մը. Վենետիկ 1916: Սարգսեան Հ. Գ. Փարպեցւոյն Ցառաջբանն ուղղուած. Բզմ. 1932, 444: ՍԱՀԱԿԻ ՏԵՍԻԼՔԻ մասին. բաց ի Գ. Խալաթեանէ Գարագաշեան Մ. Քնն. Պատմ. Հայոց. Դ. Թիֆլիս 1895 էջ 120: Տէր-Սահակեան Հ. Կ. Փոտ եւ Ս. Սահակայ տեսիլքը. Բզմ. 1905, 28, 134: Սարգսեան Հ. Գ. Տեսիլ Ս. Սահակայ. Բզմ. 1931, 529. 1932, 12: Ադոնց Ն. Վասիլ Հայկազն. Հայրենիք ամս. 1931 Թ. 11. 120: Ակինեան Հ. Ն. Քննութիւն տեսլեան Ս. Սահակայ. Հ. Ա. 1936, 466. 1937, 48: Աւգեր Հ. Յ. Լատին լեզուն եւ գրականութիւնը Նախնեաց քով. Ղազար Փարպեցւոյ Թուղթն առ Վ. Մամիկոնեան. Բզմ. 1909, 59. Մեծ. յօդուածագիրը կը փորձէ Թուղթի խաթարուած եւ մութ տեղերը բացատրել լատիներէնով ու կ'ենթադրէ որ Փարպեցիի նամակը լատիներէնէ թարգմանութիւն մ'ըլլայ Ոսկեբերանի մէկ նամակին. նոյն փորձը կը կիրարկէ Իրենէոսի Ցոյց առաքելականի եւ Ագաթանգեղոսի ու Փաւստոսի գրքերուն ալ (Բզմ. 1909, 145): Սակայն փորձը յաջող չէր. լատիներէնի միջոցով տրուած բացատրութիւնները չկրցան լուսաւորել մութ կէտերը. տես Վանատուրի յօդուածը. Փարպեցւոյ Թուղթին վաւերականութիւնը. Բզմ. 1909, 248: Օշական Յ. Ղ. Փարպեցի. Ընդ. Տարեցոյց Ս. Փ. Ազգ. Հիւանդանոցին. 1927 էջ 29:

Հատուածներ

Յ. ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻԷՆ տպ. Վենետիկ 1860

Վասն բարկութեան էջ 102.
Վասն ողորմութեան էջ 51:

ՅԱՃԱԽԱՊԱՏՈՒՄԷՆ տպ. Վենետիկ 1838

Ցաղագս սուրբ սիրոյ ճառ ԺԱ. էջ 105:

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻՒՆ *Պատմ. տպ. Վենետիկ* 1891.

Բազմութիւն հաւուց և երէոց յԱյրարատեան դաշտին. Դր. Ա. էջ 28.
Կանայք կապեալ նախարարաց. Դրուագ Բ. էջ 337.
Հանդիպումն Ղեւոնդեանց ընդ Վասակայ Սիւնեաց Տեառն. Դր. Բ. էջ 251.
Ճակատամարտ Ներսեհապատայ. Դրուագ Գ. էջ 446.
Հանգամանք վարուց Ղազարու. Թուղթ առ Վ. Մ. էջ 642:

ՅՈՒՆԱԲԱՆ ՇՐՋԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ը

1· Հելլենաբանութիւնն եւ իր երեւումը· ի՞նչ է հելլենաբանութիւնը· ծագման ժամանակը եւ թարգմանածոյ երկեր· հելլենաբանութեան ազդեցութիւնը: 2· Դաւիթ Անյաղթ· Դ· Անյաղթ աւանդութեան համեմատ· իրեն ընծայուած երկերն եւ անոնց հեղինակները· Դաւիթ հեղինակ Բարձրացուցէք–ի· Դաւիթ Հարքացի· Դաւիթ իմաստասէր· Դաւիթ Քերականագէտ· սոյն իմաստասիրական գործերու լեզուն: 3· Մամբրէ Վերծանող· Մ· Վերծանող աւանդութեան համեմատ· իրեն ընծայուած Ղազարու Յարութեան ճառը:

ՀԵԼԼԵՆԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

ՀԵԼԼԵՆԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՐԵՒՈՒՄԸ

Մաշթոցեան դպրոցի լեզուի նկարագիրը երթալով փոփոխութեան ենթարկուեցաւ ու կամաց կամաց երեւան եկաւ ուրիշ դպրոց մը՝ հակառակ առաջինին ու զայն քննադատող եւ ունեցաւ լեզուական ու գրական ինքնայատուկ սկզբունքներ եւ ուղղութիւն: Հաւանօրէն այս փոփոխութեան պատճառն եղաւ նոր դպրոցի անձերուն ստանձնած ուսումնական կրթութիւնը: Անոնց ուսումնական զարգացումը առաւելապէս կը կայանար իմաստասիրական եւ չափաբերական գիտութեանց մէջ եւ ապահով շատեր իրենց ուսումնական ընթացքը կատարած էին Աղեքսանդրիա՝ որ այն դարուն կեդրոն էր նմանօրինակ գիտութեանց: Այս կերպ կազմուած մտքեր նշմարեցին մաշթոցեան հայերէնի մէջ պակասը ճշդութեան եւ գիտական տարրին. այդ հայերէնը ժողովրդէն եկած էր ու աւելի րա-

նաստեղծական լեզու մըն էր․ իրենք ուզեցին կերտել գիտական եւ իմաստասիրական հայերէն մը, եւ ասոր հասնելու միակ միջոցը համարեցան կաղմաւորել հայերէնը յունարէնի վրայ․ այսպէս ունեցանք Հելլենաբանութիւն կոչուածը:

Ի՞ՆՉ Է ՀԵԼԼԵՆԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Հելլենաբանութիւնը մեր գրականութեան մէջ այն երեւոյթն է, որով հայերէն լեզուն պահելով իր բառերուն եւ քերականութեան ինքնուրոյն ձեւերն եւ հնչումները, կ՚առնէր յունարէնի ոգին եւ կաղմը, անոր ձեւափոխութեան դրութիւնը եւ անոր բառակաղմութեան եղանակը: Յունարէն բառերու մեծ մաս մը կաղմուած են՝ արմատ բառերու վրայ մասնիկներ կամ ածանցներ աւելցնելով, որով արմատական բառը նոր իմաստ մը կ՚առնէ, նոյնը կատարեցին իբր սովորական կանոն հայերէնի համար ալ․ ներ- շար- ստոր- մակ- հակ- վեր- տար- տրամ- եւն․ մասնիկներ գործածուեցան կերտելու բառեր, որոնց հայերէնը կար արդէն․ ներգործութիւն - ազդեցութիւն․ շարագիր - մատենագիր․ ստորադրութիւն - կարծիք․ մակացութիւն - գիտութիւն․ վերծանել - ընթեռնուլ․ եւն․ եւն․: Այս մասնիկներէն մէկ քանին կը ճանչնայ Մաշթոցեան դպրոցն ալ, ինչպէս համ, տար․ սակայն զանոնք չի գործածեր ազատ հանգամանքով ու իբր բայակերտ մասնիկներ․ ընդհակառակն Յունաբան դպրոցի լեզուն մեծ մասով այդ կերպով ձեւացած բառերով կաղմուած է:

Քերականութեան մէջ՝ գերանուններուն աւելցուցին իգական ձեւը սէ, դէ, նէ եւ ուհի մասնիկը ընդհանրացուցին․ իբր սեռականի նշան գործածեցին բ տառը, մարդոյբ․ տրականի համար մ տառը, մարդում․ բայերու եւ հոլովներու երկուականը ստեղծեցին․ առանձին ձեւեր հնարեցին յարակատարի, գերակատարի եւն․ համար, զոր Մաշթոցեան լեզուն դարձուածքներով կը բացատրէ․ այսպէս էկոփէի իբր յարակատար, էկոփեցի իբր գերակատար կոփեմ բային, որուն երկուականները կոփոմ, կոփոս, կոփոյ․ կրաւորականի ի վերջաւորութիւնը աւելի չեշտեցին: Գործածեցին ն՝ յ նախդրի տեղ, ենթ

փոխանակ ընդի, թարց իբր բացի նախադրութիւն: Անվրէպ գործածեցին ածականներու համաձայնութիւնը, որ մաշթոցեան հայերէնի մէջ հեղինակի ճաշակին ձգուած էր. էական բային տուին հայցական՝ եւ բայերու կրկին հայցական հոլով, գոյ զնա. ուսոյց զնա զիմաստութիւն. երբեմն ենթակային ալ հայցական հոլով տուին. Զառաքինութեան զուտս քրտամբ եւ աշխատութեամբ Պղատոն ասաց բուսանել. անորոշ դերբայները առանց հոլովելու գործածեցին. ածականը գոյականէն, ստորոգելին ենթակայէն անջատեցին բայով. խօսքի մէջ կարգի շրջումները եւ դեռ քերականական ու շարադրութեան զանազան շեղումներ մտցուցին հայերէնի մէջ: Նոյնթապէս ալ յունարէնէ թարգմանեցին ինչ ինչ բառեր, որոնց հայերէնները գոյութիւն ունէին արդէն. այսպէս պիտոյք՝ իբր գրականօրէն օգտակար, ներբող՝ իբր գովեստ, քերթող՝ իբր կերտող՝ ստեղծող, եւ այլն. սկսան նաեւ գործածել բառեր, ինչպէս արփի, սաղարթ, վեհ, հրճուիլ, փարթամ, խրախճանութիւն եւ այլն, որ նոր կը յայտնուին մեր մատենագրութեան մէջ, ապահովապէս պահուած էին անոնք ժողովրդի խաւերուն կամ գաւառաբարբառներուն մէջ: Այսպէս հայերէն լեզուն ստացաւ քերականական ճշդութիւն, եղաւ չափչփուած եւ գիտական գործիք մը գրողներու ձեռքը, բայց կորսնցուց իր մաքրութիւնը, վայելչութիւնն եւ պերճութիւնը. այս լեզուն յարմար էր որեւէ գաղափար՝ ամէնէն գիտականն եւ իմաստասիրականը՝ ճշգրիտ եւ յստակ արտայայտել, սակայն անոր՝ կեանքը կը պակսէր. մտայնութեան մ՚արդիւնք լեզու մըն էր եւ ոչ թէ ժողովրդէն բխող, որով ժողովրդական չեղաւ, այլ դասակարգի մը մենաշնորհը:

Երկու տեսակ հելլենաբանութիւն կարելի է նկատել. բառականն եւ ոճի կամ ձեւի հելլենաբանութիւնը: Վերջինս կ՚ունենանք, երբ հայերէնը՝ պահելով հանդերձ իր բնիկ բառերն եւ ուրոյն քերականական կազմը, շարադրութեան ձեւին մէջ կը նմանի յոյնին. այս տեսակ հելլենաբանութեան երփնաւորում մը կը նշմարուի մաշթոցեան դպրոցի լեզուին մէջ ալ՝ մանաւանդ ինչ ինչ հեղինակներու քով աւելի շեշտուած ինչպէս Կորիւնի: Բառականը կ՚ունենանք երբ հայերէնը իր

բառերու կազմին եւ քերականական ձեւերու մէջ ալ կը կաղ-մաւորուի ամբողջապէս յունարէնի վրայ, ինչպէս կատարեց Հելլենաբան դպրոցը, յաճախ ստրկօրէն հետեւելով յունարէնի ամէն բանի մէջ, այնպէս որ այդ լեզուով շարադրուած գրութիւն մը հասկնալու համար շատ անգամ անհրաժեշտ է յունարէնի ծանօթութիւնը· բարեբախտաբար լոկ իմաստասիրական եւ քերականական գրութիւններ այս ծայրայեղ լեզուով յօրինուած են:

ԾԱԳՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ ԵՒ ԹԱՐԳՄԱՆԱԾՈՅ ԵՐԿԵՐ

Հելլենաբան դպրոցի ծագման թուականը որոշել դժուարին է, քանի որ Խորենացիի, Դաւիթ Անյաղթի անձերը բանասիրութիւնը աւանդականէն տարբեր լոյսով մեզի կը ներկայացնէ· սակայն ճշմարտութեան չի հակասեր եթէ ըսուի թէ 500 *է առաջ արդէն սկսած ըլլալու է, քանի որ վեցերորդ դարուն բաւական ծաղկած գործունէութիւն մ'ունեցաւ: Յակոբ Մանանդեան ուսումնասիրութիւն մը կատարելով սոյն դպրոցին թարգմանածոյ գործերու մասին, որոնք երեւցան իր նախնական շրջանին մէջ, երեք անջատ խումբերու կը բաժնէ զանոնք: Ա. խումբին կը պատկանին* Դիոնիսիոս Թրակացիի Քերականութիւնը, *որ ծառայեց դպրոցին իբր պաշտօնական օրինագիրք,* Գիրք Պիտոյից *կոչուած ճարտասանական դասընթացքի մասերը,* Փիլոն Եբրայեցիի *Ս. Գրքի մեկնութիւնները,* Իրենէոս Հայրապետի *կրօնաջատագովական գրութիւնները: Այս գրուածքները իրենց բառերով եւ անոնց իմաստի առումով, ոճի եւ ըսելու առանձնայատկութիւններով իրարու հետ մեծ աղերս ունին: Բ. խումբին կը պատկանին* Տիմոթէոս Կուզ Հայրապետի Հակաճառութիւնը, Արիստոտէլի Պերիարմենիաս *կամ* Յաղագս մեկնութեան *գիրքը եւ* Ստորոգութիւնները, Պորփիւրի Ներածութիւնը, Յամբլիքոսի *յօրինած* Մեկնութիւնները *Արիստոտէլի Պերիարմենիաս եւ Ստորոգութիւններ գրքերուն: Սոյն գործերը ունին այնպիսի ինքնայատուկ բառեր եւ ասացուածքի ձեւեր, որ միայն ասոնց մէջ կը գըտնուին· սակայն միաժամանակ հիւրընկալած են Ա. խումբի*

գործածած բառերն ալ: Գ. խումբին կը պատկանին Դաւթի գրքերը՝ Սահմանք իմաստասիրութեան եւ Վերլուծութիւն Ներածութեան Պորփիւրի. Էլիաս-Ոլիմպիոդորոս իմաստասէրին Արիստոտէլի Ստորոգութեանց եւ ԺԴ գլխոց ի վերլուծականն գրքերուն մեկնութիւնները եւ դեռ ուրիշ մէկ քանի գրութիւններ: Սոյն խումբին գրքերը կը գործածեն թէ՛ Ա. եւ թէ Բ. խումբերուն յատուկ բառերը. սակայն ունին նաեւ բառեր եւ ըսելու ձեւեր՝ որոնց միայն իրենց մէջ կը հանդիպինք: Երեք խումբերու պատկանող գործերէն վերջ թարգմանուած են Նոննոսի Մեկնութիւն առասպելաց եւ Արիստոտէլի Յաղագս աշխարհին: Մանանդեան Տիմոթէոս Կուզի Հակաճառութեան թարգմանութեան իբր ժամանակ կը դնէ 552-564 տարիները, հիմնուած գրքին մէջ տեղ մը մեղի ընծայուած թուականներուն վրայ. հետեւաբար Ա. խումբին գործերը սոյն թուականէն կանուխ պէտք են արդէն թարգմանուած ըլլալ: Հ. Ն. Ակինեան այդ թուականը մինչեւ 601–613 կը փոխադրէ՝ տարբեր մեկնելով յիշատակարանի թուականները: Էակաց գրքի թարգմանութիւնը կը յիշատակուի կատարուած ըլլալ հայ ԻԵ թուականին՝ Յովհաննէս Կաթողիկոսի հրամանով որ Գաբեղենեցին է եւ հայրապետ եղած 557-574 ին. Էակաց գրքի անունով Մանանդեան Արիստոտէլի գործերը կ'ուզէ հասկնալ: Այս բոլորէն կարելի է ստուգապէս հետեւցնել թէ հելլենաբան դպրոցի գործունէութիւնը 500 ի սկիզբները պէտք է որ բաւական զարգացած ըլլայ, քանի որ 550 ի տասնները Բ. խումբին պատկանող գործերը երեւան կ'ելլեն:

Թարգմանածոյ գործերը միայն ասոնք եղած չեն. ապահովապէս սոյն շրջանին թարգմանուած են Աթանաս, Բարսեղ, Գրիգոր Նիւսացի եւ ուրիշ հայրապետներու ճառերէն եւ գրութիւններէն զոնէ մաս մը. նմանապէս յոյն ոչ-քրիստոնեայ հեղինակներու, Կալիմաքոսի, Անդրոնիկոս Հռոդացիի, զուցէ Պղատոնի եւ ուրիշներու գործերէն ինչ ինչ մասեր: Որքան հին են թարգմանութիւնները, ընդհանրապէս անոնց մէջ հայերէն լեզուն աւելի մաքուր է. դարձեալ իմաստասիրական կամ գիտական բնոյթ ունեցող գրուածքներու մէջ լեզուն աւելի հելլենաբան եւ խրթին է քան պատմական կամ ճառական գրքերուն մէջ:

ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ ՅԱՋՈՐԴ ԴԱՐԵՐՈՒ ԼԵԶՈՒԻՆ ՎՐԱՅ

Հելլենաբան դպրոցի լեզուն մեր յաջորդ գրականութեան մէջ գրեթէ ամբողջովին տիրողն եղաւ. բոլոր հեղինակները կրեցին անոր ազդեցութիւնը եւ իրենց գրական գործերուն մէջ կիրարկեցին այդ լեզուն, աւելի կամ նուազ մաքրելով իր խաթարումներէն ու մերձեցնելով մաշթոցեան հայերէնի՝ իրենց ստացած գրական կրթութեան ձեւին եւ մշակած նիւթին տեսակին համեմատ: Այս լեզուն հայերէնի տուաւ բառերու և ասութիւններու նոր մթերք մը, քերականական ձեւերու առատութիւն, բացատրութեան նոր կերպեր, որոնցմէ ոմանք կրնան նկատուիլ մեր տոհմային լեզուն հարստացնող տարրներ, զոր օգտագործեցին ընտրանքով արուեստագէտ եւ ճաշակաւոր հեղինակներ. սակայն իբր դրութիւն իր էութեան մէջ հայերէնի հոգին սպաննող դրութիւն մ'եղաւ:

ԴԱՒԻԹ ԱՆՅԱՂԹ

ԴԱՒԻԹ ԱՆՅԱՂԹ ԱՒԱՆԴՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԵՄԱՏ

Դաւիթ՝ աւանդութենէ հասած տեղեկութեանց համաձայն, մեր ամենամեծ իմաստասէր դէմքն եղած է հինգերորդ դարու վերջերը եւ իրեն ընծայուած են փիլիսոփայական ինքնագիր կամ թարգմանածոյ բոլոր գործերը, որ Զ–է դարերու մեր գրականութեան մէջ երեւան եկան. Անյաղթ *կոչուած է իր անպարտելի գիտութեան համար: Զինքը կը ներկայացնեն ծնունդով Հարք գաւառէն եւ Հերեթ գիւղէն, որով անուանուած է նաեւ* Հարքացի *եւ* Հերեթացի*. կոչուած է նաեւ* Ներքինացի, *իբր Ներքին աւանէն ըլլալուն կամ Ներքնավանքի մէջ մնացած ըլլալուն համար: Իր ուսումը ստացած է հայրենիքէն հեռու՝ Աթէնքի կամ լաւ եւս Աղեքսանդրիայի մէջ, վասն զի աւանդութիւնը զինքը աշակերտ կը ներկայացնէ Մ. Խորենացիի եւ միասին ճամբորդած արտասահման. իսկ ուրիշ աւանդութեան մը համեմատ իրեն աշակերտած է: Երբ կը դառնայ Հայաստան՝ երկիրը աւերած վիճակի մէջ կը գտնէ ու*

Խորենացիի պէս կ'ապրի առանձնացած՝ զբաղելով իր ուսումով· մահը կը պատահի Տարօնի մէջ· իր եկեղեցական ըլլալու մասին տեղեկութիւն չունինք:

ԴԱՒԻԹԻ ԸՆԾԱՅՈՒԱԾ ԵՐԿԵՐ ԵՒ ԱՆՈՆՑ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԸ

Դաւիթի ընծայուած են բազմաթիւ գործեր, մեծ մասով թարգմանածոյ: Իբր հեղինակութիւն իրեն կը վերագրուի ճառ մը Խաչին վրայ Բարձրացուցէք զՏէր Աստուած մեր սկզբնաւորութեամբ, գրուած Գիւտ կաթողիկոսին խնդրանքով, որու նամակն ալ կը գտնուի ճառին սկիզբը· կան որ կը համարին թէ այդ ճառը արտասանուած ըլլայ Դաւիթէն Աթէնքի մէջ իբր աւարտաճառ: Երկրորդ ինքնագիր գործն է Հարցուածք գրութիւնը, որ իմաստասիրական նիւթերու վրայ համառօտ տեսութիւններ են հարցում-պատասխանի ձեւով: Այս երկուքէն զատ իր անունով հասած են իմաստասիրական զանազան գործեր· Սահմանք իմաստասիրութեան՝ կոչուած նաեւ Գիրք էական, Վերլուծութիւն Ներածութեան Պորփիւրի, Մեկնութիւն ԺԴ· գլխոց Արիստոտելի ի վերլուծականն, Մեկնութիւն Ստորոգութեանց Արիստոտելի, Մեկնութիւն Պերիարմենիաս գրքին Արիստոտէլի եւ ուրիշներ: Այս բոլոր գործերուն հեղինակը չէր կարող միեւնոյն անձը ըլլալ, լեզուի եւ գաղափարներու տարբերութեան պատճառաւ· կատարուեցան բազմաթիւ ուսումնասիրութիւններ բանասէրներէ, Կոնիբիրէ, Տէր–Մկրտչեանէ եւ մանաւանդ Մանանդեանէ, եւ մեզի հետեւեալ եզրակացութիւնները տուին, որոնցմէ մաս մը տեսանք արդէն:

ԴԱՒԻԹ ՀԵՂԻՆԱԿ «ԲԱՐՁՐԱՑՈՒՑԷՔ»Ի

Նախ ունեցած ենք Դաւիթ մը հեղինակ Բարձրացուցէք ճառին, հաւանօրէն ապրած հինգերորդի վերջերը կամ վեցերորդի սկիզբները· թէեւ կան որ եօթներորդ դարու մէջ կը դնեն: Ճառը կը պարունակէ ընտիր եւ բարձր իմաստներ, ոճը սակայն շատ հռետորական է եւ լեզուն հելլենաբան՝

քերականական ձեւերէն աւելի բառերու գործածութեան և կազմին մէջ: Իսկ սկիզբը դրուած Գիւտի Նամակը անիմաստ գրութիւն մըն է, զոր կարելի չէ այդ անունը կրող Հայրապետին ընծայել:

ԴԱՒԻԹ ՀԱՐՔԱՑԻ

Երկրորդ Դաւիթ մը հեղինակ է Հարցուածք գրութեան եւ կրնայ Հարքացի կոչուածն ըլլալ. ինքը ազդեցութեան տակն է Փիլոնի փիլիսոփայական տեսութիւններուն եւ որոշապէս քրիստոնեայ է: Թէ երբ ապրած է եւ ուրիշ ի՞նչ կրնայ գրած ըլլալ՝ յայտնի չէ. հաւանօրէն վեցերորդ դարու պատկանող անձ մըն է:

ԴԱՒԻԹ ԻՄԱՍՏԱՍԷՐ

Երրորդ Դաւիթն է նոր պղատոնական իմաստասէր մը, որ կ՚աշխատի հաշտեցնել Արիստոտէլը Պղատոնի հետ եւ հեղինակ է Սահմանք իմաստասիրութեան և Վերլուծութիւնք Ներածութեան Պորփիւրի գրքերուն եւ Առածք հինգ գրուածքին. կը պատկանի վեցերորդ դարուն, սորված է Աղեքսանդրիա՝ աշակերտելով Ոլիմպիոդորոս կրտսեր իմաստասէրին եւ հաւանօրէն քրիստոնեայ է: Ունինք առաջին երկու գրքերուն յունարէնները ալ և երկրորդինը հայերէնէն աւելի ընդարձակ է: Այս Դաւիթին հայազգի ըլլալուն ո եւ է ապացոյց չունինք. եթէ հայ իսկ ըլլայ, իր գրքերը յունարէն գրած է: Դաւիթի այս գործերուն թարգմանիչը տարբեր է այդ անձէն՝ որ թարգմաներ է Դաւիթի վարժապետին Ոլիմպիոդորոսի գործերը, որ են. Մեկնութիւն ԺԴ. գլխոց Արիստոտելի ի վերլուծականն որու յունարէնը չկայ, Մեկնութիւն Ստորոգութեանց Արիստոտելի եւն.: Դաւիթի երկասիրութեանց թարգմանութիւնը կատարուած է եօթներորդ դարու շրջանին. Ոլիմպիոդորոսի գործերը քիչ մ՚աւելի ուշ թարգմանուած են:

ԴԱՒԻԹ ՔԵՐԱԿԱՆԱԳԷՏ

Ունինք նաև չորրորդ Դաւիթ մըն ալ Փիլիսոփոս յորջորջուած, որ յօրիներ է Մեկնութիւն մը քերականութեան Դ. Թրակացիի՝ եօթներորդ դարու շրջանին, գոնէ Ստ. Սիւնեցիէ առաջ:

Վերոյիշուած իմաստասիրական գործերէն զատ հայերէնի թարգմանուած են, ինչպէս տեսանք արդէն, Արիստոտէլի և Պորփիւրի գործերէն մասեր. ատոնց թարգմանութիւնը կանուխ է քան Դաւիթի գործերունը: Այս ամէնէն կը հետեւի թէ իմաստասիրական այն բազմաթիւ գործերը, աւանդութենէն միակ անձի մ'ընծայուած՝ Դաւիթ Անյաղթի, ոչ միայն տարբեր հեղինակներ, այլ նաեւ զանազան թարգմանիչներ ունեցած են նոյն իսկ միեւնոյն խումբին պատկանող գործերուն համար: Սահմանք իմաստասիրութեան գրքին մէջ կէտեր կան, որ կարծես գրչին հայ ըլլալուն նշան են. այսպէս ունինք Տիգրան անուան յիշատակութիւնը. մարմին բառը կը մեկնէ այսպէս. «վասն որոյ մարմին կոչի, այս ինքն ընդարմ, վասն զի ընդարմացուցանէ զհոգին եւ ընդարմանայ ի գերեզմանի». սակայն ատոնք թարգմանիչէն ներմուծուած են:

Իմաստասիրական այս բոլոր գրուածքներուն մէջ լեզուն զուտ հելլենաբան է, այն ոճով որ նոյն դպրոցը ուղեց կերտել գիտական գրութիւններու համար. շատերու մէջ թարգմանիչը ստրկաբար կը հետեւի յունարէնի բառակազմութեան եւ քերականական ու շարադրութեան ձեւերուն, որով շատ անգամ հայերէնի չափ հարկաւոր է յունարէն գիտնալ՝ հասկնալու համար: Այս բարբարիկ լեզուն տիրող հանգամանքով կը տեսնենք երկրորդ խումբի պատկանող գործերուն մէջ, այն է Արիստոտէլի եւ Յամբլիքոսի գործերու թարգմանութեանց մէջ:

ՄԱՄԲՐԷ ՎԵՐԾԱՆՈՂ

ՄԱՄԲՐԷ ԱԻԱՆԴՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԵՄԱՏ

Խորենացիի եւ Դաւիթ Անյաղթի աւանդական կենսագրութեան համաձայն Մամբրէ ալ անոնց աշակերտակից է մանաւանդ թէ ազգակից՝ կրտսեր եղբայր ըլլալով Մովսէսի, ու Դաւիթ անոնց քեռորդին. իմաստասիրական ու ճարտասանական գիտութեանց մէջ անոնց բարձր հեղինակութիւն ընծայուած է, եւ տեսանք արդէն թէ ի՛նչ պէտք ենք մտածել Դաւիթ Անյաղթի անձին եւ իրեն վերագրուած գործերու մասին:

ՃԱՌ «Ի ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՂԱԶԱՐՈՒ»

Մամբրէ յամենայն դէպս իբր գրող 500-է առաջ չի կրնար ապրած ըլլալ: Իր անունով հասած են երկու ճառեր մէկը Քրիստոսի Երուսաղէմ գալուստին վրայ, միւսը Ղազարու յարութեան: Առաջինը Աւետարանի մեզի տուած պատմուածքին մեկնութիւնն է՝ առանց ներկայացնելու ոճի եւ լեզուի գեղեցկութիւն եւ ընտրութիւն: Երկրորդը մեզի երկու խմբագրութեամբ հասած է. համառօտ՝ բուն հարազատը, եւ ընդարձակը՝ յաւելուածներով ճոխացած: Համառօտը թէեւ ինչ ինչ ձեռագիրներու մէջ ընծայուած է նաեւ Ոսկեբերանի, սակայն Հայրապետիս բնագիր գործերուն մէջ չկայ եւ յետոյ ճառիս մէջ Ոսկեբերանի կարծիքին հակառակ կարծիք կ'ընդունուի. որով այս ճառը կրնայ Մամբրէի հեղինակութիւնն ըլլալ, ապահով կէս մը Թարգմանածոյ՝ վասն զի տեղեր մը բառախաղեր կան, որ հայերէնով չեն բացատրուիր: Գեղեցկահիւս ճառ մըն է ոչ միայն իմաստներու լրջութեամբ, այլ մերթ ամփոփ բայց ուժեղ նկարագրութիւններ մեզի կը ներկայացնէ, ինչպէս վերջին դատաստանինը, եւ մերթ ալ ընտանեկան տեսարաններ ու խօսակցութիւններ կը մէջբերէ՝ տողերուն աղեխարշ զգացումներով եւ լի կեանքով: Իրեն

կ'ընծայուին ուրիշ ճառեր ալ եւ պատմական գործեր որ մեզի հասած չեն:

Մամբրէի, Մովսէսի եւ Դաւիթի հետ կը յիշատակուին նաեւ ուրիշ երկու անձեր ալ, իբր անոնց աշակերտակից եւ բախտակից· Աբրահամ Ճարտասան *եւ* Պօղոս· *որոնց սակայն կեանքին եւ գործերու մասին ոչինչ գիտենք:*

Մատենախօսութիւն

ՀԵԼԼԵՆԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ *մասին*

Սուքրիեան Հ· Ա· *Հելլենաբանութիւն եւ հելլենաբան թարգմանիչք հայկական լեզուի· Բզմ·* 1875, 118: Անդրիկեան Հ· Ն· *Գեղեցիկը լեզուին մէջ· Բզմ·* 1908, 79 եւ 121: Մանանդեան Յ· *Յունաբան դպրոցը եւ նրա զարգացման շրջանները· Վիեննա*, 1928: Ակինեան Հ· Ն· *Դասական հայերէնը եւն· Վիեննա*, 1932, 8–120: Աղբալեան Ն· *Արարատ·* 1919, 70:

ԴԱՒԻԹ ԱՆՅԱՂԹԻ *մասին*

Ա· տիպ Անյաղթի ընծայուած գործերուն, Դաւթի Անյաղթի փիլիսոփայի Մատենագրութիւնք· *Վեն·* 1833 *եւ* 1932: *Լոկ* Գիրք Սահմանաց· *Կ· Պոլիս*, 1731, *որու միացած է Շնորհալիի* Լուծմունքը: *Բ· տիպ* Գիրք Սահմանաց *ի Մատրաս·* 1797, *Լուծմունքով· Հ· Ա·* 1896, 311 *կը դնէ* 1790: Մեկնութիւն Ստորոգութեանց Արիստոտելի ընծայեալ Եղիասի իմաստասիրի· *հրատ· Յ· Մանանդեանէ ռուսերէն ներածութեամբ· Ս· Պետերբուրգ*, 1911· *միայն կան Քերականին մեկնութիւնները: Միայն* խաչին *ճառը տպ·* Գիրք եւ ճառ հոգեշահ *գործին մէջ Կ· Պոլիս* 1722: Քերականութիւն Դիոնիսիոս Թրակացւոյ, *հրատ· Ծ· Ջրպետէ յոյն–հայ–ֆրանս· Փարիզ*, 1824, *որու ագուցուած է Ստ· Սիւնեցիի Մեկնութիւնը:* *Բ· տիպ* Արուեստ Դիոնիսեայ Քերականի *հրատ· Ն· Ադոնցէ ռուսերէն ներածութեամբ· Ս· Պետերբուրգ*, 1915· *միայն կան եւ Մեկնութիւնք Դաւթի փիլիսոփայի, Անանուն Մեկնիչի, Մովսէսի Քերթողի, Ստ· Սիւնեցւոյ, Համամայ Արեւելցւոյ եւ Գր· Մագիստրոսի:*

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Կոնիբիր Փր· Գ· *Քննութիւնք գրոց Դաւթի Անյաղթի կամ Թարգմանութիւնք Արիստոտելի· Թրգ· Տաշեանի, Վիեննա*, 1893: Տէր–Մըկրտչեան Գ· *Դաւիթ Հարքացի· Վաղարշապատ*, 1903, (*արտատպ· Ա–*

բարառէ)։ Մանանդեան Յ. *Ուսումնասիրութիւն Դաւիթ Հարքացի փիլիսոփային վերագրուած իմաստասիրական երկերի*. *Վաղարշապ*. 1904, (*արտատպ. Արար.է*)։ Յովսէփեան Գ. Վ. *Դաւիթ փիլիսոփայի Բան հաւատոյ ընդէմ Հերձուածողաց*. *Արար*. 1906, 261. 1907, 81, 274։ *Դաւիթ Հարքացին եւ Պիտոյից գիրքը*. *Արար*. 1908, 203։ *Khostikian M.* David der Philosoph. Bern, 1907. *տեսնել Արար*. *էջ* 961, *Յովսէփեան Գ. Վ.ի գրախօսականը*։

ՄԱՄԲՐԷԻ *մասին*

Ա. տիպ Մամբրէի վերծանողի ճառք. *Վեն*. 1833 (*Անյաղթի գործերուն հետ*)։ *Բ. տիպ առանձին*. *Վեն*. 1894։

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Անդրիկեան Հ. Ն. *Մամբրէ Վերծանող*. *Բզմ*. 1904, 298 *եւ* 352։

Հատուածներ

ԴԱՒԻԹ ԱՆՅԱՂԹԻ *տպ. Վեն*. 1833

Ներբող ի Ս. Խաչն, *էջ* 116 (*ամբողջ երեսը*)
Յաղագս իմաստասիրութեան, *էջ* 120–121
Ներածութիւն Պորփիւրի, *էջ* 227։

ՄԱՄԲՐԷԻ *տպ. Վեն*. 1833

Կանայք մխիթարեն զՄարիամ, *էջ* 41–42։

ԳԼՈՒԽ Թ

Եղիշէ. Կենսագրական տեղեկութիւններ. Գրական գործը. Մեկնութիւններ եւ ճառեր. Պատմութեան գիրքը. պարունակութիւնը. Գրքին պատմական արժէքը. Գրքին հարազատութիւնը. Պատմողն եւ գրքին անձերը. Արուեստագէտը. ոճը եւ լեզուն։

ԵՂԻՇԷ

Եղիշէ ամէնէն համբաւաւոր հեղինակներէն է մեր դրականութեան մէջ ու անմահացած 451ի հայ-պարսկական պատերազմի պատմագրութեամբ։

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Իր մասին կենսագրական հաւաստի տեղեկութիւններ կը պակսին. յապաղեալ ժամանակէ մը, այսինքն տասներորդ դարէն են մեզի հասած աւանդական կենսագրութիւնները։ Թովմա Արծրունի պատմիչը՝ որ առաջին անգամ տասներորդ դարուն կը յիշէ անունով Եղիշէն, կը ներկայացնէ զինքը իբր քահանայ եւ վարդապետ, որ յետոյ առանձնանալով՝ միանձնական կեանք անցուցած է Մոկք գաւառին մէջ. նոյնպէս կ'աւանդէ Աստղիկ ալ քիչ յետոյ։ Հին Յայսմաւուրքները կը պատմեն թէ նախ զինուոր եւ դպրապետ եղած է Վարդան Մամիկոնեանի և պատերազմէն վերջ թողած զինուորութիւնն եւ միանձնական կեանք վարած Մոկք աշխարհը եւ կեանքին վերջերը Ռշտունիք գաւառին մէջ. Մոկք աշխարհի իր մենարանին մէջ գրած է իր գրքերը. մահը պատահած է փետրուար 27ին եւ գերեզմանը հրաշքներու ուխտատեղի եղած։ Յաջորդ Յայսմաւուրքներու մէջ այս կենսագրական գիծերը աւելի կը ճոխանան ու Եղիշէով զբաղող պատմիչները զինքը ազգական ալ կ'ընեն Վարդանի։ Յովհ. Դրասխանակերտցի պատմիչը Ժ. դարու առաջին քառորդին, օգտուելով հանդերձ Եղիշէի գրքէն, զինքը անունով չի յիշատակեր. նոյնպէս Սե-

բէոս ալ, եօթներորդ դարու երկրորդ կէսէն, գիտէ թէ Վարդանանց պատերազմի պատմութիւնը գրուած է, բայց անուն չի տար. Ակինեան կ'ուզէ որ Սեբէոս կարդացած ըլլայ միայն Փարպեցին. սակայն Սեբէոս այնպէս մը կը չարակարգէ Վարդանանց պատերազմի դէպքերը, որ կարծես Եղիշէի Ընծայականն ունեցեր է առջեւը. յետոյ չի յիշատակեր թէ կարդացած ըլլայ Փարպեցիի Պատմութեան Գ. դրուագը, մանաւանդ թէ տեսած ըլլալու ալ չէ, որովհետեւ Վահան Մամիկոնեանի գործերը իր գրքին մէջ կը ներկայացնէ, իբր թէ տակաւին անոնք ուրիշներէ գրի առնուած չըլլային: Եղիշէի Պատմութեան գրքին ամենահին ձեռագիրը 1130էն է:

Հեղինակը Պատմութեան գրքին մէջ տուած չէ իր անունը եւ չի յայտներ ինչ դասակարգի պատկանիլը, միայն ինքզինքը ականատես ցոյց կու տայ աւանդուած դէպքերու մէկ մասին: Խօսելով Յազկերտի քրիստոնեաներուն դէմ հանած հալածանքներու մասին պարսիկ բանակին մէջ, կ'ըսէ թէ՝ «Ես ինքնին անձամբ անդէն ի տեղւոջն պատահեցի եւ տեսի, եւ լուայ զձայն բարբառոյ յանդգնաբար խօսելով». նոյնպէս Ընծայականի վերջաւորութեան մէջ կ'ըսէ. «Արտօսրալիր ողբովք ճառագրեմք զբազում հարուածս, յորում պատահեցաք եւ մեք իսկ ականատես լինելով»: Աքսորուած նախարարներու կիներու վրայ խօսած ատեն ինքզինքը ծանօթ կը ցուցնէ անոնց շատերուն. հետեւաբար հեղինակը կ'ուզէ իր անձը ժամանակակից ներկայացնել եւ ականատես՝ գոնէ դէպքերու մէկ մասին: Ինքը հմուտ է Ս. Գրքին եւ կրօնական գիտութեանց, որով ապահովապէս եկեղեցական մըն է: Եղան նոր բանասէրներ որ ուզեցին Պատմութեան գրքի հեղինակը նոյնացնել 449ի Արտաշատի ժողովին մասնակցող Ամատունեաց Եղիշէ եպիսկոպոսին հետ, սակայն առանց հաստատուն հիմ ունենալու:

ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ. ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՃԱՌԵՐ

Եղիշէի անունով ձեռագիրները մեզի կ'ընծայեն պատմութեան գրքէն զատ մեկնողական եւ ճառական գործեր.

այսպէս Մեկնութիւն Արարածոց, որ տակաւին յայտնուած չէ այլ միայն հատուածներ ունինք յաջորդ մեկնութիւններու ազուցուած. Մեկն. Յեսուայ եւ Դատաւորաց, քաղուածաբար մէկ քանի գլխաւոր մասերը կը բացատրէ, ոչ թէ իմաստը լուսաբանելու համար, այլ աւելի խորհրդական եւ բարոյական գաղափարներ մէջը գտնելու դիտումով. Մեկն. Հայր մեր աղօթքին, ճառի ձեւով ու գեղեցիկ իմաստներով: Բան խրատու յաղագս միանձանց համառօտ ճառ մը, ուր առաջին մասին մէջ Փիլոնի Յաղագս վարուց կենաց տեսականի ճառին մէջ գծած հրեայ կրօնաւորներու կեանքի տեսակը քրիստոնեայ վանականներու կը յարմարցնէ եւ ապա կ'անդրադառնայ իր ժամանակի վանականներու, ստացուածքներու եւ կեանքի հանդարտաւէտութեան հանդէպ ունեցած սիրոյն վրայ, եւ այս թերութեանց համար է որ նոյն տուները քահանաները խողխողուած են օտարներէ, ռազմիկները մեռած պատերազմի մէջ, երկրաշարժներ աշխարհս աւերած են.: Ճառ յԱյլակերպութիւն Քրիստոսի կամ ի Թափոր լերին յայտնութիւն Տեառն առ Պետրոսեանս, ուր Աւետարանի պատմուածքը խորհրդածութիւններով կը բացատրէ եւ վերջին մասին մէջ կը նկարագրէ Թափոր լեռը՝ զոր տեսած էր, իր երեք եկեղեցիներով եւ կրօնաւորներու խումբերով, ու կը ներկայացնէ այդ վանականներուն կեանքի տեսակը ու ժամասացութեան եղանակը: Ճառեր Ի Մկրտութիւն Քրիստոսի, Ի չարչարանս Տեառն, յաջորդաբար խօսելով Քրիստոսի խաչելութեան, թաղման, յարութեան, Առաքեալներու յայտնուելուն եւ Տիբերիա ծովակի վրայ երեւման եւ հուսկ Առաքեալներու քարոզելու պաշտօնին վրայ, միշտ հետեւելով Աւետարանի պատմուածքին ու խօսքերուն, եւ ուր որ կը խանդավառուի՝ հոն կ'երկարէ եւ մերթ հռետորական ձեւեր եւ ընդլայնումներ կը գործածէ: Ունինք նաեւ ուրիշ համառօտ ճառեր, այսպէս Վասն դատաստանին եւ միւսանգամ գալստեան, Վասն յիշատակաց մեռելոց եւն. ու Կանոններ: Ըլլայ մեկնութեանց, ըլլայ ճառերուն մէջ, ուր որ հեղինակը Աւետարանի խօսքերը կը բացատրէ, խորհրդական դրութեան կը հետեւի, ինչպէս ըրած էր Փիլոն. մանրամասնութեանց կարեւորութիւն կու տայ եւ մանաւանդ

յիշատակուած թիւերու, որոնց ծածուկ իմաստները կը պըրպըտէ, այս կէտերուն մէջ գիտնական մըն է մեկնողը. ընդհակառակն ուր որ երեւակայութիւնը կը վարէ զինքը եւ նիւթը կը ներէ՝ հռետորութեան կը դիմէ, ինչպէս Յուդայի կտորին մէջ. նոյնպէս Քրիստոսի խաչելութենէն յետոյ Մահուան եւ Դժոխքի՝ իբր անձնաւորուած էակներու նուիրուած մասերը հռետորական գեղեցիկ կտորներ են:

Այս ճառերը՝ որ ձեռագիրներու մէջ միշտ միեւնոյն չափով չեն ներկայանար, իրենց գրութեան ոճով կը տարբերին Պատմութեան գրքի ոճէն. գրեթէ ամէնքը անդրադարձած են ասիկա, որով կան որ նոյն հեղինակին չեն ընծայեր Պատմութիւնն եւ Ճառերն ու Մեկնութիւնները. իսկ ուրիշներ ոճի զանազանութիւնը նիւթի տարբերութեան կը վերագրեն. Ակինեան եւ ուրիշ շատեր Պատմութիւնն եւ Բան խրատու յաղագս միանձանց գրութիւնը մէկ հեղինակի կ'ընծայեն՝ ինչ ինչ կէտերու մէջ իրարու հետ ունեցած նմանութեանց համար. իսկ միւս գրուածքները ուրիշ անձի մը: Իբր եզրակացութիւն այս զանազան կարծիքներուն կրնանք ըսել, որ գրեթէ ամէնքը կը հարկադրուին ընծայել միեւնոյն անձին Միանձանց ճառը եւ Պատմութեան գիրքը: Արդ Միանձանց ճառը լեզուի եւ բացատրութեան նմանութիւններ ունի միւս ճառերուն՝ մանաւանդ Այլակերպութեան ճառին հետ: Նմանապէս Պատմութեան գրքին եւ Չարչարանաց ճառերուն մէջ քիչ չեն ասացուածքի եւ ոճի հանդիպութիւնները. Յուդա Վասակի պէս «իբրեւ զշուն մեռաւ եւ իբրեւ զդէշ քարշեցաւ»: Ճառերը յետոյ աղերս ունին Մեկնութեանց հետ, վասն զի երկու տեսակ գրուածքներու մէջ ալ կը գործածուին մեկնելու միեւնոյն գրութիւնն ու ձեւը: Հետեւաբար տակաւին ոեւէ պատճառ չեմ գտներ միեւնոյն գրչին չընծայելու Մեկնութիւնները, Ճառերն ու Պատմութեան գիրքը: Բնական է Մեկնութեանց ու Ճառերուն մէջ կը նշմարուի հետեւողութիւն մը, սակայն դեռ դիւրին չէ որոշել թէ ո՛ր հեղինակներուն:

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԳԻՐՔԸ

Եղիշէի գրական գլխաւոր գործը պատմութեան հանրածանօթ գիրքն է, որ ձեռագիրներու մէջ զանազան վերնագիրներ կը կրէ. սակայն սկզբնականը պէտք է եղած ըլլայ «Վասն Հայոց պատերազմի», որու վրայ ուրիշներ աւելցուցած են յետոյ «Վասն Վարդանայ» բառերն ալ: Ունի ընծայական մը ուղղուած անձի մը՝ որ խնդրած էր իրմէ գրել «Հայոց պատերազմին» մասին՝ մղուած Արեւելից իշխանին դէմ եւ որու մէջ շատեր առաքինացան քան քիչեր, եւ այդ պատերազմէն մեր ազգին վրայ շատ հարուածներ եւ թշուառութիւն տեղացին: Արդի ընծայականին սկիզբը դրուած է Դաւիթ Մամիկոնեան երէցի մը անունը՝ իբր խնդրողի գրութեան. սակայն բուն ընծայականին մէջ չի յիշատակուիր խնդրողին անունը, այլ կ'անուանէ այդ անձը «ո՛վ քաջ» եւ «մեծ ի գիտութեան Աստուծոյ»: Ընծայականը դրուած է պատմութեան շարադրութենէն յետոյ, եւ որու մէջ բարեբախտաբար հեղինակը կ'ամփոփէ իր պատմութեան նիւթն ալ, այսինքն թէ՝ եօթն յեղանակներու մէջ պիտի խօսի ա. Ժամանակներուն վրայ. բ. Արեւելքի իշխանէն պատահած իրերու վրայ. գ. Եկեղեցւոյ ուխտի միաբանութեան վրայ. դ. Նոյն ուխտէն բաժնուողներու երկպառակութեան վրայ. ե. Արեւելեայց յարձակման վրայ. զ. Հայերուն պատերազմով ընդդիմանալուն վրայ. է. Իրերու խռովութեան երկարումին վրայ: Այս եօթին վրայ աւելցած է յետոյ ութերորդ մը՝ նոյն պատերազմին հետեւող դէպքերուն եւ սուրբ քահանաներուն չարչարանքներուն վրայ: Բոլոր յեղանակները միեւնոյն երկարութիւնը չունին. իսկ յեղանակ Եղիշէի լեզուին մէջ գլուխ կամ դրուագ կը նշանակէ:

ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Հեղինակը նախ կը յիշատակէ թէ ինչպէս Սասանեաններ կը վերցնեն Հայաստանի թագաւորութիւնը Վռամշապուհի որդի՝ Արտաշէսով եւ ապա կ'աշխատին պարսկացնել հայերը՝ քրիստոնէութենէն մազդեզականութեան դարձնելով. այս գոր-

ծին մէջ նշանաւոր կը դառնայ Յազկերտ՝ Վռամի որդին· կը յարձակի յոյներու վրայ, որոնք խաղաղութիւն կը կնքեն· համարելով որ յոյները այլեւս չեն կարող օգնել քրիստոնեաներուն, կը հալածէ եւ կը նեղէ զասոնք· հրովարտակով կը հրաւիրէ իրեն հպատակ քրիստոնեայ զինուորները՝ Քուշաններու դէմ պատերազմելու· չի կրնար յաղթել անոնց, բայց առով իր սահմանները կ'ապահովէ· այս պատճառաւ զոհեր կատարել կու տայ ատրուշաններու մէջ ու աւելի կը խստացնէ քրիստոնեաներու դէմ նեղութիւնները, եւ կը նահատակէ Գարեգին հայ նախարարը· ասիկա է առաջին յեղանակին նիւթը:

Երկրորդ յեղանակին սկիզբը բարոյական խորհրդածութիւններ կատարելէ վերջ մանաւանդ գիտութեան եւ իմաստութեան կարեւորութեան մասին, ապա կը պատմէ թէ ինչպէս Յազկերտ այլեւս որոշակի կը յայտնէ իր միտքը՝ այսինքն թէ ծրագրած է կրօնափոխ ընել քրիստոնեաները· այս ծրագիրը կը գործադրէ մասնաւորապէս հայերու համար· շատերու հարստութիւն ու պատիւներ կը բաշխէ՝ սիրաշահելու համար· երբ հոներու դէմ յաղթական կ'ելլէ, մոգերը իրեն խորհուրդ կու տան երկրէս վերցնել քրիստոնէութիւնը՝ իբր շնորհակալութիւն աստուածներու իրենց տուած յաղթութեան· իր բանակի զինուորականներէն մաս մը կ'ուզէ հրապուրել, բայց անոնք յանձն չեն առներ ու շատեր կը նահատակուին· կը ղրկէ Հայաստան Դենշապուհ անուն մարզպան մը՝ այդ ծրագիրը իրականացնելու· ապա Միհրներսեհ հազարապետը հայերու նամակ մը կը գրէ՝ պարսիկ դենը ընդունելու համար· հայ եկեղեցականներ եւ նախարարներ ժողով կը գումարեն ու կը մերժեն եղած առաջարկը· այն ատեն նախարարները կը կանչուին Պարսկաստան· հոն անոնք նախ կը մերժեն կրօնափոխ ըլլալու առաջարկը· յետոյ սակայն կը հաւանին· իսկ մարզպանը Հայաստանի մէջ կը շատցնէ տուրքերը:

Հայերը ու Պարսկաստանի քրիստոնեաները կը զայրանան նախարարներու ուրացութեան վրայ եւ մինչ ուրացողներ ու մոգեր Հայաստան կը դառնան ատրուշաններ կանգնելու եւ մազդեզը սորվեցնելու ժողովուրդին, Ղեւոնդ երէց, եկեղե-

ցականներ եւ ժողովուրդ քարերով կը վտարեն զանոնք· նախարարները՝ որոնցմէ շատեր ներքնապէս ուրացած չէին իրենց քրիստոնէութիւնը, կը միաբանին, հակառակ Վասակ Սիւնիի, պահպանելու իրենց կրօնքը· միաժամանակ կը փութան օգնութեան աղուաններուն, որոնց դէմ պարսիկներ պատերազմի ելած էին· իսկ միւս կողմէ ալ Ատոմ Գնունին կը ղրկեն Բիւզանդիոն՝ զինուորական օգնութիւն խնդրելու համար (Գ. յեղանակ)։

Չորրորդ յեղանակին մէջ աւելի մանրամասն կը պատմէ Սիւնիքի իշխան՝ Վասակի եւ իր գաղափարակիցներու ազգաւեր գործունէութիւնը։ Իբր մարզպան աշխարհին՝ կ՚անջատէ աղուանները, վրացիները եւ յոյները հայերէ եւ ինքը պարսիկ Միհրներսեհի ձեռքին մէջ կատարեալ գործիք կ՚ըլլայ ազգային կուսակցութիւնը ոչնչացնելու համար, եւ տեղեկանալով Վարդանանց բանակի մասին, կը ջանայ աւելի բազմաթիւ եւ զօրաւոր պարսկական բանակ մը անոր դէմ հանել։

Հինգերորդին մէջ աստուածային սիրոյ գերազանցութեան ներբողն ընելէն յետոյ կը պատմէ Վարդան Մամիկոնեանի բուն նպատակը՝ այն է պատերազմիլ իր համախոհներուն հետ պարսիկ եւ ուրացեալ ոյժերուն դէմ՝ փրկելու համար երկիրը պարսիկ կրօնքին ենթարկուելէն· կը նկարագրէ պատերազմի նախորդ գիշերուան պատրաստութիւնները ու կը մէջբերէ Վարդանի եւ Ղեւոնդ Երէցի արտասանած ճառերը։

Վեցերորդին մէջ կը նկարագրէ Տղմուտի ափին՝ Արտազի մէջ մղուած պատերազմը, ուր կը նահատակուին Վարդան եւ ընկերներէն շատեր· ապստամբները ամուր վայրեր եւ բերդեր կ՚ապաստանին։

Եօթներորդին մէջ կը պատմէ թէ ի՛նչպէս պարսիկներ կը յարձակին այդ ամրոցներուն վրայ, որոնցմէ մէկէն Բակ նախարարը եօթն հարիւր զինուորներու գունդով գիշեր ատեն կը կտրէ պաշարողները եւ կ՚ազատի· մնացածները անձնատուր կ՚ըլլան· քահանաները՝ Ղեւոնդեանք, կը կալանաւորուին· պարսիկ ատեանին մէջ պատերազմին պատճառ ցոյց կը տրուի Վասակը· Յազկերտ կը դատէ Վասակը Տիզբոնի մէջ նախարարներու եւ Ղեւոնդեանց առջեւ· ատոնք կը բանտարկուին ինչպէս եւ Վասակ՝ որ կը մեռնի բանտին մէջ։

Ութերորդին մէջ կը նկարագրէ Ղեւոնդեանց կրած նեղութիւնները, չարչարանքները եւ նահատակութիւնը. նոյնպէս կը պատմէ բանտարկեալ նախարարներու տառապագին կեանքը. եւ կը վերջացնէ գիրքը գեղեցիկ եղերերգութեամբ բանտարկեալ նախարարներու կիներուն վրայ:

ԳՐՔԻՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՐԺԷՔԸ

Եղիշէ նպատակ չէ ունեցեր իր այս գրքին մէջ, ինչպէս կ՚ըսէ ինքը, պատմութիւն ընել, այլ ներկայացնել «առաքինիներուն քաջութիւնը, եւ ընկրկողներուն վատութիւնը» իբր արդիւնք «երկնաւոր նախախնամող ձեռքի մը այցելութեան». զայս գիտնալն ալ պիտի ծառայէ ոչ թէ բուն տեղեկանալու՝ այլ «երկնաւոր սիրոյ մէջ բոցավառելու». ասկէ կրնանք հետեւցնել թէ հեղինակը լոկ դիւցազներգակ վկայաբանութիւն մը գրելու ծրագիր ունեցեր է կրօնական նպատակով, եւ կամ ուզեր է ողբալ մեր ազգին թշուառութիւնը՝ արդիւնք մազդէականութեան պայքարին ընդդէմ քրիստոնէութեան: Այս պատճառաւ գրքին մէջ զուտ դէպքերու ներկայացումէն աւելի կան հոգեշահ խորհրդածութիւններ, Աստուածաշունչէ մէջբերումներ, գործող անձերու մէջ աւելի շեշտուած է կրօնական բնոյթն եւ հանգամանքները: Նոյնպէս դէպքերու մէջ աւելի կը շեշտէ կրօնական մասը ու ամբողջին ընծայած է ճառագրական, հռետորական եւ վկայաբանական ձեւ մը՝ յիշատակելով նաեւ նամակներ, ճառեր, խօսակցութիւններ: Ասով հանդերձ բոլորին խորքը պատմական իրականութիւն մը կայ ստոյգ եւ վաւերական. հեղինակը շատ կատարեալ ծանօթութիւն ցոյց կու տայ պարսիկ դենին, սովորութիւններուն եւ բարքերուն, նոյնպէս հայ շինականի վիճակին, երկրին հարկերուն, ազնուականներու առտնին կեանքին: Պատմագիրը յետոյ ինքզինքը ականատես կը ցուցնէ աւանդած դէպքերուն, ծանօթ՝ գործող անձերուն. բայց այս ականատեսի վկայութիւնները կարծես աւելի կը վերաբերին Պարսկաստանի մէջ կատարուած իրողութիւններու:

ԳՐՔԻՆ ՀԱՐԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆԸ

451 *ի կրօնական պատերազմի պատմութիւնը մեզի աւանդած է նաեւ Փարպեցի, որ առարկայական ոճ ունի, հանդարտ պատմող է եւ աւելի դէպքերով կը զբաղի. յետոյ ինքը այդ դէպքերուն կը տեղեկանայ պատերազմին մասնակցող Արշաւիր Կամսարականէ եւ ժամանակակից ուրիշ անձերէ: Արդ թէեւ Եղիշէի եւ Փարպեցիի պատմածները իրենց ընդհանուր գիծերուն մէջ կը զուգընթանան, սակայն իրարմէ կը տարբերին մանրամասնութիւններու մէջ՝ որ երբեմն կարեւորութիւն ունին. այսպէս Եղիշէի համեմատ կարծես եկեղեցականութիւնն է երկրին առաջնորդը, Փարպեցիի համեմատ նախարարութիւնը. Եղիշէ մէկ դեսպան ղրկել կու տայ Բիւզանդիոն օգնութիւն խնդրելու՝ Ատոմ Գնունին. Փարպեցի երեք անձեր՝ Վահան Ամատունի, Հմայեակ Մամիկոնեան եւ Մեհրուժան Արծրունի. Վասակի ձերբակալուիլը Վարդանի կողմնակիցներէն չունի Փարպեցի, Եղիշէ չունի Վասակէ ստորագրութիւն առնելնին. Խուժիկ՝ Ղեւոնդեանց նահատակութեան ներկայ եղողը, վաճառական մըն է Փարպեցիի համեմատ եւ ազգով խուժիկ. Եղիշէի համեմատ զինուորական կամ դահճիններէն մին է եւ Խուժիկ՝ անձին անունն է. Աբրահամ Խոստովանող աքսորէ դառնալէն վերջ Բզնունեաց եպիսկոպոս կ՚ըլլայ Ղազարի համեմատ. Եղիշէ անոր կրօնաւորիլ կու տայ առանձնարանի մը մէջ եւ հոն մեռնիլ:*

Նոյն տարբերութիւններն եւ նկատուած բազմաթիւ հակասութիւնները քննութեան առնուեցան բանասէրներէ. Տէր-Պօղոսեան եւ Կիւլէսէրեան իրենց ուսումնասիրութիւններով առաջին անգամ կասկածելով նայեցան Եղիշէի գրքին, ու քանի որ Փարպեցի պատմական առարկայութիւն կը ցուցնէր՝ տալով իր աղբիւրներու անուններն ալ, յետոյ լեզուական տեսակէտով Եղիշէ կախում ունէր Ի վկայս Արեւելից *ճառէն եւ Փիլոնէն, իրենք առաջնութիւն տուին Փարպեցիի եւ որով համարեցան որ Եղիշէ ականատես չէ եղած աւանդած դէպքերուն, այլ իր առջեւ ունենալով Ղազարի գիրքը, զանազան փոփոխութիւններ մտցնելով՝ շարադրած է իր գործը իր*

պատմական դիւցազներգութիւն ընթերցման համար, եւ իր պատմածներուն աւելի վաւերականութիւն ընծայելու համար, ինքզինքը անուղղակի ականատես կը ներկայացնէ նկարագրած եղելութեանց: Կիւլէսէրեան մինչեւ իսկ Եղիշէի անունը կեղծանուն ընդունած է, իսկ գիրքը յօրինուած 510–520ի տարիները: Գր. Խալաթեան եւ Ադոնց նկատողութեան առին Եղիշէի Փարպեցիէ ունեցած տարբերութիւններն ալ եւ զանոնք պատմականօրէն բացատրելու համար, մտածեցին թէ 451ի պատերազմի մասին պէտք էր ուրիշ պատմութիւն մը գոյութիւն ունենալ՝ դէպքերուն ժամանակակից անձէ գրուած, ուսկից օգտուած պիտի ըլլան հաւասարապէս Եղիշէ եւ Ղազար. Եղիշէի գիրքը իր արդի ձեւին մէջ եօթներորդ դարուն կազմուած է, քանի որ Փարպեցիէ զատ լեզուական մասին մէջ օգտուած է Փիլոնի գործերէն որ կը համարուին թէ վեցերորդին մէջ հայերէնի թարգմանուած ըլլան:

Ակինեան ալ ուսումնասիրեց Եղիշէն ու անդրադարձաւ որ Եղիշէի մեզի ներկայացուցած պատմական կեանքը, դէպքերը, անձնաւորութիւններն իրենց նկարագրով անյարմար են 440–451ի շրջանին եւ աւելի կը պատշաճին 530–590ի շրջանի պատմական կեանքին եւ դէպքերուն. որով մանրամասն պատմական եւ մատենագրական քննութենէ մը վերջ հետեւցուց, թէ Եղիշէի գիրքը իր արդի ձեւին մէջ պարզ խմբագրութիւն մըն է, կատարուած՝ գուցէ Ը. կամ Թ. դարուն մէջ: Սկզբնագիրը՝ գործ բուն Եղիշէի, նպատակ ունէր պատմագրել 572ի հայկական պատերազմը՝ կատարուած Վասակի որդւոյն Վարդան Մամիկոնեանի սպարապետութեան ժամանակ, նկարագրելով այդ պատերազմին նախընթաց եւ յաջորդ՝ այն է 530–590ի շրջանին դէպքերը. յօրինուած է խնդրանքով ինքնին Վարդան սպարապետին Թ. Արծրունիի վկայութեան համաձայն եւ գրուած 596 է առաջ, որովհետեւ հեղինակը չ՚աւանդեր նախարարներու դարձը Բիւզանդիոնէն, ուր ապաստանած էին պարսիկ զայրոյթէն փախչելով: Գիրքը յօրինուած է հաւանօրէն Բիւզանդիոն, եւ նախարարներու կիներու եղերերգը Բիւզանդիոն գտնուողներուն համար է: Աւելի ուշ, Ը. կամ Թ. դարուն, անանուն անձ մը, բայց տկար իր գիտութեամբ եւ

գրական ու լեզուական կարողութեամբ, ենթարկելով Եղիշէի Սկզբնագիրը փոփոխութեանց ու ետեւառաջութեանց, յաւելումներ ու յապաւումներ ընելով ու պատմական մասին մէջ հետեւելով Փարպեցիի, յարմարցուցեր է 451ի պատերազմին, եւ մեզի տուեր է Եղիշէի արդի խմբագրութիւնը, որ իր մէջ ունի պակասներ չափի եւ կարգաւորութեան ու լեզուական անիմաստ կէտեր: Իսկ Ը. յեղանակը՝ այսինքն Ղեւոնդեանց նահատակութեան դրուագը, նախ Եղիշէի Պատմութեան գըրքէն անջատ գործ մըն էր՝ յօրինուած 575է վերջ, ու ապա կցուած է այս գրքին: Զամինեան կը համարի Եղիշէն 554–5ի Դուինի Ժողովէն վերջ արտասահման մեկնող ուսումնասէրներու խումբէն. իր գործը գրած ըլլայ 570ին՝ Վահան Մամիկոնեանի եղբայր Վասակի որդւոյն Գրիգորի զաւկին Դաւիթի խնդրանքով, օգտուելով Փարպեցիի գրքէն եւ Զենակացի Աբրահամի Համառօտութիւն գրուածքէն, զոր կը յիշէ Թ. Արծրունի: Եղիշէի իբր ականատեսի ըրած բացատրութիւնները Աբրահամի գրուածքէն փոխ առնուած մասեր են:

Աւանդական տեսութիւնն ընդունողները սոյն քննութեանց արդիւնքներուն այնքան կարեւորութիւն չտուին եւ բերուած փաստերը հիմնուած եւ բաւական զօրաւոր չգտան՝ աւանդական վարկածը փոխելու: Հ. Վ. Հացունի Տէր-Պօղոսեանի հաւաստումներուն հակառակ ուզեց ցուցնել թէ երկու պատմիչներու աւանդած իրարմէ տարբեր դէպքերու մէջ Փարպեցիինները չէն որ պատմական առաւելութիւն ունին, այլ Եղիշէինները, որոնք աւելի տրամաբանական կ'երեւին. Խալաթեանի ալ նկատել տուաւ թէ Փիլոնէ փոխ առնուած կէտերը հայ Թարգմանութեան համեմատ չեն, այլ իմաստը միայն կը թարգմանեն, որով կրնան յոյն բնագրէն ըլլալ: Ասով հանդերձ հիմա շատերը կ'ընդունին Եղիշէի գործը Փարպեցիի գրքէն ծագած՝ պատմական մասին մէջ. գրական ու լեզուական մասին մէջ՝ Արեւելեան վկայից ճառին եւ Փիլոնի ազդեցութեան ներքեւ, որով Փիլոնի գործերու հայ Թարգմանութենէն յետոյ շարադրուած. եթէ Ակինեանի պատմական ցուցումները ստոյգ ըլլան, այն ատեն վեցերորդ դարու կէսէն յետոյ ձեւացած կ'ըլլայ:

Այս զանազան տեսութեանց մէջ դժուարին է ստոյգն որոշել. սակայն պէտք է ըսել որ Ակինեանի ենթադրութիւնը, որուն ստուգութեան ինքը ամենավստահ է եւ զայն հնարամիտ հանդիտութիւններու վրայ ալ հիմնած, զմեզ չի համոզեր որ Եղիշէի գրքին՝ նման ծագում մը տանք: Գիրքը՝ թերութիւններով հանդերձ, որոնցմէ լեզուականները կէս մը ձեռագրական խաթարումներ են, ունի նիւթի միութիւն՝ զոր ամէնքը կ'ընդունին եւ ասիկա դժուարին է բացատրել, զայն խմբագրութիւն նկատելով: Սկզբնագիր Եղիշէէ ոչ մէկ հետք կայ եւ ոչ մէկ մատենագրական յիշատակութիւն մեր պատմութեան մէջ, ինչ որ շատ տարօրինակ է: 572ի ապստամբութեան հետեւանքն եղաւ փախուստը Վարդանի եւ միւս նախարարներուն դէպ ի Բիւզանդիոն, հետեւաբար ոչ պատուաւոր վախճան մը՝ որ դիւցազնաշունչ գրութեան մը նիւթ հայթայթէր. Հայ համայնքը նկատեց այդ Վարդանը «Նեռին ասպնջական եւ առաջնորդ» (Գիրք Թղթոց էջ 93). որով ոչ թէ հերոս մը՝ այլ ազգին վնասակար անձ մը: Անհեթեթ է դարձեալ մտածել որ «Տիկնայք փափկասունք» հատուածը Բիւզանդիոն ապաստանող հայ տիկիններու եղերերգն ըլլայ եւ անտեղի է որ Բիւզանդիոնի մէջ հայ տիկինները՝ որ արքունական «պարգեւներով, եւ առատատուր նուէրներով օժտուած էին», «բոկ եւ հետի երթային ի տունս աղօթից». թէ ցերեկները արեւակէզ ըլլային ու գիշերները գետնարեկ. ընդհակառակն անտեղի չէ որ անոնք Հայաստանի մէջ ռոճիկ ընդունէին Տիզբոնէն, քանի որ Փարպեցի ալ նոյնը կ'աւանդէ (էջ 368): Ակինեան կը ներկայացնէ խմբագրիչը իբր անճարակ եւ տգէտ անձ մը. սակայն չէ կարելի բացատրել թէ այս տգէտ անձը ինչպէս կրցեր է գրել Վասակի դատապարտութեան եւ մահուան գեղեցիկ էջերը, որ Սկզբնագրին չեն:

Կիւլէսէրեանի եւ ուրիշներու ենթադրութիւնը թէ Եղիշէի գործը պատմական մասին մէջ առաջ եկած ըլլայ ուղղակի Փարպեցիի գրքէն, ու Եղիշէ ինքն եղած ըլլայ ինչ ինչ փոփոխութիւններ մտցնողը՝ համոզիչ չէ, որովհետեւ չի բացատրեր թէ ի՛նչպէս Հայոց Պատերազմին հեղինակը իր նախնական ծրագրին մէջ չէ առած ութերորդ յեղանակի նիւթն ալ, որ

կար Փարպեցիի մէջ։ Յետոյ չի բացատրեր այն տարբերութիւնները՝ զոր ունի Եղիշէ եւ որոնք քմածին չեն. այսպէս Եղիշէ ոեւէ պատճառ չունէր Բիւզանդիոն ղրկել տալու մէկ պատուիրակ՝ Ս. Գնունին, քան երեք պատուիրակներ. նոյնպէս Աբրահամ Խոստովանողի կրօնաւորիլ տալու քան զինքը եպիսկոպոս կարգելու։ Իսկ յունական Հայաստանի սպարապետ՝ Վասակ Մամիկոնեանի յիշատակութիւնը, զոր Պրոկոպիոս ալ կը ճանչնայ, եւ ուրիշ զանազան դէպքեր կը ցուցնեն Եղիշէի մէջ անդրադոյն տեղեկութիւններու ծանօթութիւն։ Այս զանազան ինքնակաց տարբերութիւնները մեկնելու համար Ադոնց եւ Խալաթեան դիմեցին երրորդ աղբիւրի մը գոյութեան, ուսկից օգտուած ըլլան Փարպեցի եւ Եղիշէ, եւ այդ աղբիւրը կը կարծէ տեսնել Զամինեան Աբրահամ Խոստովանողի Համառօտութեան *մէջ՝ յիշատակուած Թ. Արծրունիէ, որու մասին սակայն մենք ուրիշ տեղեկութիւն չունինք եւ ենթադրութիւնը ստուգութիւն չի դառնար։*

Դիւրին է ենթադրութիւններու տկար կողմերը մատնանիշ ընել, բայց դժուարին է, մանաւանդ Եղիշէի խնդրին մէջ բուն ստոյգը սահմանել։ Սակայն կը համարիմ որ Եղիշէի եւ Փարպեցիի միջեւ եղած պատմական նմանութիւնները անպատճառ չեն հարկադրեր զմեզ Եղիշէն Փարպեցիէն օգտուած նկատել պատմականօրէն։ Վարդանի մասին ապահով ժողովուրդի մէջ աւանդութիւն մը ստեղծուած էր. Սեբէոս գիտէ որ ժողովուրդէն Վարդանի Կարմիր *վերադիրը տրուած է, ինչ որ կ՚անգիտանան Ղազար եւ Եղիշէ. Փարպեցի ապահով օգտագործած ըլլալու է այս աւանդութիւնն ալ իր գրքին համար՝ երբ զայն կը յօրինէր 485է յետոյ, այսինքն Արշաւիր Կամսարականի մահէն շատ տարիներ վերջ, եւ չէր կրնար այդ անձին բոլոր պատմածները յիշել. գործածած պիտի ըլլայ դարձեալ գրաւոր վաւերաթուղթեր՝ անուանացանկերու եւ նամակներու համար։ Արդ այդ միեւնոյն աւանդութենէն ու գրաւոր թուղթերէն կրնար օգտուիլ նաեւ Եղիշէ. դէպքերու նոյնութիւնը արդիւնք է պատմական նիւթին նոյնութեան. տարբերութիւնները՝ աւանդութեանց տարբերութեան ու Եղիշէի նպատակին ալ, որ աւելի ճառագրել կամ վկայագրել է քան պատմագրել։*

Գալով գրքի յօրինման ժամանակին, շատ աւելի դժուարութեանց կը բախինք: Եղիշէ կախում ունի Արեւելեան վկայից ճառէն՝ լեզուական եւ հոգեբանական տեսակէտով. իր Յազկերտը նմանութիւններ ունի Արեւելեան վկայից ճառին Շապուհի հետ. հետեւաբար 464 է առաջ չէ կարող գրուած ըլլալ Եղիշէի գիրքը: Կրած է դարձեալ ազդեցութիւնը գաղափարներու մէջ Փիլոնի գործերուն, որ յունաբան դպրոցի առաջին թարգմանութիւններէն են եւ ապահով վեցերորդ դարու առաջին կէսէն: Գրքին մէջ Յունական հայ բաժնի մը իբր սպարապետ Վասակ Մամիկոնեանի յիշատակութենէն Տաշեան հետեւցնել ուզեց՝ թէ գիրքը գրուած ըլլալու է 536է առաջ, Յուստինիանոսի բաժանումներէն կանուխ. ընդհակառակն Ադոնց 536է վերջ կը դնէ: Գուցէ Եղիշէի ժամանակը աւելի որոշ ճշդեն Միխանձանց ճառին մէջ, որու հեղինակութիւնը ամէնէն կը տրուի Պատմութեան գիրքը յօրինողին, յիշատակուած պատմական դէպքերը, այսինքն թէ ինչպէս այդ ատենները քաջ նահատակները մեռած են պատերազմի մէջ, սուրբ քահանաները խողխողուած անօրէններէն, ուրիշներ ենթարկուած հարկերու. գեղեցիկ երիտասարդներ գլխուած, կոյսեր գերուած, կիներ այրիացած, մինչդեռ երկինքը վերէն բարկացած է եւ երկիրս ալ տատանումի մէջ է՝ կործանելով տուներ եւ թաղելով մարդիկ փլատակներու տակ: Այս դէպքերու մէկ մասը կը յարմարին 451–480ի շրջանին, բայց ուրիշ աղբիւրներէ տեղեակ չենք երկրաշարժներու, որոնք սակայն Հայաստանի համար հազուադէպ չէին: Ակինեան այս դէպքերը կը զետեղէ 565-568ի տարիներու մէջ՝ հիմնուած ասորի աղբիւրներու վրայ, որոնք կ՚աւանդեն նաեւ գիսաւորներու երեւումներ նոյն շրջանին. սակայն քահանաներու խողխողումը նոյն ատեններուն չի յարմարիր: Այսպէս առանց կարենալու տասնամեակ մը որոշել գրքին յօրինման համար, կրնանք ըսել թէ վեցերորդ դարէն առաջ չէր կարող գրուած ըլլալ:

ՊԱՏՄՈՂՆ ԵՒ ԳՐՔԻՆ ԱՆՁԵՐԸ

Եղիշէ իբր պատմող տկար է. իրեն կը պակսի առարկայականութիւնը. կարծես իրեր ու դէպքեր ուղղակի կերպով տեսնելու կարողութիւն չունի. շատ բան կ'երեւակայէ կամ մտքին մէջ լոկ կը տեսնէ ու գաղափարներն ալ մտքին մէջ կը ծնանին գրքերու մէջ ընթերցած տարազներով. անկից շատ բաներ կը ցուցադրուին տարտամ եւ մութ, իբր թէ հեղինակը կարողացած չըլլար ըմբռնել ու թափանցել անոնց մէջ: Յետոյ ինքը ընդհանրապէս կը մօտենայ պատմութեան իբր գրագէտ, անկից է յաճախութիւնը հռետորական ձեւերու, որոնցմով լեցուն է իր միտքը. անկից նաեւ պակասը մանաւորումներու, մանաւանդ նկարագրութեանց մէջ, եւ որոնք կարեւոր են թէ՛ գործողութեան եւ թէ նկարագիրներու շարժում եւ կեանք տալու համար: Կը համարիմ որ ասիկա արդիւնք ըլլայ իր գրելու հռետորական կերպին, որովհետեւ երբեմն պատմական ընդհանուր վիճակ մը իր ընդարձակ գիծերով շատ լաւ կրցած է մեզի ընծայել, ինչպէս առաջին յեղանակին մէջ: Նոյնպէս պատմականօրէն յաջող են վկայաբանական եւ կրօնական մասերը, անոնց մէջ աւելի կը թափանցէ ու աւելի կը մօտենայ իրականութեան՝ ապահով անոնց մօտիկ ապրած ըլլալուն համար:

Առարկայականութեան այս պակասէն գրքին մէջ գործող անձերն ալ ընդհանրապէս կեանք եւ ցայտունութիւն չունին: Այս տեսակէտով ամէնէն աւելի տուժած է Վարդան Մամիկոնեան, որու դէմքը իր պատմութեան մէջ տիրողն եւ լուսաշողը պիտի ըլլար. ընդհակառակն հազիւ ուրուագրուած է եւ դիւցազ մը կազմաւորող գրեթէ ոչ մէկ գիծ եւ ոչ մէկ գոյն տուած է իրեն՝ բացի մէկ քանի վերադիրներէ. վերջին պատերազմի նախադիշերը խօսած ճառն ալ զինուորապէս տմոյն ճառ մըն է: Մինչդեռ Վասակ Սիւնեցիի դիմագիծը աւելի յաջող է բացասական դերին մէջ. հեղինակը աշխատած պիտի ըլլայ այդ դէմքն ամէնուն զզուելի դարձնելու. անկից աւելի իրականութիւն կը տեսնուի անոր նկարագրին պատկերացումին մէջ, փառասիրական ծրագիրներուն, հակաքրիստո-

նեայ ձկտումներուն, ազգային ազատութեան դէմ լարած դաւերուն ներկայացման մէջ, եւ ուր հեղինակը մեզի տուած է մատնիչ մը անձնաւորող տարրները, որոնք սակայն միայն Վասակի չէ՝ այլ ուրիշ մատնիչներու ալ կը յարմարին․ ասով հանդերձ անոր դաւաճանութեան եւ մահուան նուիրուած էջերուն մէջ Վասակի դէմքն է որ այնքան կարկառուն կը քանդակուի։ Իսկ միւս անձերէն ամենայաջողները Նահատակներն են, Ղեւոնդեանք, կապեալ նախարարները եւ մանաւանդ անոնց կիները․ Եղիշէի միտքը անոնցմով աւելի զբաղ է, զանոնք աչքերուն մէջ եւ սրտին մօտ ունեցեր է ու այս պատճառաւ աւելի իրականութիւն եւ զգացում կը դնէ անոնց նահատակութեան նկարագրութեան մէջ․ Թէեւ հոն ալ չեն պակսիր կրօնական եւ դաւանաբանական խօսակցութիւնները, որ կը պաղեցնեն զգացումը ու կը դանդաղեցնեն գործողութիւնը։ Եղիշէ կը գրէ իր հատորը ոչ թէ փառաբանելու դիւցազ մը, այլ ողբալու ազգին ցաւը, արտասուելու մատնիչ մը, եղերերգելու նահատակուողներ եւ տառապողներ։

ԱՐՈՒԵՍՏԱԳԷՏԸ

Եթէ Եղիշէի գիրքը պատմական տեսակէտով տկար է, սակայն իբր արուեստի գործ անուրանալի է անոր վարկը, եւ հեղինակը մեզի կը ներկայանայ հայ ամենամեծ արձակագիրներէն մին։ Գրքին ընթերցումը առանձին հրապոյր մ'ունի պատմուածքին հմայքոտ եւ խանդավառ ոճին համար, որ կը ծնանի հեղինակին կրած յուզումէն դէպքերու եղերական բնոյթին պատճառաւ։ Իրապէս Եղիշէ ազնիւ սիրտ եւ հայրենիքի եւ կրօնքի սիրով բոցարծարծ հոգի մըն է ու զգացած է խորապէս այն բոլոր աղէտները զոր կը պատմէ․ որով անձ, իր, դէպք իր մէջ շքեղ պատկերացումներով եւ արտայայտութեամբ կ'ոգեւորուին եւ այսպէս կը հաղորդէ իր յուզումը ընթերցողին ու իր գորովով կը տոչորէ մեր սրտերը։ Միայն Եղիշէ դիւրատիպ եւ ազդուող միտք՝ լի է ուրիշներու մտածութիւններով եւ ըսելու ձեւերով ու ընդհանրապէս կը ջանայ իր բացատրութիւնները ձեւել անոնց վրայ․ յետոյ շատ կը

գործած է հռետորական արուեստը, որ իրեն կու տայ բազմաթիւ միջոցներ՝ ընդլայնում, թուարկում, դիմառնութիւն, հակադրութիւն, հոմանիշ եւ հականիշ, դիւրութեամբ մտածութիւն մը կամ գաղափար մը ներկայացնելու, միեւնոյն մտածութեան զանազան ձեւերուն վրայ կանգ առնել տալով. ասկից իր պատմուածքը ճարտասանական եւ քերթողական գրութեան մը կը փոխուի. եթէ չունենայ իբր խորք բուն իրականութիւնը եւ կամ հոգեբանական վիճակ մը, արուեստականութեան կը մօտենայ՝ թէեւ գրութեան ոճը վայելուչ, լեցուն եւ մինչեւ իսկ զօրաւոր շեշտ մ'ունենայ: Զանց չ'ըներ մէջբերել ճառեր ու նամակներ ալ, որոնք սակայն միշտ նկարագիր մը չեն բացատրեր կամ հոգեկան վիճակ մը չեն մատնանշեր, այլ կամ պարապութիւն մը կը լեցնեն կամ գիտութիւն մը կը ցուցնեն:

Սակայն բարեբախտաբար Եղիշէ ինքզինքը միշտ այս կերպ չի ներկայացներ. երբեմն կը տարուի բուն կրքէ կամ կը վառուի խանդով կամ կը զգայ խոր յուզում՝ եւ այդ ատենները պատմութեան նիւթն ալ աւելի իրական, տեսնուած, ապրուած ձեւով կը պատկերանայ: Արդ այս կտորներուն մէջ Եղիշէ կը յայտնուի ոչ միայն հոյակապ եւ կատարեալ արուեստագէտ մը, այլ մինչեւ իսկ իր արձակը կը փոխուի հիանալի բանաստեղծութեան մը. այսպէս է օրինակի համար «Տիկնայք փափկասունք» հատուածը. հոն, ինչպէս ուրիշ մէկ քանի կտորներու մէջ կը զգաս մէկ կողմէ բանաստեղծին հանդարտ բայց բուռն խռովքը ու միասին հոգեկան սքանչացումը եւ զօրաւոր յուզումը. իսկ միւս կողմէ կը տեսնես կիներու հողխացած դիմագիծերը, որ տեսիլի մը մէջէն կ'անցնին՝ ցաւագին գոյութեան ու երկնային զուարթութեան լուսապսակով, միշտ սպասման մէջ իրենց կապոյտ յոյսերու փթթումին. մինչ այդ տողերէն զգայարանքներուդ ալ կը զարնուի թախծոտ բայց լուսացայտ երանգ մը, անօր՝ բայց տաք շունչ մը, խռովող՝ բայց թաւշային հլում մը. մեր արձակը այնքան թախծոտ շնորհք, այնքան հոգեզմայլ պերճութիւն, այնքան անդորրացուցիչ քնարերգութիւն չէ առացած: Վասակի մահը նկարագրող էջերուն մէջ աւելի կիրք

եւ աւելի ուժգնութիւն դրուած է՝ կարեկցութեան հետ․ այդ կտորները՝ բարոյական առածաւոր խորհրդածութեանց մէկ քանի էջերուն հետ, մեր գրականութեան գեղեցկագոյն հատուածները կը կազմեն։

ՈՃ ԵՒ ԼԵԶՈՒ

Եղիշէ արուեստագէտ մըն է ոճին մէջ ալ եւ ոճը իր գրքին գեղեցկութեան հիմնական տարրներէն մին եղած է։ Դիտումով կ՚աշխատի իր արտայայտութեան վրայ եւ այսպէս կ՚ունենանք գեղահիւս ու չքեղ ոճ մը, որ նիւթին համաձայն զանազանեալ եւս է։ Պատմական մասերու մէջ յստակ եւ հանդարտ, մերթ ալ որոտացող է երբ հռետորական ձեւերու կը դիմէ, որով կ՚առնէ նաեւ հանդիսաւոր գնացք մը․ բարոյական խորհրդածութեանց մէջ ամփոփ եւ պայծառ է՝ բայց խորութիւն ունեցող․ իսկ բանաստեղծական կտորներու մէջ աւելի նկարչագեղ եւ պատկերոտ է ու միշտ ալ դաշնակաւոր։ Մասնաւոր ուշադրութիւն կը դարձնէ պարբերութեան կազմին՝ որ բազմամասն է․ պարբերութիւններն ընդհանրապէս ձեւացած են ստորադաս մասերով՝ որոնք իրարու հետ չափակցեալ են, կշռոյթ ունին եւ կը յանգին հեշտալուր երաժշտութեան՝ ստեղծելով մեր ամէնէն քաղցրանուագ արձակը․ իսկ բարոյական կտորներու մէջ պարբերութիւնները կը կազմուին ասացուածքներէ եւ կտրուկ նախադասութիւններէ։

Լեզուն գունաւորուած է մաշթոցեան դպրոցի ազնուութեամբ ու յաջորդ շրջանի նրբերանգներով․ այսպէս ունի քերականական դարձուածներ որ ընտանեկան են․ ունի նաեւ բառերու խնամոտ ընտրութիւն, որոնցմէ ոմանք սակայն ժողովրդական գոյն ունին։ Ընդհանրապէս ուժեղ եւ լեցուն լեզու մըն է բայց ներդաշնակ եւ քաղցրալուր։ Կայ հելլենաբանութեան գիծ մը՝ մանաւանդ իմաստասիրական խորհրդածութեանց մէջ․ այս գիծը աւելի կը լայննայ ու կը շեշտուի իրեն ընծայուած ճառերուն մէջ։ Քերականական անհարթութիւնները կը համարիմ որ ընդօրինակողներու կը պարտինք։

Մատենախօսութիւն

Ա. տիպ Գիրք որ կոչի Եղիշէ պատմագիրք. *Կ. Պոլիս*, 1764: *Բ. տիպ նոյն խորագրով Ս. Պետերբուրգ*, 1787 *եւ յաջորդաբար*: *Զ. տիպ Վենետիկ*, 1829: *ԻԱ. տիպ* Եղիշէի Պատմ. վարդանանց *ըստ Անձեւացեաց օրինակի. Թէոդոսիա*, 1861: *ԻԲ. տիպ* Եղիշէի վ. Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին *եւ Քննադատութիւնք Միքայէլ Փորթուգալ փաշայի. Վեն.* 1903. *լաւագոյն հրատարակութիւնն է*: *Հրատ. բոլոր գործերուն.* Սրբոյ Հօրն մերոյ Եղիշէի վ. Մատենագրութիւնք. *Վեն.* 1838 *եւ* 1859: *Միայն* Մեկնութիւն «Հայր մեր» *աղօթից եւ Ճառերուն Երուսաղէմ*, 1836: Եղիշէի քահանայի ճառ յԱյլակերպութիւն Տեառն. *Սոփերք Հայկականք ԺԸ. Վեն.* 1854: Յաղագս Թափօր լերին, *Արարատ* 1869, 123: Պատմութեան հատակոտորք *հրատ. Կոնիբիրէ, Հ. Ա.* 1893, 129. *եւ Թ. Ե. Գ.-է, Սիոն*, 1932, 210: *Եղիշէի չորս յեղանակները Հ. Ղ. Տայեանէ. Վեն.* 1911: *Թարգմ. աշխարհաբար* Եղիշէ վ.-ի Պատմումութիւնը *եւն. Մ. Սիմէօնեանցի Մոսկուա* 1863. *Հ. Ղուկասեանցի, Տփղիս*, 1891: *Գ. ա. ք. Ազանեանցի*, 1911: *Յ. Վարժ.-ի, Կ. Պոլիս*, 1911: *Անգղ. The history of Vartan* ecc. C. F. Neumann. London, 1830 Grég. Kabaragy Gar. Paris, 1844: *Elisée Vartabed. Hist. de Vartan* ecc. V. Langlois, Paris, 1869. *նոյնը հրատ.* H. Leclercqէ Les Martyres IV *հատորին մէջ.* Paris, 1905: *Իտալ. Eliseo storico armeno* ecc. G. Cappelletti. Venezia, 1840: *Ռուս. Շանշեանի. Թիֆլիս*, 1853. *Դիլլէնի. Խարքով*, 1844:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Դուրեան Ե. Ե. *Եղիշէ եւ Բարձումա. Երկրագունտ*, 1888, 14. *տես Ուսումն. եւ Քննադ. Երուսաղէմ*, 1935, *էջ* 37: Ֆէրթէր Պ. *Եղիշէ միանձն. Հայկ. Աշխ. Ֆէթթէրի. էջ* 105: Յ. Ս. *Եղիշէ եւ Մակաբայեցւոց գրքերի յարաբերութեան խնդիրը. Արար.* 1896, 553: *Մարգարէից գրքերի հետքերը Եղիշէի Պատմ. մէջ. Արար.* 1897, 211: Տէր-Պօղոսեան Գր. *Եղիշէի Պատմ. աղբիւրը. Հ. Ա.* 1895, 20, 58, 110: *Նկատողութիւններ Եղիշէի Պատմ. վերաբերեալ. Հ. Ա.* 1896, 129, 168, 197, 302. 1902, 202, 317. 1906, 219: Խալաթեան Գ. *Եղիշէի աղբիւրների առթիւ. Հ. Ա.* 1895, 113: Հացունի Հ. Վ. *Խորհրդած. Եղիշէի Պատմ. վերայ. Վեն.* 1896, (*արտատպ. Բզմ.-է*): Խապայեան Ս. Ե. *Փիլոն եբրայեցի եւ Եղիշէ. Բիւրակն.* 1899, 788: Մէյէ Ա. *Միհր-Ներսեհի նամակն առ Հայս. Բանասէր.* 1902, 141: Կոստանեանց Կ. *Եղիշէի Պատմ. բնագիրը. Լումայ*, 1902 *Թ.* 1, *էջ* 183: Կիւլէսէրեան Բ. *Եղիշէի, քննական ուսումն. Վիեննա*, 1909 (*արտատպ. Հ. Ա.-է*): Գապպէննեան Գ. *Հայ ոգերգուներ Ե–*

դիշէ· *Տաճար·* 1912, 49: Մխալեան Գ· *Եղիշէ Վ· եւ Վարդանանց Պատմ· Հայաստանի կոչնակ·* 1929, 904: Օշական Յ· *Եղիշէ· Զուարթնոց·* 1929, 15 *եւ* 67: Ակինեան Հ· Ն· *Եղիշէ Վ· եւ իւր Պատմ· Հայոց պատերազմի· Վիեննա· Մասն Ա·* 1932· *Մասն Բ·* 1936 *(արտատպ· Հ· Ա·է)*: Փէչիկեան Հ· Ե· Ս· *Եղիշէ Վ· պատմագիր Ե· դարու (Ակինեանի գրքին առթիւ)· Բզմ·* 1931, 193: Թ· Ե· Գ· *Ակինեան Հ· Ներսէսի Եղիշէի պատմ· գրքին շուրջ· Սիոն·* 1933, 185· 1937, 343: Աղբալեան Ն· *Եղիշէի Պատմ· մասին· Սիոն·* 1933, 220: Զամինեան Ա· *Եղիշէ· Սիոն·* 1934, 150: Սարգիսեան Հ· Բ· *Եղիշէի եւ Զաք· ի Թաղումն Քրիստոսի ճառերն եւ Նիկողիմոսի Աւետարանը· Վեն·* 1910 *(արտատպ· Բզմ·է)*:

Հատուածներ

Մատենագրութիւնք Եղիշէի *տպ· Վեն·* 1859:

Հալածումն Յազկերտի ընդդէմ քրիստոնէից·	*Ա· յեղ·*	*էջ*	8·
Եթէ կարեւոր է իմաստութիւն·	*Բ· յեղ·*	»	13·
Նկարագիր ճակատամարտին Վարդանանց·	*Զ· յեղ·*	»	90·
Որք ի վերայ կանանց կապեալ նախարարաց·	*Ը· յեղ·*	»	156·
Դատաստան Վասակայ·	*Է· յեղ·*	»	106·
Մահ Յուդայի (ճառ ի Զարչարանս)·		»	260·
Քրիստոս իջանէ ի դժոխս (ճառ ի Թաղումն)·		»	297:

ԳԼՈՒԽ Ժ

Մ· Խորենացի· կեանքը· Գրական գործը· Թարգմանութիւնները եւ ոչ-պատմական գործերը· Պատմութեան գիրքն եւ անոր պարունակութիւնը· Հեղինակին պատմական ըմբռնումը· Հարազատութեան խնդիր Պատմութեան գրքին· Պատմութեան նկարագիրը· Պատմութեան կարեւորութիւնը· Խորենացի գրագէտ:

ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ

Մովսէս Խորենացի, կոչուած քերթողահայր եւ պատմահայր, գովուած ամէնէն, իր պատմութեան գիրքը ամէնուն ծառայած լիր աղբիւր, մեր գրականութեան ամենամեծ դէմքերէն է· իր անուան շուրջ խմբուած են բազմաթիւ անձնաւորուած կարողութիւններ քերթողի, պատմագրի, աշխարհագրի, հռետորի, իմաստասէրի, ու այսպէս տիեզերական համբաւ ստացած է: Միայն այս դարուս մէջ իրեն ընծայուած գործերուն բանասիրական քննութիւնը քիչ մը մթագնեց իր համբաւին փայլը, պարտաւորեց յետաձգել իր գոյութեան ժամանակը եւ տարակուսիլ իր պատմիչի ճշմարտութեան վրայ· շատեր սակայն դեռ շարունակեցին ընծայել Խորենացիի իր նախկին փառքը: Մ· Խորենացի ծովածաւալ հմտութիւն մը խտացուցած է իր պատմութեան համառօտութեան մէջ, ներկայացնելով պատմական եղելութիւնը առանձին ըմբռնումով եւ ինքնուրոյն դրութեամբ՝ զոր վերլուծել դիւրին չէ· դիւրին չէ նաեւ լուծել այն հակասութիւնները որ կան իր աւանդածներուն եւ անոնց կատարուելու վայրերուն եւ ժամանակին մէջ· իր պատմական գործին ըմբռնումը կապուած է իր գործածած վաւերաթուղթերուն յայտնութեան:

ԿԵԱՆՔԸ

Այն կենսագրական ծանօթութիւնները՝ զոր ունինք իր մասին, խառն են աւանդութեան պատմածներով եւ իր գրքին

մէջ մեզի տուած տեղեկութիւններով: Աւանդութեան համեմատ ծնած է Տարօնի Խորնի. կամ Խորոնք գիւղը, որ մեզի ուրիշ կերպով ծանօթ չէ, եւ այս պատճառաւ Խորենացի յորջորջուած է: Իր պատմութեան երրորդ գրքի ԿԲ. գլուխին համեմատ Սահակի եւ Մաշթոցի կողմէ ուրիշ ընկերակիցներու հետ կ՚ուղարկուի ուսման համար օտար երկիր, եւ անցնելով Եդեսիայէ կ՚երթայ Պաղեստին եւ ապա Աղեքսանդրիա՝ հելլէն իմաստասիրութիւն սորվելու, եւ իր վարժապետը կ՚անուանէ Նոր Պղատոն: Ուսումնական ընթացքն աւարտելէ վերջ կ՚ուզէ դառնալ Ելլադա, սակայն փոթորիկ մը նաւը Իտալիա կը նետէ. կը տեսնէ Հռոմ եւ անկէ կ՚անցնի Աթէնք եւ հուսկ Բիւզանդիոն եւ անկից ալ հայրենիք: Աւանդութիւնը կ՚ուզէ որ Հայաստան դարձին ամէն ինչ աւեր վիճակի մէջ գտած ըլլայ եւ տաս տարի իբր չքաւոր ապրած. հուսկ կաթողիկոս ընտրուելով Գիւտ՝ որ իր ընկերակիցներէն էր՝ կը գտնէ զինքը եւ Բագրեւանդի եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ. ուրիշ կողմէ չենք գիտեր թէ աշխարհի՞կ էր, աբեղա՞յ թէ վարդապետ. պատմութեան գրքին մէջ կ՚ըսէ իրեն համար, թէ երկար ապրած է եւ բազմաթիւ թարգմանութիւններ կատարած:

ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ

Խորենացիի ընծայուած են բազմաթիւ գործեր, պատմական, աշխարհագրական, հռետորական, թարգմանութիւններ ճառերու, վէպերու, իմաստասիրական գրուածներու. տեսնենք գլխաւորները: Թարգմանութիւններէն կը յիշատակուին խօսք իմաստասիրաց, Ստորագրութիւն քաղաքին Ամասիա, Ճառք Գր. Նազիանզացւոյ, *Կեղծ–Կալլիսթենէսի* Վարք Աղեքսանդրի. *ասոնց վրայ բանասիրական քննութիւններ տակաւին կատարուած չեն, սակայն Նազիանզացիի ճառերը լեզուական սերտ աղերս ունին Խորենացիի Պատմութեան լեզուին հետ. նոյնպէս է Աղեքսանդրի վարքը՝ եւ Տաշեան ընծայեց անոր թարգմանութիւնը Խորենացիի. միեւնոյն եզրակացութեան յանգեցաւ վերջերս Մանանդեան ալ, սակայն հինգերորդէն*

մինչեւ իններորդ դար իջեցնելով Աղեքսանդրի վարքին թարգմանութեան ժամանակը:

Գիրք Պիտոյից, որ հռետորութեան դասագրքի մը տեսականին հետ գործնական մասն է, ուր ճարտասանական ձեւերուն վրայ խօսելով՝ զանազան օրինակներ եւ հրահանգներ կը մէջբերուին. Պէտք՝ գրքին առաջին մասին յունարէն բունին տառական թարգմանութիւնն է եւ իր անունը տուած է բովանդակ գրքին, որու յաջորդ մասերը կամ գլուխներն են խրատ, եղծումն, հասարակ տեղի, ներբողեան, պարսաւ, բաղդատութիւն, բարառնութիւն, արտասանութիւն եւ դրութիւն: Ամբողջ գիրքը թարգմանածոյ հաւաքածոյ մըն է Ափթոնիոս, Թէոն, Լիբանիոս յոյն հռետորներու գործերէն ու տեսանք արդէն որ Յունաբան դպրոցի սկզբնաւորութեան ժամանակ կազմուած է. սակայն յետոյ ուրիշներ ալ, ինչպէս Դաւիթ Հարքացի եւ Խորովիկ մասեր աւելցուցած՝են. Մանանդեան կը համարի որ գրքին վերջնական խմբագրութիւնը Մովսէս Խորենացի կատարած ըլլայ եւ նուիրած իր Թէոդորոս աշակերտին ու գրած վերջաբանը՝ որ լեզուի տեսակէտով եօթներորդ դարէն յետոյ հայերէնի մէջ մտած բառեր կը գործածէ:

Ներբող ի Ս. Հռիփսիմէ. յաջող եւ խանդավառ ճառ մըն է լի գեղեցիկ գաղափարներով ու հռետորական ձեւերով, բայց հեղինակը տոչորուած է նաեւ խոր զգացումով ու տաղանդաւոր մէկը կ'երեւի. այս ճառին եւ Կոմիտաս կաթողիկոսի շարականին մէջ կան իմաստի նմանութիւններ:

Յաղագս Վարդավառին խորհրդոյ. նոյնպէս ընտիր եւ իմաստներով ճոխ ճառ մըն է, սակայն մէջը արուեստականութիւն կայ ու բառերու երկար բարդութիւններ: Հ. Բ. Սարգիսեան նմանութիւններ կը գտնէ ասոր եւ Յովհան Դամասկացիի (Ը. դար) համանիւթ ճառին մէջ. սակայն բաց ի նիւթի նոյնութենէ ծագած գաղափարներու հանդիպութենէ, բուն հետեւողութիւն չի նշմարուիր:

Պատմութիւն Սրբուհւոյ Աստուածածնի եւ պատկերի նորա եւ Պատմութիւն Հռիփսիմեանց ճանապարհորդութեան. առաջինը Սահակ Արծրունի իշխանի մը խնդրանքով գրուած է ու մէջը կան տեղեկութիւններ 768ի եւ մինչեւ իսկ 906ի

տարիներուն մէջ կատարուած դէպքերու: Իսկ Հռիփսիմեանց ճամբորդութեան պատմութիւնն իբր թէ թարգմանութիւն է Դաւիթ Հռոմայեցիի մը գրութիւններուն մէկ մասին: Մանանդեան վերջին ուսումնասիրութեամբ առաջինը կ'ընծայէ րուն Մ. Խորենացիի, ընդունելով սակայն այս անձը ապրած իններորդ դարուն:

Աշխարհացոյց. *Հետեւելով Կ. Պտղոմէոս յոյն աշխարհագրին եւ աւելի Պապ Աղեքսանդրացիի կազմած համառօտ աշխարհագրութեան, կը նկարագրէ Եւրոպայի, Ասիայի ու Եգիպտոսի երկիրներն ու քաղաքները. յետոյ աւելցուած է Հայաստանի աշխարհագրութիւնն ալ: Մեզի հասած է երկու խմբագրութիւն. համառօտ եւ ընդարձակ. կարծես սկզբնական օրինակը երթալով զարգացած ու յաւելումներ կրած է, ասկից ձեռագիրներու մէջ բազմաթիւ են զանազանակները. սակայն համառօտը մերթ այնպիսի տարբերութիւններ ունի, որ ընդարձակին մէջ գոյութիւն չունին. այս պատճառաւ կան, ինչպէս Մանանդեան, որ կը մտածեն թէ երկուքն ալ սկզբնական աւելի ընդարձակ աղբիւրէ մը ծագած ըլլան: Որքան որ Աշխարհացոյցը ունի մեծ նմանութիւններ Խորենացիի ընծայուած Պատմութեան հետ, սակայն ունի նաեւ մէկ քանի տարբերութիւններ, որով Հիւպշման, Պատկանեան եւ ուրիշներ այս տարբերութիւնները նկատելով, անոր չարգրութիւնը չուզեցին ընծայել Պատմութեան հեղինակին. այլ համարեցան թէ յօրինուած ըլլայ եօթներորդ դարուն մէջ եւ Պատկանեան վերագրեց Ա. Շիրակացիի, որ եօթներորդ դարուն ապրող գիտնական անձ մըն է: Սակայն Ա. Շիրակացի չի կրնար Աշխարհագրութեան հեղինակն ըլլալ, որովհետեւ իր գրուածներուն եւ Աշխարհագրութեան մէջ հակասութիւններ կան. Շիրակացի կ'ընդունի երկիրս քառակուսի, մինչ Աշխարհագրութեան մէջ կ'ըսուի թէ բոլորակ է. Աշխարհագրութիւնը «Միջօրէական գիծ» կ'անուանէ հասարակացը, իսկ Շիրակացի «Հասարակաց» եւ «Հասարակօրեայ». վերջինս տարբեր ծովեր կը նկատէ Հիւրկանիա եւ Ասպիս, իսկ Աշխարհագրութիւնը գիտէ որ երկուքն ալ Կասպից ծովին անուններն են. Հետեւաբար Աշխարհագրութեան հեղինակը ուրիշ*

մէկն է եւ շատեր, Ինճիճեան, Սիւքրի ու վերջերս Մանանդեան որոշակի Խորենացիի կ'ընծայեն, գտնելով Աշխարհագրութեան եւ Պատմութեան գրքերուն մէջ աշխարհագրական տեղեկութիւններու նմանութիւն, նոյնութիւն ոճի եւ ասացուածքի ձեւերու: Սակայն Աշխարհագրութիւնը իր արդի ձեւին մէջ ութերորդ եւ գուցէ իններորդ դարէն կանուխ չի կրնար ձեւացած ըլլալ, ինչպէս կը ցուցնեն Սէն Մարդէն, Մարքուարդ եւ Մանանդեան, վասն զի կը յիշատակուին մէջը անուններ երկիրներու եւ քաղաքներու, որ այն տարիներէն առաջ գոյութիւն չունէին. այսպէս Պասրա իբր քաղաք լի վաճառականներով, հիմնուած է 635ին. Ակաղաղ այսինքն Ակողա հիմնուած 638ին են. դարձեալ հեղինակը ծանօթ է Պալքաններու մէջ կատարուած սլաւ արշաւանքներուն, ինչպէս նաեւ Պուլկարներու գաղթին՝ եղած 697ին. կը գործածէ նաեւ արաբական ծագումով բառեր. հետեւաբար Աշխարհագրութեան գիրքը իր արդի ձեւով հինգերորդ դարէն շատ վերջ կազմուած է:

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԳԻՐՔԸ

Խորենացիի գրական գլխաւոր գործը իր Պատմութեան գիրքն է. գրուած է խնդրանքով անձի մը, որու անունը հեղինակը կը յիշատակէ Պատմութեան առաջին գրքին առաջին գլխուն — որ ընծայական մըն է — խորագրին մէջ, առանց ընծայականին մէջ ալ յիշելու. այդ անձն է Սահակ Բագրատունի, զոր հեղինակը կը գովէ իբր «վեհագոյն» զինքը կանխող իշխաններէ, վասն զի ինքը միայն կը խորհի կարգել տալ «զյիշատակս բանից», եւ հեղինակը կը ձեռնարկէ կատարել անոր խնդիրը՝ «անմահ ի յիշատակ թողուլ զայս քեզ, եւ որ զկնի քոյինքն են գալոց ազգք»: Այսինքն է պատմագրին նպատակն է այս գրքով «կարգել զպատմութիւն ճշգիւ զթագաւորացն և զնախարարականաց ազգաց և տոհմից, թէ ո'վ յումմէ՝ և զի'նչ իւրաքանչիւր ոք ի նոցանէ գործեաց... և զգործս եւ զժամանակս... ի ժամանակէ անկարգ ամբարտակին շինուածոյ մինչեւ ցայժմ». որով կը սկսի պատմել նախածնող

Ադամէն մինչեւ Մեծն Սահակի եւ Մաշթոցի մահը: Բաժնուած է երեք գիրքերու· Առաջինը կը սկսի մարդկութեան նախածնողէն եւ կը հասնի մինչեւ մեր Վահէ թագաւորը, այն է Մեծն Աղեքսանդրի մահը 300 Ն· Ք· հետեւելով Ս· Գրքի եւ յոյն հեղինակներու՝ մարդկային ցեղաբանութիւնն ըրած միջոց, կը յիշատակէ Մար Աբաս Կատինայի գիրքը եւ անկէ քաղելով կը պատմէ Հայկի եւ իր ցեղին, Արմենակի, Արամայիսի, Արամի, Արայի, Երուանդի, Տիգրանի գործերը մինչեւ Վահէ· աւելի ցեղաբանութիւն կ'ընէ քան բուն պատմագրութիւն· շատ բան, ինչպէս անձերու նկարագիրը կը քաղէ ժողովրդական զրոյցներէ եւ ազգային վէպերէ ու երգերէ:

Երկրորդը՝ զոր ինքը կ'անուանէ Միջակ պատմութիւն, կը սկսի Վաղարշակի հայերու վրայ Արշակունի թագաւորութիւնը հաստատելէն 270 Ն· Ք· կը պատմէ Արտաշէսի, Մեծն Տիգրանի, Արտաւազդի, Աբգարու, Երուանդի եւ միւս Արտաշէսի, Խոսրով Ա·ի եւ Տրդատի գործերն ու քրիստոնէութեան մուտքը Հայաստան՝ Գրիգորի ձեռքով· այս մասին մէջ դէպքերու ներկայացումը աւելի պատմագրական ոճով է:

Երրորդը զոր կ'անուանէ Աւարտաբանութիւն մերոյ հայրենեաց, *կը սկսի Տրդատի մահէն վերջ պատահած դէպքերէն, այսինքն Խոսրով Բ·ի թագաւորութենէն եւ Վրթանէսի կաթողիկոսութենէն ու կը հասնի մինչեւ Սահակի ու Մաշթոցի մահը 439, ներկայացնելով դէպքերը «հասարակաց խօսիւք» եւ ոչ բուն պերճաբան ոճով, ինչպէս կ'արտայայտուի ինքը· յայտնի է որ Երրորդ գրքին մէջ պատմական ձեւը աւելի առարկայական է: Գիրքը կը վերջանայ ողբով մը, որու մէջ հեղինակը կ'արտասուէ հայ թագաւորութեան բարձումը Արշակունի տունէն եւ եպիսկոպոսութեան վերացումը Գրիգորի տունէն· ողբը հիւսուած է Գր· Նազիանզացիի Անտիոքի Մելիտոս հայրապետի մահուան առթիւ գրած դամբանականին (որ յոյներէ Գր· Նիւսացիի ընծայուած է) իմաստներով:*

Խորենացի իր պատմութեան իբր աղբիւր գործածած է աւելի յոյն հեղինակներ՝ որոնց նախապատուութիւն տուած

է, ինչպէս Ափրիկանոս, Աղէքս. Բազմավէպ, Կեփաղիոն, Հիպպողիտոս, եւն. որոնցմէ շատերը ապահովաբար կը ճանչնայ միայն Եւսեբիոսի Քրոնիկոնէն, Ողիմպիոդորոս. իսկ սեմականներէն կը ճանչնայ Բերիոս, Աբիւդենոս, Բարդածան, Հրեայ Յովսեպոսը. յետոյ Մար Աբաս Կատինա, Ղերուբնա եւ Ողիւպ քուրմը, Խոռոհբուտ. վերջին չորսը ուրիշ կողմէ մեզի ծանօթ չեն: Ազգայիններէն կը ճանչնայ Ագաթանգեղոսը, ապահովաբար կարդացած է Բիւզանդը եւ Կորիւնն ալ՝ առանց սակայն յիշելու զանոնք: Շատ մեծ ծանօթութիւն ունի նախարարական ազգապատմութեանց, մուրհակներու, ժողովրդական զրոյցներու, ազգային վէպերու եւ երգերու, զորս ուղածին պէս կը մեկնէ: Թովմաս Արծրունի՝ Ժ. դարէն, կը յիշէ թէ Խորենացի իր պատմութիւնը հասցուցած ըլլայ մինչեւ Զենոն յոյն կայսրը (474–494). սակայն այս ենթադրութիւնը հաւաստող գրութիւն մը ձեռքերնիս հասած չէ:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԸՄԲՌՆՈՒՄԸ

Խորենացի ունի պատմութեան համար առանձին ըմբռնում մը: Քննադատող միտք մըն է, կ'ուսումնասիրէ, կը խուզարկէ, կ'աշխատի զատել ճշմարիտը սուտէն. կը տեղեկացնէ իր աղբիւրներուն վրայ. կը հետազօտէ հայ եւ օտար արքունի դիւանները, նախարարական եւ միւս մատենադարանները՝ վաւերաթուղթեր գտնելու համար. շրջած է բովանդակ հայ աշխարհը, հարցաքննած ժողովուրդը, հետաքրքրուած անգիր զրոյցներով եւ ժողովրդական երգերով, ծանօթ է բարքերու եւ սովորութեանց, կը ճանչնայ երկրին տեղագրութիւնը. գիտէ որ ժամանակագրութիւնը հիմն եւ աչքն է պատմութեան եւ անոր հոգ կը տանի՝ հիմնելով զայն աւելի պարսիկ թագաւորներու տարիներու վրայ. տեսութիւնները սուր են, դատողութիւնները կշռադատ, որով գիրքը լաւ քննուած, ճշդուած, եւ միաձոյլ ուսումնասիրութեան նկարագիր առած է: Սակայն ինչ որ կը պակսի Խորենացիի՝ պատմութեան էութեան ըմբռնումն է. ինքը կը մօտենայ պատմութեան աւելի իբր հայրենասէր եւ իբր արուեստագէտ,

քան բուն իրականութիւնը փնտռող. իր նպատակն է կարծես աւելի խանդավառել զմեզ եւ սքանչանալ տալ մեր ցեղի անցեալ փառքերուն եւ մեծ դէմքերուն վրայ, ինչպէս նաեւ արտասուել տալ աղէտներուն վրայ, քան մեզի ճանչցնել իրականութիւնը. աւելի հոգ տարած է չքեղ եւ գեղեցիկ գրական յուշակերտ մը ստեղծել՝ քան մեր ցեղին բուն պատմութիւնը ներկայացնել: Այս պատճառաւ իր պատմութիւնն եւ ժամանակագրութիւնը, արտաքսապէս քննական ուսումնասիրութեան կերպարանքն ունենալով հանդերձ, հաստատութիւն չեն գտներ՝ այն ձեւով որ հեղինակը մեզի փոխանցած է զանոնք, օտար արժանահաւատ պատմագրութեան եւ դրամագիտութեան տուեալներէն. որով իր գրքին հանդէպ մեր դիրքը կը փոխուի. կը նայինք իրեն իբր հանճարեղ եւ ստեղծագործող մտքի մը քան բուն պատմագրի՝ որ ուզած ըլլայ հայ կեանքին զուտ պատմական իրականութիւնները ստուգապէս մեզի աւանդել:

ՀԱՐԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԳՐՔԻՆ

Խորենացիի Պատմութեան գիրքը մինչեւ ԺԹ. դարու կէսերը կը նկատուէր հինգերորդ դարու գրութիւն, ու անոր հեղինակը՝ Մովսէս մը՝ աշակերտ Մեծն Սահակի եւ Մաշթոցի, անուանուած նաեւ Քերթողահայր հին մատենագիրներէ եւ զոր կը յիշէ Փարպեցի ալ Երանելի Փիլիսոփոս կոչելով՝ գրող լուսաւորիչ գրքերու եւ նշովքի մը. ապա կը յիշեն սոյն Մովսէս Քերթողահայրը Յովհան Օձնեցի, Ստ. Սիւնեցի, Գր. Սարկաւագապետ իբր մեծ իմաստասէր. սակայն իբր պատմագիր չեն յիշատակեր զինքը Փարպեցի, ինչպէս նաեւ Սեբէոս ու Ղեւոնդ Է. եւ Ը. դարերու պատմիչներ:

Տասներորդ դարուն Մովսէս կը յիշատակուի ոչ միայն իբր քերթողահայր, այլ նաեւ իբր հեղինակ պատմութեան գրքի մը՝ Յովհ. Կաթողիկոսէ եւ Թովմաս Արծրունիէ, որոնք անգամ մը իրեն Խորենացի *տիտղոսն ալ կու տան, թէեւ Արծրունիի մէջ այդ վերադիրը կրնայ ընդօրինակողներէն աւելցուած ըլլալ: Ստ. Ասողիկ՝ ԺԱ. դարու առաջին տարիներուն,*

կը յիշէ զինքը տակաւին քերթող եւ պատմագիր անուններով· անկէ վերջ այդ գիրքը ամէն պատմութիւն գրողի կը ծառայէ իբր աղբիւր: Տասնութերորդ դարուն գիրքը ծանօթանալով եւրոպացիներու՝ կ'ուսումնասիրուի եւ կը սկսին տարակոյսներ ծագիլ մտքերու մէջ եւ նախ Մ. Վ. Լակրոզի քով 1730ին: Կուտշմիտ գերմանացին՝ մինչ նախ գրքին պատմական արժանահաւատութեան վրայ կը տարակուսի, ապա 1883ին գրական ապացոյցներով կը փորձէ հաստատել պատմութեան գրքին յապաղեալ ժամանակը՝ այն է 634–642 տարիներուն մէջ գրուած ըլլալը, եւ թէ քերթողահայր ու պատմագիր Մովսէսները տարբեր անձեր են: Գարրիէր Փրանսացին քննութեան կ'առնէ պատմական աղբիւրները, որոնցմէ Խորենացի կրնայ օգտուած ըլլալ. եւ կը կարծէ գտած ըլլալ այնպիսիներ, որ 'վեցերորդ ու եօթներորդ դարերուն կը պատկանին: Ազգայիններէն Գաթըրճեան 1852ին կը տարակուսի պատմական արժանահաւատութեան վրայ եւ Գարագաշ հեղինակին հինգերորդ դարու անձ ըլլալուն վրայ՝ լեզուական տեսակէտով. Գր. Խալաթեանց կ'օգտագործէ Գարրիէրի աշխատութիւնները եւ կը համարի որ Խորենացին օգտուած ըլլայ նաեւ Փոքր Սոկրատէն, Սեղբեստրոսի վարքի հայերէնէն, նոյնիսկ Ղեւոնդ պատմիչէ. նոյն կարծիքները կ'ունենան նաեւ Գլ. Տէր–Մկրտիչեան, Ադոնց եւ ուրիշներ: Մէջ բերենք գլխաւոր փաստերը, որոնց վրայ յեցած սոյն բանասէրները վերոյիչեալ եզրակացութեան կը յանգին:

1. Պատմութեան գրքին մէջ բոլորովին բացակայ է ուղղակի եւ անձնական ծանօթութիւնը հինգերորդ դարու քաղաքական կեանքին եւ եղելութեանց:

2. Գրքի լեզուն չի պատկանիր ոչ միայն հինգերորդ դարու՝ այլ նաեւ վեցերորդի գրական լեզուին, կրելով յունաբան դպրոցի ազդեցութիւնը եւ գործածելով յաջորդ շրջանին մէջ երեւցած բառեր:

3. Հեղինակը եթէ ոչ ատող բայց անտեսող է Մամիկոնեան ազգատոհմին կատարած դերին ու գործունէութեան, եւ ընդհակառակն յարող է Բագրատունիներուն եւ զանոնք փառաբանող, ինչ որ Բագրատունիներու զօրացման շրջան մը կը մատնանշէ՝ այսինքն Ը. կամ Թ. դարերը:

4. Կը յիշատակէ Հայաստանի Ա. Բ. Գ. Դ. մասերու բաժանումն այն ձեւով՝ զոր կատարեց Յուստինիանոս 536ին:

5. Կը յիշատակէ այն արձանագրութիւնը Ափրիկէի մէջ՝ որ Յեսուի երեսէն փախչող իշխաններուն կ'ընծայուէր, եւ զոր առջի անգամ Պրոկոպիոս յոյն պատմիչը՝ վեցերորդ դարէն, տեսած եւ աւանդած է:

6. Պարսիկներու Շապուհ թագաւորին հասնիլ կու տայ մինչեւ Բիւթանիա. արդ առջի անգամ պարսիկները այդ տեղերը կը հասնին 608 ին Խոսրովի ժամանակ:

7. Կովկասեան ցեղերու դէպ ի Հայաստան ասպատակել կու տայ այնպիսի եղանակով եւ պարագաներով, որոնք Է. եւ Ը. դարերուն մէջ պատահեցան:

8. Գործածած է այնպիսի աղբիւրներ, որ հինգերորդ դարէն յետոյ են. Զատկական Ժամանակագրութիւնը Զ. կամ Է. դարէն. Պրոկոպիոս, Վարք Սեղբեստրոսի՝ որու հայերէնէն (Թրգմ. 678 ին) առած է Մաշթոցի նկարագիրը. Սոկրատ Սկոլաստիկոս, Սեբէոս, Ան. Շիրակացի. եւն:

Ակինեան նախորդ բանասէրներու այս բոլոր ապացոյցները կը հաւաքէ եւ անոնց վրայ յեցած ոչ միայն Խորենացին ութերորդ դարուն մէջ կը զետեղէ, այլ նոր ուսումնասիրութեամբ մը կը գտնէ Ղեւոնդ Պատմիչի եւ Խորենացիի մէջ նոյնութիւն նկարագրի, գաղափարներու, բառագիտութեան ու երկուքը մէկ անձ կը համարի. Ղեւոնդի պատմութիւնը գրուած հեղինակին երիտասարդութեան շրջանին, Խորենացիինը ծերութեան շրջանին՝ մերձաւորապէս 810-820 ի տարիները. Ղեւոնդի այս երկրորդ Պատմութեան հեղինակին աւելի ուշ առեն Մովսէս անունը տուեր են, նմանութեամբ Մովսէս մարգարէին, որ հրեաներու ցեղաբանութիւնը գրած է, մինչ ինքը հայերու. Խորենացի ածականն ալ խորին, իմաստուն նշանակութիւնն ունի. Սմբատ Բագրատունի՝ որու խնդրանքով գրուած է գիրքը, է Կորճէից տէր Սմբատը: Իսկ Ողբը նախապէս գրուած է իբր վերջաւորութիւն Ղեւոնդի Պատմութեան, ուր կը գտնէ իր յարմար տեղը. ուշ առեն միայն աւելցուած է Խորենացիի Պատմութեան:

Մանանդեան՝ իր կատարած քննութիւններով, Ակինեանի

այս բոլոր փաստերը անհաւանական կը նկատէ ու կը համարի որ Խորենացիի Պատմութիւնը գրուած ըլլայ Բուղայի արշաւանքներէն վերջ 852–855ի տարիները: Ինչպէս շատեր՝ ինքն ալ Աշխարհագրութեան եւ Պատմութեան գիրքերը միեւնոյն անձի երկասիրութիւն կ'ընդունի․ արդ Աշխարհագրութեան մէջ կէտեր կան, ինչպէս տեսանք, որ այդ գործը մինչեւ իններորդ դար կ'իջեցնեն․ Պատմութեան գրքի լեզուն ալ կը պարունակէ այնպիսի տարրներ՝ որ յունական դպրոցի առաջին շրջանէն վերջ՝ ութերորդ եւ իններորդ դարերուն երեւան կու գան մեր մատենագրութեան մէջ: Քննելով այս շրջանի մեր մատենագրութիւնը կը գտնէ Մովսէս քերթող մը՝ որ Զաքարիա Կաթողիկոսին հետ (855-887) կը գրէ ճառ մը «Ի փոխումն Աստուածամօրն եւ Պատկերի նորին», յիշուած Երուսաղէմի մէկ ձեռագրին մէջ․ քանի որ Պատմութեան հեղինակ Մովսէսն ալ՝ նոյնպէս քերթող յորջորջուած, սոյն ժամանակները ապրած է․ այս երկու Մովսէսներն ալ շատ լաւ կրնան միեւնոյն անձն ըլլալ, որ հռետորական «բարբառնութեամբ» ինքզինքը աշակերտ ներկայացուցած է Սահակ Մեծի եւ Մաշթոցի: Ողբն ալ գրած է Բուղայի արշաւանքներէն ծագած աղէտներն ողբալու համար եւ մէջը յիշատակուած կաթողիկոսը Յովհաննէս Ովայեցին է:

Իններորդ դարու մէջ կը զետեղեն Խորենացին նաեւ Մառ եւ Մարքուարդ: Իսկ Զամինեան ուսումնակից մը կ'ընէ Խորենացին իր Եղիշէին ու աշակերտ Սահակ Ռշտունեաց եւ Մաշթոց Խորխոռունեաց եպիսկոպոսներուն, ու վերջինիս յաջորդ 565է վերջ․ Պատմութիւնը յօրինած է 610–620 տարիներուն․ իսկ Ողբը գրուած է վեցերորդ դարուն հանդիպած աղէտներուն առթիւ եւ յիշատակած կաթողիկոսն է Մովսէս Եղիվարդեցին:

Բանասէրներու այս վարկածներուն եւ մէջբերուած փաստերուն դէմ պայքարեցան անոնք՝ որ յարած մնացին Խորենացիի Պատմութեան հնութեան, եւ փորձեցին հաստատել այս հնութիւնը՝ մատնանիշ ընելով հնագոյն աղբիւրներ, որոնցմէ հաւաստարապէս կրնային օգտուիլ թէ՛ Խորենացի եւ թէ Զատկական Ժամանակագրութիւնը, Սեղբեստրոսի վարքը, քանի որ

նմանութիւնները զուտ բաւական չեն. այսպէս ըրին Հ. Բ. Սարգիսեան, Ս. Պարոնեան, Կոնիբիր անգլիացին եւ փորձեցին ցոյց տալ վեցերորդ եւ եօթներորդ դարուն ապրող Հայ հեղինակներ՝ որ գործածած ըլլան Խորենացին: Ստ. Մալխասեան Սեբէոսի ընծայուած Պատմութեան Բ. դպրութեան վերագիրէն ուզեց հետեւցնել, թէ Սեբէոս 600ին տեսած է Խորենացիի գիրքը: Ն. Բիւզանդացի ապացուցուց Փոքր Սոկրատի յապաղեալ ժամանակը Խորենացիէն. նոյնպէս ուզեց ցոյց տալ թէ Խորենացի Սեղբեստրոսի վարքի յունարէնէն առած ըլլայ Մաշթոցի նկարագիրը: Դարձեալ ծանօթ է որ Խորենացիի լեզուն ունի մեծ նմանութիւններ Փիլոնի գործերուն, Աղեքսանդրի վարքին եւ Նազիանզացիի ճառերուն հետ, որով նկատեցին զինքը թարգմանիչ սոյն երկասիրութեանց եւ անոնց տուին հնութիւն: Հ. Վ. Հացունի ուզեց Խորենացիի հնութեան համար օգտագործել Մ. Կաղանկատուացիի կատարած կոչումները Խորենացիէն՝ իր Աղուաններու Պատմութեան մէջ ու համարեցաւ Կաղանկատուացիի գիրքը կազմուած 669ին. բայց արդէն իսկ 1897ին Մանանդեան փորձած էր այդ մասերը՝ ուր կը գտնուին Խորենացիէ կատարուած կոչումները՝ տասներորդ դարերուն մէջ Աղուաններու Պատմութեան հաւաքածոն կազմողի՛ն վերագրել. որով նախ պէտք էր ստոյգ կերպով ապացուցանել այդ Պատմութեան հնութիւնը՝ անոր վրայ հիմնելու համար իր տեսութիւնը:

Չենք կարող տակաւին ամբողջապէս լուծուած նկատել Խորենացիի խնդիրը. յայտնաբերուած զանազան վարկածներու մէջ կան այնպիսիներ որ երեւակայութեան ծնունդ են. յետոյ դէպքերու տրուած են այնպիսի մեկնութիւններ եւ լուսաբանութիւններ, ու կատարուած են նաեւ այնպիսի յարմարումներ կամ նոյնացումներ անձերու եւ եղելութեանց, որ բռնազբօսիկ եւ անհիմն են որով նաեւ անընդունելի: Այսպէս անհիմն է Ակինեանի հաստատումը Խորենացիի եւ Ղեւոնդի նոյնութեան. մէջերնին մեծ տարբերութիւն կայ մըտքի, զարգացման, նկարագրի, ոճի, ինչ որ կը նկատէ Ակինեան ալ, ու կը համարի այս տարբերութիւնը բացատրել ըն-

դունելով Ղեւոնդի Պատմութիւնը գրութիւն հեղինակին երիտասարդութեան շրջանին, իսկ Խորենացիինը ծերութեան: Սակայն Խորենացիի գրքին մէջ է որ երեւան կու գան երեւակայութիւն, խանդ, կեանք, ոճի գունագեղութիւն, պերճութիւն՝ յատկութիւններ յարմար երիտասարդ հասակի եւ ոչ ծերութեան: Խորենացին յետոյ ի՛նչպէս կրնար ինքզինքը կեղծանունով ներկայացնել իրմէ Պատմութիւնը գրել խնդրողին՝ Սմբատի, որ միաժամանակ իբր մեկենաս կը հանդիսանայ. շատ հեղնական պիտի ըլլար. Ողբն ալ անյարմար է այն տեղը՝ ուր ինքը կը դնէ:

Մանանդեանի վարկածը որքան հնարամիտ է ու նոյնանուն անձերով ճշդուած, սակայն զերծ չէ դժուարութիւններէ՝ զոր չի մերժեր ինքն ալ: Յովհ. Կաթողիկոս եւ Թ. Արծրունի շատ մօտ ապրած են 855ին. արդ ասոնք, դոնէ Արծրունին (եթէ իրենց ձեռագիրները փոփոխութիւն չեն կրած) կը ճանչնայ Խորենացին իբր ուսումնակից Կորիւնի, որով իրենցմէ շատ կանուխ ապրած անձ մը: Անըմբռնելի պիտի ըլլար առանց դիրքը հանդէպ Խորենացիին՝ եթէ սա իրապէս իրենց այնքան մօտ ապրած ըլլար եւ իրենք ո եւ է տեղեկութիւն ունեցած չըլլային՝ գրեթէ իրենց ժամանակակից այնքան համբաւաւոր գրքի մը հեղինակի մասին: Արաբական ազդեցութեան ոչ մէկ հետք կը նշմարուի Խորենացիի մէջ, ինչ որ հոգեբանօրէն անբացատրելի է իններորդ դարու հեղինակի մը համար: Պատմութեան գրքին մէջ գործածուած ինչ ինչ ոչ բաղկացեալ բառեր, որոնց չենք հանդիպիր ութերորդ դարը կանխող մեր մատենագրութեան մէջ, չեն կրնար հարկադրել զմեզ այդ գիրքը իններորդ դարու երկասիրութիւն ընդունիլ. Եղիշէի Ճառերուն մէջ բառեր կան՝ որոնց չենք հանդիպիր մեր հեղինակներուն մէջ:

Զամինեան կը ներկայացնէ իր ենթադրութիւնը առանց պատմական վկայութեանց եւ ապացոյցներու՝ մերթ պատմութեան ու մերթ իրարու հակասող մեկնութիւններ տալով խօսքերու եւ բացատրութիւններու. Ողբին տուած իր մեկնութիւնները համոզիչ չեն, ինչպէս նաեւ Խորենացի անունը «Խորխոռունեաց»է առաջ բերելը. դարձեալ հելլէնասէր Խո-

րենացիի կու տայ հակաքաղկեդոնական ցայտուն դեր մը՝ որ պատմական չէ։

Հետեւաբար այս վարկածները զմեզ չեն համոզեր՝ երբ կ'ուզեն ճշդել Խորենացիի անձին ինքնութիւնը կամ որոշել Պատմութեան գրքին յօրինման տարին. սակայն բոլորն ալ համաձայն են չնկատելու Խորենացիին Պատմութիւնը հինգերորդ դարու երկասիրութիւն. հիմա հայ մատենագրութեամբ զբաղողներու մեծամասնութիւնը համամիտ է այս ենթադրութեան ու քիչեր կ'ընդունին որ Խորենացի հինգերորդ դարու պատկանի։ Բնական է, պէտք է նկատել որ Խորենացիի Պատմութեան ձեռագիրները հին չեն, ամենահինը Լամբրոնացիի օրինակին վրայէն ուշ կատարուած ընդօրինակութիւն մըն է. յետոյ Պատմութեան գիրքը՝ ինչպէս նաեւ Աշխարհացոյցը, գործածուած են իբր դասագիրք. որով դիւրութեամբ անոնց մէջ կրնային կատարուիլ փոփոխութիւններ եւ յաւելումներ, ու կան՝ բանասէրներ որ նոյն իսկ գլուխներ մը եկամուտ կը համարին։ Սակայն այս ամէնը նկատելով հանդերձ պատճառներ կան, այսինքն արդէն իսկ բանասէրներէ նկատուած հինգերորդէ ուշ ժամանակի հետքեր, որոնցմէ մէկ քանին յետոյ աւելցուած չեն եւ ուրիշ ոճով չէ կարելի մեկնել զանոնք։ Արդ ասոնք կը հարկադրեն զմեզ չընդունիլ Խորենացիի Պատմութեան գիրքը՝ այն ձեւով որ այժմ ունինք, իբր հինգերորդ դարու հեղինակութիւն։ Այսպէս լեզուական տեսակէտով հնարաւոր չէ 500ի միջոցները գրուած ընդունիլ գիրք մը, ուր կը գտնուին հետեւեալ բառերը. յարահետեւիմ, պարակաճոճ, պարածածկել, արտասահմանել, բացափայլիմ, արտատարութիւն, հետեւանալ, վերահայեցող *եւն. եւն.։ Պատմական տեսակէտով, կը յիշատակուին դէպքեր որ յաջորդ դարերու կը պատկանին. պարսիկներու մինչեւ Բիւթանիա հասնիլը, պատմութեան մէջ յիշուած իբր 608ի ատենները կատարուած. Կովկասեան ցեղերու Հայաստան կատարած արշաւանքները նկարագրուած են հինգերորդ դարէ յետոյ կատարուածներու նման. Հայաստանի յունական մասի բաժանումներու մասին այնպէս մը կը խօսի որ հեղինակը կարծես ծանօթ է Յուստինիանոսի 536ի բաժանումներուն։*

Նկատմամբ գործած աղբիւրներուն՝ Մաշթոցի նկարագիրը՝ մէկ երկու բացառութեանց տարբերութեամբ, առնուած է ամբողջապէս Սեղբեստրոսի վարքէն. հեղինակը ծանօթ է Սեբէոսի Պատմութեան սկիզբը գտնուող առաջին Դպրութեան, Պրոկոպիոս յոյն պատմագրին, Ոլոմպիոդորոս փիլիսոփային եւն. եւն.: Որով հարկադրուած ենք Խորենացիի Պատմութեան վերագրել 500է յետոյ ժամանակ մը, առանց տակաւին մեր ունեցած մատենագրական ու պատմական միջոցներով կարենալ որոշելու տասնամեան կամ քսանամեան՝ որու շրջանին կրնայ յօրինուած ըլլալ: Իսկ նկատմամբ Ողբին, կը համարիմ որ զուտ ճարտասանական գրուածք մ'ըլլայ, հետեւողութեամբ Պիտոյից գրքի կանոններուն եւ հրահանգներուն. ատով հեղինակը կ'ողբայ ընդհանուր հայ կեանքին վիճակը՝ Սահակ Պարթեւի մահէն վերջ. այս պատճառաւ պէտք չէ պատմական արժէքներ փնտռել անոր մէջ: Իրապէս ընդհանրական ողբ մըն է մեր աշխարհին, եւ ուր ամէն բան արտասուքի արժանի կը ներկայացուի՝ եկեղեցական, քաղաքական եւ ընկերային կեանքը, համայնքն եւ անհատները, իշխաններն եւ բոլոր դասակարգերը. մինչեւ անգամ հողը, կլիման, բնութիւնը միայն ողբալ կու տան իրենց յառաջ բերած աղէտներով: Պէտք չէ մոռնալ նաեւ որ Ողբը պարզ նմանողութիւն չէ Նազիանզացիի ընծայուած Մելիտոսի դամբանականին, այլ կատարեալ հետեւողութիւն անոր գլխաւոր կէտերուն:

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Խորենացիի Պատմութիւնը արդիւնք է մտայնութեան մը, որ բոլորովին նոր է մեր հին մատենագրութեան մէջ ու հեղինակը կը յայտնաբերէ այնպիսի կարողութիւններ, զոր չենք գտներ մեր միւս պատմիչներուն քով: Խիզախ եւ յանդուգն միտք մը՝ օժտուած ստեղծագործող ույժով, գիտութեամբ եւ կորովով, կը նուիրուի յօրինելու Հայ Ցեղին Պատմութիւնը՝ նախատեսելով հանդերձ հանդիպելիք դժուարութիւնները, մղուած՝ իր Մեկենասի հրամանէն աւելի, կարծես սրտի պէտքէ

մը: Կը ճանչնայ մեր ցեղի ծագման պատմութիւն մը, բայց անոր մէջ չի գտներ ազգի մը փառք կազմող իրեր՝ գաղափարական մը, գեղեցիկը, ոճը, որով կը ձեռնարկէ յօրինել նոր մը՝ ստեղծելու համար պատմութիւն մը, որ չքեղ տեսլական մը պարունակէ եւ լեցուն ըլլայ դիւցազներով ու քաջագործութիւններով, մեծ ազգի վայել պատմութիւն մը: Խորենացի յարմար անձն էր այս տեսակ պատմութիւն մը գրելու. ունէր այդ նպատակին հասնելու կարեւոր կարողութիւնները.

Նախ մեծ հմտութիւն մը. իրապէս Խորենացի մեր հին մատենագրութեան ամենահմուտ անձն է: Ստացած է գիտական եւ գրական բազմակողմանի կրթութիւն. զբաղած է ամէն բանով. ընդարձակ ծանօթութիւն ցոյց կու տայ ուսումնական ամէն տեսակ նիւթերու. հետախուզած է դիւաններ ու մատենադարաններ, կարդացած շատ բան: Սակայն պէտք է ըսել որ այս հմտութիւնը պատմականին չափ ընդհանուր եւ հանրագիտական է, որով իր Պատմութեան գիրքը դարձած է շտեմարան մը մեր ազգին վերաբերեալ գիտելիքներուն՝ ցեղաբանական, ազգագրական, տեղագրական, հնագրական եւ հուսկ պատմական տեսակէտով. որով իր Պատմութեան մէջ նախ հմուտն է որ կը յայտնուի:

Խորենացի է նաեւ հելլենամիտ եւ հելլենասէր մը. սնած յոյն մշակոյթով, որ այն ժամանակ աւելի հռետորական եւ իմաստասիրական էր, կը յայտնուի հելլէն հռետոր եւ քերթող մը իր բոլոր գործերուն մէջ: Նախ ամէն բանի մէջ յոյն տարրին կու տայ կշիռ, կարեւորութիւն եւ նախընտրութիւն: Յետոյ ունի պաշտամունքը գեղեցիկին եւ վսեմին. կը հմայուի ամէն բանէ որ գեղեցիկ է, կը փնտռէ ինչ որ վայելուչ է ինքն իր մէջ, արտայայտութեան մէջ եւ լեզուին մէջ. աւելի հելլէն կը յայտնուի հայրենիքի գաղափարին մէջ, ընդունելով այդ գաղափարը իբր ոյժի, մեծութեան, փառաւորութեան խորհրդանիշը. ազգ եւ ազգային զգացում՝ զերծ մինչեւ իսկ կրօնական կաշկանդումներէ, բոլորովին տիրող կը դառնան իր անձին եւ իր գործին մէջ:

Որով Խորենացի է նաեւ գերազանց հայրենասէր մը եւ կրնանք ըսել թէ իր Պատմութիւնն է ամէնէն շատ հայրենա-

սէր ոգիի մը կանգնած հոյակապ յուշակերտը: Իր միտքը լի է ազգին մեծութեամբ. կը սիրէ ինչ որ իր ցեղին կը պատկանի, կը հետաքրքրուի իր ազգին ամէն բանով. երգ, զրոյց, առասպել իրեն համար նուիրական բաներ են. կը սքանչանայ եւ կը խանդավառուի հայ դիւցազներու քաջագործութիւններով, հրավառ սրտով կը խօսի մեր նախկին բնիկ թագաւորներու բարեզարդ շրջանին վրայ, կը փափաքի այդ ատենները ծնած եւ ապրած ըլլալ: Ամէն տեղ եւ ամէն ժամանակ ազգային փառք կազմող եւ մեր արժանապատուութիւնը փայփայող դէպքեր կը փնտռէ. օտար իշխողներու՝ ինչպէս Կիւրոսի, Քսերքսէսի շքեղ գործերով կը ճոխացնէ մեր արքաներուն կեանքը, կ'ուզէ երբ յանկարծ հայ քաղաքական կեանքը մթագնած է. հայրենասէրի այս բուռն զգացումը ամէնէն տիրող գիծերէն է իր Պատմութեան մէջ եւ շատ բան կրնայ մեզի բացատրել:

Հուսկ կը գտնենք իր մէջ քերթող-բանաստեղծ մը. իրապէս Պատմութեան մէջ կը շարժի զգացումէ՝ քան բանէ, կը նկատէ փառապանծը քան իրականը, կը ձգտի գեղեցկին քան ստուգութեան. իր հմտութիւնն ալ կարծես կը դնէ ի՛ նպաստ քերթողութեան: Ասկից իր Պատմութիւնը շքեղ ու պերճ, կեանքով ու աւիւնով լեցուն, պատկերներով ու գաղափարներով հարուստ յօրինուածք մ'առած է, ուր շարադրութիւնն ալ եւ լեզուն ալ նոյնպէս ոյժ, կենդանութիւն եւ գունագեղութիւն տուած են:

Այս նկարագիրներով կազմուած Պատմութիւն մը պատմութենէ տարբեր բան մըն է կարծես. եւ իրապէս առաջին գիրքը ցեղաբանութիւն եւ ազգաբանութիւն մըն է՝ խառն նշանաւոր դէմքերու մասին ժողովրդական գեղեցիկ վէպերով եւ նկարագիրներով, ինչպէս նաեւ մէկ քանի առասպելներու մէջբերումներով: Յաջորդ երկու գրքերուն մէջ հեղինակը ջանացեր է իրարու հաշտեցնել պատմութիւն եւ քերթողութիւն. սակայն հոն ալ պատմագիրը միշտ ենթակայ մնացած է քերթողին եւ իր Պատմութիւնը վկայուած, հետախուզուած, ընտրուած դէպքերու կոյտին մէջ՝ ամէնէն առաջ զգայարանքներուն կը խօսի:

Պատմութիւնը քննուած եւ հիմնուած ըլլալուն ի նպաստ աղբիւրներ չեն պակսիր, մանաւանդ բազմաթիւ ալ են եւ որոնց անունները կու տայ հեղինակն ալ. սակայն անոնցմէ ղոնէ մէկ մասին ծանօթացած է միայն Եւսեբիոսի Քրոնիկոնի միջոցաւ. յետոյ իր աղբիւրներէն մէկ քանին հաւանօրէն զուտ պատմիչներ չեն այլ պարզ հեղինակներ՝ որոնց երկասիրութեանց մէջ պատմական դէպքեր կրնան յիշատակուած ըլլալ: Բանասէրներ կան որ կը համարին թէ Խորենացի իր յիշատակած աղբիւրներէն մաս մը ինքը հնարած ըլլայ՝ իր աւանդածներուն աւելի հեղինակութիւն տալու համար, այսպէս Մար Աբաս, Խոռոհբուտ, Ողիւպ. սակայն այս ենթադրութիւնը ճիշդ չէ. Խորենացի հնարագիտ ըլլալէ աւելի օգտագործող մ'եղած է. յետոյ այդ անունները կրող անձեր երեւան եկան վերջին քննութիւններով, բնական է ոչ թէ Խորենացիի անոնց տուած հեղինակութեամբ եւ հնութեամբ: Խորենացի կ'օգտագործէ ինչ որ կարդացեր է. Պորփիւր, Թէոն, Ոլոմպիոդորոս իրեն համար պատմական աղբիւրներ կը դառնան, ընդհակառակն կասկածելի է որ Հերոդոտոսի ուղղակի ծանօթութիւն ունեցած ըլլայ, նոյնպէս Ամմիանոսի. չի ճանչնար Քսենոփոնը, Պոլիբիոսն, Տիգրանի եւ Միհրդատի մասին գրող յոյն եւ լատին պատմիչները:

Ազգայիններէն կը յիշատակէ Ագաթանգեղոսը, բայց չ'ուզեր ցոյց տալ ճանչցած ըլլալ Փ. Բիւզանդն եւ Կորիւնը, եւ իր յիշատակած դէպքերը գրեթէ միշտ այլազան կը ներկայացնէ Բիւզանդէ եւ որով տարբեր՝ օտարներէ պատմուածներէ: Շատ մանրամասն ծանօթութիւն ունեցած է ազգային երգերուն, վէպերուն, զրոյցներուն, առասպելներուն, նախարարական ազգատոհմերու ծագման պատմութեան. այս մասին մէջ իր գիրքը թանկագին վաւերաթուղթեր կը ներկայացնէ. սակայն ասոնց մէջ ալ իր տուած մեկնութիւնները աւելի քերթողական ձեւ ունին քան պատմական հանգամանք: Թողունք որ մերթ պատմական դրուագները՝ ինչպէս Արայի մահուան յաջորդողները կամ իր Հայկազնեան Տիգրանինը կ'առնէ «ի հիւսման պատմութենէ պիտոյից» (Ա. ժթ.) կամ «չորս հազներգութիւն»ներէ (Ա. խա.), որոնց ինչ տեսակ

դրութիւններ ըլլալուն տեղեակ չենք, սակայն կարծես հաւտորական եւ բանահիւսական մատեաններ էին եւ Տիգրանի դրուագը Պիտոյից գրքի ներբողեանի կանոններով կազմուած է ու այդ Թագաւորին մէջ Մեծ Տիգրանի գործերն ալ ամփոփած:

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԿԱՐԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Այսպէս Խորենացիի Պատմութեան գիրքը հաւաքածոյ մըն է պատմական տեղեկութեանց, ներկայացուած քերթողական ու հռետորական ձեւով եւ պատմական ըմբռնումով մը՝ որ եզական է ինքն իր մէջ. հեղինակին իսկ բառերով՝ քաջախոհակ եւ իմաստուն հեղինակներէ «արդարապէս ջանացաք հաւաքել զհնագրութիւնս: Եւ ասեմք լինել արդարաբան ի պատմութեանս յայսմիկ ըստ մերոյ յօժարութեան եւ ուղղամտութեան. իսկ ըստ որոց հաւաքումն, Աստուծոյ լինել յայտնիս» (Ա. ժԹ.): Որով եթէ քննական եւ գիտական տեսակէտով չնկատուի կատարեալ գործ մը, սակայն մեծ կարեւորութիւն ունի ազգային պատմութեան համար:

Խորենացին նկատած են հայ Հերոդոտոսը. յոյն Պատմահօր միամտութիւնն եւ նախնական հեղինակի վայել անարկայականութիւնը չունի. ինքը կ'ուզէ աւելի հմուտ եւ քերթող երեւնալ քան պատմիչ. սակայն կրնանք ըսել թէ միակն է իբր մեր ցեղի ծագումով գրագէտ, եւ հայ գրականութեան մէջ էական պակաս մը լեցուցած է տալով մեր ծագման Պատմութիւնը: Յետոյ բազմակողմանի եւ մանրակրկիտ է իր հմտութիւնը նկատմամբ մեր աշխարհին, մեր ազգային անցեալ կեանքին, պատմութեան, մշակոյթին. ծանօթ է երկրին՝ թիզ առ թիզ. կը ճանչնայ քաղաքական բոլոր տարրները որ երեւցած են Հայաստանի մէջ, ուրարտացիները, արմէնները, սատրապները, տոհմային հարստութիւնը, պարթեւները. լիառատ տեղեկութիւն ունի բազմաթիւ աղբիւրներու, արձանագրութեանց, ազգային երգերու եւ վէպերու, մեհենական նախարարական դրութիւններու ու դեռ օտար եւ կողմնակի շատ մը փաստաթուղթերու: Յայտնի է՝ այս բա-

լորը օգտագործած է կիսկատար ու շփոթ կերպով. հաւաքած ատաղձները ճշգրիտ են, շրջանակը սակայն՝ ուր զանոնք կը զետեղէ, այնքան ապահով եւ հաստատ չի ներկայանար. ասով հանդերձ հիմակ ալ իր գործը մեծ կարեւորութիւն ունի պատմականօրէն. մենք հեղինակութիւն կ'ընծայենք իր աւանդած դէպքերուն՝ իբր վաւերաթուղթերու, քան իր կազմած շրջանակին:

ԽՈՐԵՆԱՑԻ ԳՐԱԳԷՏ

Խորենացի մեծ գրագէտ մըն է. բուն արուեստագէտ մը չէ, արուեստի նրբութիւններ չունի. աւելի զարգացեալ շրջանի եւ հռետոր գրագէտ մըն է՝ իւրացուցած օրուան գրականութեան բոլոր վայելչութիւններն ու ծաղիկները, տեղեակ լեզուի բոլոր զարդարանքներուն եւ ձկտում մ'ունի պաճուճեալ ոճով յարդարելու իր ըսելիքները: Բարեբախտաբար իր մէջ երկու հիմնական կարողութիւններ կան որ ուժեղ են. բանը եւ զգայականութիւնը: Բանը՝ որով կը մնայ տէր իր նիւթին եւ գաղափարներուն եւ կարեւորութիւն կու տայ մտածման. ասկից իր գրուածները գաղափարով լեցուն են եւ լուրջ ու կշռադատ բնոյթ մ'ունին: Զգայականութիւնը՝ որ զինքը բուն բանաստեղծ կրնար ընել, եթէ հռետորութեան չյանձնուէր: Զգայականութիւնը կը յայտնուի գրեթէ ամէն տեղ, բայց մանաւանդ ուր նիւթը կը յուզէ զինքը կամ կը խանդավառէ, ինչպէս Հայկազնեան շրջանի հերոսներու վրայ խօսած ատեն զգացման եւ խանդի պոռթկումներով, կամ երբ անոնց նկարագիրը կը հիւսէ, եւ կամ երբ Հայրենիքի հանդէպ իր ունեցած անսահման սէրը կը գորովի փառապանծ գործերու առթիւ կամ սրտակեղեք աղէտներու պատճառաւ: Հայկազնեան հերոսներու մէկ քանիին նկարագիրները, ինչպէս Հայկինն եւ Տիգրանինը հոմերական մակդիրներով կենդանացած քանդակներ են ու մեր ցեղին բանաստեղծական ոգին կը խորհրդանշեն:

Պատմելուն մէջ ունի կարողութիւն թափանցելու պատմական դէպքերուն մէջ, կառավարելու զանոնք եւ մանաւանդ

կեանք դնելու անոնց մէջ։ Ընդհանրապէս աւելի կը ջանայ խտացնել դէպքերը քան մանրամասն ներկայացնել, աւելի համադրել քան մասնաւորել, ասկէ պատմուածքը սեղմ եւ ամփոփ ձեւ մ՚առած է․ բայց նկարագրութեանց մէջ չի խուսափիր մանրամասնութիւններէ՝ գրական մտահոգութենէ չարժած․ միշտ ալ նպատակը ամէն բան ճշդութեամբ ու կենդանի տեսցնել է։ Ճառերուն մէջ հռետորական ձեւերը աւելի տիրող են եւ անոնց մէջ խտացումէ աւելի ընդլայնումի եւ թուարկումի կը դիմէ․ բայց հոն ալ կը գտնենք նորէն կեանք, ուժգնութիւն, զգացման ջերմութիւն, մտածման բարձրութիւն, խօսքի առատութիւն, եւ երբեմն փայլ եւ չքեղութիւն։

Արտայայտութիւնը նմանապէս ճոխ է եւ հուժկու եւ միանգամայն պարզ եւ ջղուտ․ ասացուածքները կարծես կըրքոտ բացատրութիւններ են․ բայց նկարագիրներու մէջ իր ոճը կը գունաւորուի եւ պատկերոտ ալ կը դառնայ՝ պահելով միշտ իր ոյժը։ Պարբերութեան կազմը ամփոփ է․ նախադասութիւնները կարճ են եւ արագ ընթացք մ՚ունին, ամէն ինչ չութափելու կը ձգտի․ միայն Վարդավառի ճառին մէջ արտայայտութեան ձեւը ծանր ու դանդաղ է։

Լեզուն հեղինակին սեպհական է եւ կ՚ամփոփէ մաշթոցեան դպրոցի եւ յունաբան շրջանի լեզուական բոլոր տարրները՝ որոնց տիրացած, հեղինակը արուեստի միջոցով կ՚աշխատի ինքնայատուկ լեզու մը ստեղծելու՝ զօրեղ եւ ջղուտ, ճոխ եւ չքեղ, հարստացած նոր բառերով եւ բարդութիւններով, ըսելու նոր ձեւերով։ Նախադասութեան մասերուն կարգը գրեթէ միշտ արուեստակեալ ձեւով է, կը սիրէ յատկացուցիչը յատկացեալէն, ածականը գոյականէն անջատեալ ընել։ Այս լեզուն պատմական մասերու եւ նկարագիրներու մէջ մաշթոցեանին կը մօտենայ․ ընդհակառակն միւս մասերուն մէջ իր բարդութիւններով եւ բառակազմութեամբ բոլորովին հելլենաբան կը դառնայ։ Խորենացի լեզուական տեսակէտով ալ նոր ուղղութեան մը ռահվիրան եղաւ։

Մատենախօսութիւն

Ա. տիպ. Ազգաբանութիւն տոհմին յաբեթեան *յօրինեցեալ ի Մ. Խորենացւոյ. Ամստէրտամ*, 1695: *Բ. տիպ.* Մ. Խորենացւոյ Պատմ. եւ Աշխարհագր. *հայ եւ լատին հրատ. Վիստոնեանց. Լոնտոն*, 1736: *Գ. տիպ.* Ազգաբ. Տոհմին յաբեթեան. Վեն. 1752 *կայ նաեւ Աշխարհագր.ը: Դ. տիպ՝ փոքրադիր.* Մ. Խոր. Պատմ. *Վեն.* 1827, *եւ յաջորդաբար: Քննական տիպ.* Մ. Խոր. Պատմ. Հայոց *աշխատութեամբ Մ. Աբեղեան եւ Ս. Յարութիւնեան. Տփղիս*, 1913: *Խոր. բոլոր գործերը.* Ս. Հօրն մերոյ Մ. Խոր. Մատենագրութիւնք. *Վեն.* 1843, 1865: *Միայն Աշխարհացոյցը.* Գիրք աշխարհաց *եւն. (Աղուեսագրքին հետ) Ամստերտամ*, 1668: *Բ. տիպ. Մարսիլիա* 1678 *եւ* 1683: *Գ. տիպ. Էջմիածին*, 1698 *եւն.* Աշխարհացոյց Մ. Խոր. *հայ եւ ֆրանս. Հ. Ա. Սուքրիէ. Վեն.* 1881: *Հայ եւ ռուս. Ք. Պատկանեանէ. Պետերբուրգ*, 1877: *Միայն* Գիրք Պիտոյից *հրատ. Զօհրապի. Վեն.* 1796: *Միայն* Ճառ ներբողական *Հռիփսիմեանց. Կ. Պոլիս*, 1817: *Միայն* Ճառ ի մեծի աւուր տապանակին. *Սոփերք. Հայկ. ԺԸ. Վեն.* 1854: *Թարգմ. աշխարհաբար.* Մ. Խորենացու հայկ. Պատմ. *ի Ստեփանէէ. Պետերբուրգ*, 1889 *եւ* 1898 *ծանօթութիւններով: Լատին. տես Վիստոնեանցը, եւ Epitome comment. Moysis* ecc. Stockholm 1733: *Ֆրանս. Hist. d'Arm.* de M. de Khorenatzi. Le Vaillant de Florival. Paris, 1836, 1841 *հայ բնագրին հետ, եւ* 1845: *Moïse de Kh. Hist.* ecc. V. Langlois. Paris, 1869: *Իտալ. Storia di Mosè* ecc. N. Tommaseo. Venezia, 1841, 1850: *Ռուս. Թրգմ. Յ. Յովհաննէսեանի. Պետերբուրգ*, 1809. *Մ. Էմինեանի. Մոսկուա*, 1858, 1893: *Գերմ. Թրգմ. մասնական* M. Lauer*ի.* Regensburg, 1869: *Հունգարերէն Սօնկոդեանի*, 1892:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Խորենացիի մասին կատարուած ուսումնասիրութիւնները բազմաթիւ են մանաւանդ թերթերու մէջ. հոս դնենք միայն կարեւորագոյնները, որ կրնան խնդրոյն շուրջ եղած երկու հակընդդէմ տեսութեանց ընթացքը ցոյց տալ եւ ներկայացնել անձը վերջին քննութեանց համեմատ: Ալիշան Հ. Ղ. *Մ. Խորենացի եւ իր Հայոց Պատմ.ը. Բզմ.* 1847, 150. 1849, 51. 1851, 63: Գաթըրճեան Հ. Յ. *Մ. Խորենացի. Հ. Ա.* 1887, 11: Նորայր Բ. *Մ. Խոր. յորում ամի գրած է զիւր պատմ. Քննասէր*, 1887, *էջ* 7. *տեսնել նաեւ էջ* 29: Գարագաշ Ա. Մ. *Քննական Պատմ. Հայոց. Ա. մաս, Բ. մաս:* Կուդշմիտ Ա. *Թէ Մ. Խոր. Պատմութեան որչափ հաւատք պէտք է ընծայել. Թրգմ. Ճնտոյեանէ. Բզմ.* 1877, 43, 110, 213, 289: Ճնտոյեան Հ. Ն. *Դատաստան ի վերայ Խոր. եւ դատաւոր նորա. Բզմ.* 1877, 43. 1878, 32: Սարգիսեան Հ. Բ. *Կուտշմիդ ի Համապատումն*

Բրիտանական եւ եղծ կարծեաց նորա· Բզմ· 1886, 1: Ֆէթթէր Պ· Սիբիլլեայ կոչումը Մ· Խոր· քով· Մ· Խորենացի եւն· տես Հայկ· աշխ· Ֆէթթէրի, էջ 1-11, 17-30, 90-105: Կարրիէր Ա· Նորագոյն աղբիւրք Մ· Խորենացւոյ· Թրգ· Տաշեանի· Վիեննա· Հատոր Ա· 1893· Հատոր Բ· 1894: Աբգարու զրոյց Մ· Խոր· Պատմ· մէջ· Թրգ· Մէնէվիշեանի· Վիեննա, 1897: Հեթանոս Հայաստանի ութ մեհեանները եւն· Թրգ· Տաշեանի· Վիեննա, 1899: Տէր-Մկրտչեան Գ· Հայկականք· Վաղարշապատ, 1894: Խոր· Պատմ· ուսումնասիրութիւնը· Վաղարշապատ, 1896 (արտատպ· Արրտ·է)· տեսնել նաեւ Արրտ· 1894, 148: Խորենացու ժամանակը որոշելու նոր փորձ· Արրտ· 1897, 422: Էմին Մ· Մ· Խորենացի եւ Հայոց հին վէպերը· Թիֆլիս, 1866, Թրգ· Գ· Խալաթեան· 1887, Թրգմ· Խ· Ցովհաննիսեանց: Խալաթեան Գ· Հայոց վէպը Մ· Խոր· Պատմութեան մէջ (ռուսերէն) Մոսկուա, 1896· Ներածութեան թրգմ·ը տես Բզմ· 1896, 285, 540· 1897, 97, 578: Մ· Խոր· եւ իւր աղբիւրները· Գր· Աստուածաբան· Վաղարշապատ, 1898 (արտատպ· Արրտ·է): Մ· Խոր· Նորագոյն աղբիւրների մասին· Վիեննա, 1898 (արտատպ· Հ· Ա·է): Հայ Արշակունիք Մ· Խոր· Պատմութեան մէջ (ռուսերէն) Մոսկուա, 1903· տես Հ· Ա· 1904, 257, 361· 1905, 116, 172, 234, 336· 1906, 115, 174: Կրիւսոսի յաղթողն Հայոց Արտաշէ՞սն էր· Հ· Ա· 1903, 353: Դաղբաշեան Յ· Փ· Բիւզանդացի եւ իւր Պատմ· խարդախողը· Վիեննա, 1898: Խալաթեան Բ· Հին Հայոց ժողովրդական վէպերը եւ Մ· Խոր· Վիեննա, 1903: Աբեղեան Մ· Հայ ժողովրդական առասպելները· Վաղարշապատ, 1899:

Սարգիսեան Հ· Բ· Տեսութիւն Մարկոսեան աւանդութեան ըստ Մ· Խոր· Բզմ· 1883, 54, 111, 224, 308· 1884, 35, 123, 220, 315· 1885, 11, 108: Քննադատութիւն քննադատութեան Ա· Կարրիէրի եւ Խոր· Ե· դարու բնագրոշմը· 1895, 198: Սոկրատայ հին Թրգմ· եւն· Բզմ· 1897, 365: Մ· Խոր· հնութեան նոր ապացոյցները· Բզմ· 1903, 509, 541: Երկրորդ տիեզեր· ժողովն եւն· Բզմ· 1905, 202, 301, 418: Տէզա Լ· Թղթակցութիւն Մ· Խոր· վրայ· Բզմ· 1894, 544· 1895, 65· 1897, 5: Պարոնեան Ս· Մ· Խոր· նոր աղբ· գիւտն եւն· Հ· Ա· 1892, 343: Մ· Խոր· Պատմ· Հայոց ուղղագրեալ եւն· Բանասէր, 1899, 93, 178, 349· 1900, 347· 1903, 166: Տես նաեւ 1901, 50· 1903, 75, 349: Կոնիբիր Կ· Նորագոյն աղբերք Խոր· Հ· Ա· 1894, 321: Մ· Խոր· Թուականը· Հ· Ա· 1902, 1, 85: Մ· Խոր· Պատմ· աղբերաց խնդիրը· Հ· Ա· 129, 193, 236: Մ· Խոր· ժամանակի մասին· Հ· Ա· 1903, 30, 152, 215, 317, 325: Նորայր Բ· Մ· Խորենացի· Մշակ 1898 Թ· 192, 193 եւն·: Նոյնը Ազգարար 1930 Թ· 1137, 38, 39 եւն·: Մալխասեան Ս· Մ· Խորենացու նոր աղբիւրները· Մուրճ· 1892 Թ· 12, էջ 1852: Սեբէոսի Պատմ· եւ Մ· Խոր· Թիֆլիս, 1899: Մառ Ն· Անանունի Հայոց նախնական պատմութեան մասին· Թրգմ· Լալայեանցի· Հ· Ա· 1895, 18, 54, 108, 195, 277· տես նաեւ Հ· Ա· 1896, 18, 54, 108, 195, 297, 315· 1898, 313:

Մար Աբասի մասին. Մշակ 1902 Թ. 224, 225. Բզմ. 1903, 440. տես նաեւ Բզմ. 1895, 457: Գէորգ-Մեսրոպ Մ. Խոր. Հայ Գրակ. 1911–12, Թ. 6, էջ 27: Գալէմքեարեան Գ. վ. Խորենացիի անուամբ հասած գըրքերու հեղինակը. Տաճար, 1912, 285: Ակինեան Հ. Ն. Մ. Խոր. ժամանակն եւ անձնաւորութիւնը. Անահիտ, 1929, Նոյ.–Դեկտ. էջ 67: Ղեւոնդ Երէց եւ Խորենացի. տես Մատենագր. Հետազօտ. Գ. հատոր. Վիեննա, 1931 (արտատպ. Հ. Ա.-է): Ֆնտգլեան Գ. Կորիւն եւ Խոր. Անահիտ 1931, Թ. 2, էջ 48. Թ. 4, էջ 62. 1931, Թ. 1–2, էջ 58: Զամինեան Ա. Մ. Խոր. իր ժամանակը եւն. Անահիտ, 1931, Թ. 1–2, էջ 117: Զօպանեան Ա. Գրագէտը եւ մարդը Խորենացիի մէջ. Անահիտ, 1931 Թ. 1–2, էջ 1: Ադոնց Ն. Մ. Խոր. «Հայոց Պատմ.» Թուականի մասին. Սիոն, 1936, 335: Մանուկեան Ս. վ. Մատենախօսական Ակինեանի գրքի մասին. Սիոն, 1931 էջ 251: Մանանդեան Յ. Խորենացու առեղծուածը լուծուած. Երեւան 1934. Սոյն գրքին ամփոփոյթը զեկուցման ձեւով հրատ. Երեւան 1933ին եւ ապա Անահիտի մէջ 1932–33, Թ. 3–4, էջ 182: Հացունի Հ. վ. Մ. Խոր. կը գտնուի ի հինգերորդ դար, Վեն. 1935 (արտատպ. Բզմ.-է): Պիտոյից գրքի մասին. Քննադատ. Ա. Բաումգարդների. Բզմ. 1887, 306. 1888, 20, 230, 323: Առ Սահակ Արծրունի Թղթոյն քննադ. Հ. Բ. Սարգիսեանի. Բզմ. 1887, 97: Վարդավառի ճառն եւ Յովհ. Դամասկացի Հ. Բ. Սարգիսեանի. Բզմ. 1889, 305, 353: Գասպարեան Ս. Մ. Խորենացու ըմբռնումը պատմութեան մասին. Հայրենիք, 1929, Թ. 8, էջ 117:

Հատուածներ

Մատենագրութիւնք Խոր. Վեն. 1865:

Յաղագս մեռոյս ի սկզբան Ա. գիրք, ա. գլ.
Յաղագս պատերազմին եւ մահուան Բէլայ Ա. գիրք, ժա. գլ.
Շինութիւն Վանայ ի Շամիրամայ Ա. գիրք, ժզ. գլ. էջ 37.
Յինքն եւ ի ճանապարհորդութիւն ուսմանն Գ. գիրք, կբ. գլ.
Ողբք վասն աշխարհիս Հայոց Գ. գիրք, կը. գլ. (երեք երես).
Վերջարան ճառին ի Ս. Հռիփսիմէ էջ 324
Վայելչանայ երկիրս յերեւման Աստուծոյ էջ 328

ԳԼՈՒԽ ԺԱ.

1· Կրօնական հարցերը Զ եւ Է դարերու մեր մատենագրութեան մէջ· Ուսուցման նիւթերը եւ Պիտոյից գրքի ազդեցութիւնը գրելու ոճին վրայ· Ուսուցման վայրերը։ 2· Քերթողներ՝ Պետրոս Սիւնեցի եւ Վրթանէս քերթող· Կիւրիոն· Կոմիտաս կաթողիկոս· Գիրք թղթոց։ 3· Կրօնաշունչ բանաստեղծութիւնը՝ Շարականները· Շարականներու հնութիւնը· Շարականներու ծագումն եւ գրական վարկը· Տաղաչափական կազմը։

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ
Զ. ԵՒ Է. ԴԱՐԵՐՈՒ ՇՐՋԱՆԻՆ

Վեցերորդ ու եօթներորդ դարերու մեր մատենագրութիւնը լեցուն է կրօնական եւ դաւանաբանական խնդիրներ շօշափող գրութիւններով՝ քան գրական գործերով։ Քաղկեդոնի ժողովին շուրջ յուզուած վէճերը, որ երեւան եկան մէկ կողմէ յոյն (որու յարեցան յետոյ վրական ու աղուան եկեղեցիներն ալ) միւս կողմէ հայ եւ ասորի եկեղեցիներու միջեւ, ոչ միայն կրօնական տեսակէտով ընկերային պայքարներ յառաջ բերին, այլ նաեւ ծնունդ տուին բազմաթիւ թղթակցութիւններու եւ գրութիւններու՝ իրարու հակաճառող եւ զիրար հերքող· տասնամեակներ եղան որոնց շրջանին երեւան եկած գրական երկերը միայն կրօնական խնդիրներ կ՚ամփոփեն։ Բնական է այս գրութիւնները եկեղեցապատմական կարեւորութիւն միայն ունին եւ կարելի է ըսել թէ ամենեւին զուրկ են գրական արժանիքէ· սակայն մեր մատենագրութեան միակ նշմարներն են այս երկու դարաշրջաններուն։

ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ՆԻՒԹԵՐԸ ԵՒ ՊԻՏՈՅԻՑ ԳՐՔԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆԸ ԳՐԵԼՈՒ ՈՃԻՆ ՎՐԱՅ

Այս ժամանակամիջոցին մէջ երեւցած մեր մատենագիրներուն Պատմիչներն ընդհանրապէս քերթող *անունը կու տան՝ որ*

տառացի թարգմանութիւնն է յոյն բառին՝ իբր կերտող նշանակութիւն ունեցող, սակայն իր բուն իմաստով այդ բառը բանաստեղծ կը նշանակէ. ընդհակառակն իրենց մտքին մէջ քերթողը *գրեթէ համայնագէտ մըն է, ծանօթ ըլլալով նոյն ժամանակ ուսումնական մշակոյթը կազմող երեք գլխաւոր գիտութիւններուն՝ այսինքն* քերականութեան, հռետորութեան *եւ* իմաստասիրութեան. *միաժամանակ տեղեակ է նաեւ Ս. Գրքի մեկնութեան ու չափով մը երաժշտութեան արուեստին: Ուսումնական այս նիւթերը աւանդելու համար Յունական դպրոցը պատրաստած էր դասագրքեր ալ, ինչպէս տեսանք: Աւելի ուշ հայ գիտնականը պիտի չգոհանայ այս ուսումով եւ պիտի ձգտի բարձրագոյնին՝ այսինքն քառեակ կոչուած գիտութեանց որ են* թուաբանութիւն, երաժշտութիւն, երկրաչափութիւն *եւ* աստղաբաշխութիւն, *կանուխէն տարածուած արեւմտեան ազգերու մէջ ալ:*

Տեսանք արդէն թէ լեզուական տեսակէտով Դ. Թրակացիի քերականութեան հայերէնը ծառայած է սոյն ժամանակի գրողներուն ձեռքը իբր պաշտօնական օրինագիրք. գրական տեսակէտով ալ նոյն դերը կը կատարէ Պիտոյից գիրքը՝ իբր հռետորութեան դասագիրք: Մեր հեղինակները կ՚ուսումնասիրեն այդ գիրքը, կը հետեւին անոր ներկայացուցած կանոններուն, կը հրահանգուին անոր օրինակներուն նմանողութեամբ, կը ջանան իւրացնել անոր գրելու ոճը. իրապէս վեցերորդէ սկսած մեր մատենագիրներէն շատերուն մէջ կը նշմարուի արուեստակեալ ու կեղծ բան մը՝ իրենց գրելու կերպին մէջ, ինքնատպութեան, բնականութեան եւ կեանքի պակաս մը, որ այդ գրութիւններուն դպրոցական նկարագիր մը կ՚ընծայէ:

ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ՎԱՅՐԵՐԸ

Աւանդուած գիտութիւններու իբր կեդրոն եւ ուսուցման վայր Որպէլեան պատմիչը՝ ԺԴ. դարէն, մեզի կը ցուցնէ Սիւնիքի Վարդապետարանը՝ հաւանօրէն հաստատուած Շաղատ գիւղաքաղաքի մէջ, որ իբր թէ Սահակ մեծէ եւ Մաշ-

թողէ ընդունած ըլլայ պաշտօնը Թարգմանութեան եւ Ս. Գիրք մեկնելու: Որպէսեանի այս աւանդածը հաւանական չի թուիր. բանաւոր ալ չէ Հելլենաբան դպրոցի ծագումը Սիւնիքի մէջ դնել, մինչ նոյն Դպրոցի արտադրութիւնները զանազան տեղեր կատարուած կ'աւանդուին: Վեցերորդ դարուն Սիւնիքի Վարդապետարանը սկսաւ բարգաւաճիլ ու մեզի տուաւ քերթողներ ու իմաստասէրներ. սակայն մեծ մտքերն ու հեղինակները Սիւնիքի չեն պատկանիր:

Կաթողիկոսարանի Վարդապետանոցն ալ, որ Դուին կը գտնուէր, մեծ դեր կատարած է այս հետագայ դարերու ուսումնական կեանքի զարգացման գործին մէջ, քանի որ Նուիրապետութեան պաշտօնական ուսումնարանն էր եւ կաթողիկոսները հոգ կը տանէին բարձր բռնելու անոր գիտական մակարդակը: Սակայն աւելի ուսումնատենչ եւ գիտնական վարդապետներ եղան որ իրենց ստեղծած գիտնականի համբաւով ուսման կեդրոններ կազմեցին իրենց նստած վանքերը՝ Շիրակի Դպրեվանքը, Արշարունեաց Երասխաձորինը, Կարինի Խաչկայ եւ Արագածոտնի Ս. Աստուածածնի վանքերը եւն. եւ իրենց շուրջ հաւաքեցին գիտութեան ծարաւի պատանիները:

Չմոռնանք յիշատակել սոյն ատեններուս ասորերէնէ կատարուած բազմաթիւ Թարգմանութիւններն ալ՝ աւելի նեստորական աղբիւրներէ եւ միպական նկարագրով. ասոնք ընդհանրապէս Ս. Գրքի անվաւեր կոչուած գրուածքներ ու պատմուածքներ են:

ՊԵՏՐՈՍ ՔԵՐԹՈՂ ՍԻՒՆԵՑԻ

Վեցերորդ դարու առաջին շրջանին մէջ ապրող նշանաւոր դէմքերէն եղաւ Պետրոս, որ աւանդութեան համեմատ պէտք է աշակերտած ըլլայ Խորենացիի հետ նոյնացուած Մովսէս Քերթողին: Ծննդեան ժամանակը յայտնի չէ, սակայն Սիւնիքի եպիսկոպոս կը կարգուի հաւանօրէն 549ին եւ տասը տարի առաջնորդութիւն կ'ընէ՝ մասնակցելով Ներսէս Բ. կաթողիկոսէն գումարուած զանազան ժողովներուն, որոնց Թուղթերուն մէջ իր անունն ալ յիշատակուած է:

Իր անունով մեզի հասած են զանազան գրութիւններ, ճառական եւ պատմական. անոնցմէ կարեւորագոյնն եւ հարազատն է Գովեստ ի սուրբ Աստուածածինն եւ միշտ Կոյսն Մարիամ ըստ յորջորջման նորին եւ ի Ս. Գրոց լուծմունք նոցին հոգեւոր իմաստիւք վերնագրով ճառը: Այս ճառին մէջ Պետրոս՝ հետեւելով հանդերձ Ս. Աթանասի համանիւթ գրուածքին, զգացումով լի ներբողական մը կը հիւսէ Ս. Կուսին, պատկերներով եւ խանդոտ բացատրութիւններով: Այս ճառը՝ կամ Ս. Աթանասինը, ծառայած է իբր ներշնչման աղբիւր Մեծացուցէ շարականներէն ոմանց: Իրեն ընծայուած պատմութիւն մը առաջին չորս տիեզերական ժողովներուն՝ հարազատ չէ. նոյնպէս իրենը չէ «24 հարցմունք յաղագս մարմնաւորութեան Տեառն Վաչագանի Աղուանից իշխանի ընդ Պետրոսի Սիւնեաց Եպիսկոպոսի եւ Իմաստասիրի», որովհետեւ հետագայ ժամանակներու հետքեր կան մէջը: Որբելեան իրեն կ՚ընծայէ ուրիշ գրութիւններ ալ ինչպէս եւ պատմական գրուածք մը Բաբիկ Սիւնիի վրայ, որ մեզի հասած չեն: Ս. Կուսին ճառին մէջ լեզուն հելլենաբան է:

ՎՐԹԱՆԷՍ ՔԵՐԹՈՂ

Պետրոս Սիւնեցիէն աւելի գործունէութիւն ունեցած է գլխաւորապէս եկեղեցական տեսակէտով, Վրթանէս, որ հաւանօրէն տարբեր անձ է Քչկան որդի Վրթանէսէն եւ ընդհանրապէս Քերթող կոչուած է: Ծնած 550ի առեններ, իր ուսումը ստացած է Դուինի Կաթողիկոսարանի մէջ եւ բարձրացած վարդապետական աստիճանի: Երբ 604ին կը մեռնի Մովսէս Եղիվարդեցի Կաթողիկոսը Պարսկաստան, տեղապահ կ՚ընտրուի Վրթանէս ու երեք տարի կը վարէ այդ պաշտօնը: 607ին Աբրահամ Ռշտունեաց եպիսկոպոսին Կաթողիկոս ընտրուելէն վերջ, Վրթանէս տակաւին կը մնայ Դուին եւ մինչեւ 617 դեռ ողջ է, բայց իր կատարած գործերը մեզի ծանօթ չեն:

Իրմէ մեզի հասած են քանի մը գրութիւններ, որոնք չեն երաշխաւորեր իրեն ընծայուած համբաւը: Մասնակցած

է՝ մանաւանդ իբր Կաթողիկոսական տեղապահ, դարուն կրօնա-դաւանաբանական խնդիրներուն եւ գրած զանազան թուղթեր՝ զոր ունինք։ Իր գլխաւոր գործն է սակայն Ցաղագս Պատկերամարտից ճառը, հաւանօրէն գրած 591–604ի միջոցին. այս գրուածքին մէջ հեղինակը մաքառելով պատկերները անարգող աղանդաւորներու դէմ, կը պարզէ քրիստոնէական վարդապետութիւնը, կը ջատագովէ ազգային դարաւոր աւանդութիւնը պատկերայարգութեան՝ վկայութիւններ բերելով եւ դէպքեր յիշատակելով ընդհանուր եկեղեցական եւ տոհմային գրականութենէն եւ պատմութենէն։ Այսպէս մեզի տեղեկութիւններ կու տայ հայ նկարչութեան պատմութեան մասին՝ թէ ինչպէս եկեղեցիներու ներքին որմերու վրայ նըկարուած էին Ս. Գրիգոր, Ս. Ստեփանոս, Ս. Հռիփսիմէ եւ թէ նկարիչները Յունաստանէն կու գային՝ մեր եկեղեցիները զարդարելու համար. այս տեսակէտով ճառը պատմական կարեւոր վաւերաթուղթ մը կը հանդիսանայ։

ԿԻՒՐԻՈՆ

Թէեւ ծագումով վրացի՝ բայց կրթութեամբ հայ է։ Ծնած է Ջաւախք գաւառի մէջ Սկիւռի գիւղը 560–570ի ատենները. մատաղ հասակի մէջ կ'երթայ Փոքր Հայքի Նիկոպոլիս քաղաքը ուր եւ կը դաստիարակուի եւ քահանայ ձեռնադրուելէ վերջ կը դառնայ Դուին 593–94ին ու կը բնակի Կաթողիկոսարանին մէջ. Մովսէս Եղիվարդեցի զինքը կը կարգէ վանքի երէց Ս. Կաթողիկէին ու քորեպիսկոպոս՝ Այրարատեան գաւառը իբր վիճակ տալով։ Երբ 598–9ին կը մեռնի վրաց կաթողիկոսը, պատգամաւորութիւն մը կու գայ Դուին՝ Հայոց Հայրապետէն նոր կաթողիկոս մ'ուզելու, եւ աս Կիւրիոնէ աւելի ընտիր անձ չի գտներ։ Հայրենիքի կաթողիկոսական աթոռին վրայ՝ իր գիտութեամբ, խոհեմութեամբ ու վարուելակերպով կը գրաւէ ամէնուն սիրտը եւ սիրելի ալ կ'ըլլայ պարսիկ Խոսրով Թագաւորին։ Կ'աշխատի Վրաստանի մէջ գտնուող նեստորականները դարձի բերել ու կը յարի Քաղկեդոնի Ժողովի դաւանութեան. այս պատճա-

ռով խնդիր կ'ունենայ մեր Աբրահամ կաթողիկոսին հետ եւ մէջերնին զանազան թուղթեր կը փոխանակուին՝ առանց սակայն հաշտութեան մը գալու եւ 608–9*ին տեղի կ'ունենայ հայ եւ վրացական եկեղեցիներու բաժանումը։ Մահուան թուականը անորոշ է։*

Կիւրիոնէն մեզի հասած են թուղթ մը առ Մովսէս Բ. կաթողիկոս. երեք թուղթեր ալ առ Աբրահամ կաթողիկոս. թուղթ մը առ Սմբատ Մարզպան. ունի տակաւին ուրիշ թուղթեր ալ որ հասած չեն։ Հաւանօրէն այս թուղթերը գրած է հայերէն՝ քանի որ լաւ գիտէր մեր լեզուն։ Հինգ թուղթերն ալ կը շօշափեն հայ եւ վրական եկեղեցիներու փոխ–յարաբերութիւնները այդ շրջանին՝ եւ կարեւորութիւն ունին եկեղեցապատմական եւ աստուածաբանական տեսակէտով. սակայն տեղեկութիւններ ալ կը պարունակեն պատմական տեսակէտով, մանաւանդ յոյն–պարսկական պատերազմներու մասին։ Գրուած են անարուեստ՝ բայց ընտանեկան լեզուով եւ ժողովրդական ասութիւններով։

ԿՈՄԻՏԱՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Կոմիտաս Արագածոտնի Աղցք գիւղէն է. Ծննդեան թուականը յայտնի չէ, բայց Տարօնի եպիսկոպոս էր 610*է առաջ։* 611–612*ին կը յաջորդէ Աբրահամի՝ կաթողիկոսական գահին վրայ ու կը մեռնի շուրջ* 628*ին։* 617–618*ին կը քակէ Հռիփսիմեանց վկայարանը՝ ցած եւ մթին ըլլալուն պատճառաւ ու նոր մը կը շինէ. հոն կը գտնէ Ս. Հռիփսիմէի եւ ընկերներուն նշխարները եւ այս առթիւ յօրինած պիտի ըլլայ իրեն ընծայուած Հռիփսիմեանց շարականը՝ այբուբենի կարգով եւ նոյնաթիւ տուներէ կազմուած եւ ծանօթ է* Անձինք Նուիրեալք *առաջին բառերով։ Սոյն շարականը գոհարը կը կազմէ մեր կրօնական բանաստեղծութեան եւ կատարեալ քերթուածի մը ձեւն ունի, որու մէջ բանաստեղծը այդ կուսաններուն վկայաբանական գիծերը ներկայացնելով հանդերձ, գովեստներ կը հիւսէ եւ անոնց աստուածային սիրոյն վեհութիւնը կ'երգէ։ Գեղեցիկ իմաստներ պակաս չեն, բայց գա-*

ղափարներու բարձրութենէն աւելի կը նշմարուի զգացման ջերմութիւն եւ փափկութիւն, պատկերներու քնքշութիւն եւ մանաւանդ տառապագին հոգեկան սէր մը, որոնք կը ձուլուին այս քերթուածին մէջ շատ անայլայլ կերպով եւ նիւթական դէպքերէն երկնային մթնոլորտ մը կը ստեղծեն: Լեզուի մաքրութիւնը եւ պարզութիւնը, ոճի վայելչութիւնը եւ դաշնակաւորութիւնը աւելի կը նպաստեն քերթուածին անուշ երաժըշտականութեան· յօրինուած է շարականներու յատուկ կըշռութաւոր տաղաչափութեամբ, զանազանեալ իր ձեւերով:

Գիրք Թղթոց հաւաքածոյին մէջ Կոմիտասի անունով կայ համառօտ գրութիւն մըն ալ՝ որով հայ եկեղեցւոյ հաւատքի դաւանանքն է որ կը ներկայացնէ Ասորեստանի եպիսկոպոսներուն, հաւանօրէն գրուած կաթողիկոսանալէն անմիջապէս վերջ, Հաւատոյ գիր խորագրով, ունի նաեւ թուղթ մը առ Մոգխորոս, Սեբէոսի մէջ· ուրիշ հարազատ գրութիւններ ծանօթ չեն: Narratio de rebus Armeniæ (Յաղագս գործոց Հայոց) յունարէն գրութիւնը, հաւանօրէն յօրինուած եօթներորդ դարուն մէջ՝ դուցէ հայէ մը՝ կը ճանչնայ Կոմիտաս Կաթողիկոսը հեղինակ զանազան գրքերու՝ որոնց մէկուն անունը կը նշանակէ Ամարտանակ, սխալ ընթերցումով որ դուցէ հաւատոյ նամակ ըլլայ· այս տեղեկութեան համաձայն Կոմիտաս կը ճանչցուի նաեւ իբր հաւաքող կամ գրող ճառերու, որոնք մեզի հասած չեն:

ԳԻՐՔ ԹՂԹՈՑ

Հասած է մեր ձեռքը նամակներու հաւաքածոյ մը, որ արդէն տասներորդ դարուն ծանօթ էր մեր պատմիչներուն եւ Ուխտանէսէն Գիրք թղթոց կոչուած է ու տպագրուած 1901ին Թիֆլիս: Այս զանազան նամակներէն մաս մը գրած են յոյն կամ ասորի հայրապետներ իրարու կամ մեր Եկեղեցւոյ պետերուն, մաս մը մեր Կաթողիկոսներէն ուղղուած են իրենց եպիսկոպոսներուն եւ փոխադարձաբար, մաս մըն ալ գրուած են հայ եւ վրական ու հայ եւ ադուան եկեղեցիներու մէջ ծագած խնդիրներու առթիւ: Ասոնցմէ զատ կան դեռ մէկ

քանի դաւանաբանական եւ պատմական գրուածքներ, որոնցմէ մէկ քանին ութերորդ եւ իններորդ դարերուն կը պատկանին:

Սոյն հաւաքածոյին յօրինման ժամանակը յայտնի չէ. սակայն եթէ այդ վերջին գրուածքները զանց ընենք, մնացած գրութիւնները՝ որ մեծ մասը կը կազմեն, վեցերորդ ու եօթներորդ դարերու հայ եւ վրացի եկեղեցիներու միջեւ ծագած խնդիրներու եւ անհասկացողութեանց վրայ կը խօսին եւ ընդհանրապէս դաւանաբանական տեսակէտով են, հետեւաբար թանկագին վաւերաթուղթեր են այդ ժամանակի եկեղեցական պատմութեան համար. որով անհաւանական չէ որ հաւաքածոյի այս մասը արդէն իսկ եօթներորդ դարու շրջանին կազմուած ըլլայ: Սոյն գրուածքները պատմականէ զատ կարեւորութիւն ունին լեզուական տեսակէտով ալ, որովհետեւ մեզի կը ներկայացնեն այդ տարիներու ընթացքին գործածուած հայերէն լեզուն:

ԿՐՕՆԱՇՈՒՆՉ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆ

ՇԱՐԱԿԱՆՆԵՐԸ

Մեր կրօնական բանաստեղծութեան մէջ բացառիկ տեղ կը գրաւեն ժամերգութեան միջոց երգուած շարականները: Նախապէս ընդհանուր եկեղեցւոյ մէջ կ'երգուէին Դաւթի Սաղմոսները՝ ութ մասերու բաժնուած, Ս. Գրքէն քաղուած նոյնաթիւ օրհնութիւններու կամ կցուրդներու հետ. սակայն ուրիշ մէկ քանի երգեր ալ ինչպէս «Սրբասացութիւն», «Փառք ի բարձունս», «Լոյս զուարթ», եկեղեցւոյ մէջ մտած էին: Որքան որ Լաւոդիկէի Ժողովին (360ին) 59 կանոնին համեմատ մարդկային իմաստութեամբ երգեր երգել եկեղեցիներուն մէջ թոյլատրուած չէր, բայց անհաւանական չէ որ ամէն եկեղեցի իր ժողովուրդի ոգիին եւ պէտքերուն համեմատ ընթացած ըլլայ. այսպէս Ս. Եփրեմ Արեւելք եւ Ս. Ամբրոսիոս Արեւմուտք չորրորդ դարուն իսկ կրօնական երգեր կը յօրինեն. մեր եկեղեցւոյ պետերն ալ ապահովապէս հնարած կամ

յարմարցուած պէտք ըլլան երգեր՝ սկսեալ հինգերորդ դարէն: Սակայն գլխաւորապէս Զ. եւ Է. դարերուն մէջ շարականներու յօրինումը ծաղկած պէտք ըլլայ: Կիրակոս պատմիչ (ԺԳ դար) կ'աւանդէ որ Ներսէս Շինող Կաթողիկոսի ժամանակ (647–668) շարականները այնքան բազմացած էին, որ մէկ գաւառի երգիչները ծանօթ չէին ուրիշ գաւառի երգերուն, այս պատճառաւ կարգադրութիւն եղաւ բոլոր եկեղեցիներու մէջ տօնի մ'առթիւ նոյն շարականները գործածել: Սոյն վկայութիւնը շարականներու բազմութեան, առանց վերապահութեան կարելի չէ ընդունիլ. բայց եօթներորդի առաջին կէսին ունինք Հռիփսիմեանց նուիրուած «Անձինք նուիրեալք» շարականը, որ ցոյց կու տայ արուեստի մեծ կատարելութիւն. հետեւաբար այդ դարէն առաջ պէտք է ընդունիլ նախապատրաստական շրջան մը, որ զմեզ մինչեւ հինգերորդ դար ալ կրնայ տանիլ. արդէն իսկ մեր աւանդութիւնն ալ շարականներու իբր առաջին հեղինակներ կը ներկայացնէ Սահակ եւ Մաշթոց:

ՇԱՐԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՀՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ո՞րոնք են մեր ամենահին շարականները. դիւրին չէ այս հարցման որոշ պատասխան մը տալ: Մեր նախնիք միեւնոյն շարականը մերթ մէկ հեղինակի ու մերթ ուրիշի մը կ'ընծայեն: Աւանդութիւնը Սահակի կը վերագրէ Ղազարի յարութեան եւ Աւագ շաբաթի ամբողջական կարգը. իսկ Մաշթոցի՝ Ապաշխարութեան շարականները. սակայն ասոնք այն ոճով որ հասած են մեզի, ունին իրարմէ տարբերութիւն գաղափարի, արուեստի եւ լեզուի մէջ ու կարելի չէ բոլորը միեւնոյն անձին ընծայել. անհաւանական չէ սակայն որ Մաշթոց Ապաշխարութեան շարականներու մասի մը, իսկ Սահակ Աւագ շաբաթի երգերուն մասի մը հեղինակն եղած ըլլան: Քրիստոնէական տօներն ալ իրենց հնութեան կարգով չեն կրնար ցոյց տալ շարականներու յօրինման ժամանակը, վասնզի ամենահին տօնի մը՝ Զատկի յարութեան շարականը ԺԲ. դարէն է: Ընդհանուր ոճով կրնայ ըսուիլ թէ այն շարականներն որ աւելի պարզ

յօրինուածք մ'ունին եւ իրենց իմաստներով դրեթէ յարատութիւն մ'են Սաղմոսներուն, ինչպէս են Ապաշխարութեան կարգ մը շարականները, դուցէ ամենահին ըլլան. նոյնպէս ամենահին ըլլան Աւագ շաբաթի մէկ քանի օրերու եւ մեծ տօներու (Ծննդեան, Վարդավառի, Վերափոխման եւն.) ինչ ինչ շարականները՝ իրենց կազմուածքին ձեւէն եւ արուեստէն դատելով. այս վերջին շարականները աւանդութիւնը կ'ընծայէ ընդհանրապէս Մովսէս Քերթողահօր. ո՞վ է այս Մովսէսը եւ երբ ապրած՝ դժուարին է ճշդել, միայն աւանդութիւնը զինքը նոյնացուցած է Խորենացիին հետ. պէտք է ըսել թէ այս շարականները իրենց գաղափարներով ու նաեւ բացատրութիւններով մեծ նմանութիւն ունին մէկ քանի համանիւթ ճառերու հետ. որով անտրամաբան չէ այդ երկերը մէկ հեղինակի ընծայել. բայց արդէն այս շարականները զմեզ կը տանին Զ-է. դար: Եօթներորդ դարուն յայտնի անուն մըն ալ ունինք՝ Կոմիտաս Կաթողիկոս իր Հռիփսիմեանց շարականով: Ութերորդ եւ յաջորդ դարերուն՝ շարականները իրենց բուն կատարելութեան կը հասնին եւ կ'առնեն այն ձեւը՝ որով մեզի հասած են տօնի մը յատուկ շարականները, այսինքն կը կազմուին ինը մասերէ. Օրհնութիւն, Հարց, Գործք, Մեծացուցէ, Տէր յերկնից, Մանկունք, Համբարձի, *յօրինելով օրուան* Կարգը *կամ* Պատկերը *կամ յոյն բառով* Կանոնը:

ՇԱՐԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ԾԱԳՈՒՄԸ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ՎԱՐԿԸ

Շարականները ընդհանրապէս ներշնչուած են այն սաղմոսներէն, որոնց կը յաջորդեն իբր կցուրդ ու երգ, կամ օրուան տօնին եւ յիշատակին նուիրուած գաղափարներ կը պարունակեն եւ կամ դովեստ ուղղուած սուրբերու, միշտ ալ խառն երկրպագութեան, փառաբանութեան կամ պաշտամունքի խօսքերով: Նախապէս մեր եկեղեցւոյ մէջ ալ ըլլա՛յ երգերը ըլլա՛յ շարականները փոխ կ'առնուէին կամ կը յարմարցուէին նախապէս ասորի՝ յետոյ աւելի յոյն եկեղեցւոյ մէջ գոյութիւն ունեցող երգերէ. այսպէս Ծննդեան ութօրէքի եւ Ցինանց շարականները նմանողութիւն կամ պարզ թարգմանութիւն կը

թուին ըլլալ յոյն երգերու· երբ բանաստեղծը ինքը յօրինէր շարականները, երբ ներշնչման աղբիւր կը գտնէր Ս. Հայրերու կամ սրբազան հեղինակներու կողմէ գրուած համանիւթ ճառերը· հաւանօրէն նոյնիմաստ շարականները ճառերէն յետոյ են։ ԺԲ. դարուն Ներսէս Շնորհալի՝ բանաստեղծ եւ շարականներու արուեստին հմուտ, աւելի անկախ յօրինուածք մը պարգեւեց մեր եկեղեցական երգերուն եւ շատ ճոխացուց մեր շարակնոցը։

Շարականները Ժ. դարէն առաջ մեր կրօնական բանաստեղծութեան գլխաւոր ներկայացուցիչն են։ Որքան որ նիւթի նոյնութիւնը կը բերէր նոյնութիւն գաղափարներու եւ միօրինակութիւն, յետոյ ազդեցութեան տակ ըլլալով Ս. Գրքի՝ բնական է փոխ պիտի առնէին անոր իմաստներն եւ ըսելու ձեւերը· հուսկ կը յօրինուէին երգուելու համար, որով հեղինակը եղանակին կաշկանդումներուն ենթակայ կ՚ըլլար, ասով հանդերձ շարականներէն շատեր օժտուած են գրական գեղեցկութեամբ։ Շատերու մէջ չեն պակսիր բարձր ու վսեմ մտածութիւնները, կրօնական զգացման խորութիւնն եւ ջերմութիւնը, նոյնպէս քերթողական աշխոյժն եւ աւիւնը, ինչպէս Ծննդեան, Աւագ շաբաթի, Յինանց եւն. շարականներուն մէջ։ Հեղինակները գրական նպատակներ չունէին, սակայն մերթ կը յաջողին համառօտ եւ պարզուկ ասացուածքներու մէջ ամփոփել յուզիչ դէպքի մը կենդանի ներկայացումը, ինչպէս Աւագ Ուրբաթի Օրհնութեան մէջ, կամ պատկերոտ հակադրութիւններ կազմել աստուածայինին եւ մարդկայինին, անսահմանին եւ սահմանաւորին միջեւ՝ ինչպէս Ծննդեան եւ Աւագ շաբաթի Օրհնութիւններուն մէջ։ Երբեմն ալ բնութեան պատկերներն եւ գոյները փոխ կ՚առնեն իրենց միտքը փոխաբերաբար յայտնելու, կամ հոգեկան ու երկնային զգացումներու մարդկային չեշտ եւ հրատապ սէր հաղորդելու, ինչպէս Մեծացուցէներու եւ ուրիշ շարականներու մէջ· այսպէս բուն քնարերգակ շունչն ալ չի պակսիր շարականներու մէջ, նիւթին համեմատ զուարթ եւ շնորհալի, կամ խանդոտ եւ վսեմ բանաստեղծութիւն դառնալով։ Սուրբերու վերաբերեալ շարականներու մէջ է որ յաճախ չենք գտներ բանաստեղծական խանդ։

Շարականներէ զատ իբր եկեղեցական բանաստեղծութիւն ունինք նաեւ Տաղեր ու Գանձեր: Վերջիններս արձակ քերթուածներ են, իսկ տաղերը չափածոյ: Այս կտորներուն մէջ ընդհանրապէս կը պակսի ստեղծագործող շունչը, բաց ի Գ. Նարեկացիի ու Ն. Շնորհալիի ընծայուածներէն:

ՏԱՂԱՉԱՓԱԿԱՆ ԿԱԶՄԸ

Շարականները իբր քնարերգակ քերթուածներ եւ յօրինուած ըլլալով երգելու համար, պէտք էին ունենալ չափական կազմ մը: Տաղաչափական սոյն արուեստի մասին բազմաթիւ քննութիւններ կատարուեցան բանասէրներու կողմէ, առանց սակայն որոշ եզրակացութեան յանգելու: Շարականներու տաղաչափութիւնը նոյնը չի թուիր Գողթան երգերու արուեստին հետ, որ գուցէ զուտ ազգային դրոշմ մ'ունէր. մինչ շարականները յօրինուեցան հետեւողութեամբ մանաւանդ յունականներուն, որով չափին մէջ ալ հաւանօրէն ենթարկուեցան այդ ազդեցութեան: Իրապէս կան բազմաթիւ շարականներ , ընդհանրապէս հին ալ են, որոնց չափական արուեստը կը մօտենայ յունական դիւցազներգակ վեցաչափին, բնական է յարմարցուած հայերէնի ոգիին, քանի որ մեր լեզուին բառերը զուրկ են երկար ու կարճ ձայնաւորներէ եւ առանձին շեշտական դրութենէ. հետեւաբար այդ չափին մէջ նկատի առնուած է վանկերու թիւը, այդ թիւը հաստատուն չպահելով՝ այլ փոփոխելով իմաստին եւ եղանակին պահանջներուն համեմատ: Այս չափով կազմուած շարականներու մէջ ընդհանրապէս տողը ունի չորս անդամ երկու հատածով՝ մէջտեղն եւ վերջը. այս չափով յօրինուած է Կոմիտասի Անձինք նուիրեալքը.

Դարձեալ – վերստին / արարչագործ – զօրութիւն
Եւ դարձեալ – Եդեմ / աստուածատունկ – զարդարի.
Քանզի ծա՛ – ռըն, կենաց / տնկեցաւ – ի դրախտին
Բերելով – մեզ պտուղ / զերանելին – Հռիփսիմէ:

Եւ կամ Ծննդեան Օրհնութիւնը.

խորհուրդ մեծ – եւ սքանչելի / որ յայսմ աւուր յայտնեցաւ
Հովիւք երգեն – ընդ հրեշտակս / տան աւետիս – աշխարհի:

Վանկերու թիւին այս փոփոխութիւնը իրարու խառնելով դաշնաւորութիւնն եւ զանազանութիւնը, կը ստեղծէ քաղցրաձայն ելեւէջներ՝ որ չեն յոգնեցներ: Երբեմն այս չափին մէջ կը հանդիպինք զարտուղութիւններու, որոնք կը ցուցնեն թէ հայ արուեստագէտը այդ կանոններուն հանդէպ մերթ ինքզինքը ազատ կը զգար հետեւելու իր զգացման:

Իսկ շարականներու ուրիշ մաս մը բոլորովին տարբեր յօրինուածք մ՚ունին. ասոնց մէջ հեղինակները ընդհանրապէս կը ջանան սեղմ ասացուածքներու մէջ ամբողջական իմաստ մ՚ամփոփել, տրուած կշռոյթին հետեւելով ու շատ անգամ ալ երգի եղանակին կը պատշաճեցնեն խօսքին կազմը, որով կ՚ունենանք առանձին չափ եւ երաժշտութիւն, զոր կը զգանք բայց կարող չենք վերլուծել. այսպէս է օր. Թարգմանչաց շարականը, Վերափոխման Կիրակէի Օրհնութիւնը եւն.: Իսկ բուն թուական չափով յօրինուածներն ինչպէս նաեւ յանգաւորները ԺԱ. դարէն կանուխ չեն ու մեծ մասով Շնորհալիի կը պարտինք:

Նկատմամբ Շարականի բառին ծագման՝ զանազան բացատրութիւններ տրուած են: Կան որ հայերէն շար շարել կը մեկնեն, այսինքն իբր արձակ գրութիւններ ըլլային եւ ոչ բուն չափական. շատեր կը մեկնեն շար ականց, գոհար գրութեանց շարք մը եւ գիրքն ալ շարակնոց անուանուած է. իսկ ուրիշներ արաբերէն շիր բառէն ծագած կը նկատեն: Հաւանօրէն ծագած է շարք բառէն, իբր երգերու շարք եւ շարական նախ գործածուած է իբր ածական ու յետոյ միայն գոյականի փոխուած. իսկ շարականներու հաւաքածոյ գիրքն ալ կոչուեցաւ շարակնոց: Շարական անունը աւելի ընդհանրացաւ ԺԱ.-ԺԲ. դարերուն. անկէ առաջ տօնի մը համար յօրինուած երգերուն Կարգ կամ Կանոն անունը կը տրուէր, ինչպէս արդէն ըսուեցաւ:

Մատենախօսութիւն

Քերթողներու մասին ընդհանուր կերպով տեսնել Գալէմքեարեան Գ.ի Սիւնեաց դպրոցը. Տաճար, 1911, էջ 509 եւն. յօդուածաշարքը, որ քննական բնոյթ չունի: ՊԵՏՐՈՍ ՍԻՒՆԵԱՑ ԵՊ. Գովեստ ի Ս. Աստուածածին, հրատարակուած Տէր-Մկրտիչեան Գ.է, Վաղարշապատ, 1902 հանդերձ ուսումնասիրութեամբ: Ակինեան Հ. Ն. Պետրոս Սիւնեաց եպ. Հ. Ա. 1903, էջ 245. 1904, էջ 18, 77, 105: Տեսնել նաեւ Բզմ. 1904, էջ 65 Հ. Բ. Սարգիսեանի յօդուածը: ՎՐԹԱՆԷՍ ՔԵՐԹՈՂ, Ճառ յաղագս Պատկերամարտից. հրատ. Սահակեանի (Զարբհանալեան) Յաղագս բարեխօսութեան սրբոց գրքին 325–342 էջերուն մէջ. Վեն. 1852: Երկրորդ անգամ տարբերակներով Սիոնի մէջ 1927, էջ 22, 61, Բ. Ն.է: Ակինեան Հ. Ն. Վրթանէս Վ. Քերթող եւ իր երկասիրութիւնները. Հ. Ա. 1910, էջ 8, 37: Դ. Ն. Ն. Վրթանէս Քերթող. Սիոն, 1928, էջ 305. (Վրթանէս Քերթող տեղապահ եւ Վրթանէս Քչկան որդի տարբեր անձեր կ'ընդունի): ԿԻՒՐԻՈՆԻ մասին տեսնել Ակինեան Հ. Ն. Կիւրիոն կաթ. Վրաց. Վիեննա, 1910: ԿՈՄԻՏԱՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ մասին տեսնել Տիրայր Ծ. Վ. Կոմիտաս կաթողիկոս. Տաճար 1913, էջ 299: Կ. Վ. Թուղթ Կոմիտաս Հայոց կաթողիկոսի ի Պարսս. Ար. 1926, էջ 494, 531: Արծրունի Աղան. Հռիփսիմեանց շարականը. Աւետաբեր, 1914, էջ 24, 46. Անձինք նուիրեալքը թարգմանուած է իտալերէնի, Վենետիկ Ս. Ղազար, 1843, եւ գերմաներէնի Ա–ձ տուները: ԳԻՐՔ ԹՂԹՈՑ. տպ. Թիֆլիս, Ռօտինեանց եւ Մ. Շարաձէ, 1901: Տեսնել Ար. 1902, էջ 560, 566, 746: Ակինեան Հ. Ն. Թղթոց Գրքին հեղինակը. Հ. Ա. 1907, 371:

ՇԱՐԱԿԱՆՆԵՐՈՒ հնագոյն տպագրութիւնը կատարուած է Ամստերդամ, 1664: Իսկ եկեղեցւոյ մէջ գործածութենէ դուրս շարականները հրատարակուած են Ամատունի Ս. Վ.է Հին եւ նոր պարականոն կամ անվաւեր շարականներ տիտղոսով. Վաղարշապատ, 1911: Աշխարհաբար թարգմանուած են մէկ քանին Եր. Տէր Անդրէասեանէ եւ տպուած Կ. Պոլիս, Ա. հտ. 1902, Բ. հտ. 1904. Շարական Հայ Ս. Եկեղեցւոյ տիտղոսով. կան նաեւ թարգմանուած թերթերու մէջ: Շարականներու եւ իրենց հեղինակներու մասին ամբողջական տեղեկութեանց համար տեսնել. Աւետիքեան Հ. Գ. Բացատրութիւն շարականաց. Վենետիկ, 1814: Իբր ուսումնասիրութիւն տեսնել Աբեղեան Մ. Ուրուագիծ Հայոց գրականութեան պատմութիւնից. Շարականների մասին, Ար. 1912, էջ 720, 823: Ամատունի Ս. Վ. Շարականներու ուսումնասիրութիւն, Ար. 1894, էջ՝ 174, 218: (Յօդուածագիրը կը համարի որ Ժ–ԺԱ դար ժամերգութեան ատեն երգուած երգերը կը կոչուէին երգ կամ հոգեւոր երգ. ԺԱ.է վերջ ընդհանրացած է շարական բառը եւ նախ իբր երգի դասաւորութեան անուն եւ գլխաւորապէս Օրհնութիւն, Հարց չունեցող տներու Մանկունքներու. ապա շարական անցած է նշանակելու բոլոր

երգերն ու երգերը բովանդակող գիրքը: Մկրտիչեան Հ. *Շարականախօսութիւն. Լոյս* 1905, *Թ.* 41–44. 1906, *Թ.* 2, 10, 17, 22, 1907 *Թ.* 3: *Տաղաչափութեան մասին տեսնել բաց ի Բագրատունիի Մշակականքի յառաջաբանէն,* Թիրեաքեան Տքր. Յ. *Հայկական տաղաչափութիւն. Նիւ-Եորք, անթուական: Հեղինակը շարականներու չափը երկուքի կը բաժնէ,* թուական (*չշփոթել արար թուականին հետ*) *եւ* կշռաւոր: Թուական՝ *անոնք որ քայլ եւ գնացք կը յայտնեն ու մի տեսակ չափով կ'ընթանան:* Կշռաւոր՝ *անոնք որ թիւ եւ որոշ չափ չեն ճանչնար, այլ երաժշտական ուղղութեամբ եւ իմաստի ղեկով կը կառավարուին: Իսկ* Գաբրիէլեան Մ. Ս. *Ակնայ գաւառաբարբառը գրքին, Գողթն եւ Ակնայ երգոց քերթողական արուեստին նոյնութիւնը մասին մէջ* (*Հ. Ա.* 120 155) *շարականներու չափը կը մօտեցնէ Գողթան երգերու տաղաչափութեան եւ կը համարի թէ քերթողական ամէն տող կազմուած ըլլայ երկու անդամէ, ոչ աւելի ոչ պակաս: Տեսնել նաեւ* Տէր-Սահակեան Հ. Կ.*ի յօդուածը Բզմ.* 1909, *էջ* 481: Աբեղեան Մ. *Հայոց լեզուի տաղաչափութիւն. Երեւան,* 1933:

Հատուածներ

Պետրոս Սիւնեցիի ճառին սկզբնաւորութիւնը:
Վրթանէս Քերթողի Յաղագս Պատկերամարտից*ի սկզբնաւորութիւնը:*
Կոմիտաս Կաթողիկոսի Անձինք Նուիրեալք*ի առաջին չորս տուները:*
Աւագ Երկուշաբթիի Օրհնութիւնը:
Ով գերահրաշ *ու* Լեառն վիմածին *Մեծացուցէնները:*

ԳԼՈՒԽ ԺԲ

1· Թէոդորոս Քռթենաւոր· գրական գործը եւ անոր նկարագիրը: 2· Յովհան Մայրագոմեցի: 3· Կնիք Հաւատոյ: 4· Սահակ Գ· Կաթողիկոս: 5· Անանիա Շիրակացի· Գիտական երկասիրութիւնները· Անանուն ժամանակագրութիւն: 6· Սեբէոս պատմիչ· Կեանքը եւ պատմական գործը· Պատմական ըմբռնումը· Անանուն երկու դպրութիւնները· Գրական արժէքը: 7· Փոքր մատենագիրներ:

ԹԷՈԴՈՐՈՍ ՔՌԹԵՆԱՒՈՐ

Եօթներորդ դարու նշանաւոր դէմքերէն է, արուեստագէտի խառնուածքով՝ Թէոդորոս, կոչուած Քռթենաւոր իր խստակեաց եւ ճգնող կեանքին համար, եւ կան որ կը նոյնացնեն Կոմիտաս Կաթողիկոսի եղբօրորդի Թէոդորոսին հետ: Ծննդեան եւ մահուան տարիները անծանօթ, հաւանօրէն մեռած է եօթներորդի վերջերը· եղած է վանահայր Արագածի ստորոտը գտնուող Ս· Աստուածածնի վանքին եւ իր աշակերտներէն կը նկատուին Սահակ Ձորոփորեցի եւ Յովհաննէս Օձնեցի, որոնք յետոյ կաթողիկոսացած են:

ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ ԵՒ ԱՆՈՐ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Գրական գործը կը կազմեն իր անունով հասած ճառերը: Առաջինը տպագրութեան մէջ կը կրէ «Ընդդէմ Մայրագոմեցւոյ» *տիտղոսը՝ կրօնական եւ վարդապետական պարունակութեամբ, ուր հեղինակը կը ձկտի ցուցնել թէ Քրիստոս ճշմարտապէս մարմին առած է եւ իրապէս չարչարուած· եւ թէ երկիւղը մարդկային բնութեան յատուկ է· ապացոյցները կ՚առնէ Ս· Գրքէն եւ Եկեղեցւոյ Հայրերէն· ճառը ուղղուած է հակառակը դաւանող անձերու՝ որոնց հետ կը պայքարի երբեմն յոգնակի եւ երբեմն եզակի դէմքով· Յովհան Մայրագոմեցի այդ մոլորութիւնը դաւանողներու գլխաւորը պիտի*

ըլլայ։ Երկրորդ ճառը Ս. Խաչի ներբողեան մըն է՝ գեղեցիկ իմաստներով եւ զանազան փոխաբերութիւններով. այս ճառը ներշնչման աղբիւր եղած է Խաչի շարականներու մէկ մասին։ Իսկ երրորդը դրուատիքի հիւսուածք մըն է ուղղուած Ս. Կոյսին. Հրատարակողը նկատելով մէջը բառերու երկար բարդութիւններ եւ անախորժ ածանցումներ, կը համարի թէ ուրիշ անձի մը գրութիւն ըլլայ՝ գուցէ Թադէոս անունով մէկու մը՝ որ շփոթուած է Քաթենաւոր Թէոդորոսի հետ։ Մանանդեան վերջերս այս ենթադրութիւնը իբր ստուգութիւն ընդունեցաւ եւ Ս. Կոյսի ու Խաչի նուիրուած երկու ճառերը կարծեց իններորդ դարու մէջ ապրող Թէոդորոսի մը հեղինակութիւն։ Խաչին ճառը Մայրագոմեցիին դէմ գրուած ճառին հեղինակին չընծայելու ոեւէ պատճառ չենք գտներ. երկուքն ալ լեզուական եւ գրական միեւնոյն նկարագիրն ունին, Խաչի ճառին մէջ միայն աւելի բանաստեղծական թռիչք կայ։ Իսկ Ս. Կոյսի ճառին մէջ, որ մէկ քանի շարականներու հետ նմանութիւններ ալ ունի, լեզուական այդ եղանակը ծայրայեղօրէն գործածուած է։

Թ. Քաթենաւոր կը ցուցնէ արուեստագէտի եղական խառնուածք մը, զգայուն եւ թախծոտ, սիրող բոյր եւ ուժեղ գոյներու, եւ որպէսզի իր զգայութիւններն ու տեսութիւնները կարենայ արտայայտել իրենց ահագնութեամբ, կը դիմէ պատկերներու եւ փոխաբերութիւններու՝ բոլորն ալ կազմըւած մութ եւ թանձր գոյներով. եւ գոյներու այդ խտութիւնը կը կարծէ գտնել ուժով մակդիրներու, անօրինակ բարդութիւններու եւ գերադրական մասնիկներով կազմուած բառերու եւ անոնց կուտակումներուն մէջ։ Ասով կ'ունենանք արուեստ մը պատարուն՝ գոյներով եւ ձայներով, բայց ծանր եւ թանձր, աններդաշնակ եւ ճնշող, արդիւնք կարծես ջղագրգիռ նուպայի մը։ Լեզուն շատ յունաբան, խժաձայն, խըրթնաբան եւ անարուեստ է. նախադասութիւնը երկար, թոյլ եւ անհամաչափ, բառերը առանց ընտրութեան շարուած եւ երկար կուտակումներով, ուսկից կը ծագի տաղտկալի եւ ծանր երաժշտութիւն մը։

ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՅՐԱԳՈՄԵՑԻ

Եօթներորդ դարու դաւանաբանական խնդիրներու մէջ անուն հանած է Յովհան անուն անձ մըն ալ՝ մեր պատմիչներէն Մայրավանեցի եւ Մայրագոմեցի յորջորջուած. իր մենաստանը եղած է Բջնի Մայրավանքը եւ ապա փակակալ կարգուած է Ս. Գրիգոր եկեղեցիին: Իր վրայ պատմուածները իրարու կը հակասեն. իր հակառակորդներէն իբր աղանդաւոր ներկայացուած է, պաշտպաններէ ալ ուղղահաւատ եւ ճըգնաւոր: Իր անունով յիշատակուած կտորները՝ Կնիք Հաւատոյ հաւաքածոյին մէջ, մեզի բացորոշ կը ցուցնեն աղանդաւոր Յովհան մը՝ կատարեալ երեւութական եւ մերժող Քրիստոսի արեան քրտնիլը՝ Գեթսեմանի պարտէզին մէջ ինչպէս նաեւ չէր ընդուներ Ս. Գրքի բոլոր մասերը իբր կանոնական: Իրապէս այս տեսակէտով Թ. Քոթենաւըրի առաջին ճառը ուղղակի հերքում մըն է Մայրագոմեցիի մոլորութեան: Նոյնը կրնանք ըսել Օձնեցիի Ընդդէմ երեւութականաց ճառին համար եւս, ուր բարեբախտաբար Մայրագոմեցիի գրութիւններէն ասացուածք մը մէջ կը բերէ, որ կը գտնուի Կնիք Հաւատոյ գրքին մէջ. կրնանք ըսել թէ Ընդդէմ երեւութականացը Օձնեցի ուղղակի Մայրագոմեցիին դէմ գրած ըլլայ: Narratio de rebus Armeniæ *(Յաղագս գործոց Հայոց) յունարէն գրութիւնը՝ ուսկից օգտուած է Փոտ, կ'աւանդէ թէ ինչպէս Մայրագոմեցի իր մոլորութեանց եւ յարուցած շփոթութեանց համար ճակտին աղուեսադրոշմ խարան կ'ընդունի ու կ'աքսորուի Կովկաս: Մայրագոմեցի սակայն արդէն իրեն գաղափարակիցներ շահած էր, որոնց գլուխ կը ներկայանայ Սարգիս անուն մէկը. կան որ սոյն Սարգիսին կ'ուզեն ընծայել Մայրագոմեցիի վերագրուած մոլորական գաղափարները:*

Մեր պատմիչներուն համեմատ Մայրագոմեցի յօրինած է նաեւ գրական գործեր, որոնցմէ կը յիշուին անունով Խրատ վարուց, Նոյեմակ; Հաւատարմատ. *դժբախտաբար մեզի բան մը հասած չէ՝ բաց ի Կնիք Հաւատոյ գրքին մէջ յիշուած հատուածներէն:*

ԿՆԻՔ ՀԱՒԱՏՈՅ

Կնիք Հաւատոյ հաւաքածոյ մըն է կազմուած Եկեղեցւոյ Հայրապետներու եւ Վարդապետներու գրութեանց հատուածներէ, որոնք քրիստոնէական հաւատքի գլխաւոր ճշմարտութիւնները կը ներկայացնեն եւ կը բացատրեն. սոյն գիրքը իբր թէ կազմուած պիտի ըլլայ Կոմիտաս Կաթողիկոսի (619–626) օրով: Գրքին մէջ յիշատակուած բոլոր վկայութիւնները իբր ուղղափառ կարելի չէ ընդունիլ. իրապէս հաւաքածոյին մէջ կը գտնուին նաեւ Տիմոթէոս Կուզի, Դիոսկորոսի, Մայրագոմեցիի գրուածներէն մասեր: Հրատարակիչը՝ Կարապետ Եպիսկոպոս, ենթադրելով հանդերձ որ հաւաքածոն կրնայ Կոմիտաս Կաթողիկոսի ժամանակ սկսած ըլլալ կազմուիլ, սակայն կը ստիպուի ընդունիլ որ այժմեան ձեւով այդ գիրքը աւելի ուշ ամբողջացած է, քանի որ մէջը կան նաեւ Մայրագոմեցիին գրութիւններէն կտորներ, նոյնպէս Ստ. Սիւնեցիի թարգմանած Կիւրեղ Աղեքսանդրացիի գործերէն, եւն.: Կնիք Հաւատոյ ծառայած է դաւանաբանական խնդիրներու միջոց թէ՛ իբր աղբիւր եւ թէ՛ իբր ապացոյց:

ՍԱՀԱԿ Գ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Սահակ Ձորոփորեցի՝ որ նախ եպիսկոպոս էր Ռշտունեաց, յետոյ 677–703 կաթողիկոսական գահը նստաւ եւ Թ. Քռթենաւորի աշակերտ կը ներկայանայ, խոհական եւ իմաստուն հայրապետ մ'եղաւ: 689էն վերջ Յուստինիանոս Բ.է նախարարներու հետ Պոլիս տարուեցաւ եւ ուր մասնակցեցաւ ժողովի մը: Հայաստան դարձին, աւելի ուշ՝ արաբներու կողմէ ալ գերի տարուեցաւ Դամասկոս. ուզելով արաբներու կողմէ ազգին վրայ կատարուած բռնաբարութեանց դարման մ'ընել, անձամբ Մահմէտ Ոստիկանին գնաց Խառան. սակայն ճամբորդութեան միջոց մահը վրան հասնելով՝ գրով իր խնդրանքը ներկայացուց Ոստիկանին, որ վախճանած Կաթողիկոսին ա-

ղաչանքը կատարեց. այս դէպքին վրայ յետոյ մեր պատմիչները առասպել մը հիւսեցին:

Իր անունով հասած է մեզի ճառ մը Յարմաւենեաց օր տիտղոսով, այսինքն Ծաղկազարդին վրայ, ուր նախ աղուոր նկարագրութիւն մը կ'ընէ բնութեան՝ գարնան զարթումէն առուգացած, ու յետոյ Աւետարանի պատմած դէպքին մեկնութիւնը կը կատարէ. համեստ գրութիւն մըն է՝ առանց բարձրութեան ու հելլենաբան լեզուով: Իրեն կ'ընծայուին դարձեալ Խաչի տօնին եւ Նաւակատեաց շարականներէն մասեր, որոնք գեղեցիկ իմաստներով եւ զգացումներով լեցուն շարականներ են:

ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑԻ

Անանիա Շիրակացի կամ Շիրակունի այս ժամանակներուս գիտութեան միակ ներկայացուցիչն է մեր մատենագրութեան մէջ: Ապրած է եօթներորդ դարու առաջին կէսին եւ հօրը անունը Յովհաննէս է. անծանօթ է իր ծննդեան թուականը, բայց մեռած ըլլալու է շուրջ 670ին: Իր անունով հասած ինքնակենսագրութեան մը մէջ, որ առասպելական երանգ ունի իր պատմուածքով, ինքզինքը կը ներկայացնէ գիտութեան ծարաւի անձ մը, որ չգոհանալով Հայաստանի մէջ աւանդուած երրեակ գիտութիւններով, կը շրջագայի ուսուցիչներ փնտռելու համար: Նախ կ'երթայ Կարին, ապա Բիւզանդիոն եւ հոն ալ չգտնելով իր փնտռած վարժապետը՝ կ'անցնի Տրապիզոն՝ Տիւքիկոս անուն գիտնականի մը քով, որ նախապէս Հայաստան բնակեր էր ու ծանօթ էր հայերէնի: Բիւզանդական մատենագրութեան մէջ գոյութիւն չունի Տիւքիկոս անուն աստղաբաշխ մը: Անանիա հոն կը հմտանայ համարողական եւ աստղաբաշխական գիտութեանց՝ ութ տարուան շրջան մը բոլորելով, ու կը դառնայ Հայրենիք՝ վարժապետելու. սակայն համապատասխան շատ գոհունակութիւն չի գտներ. կը վկայէ թէ «Հայքս ոչ սիրեն իմաստ կամ գիտութիւն, այլ ծոյլք են եւ ճանճրացողք»:

ԳԻՏԱԿԱՆ ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Անանիա հռչակուած է հիներէն իբր մեծ գիտնական. իրապէս իր անունով մեզի հասած են զանազան գրուածքներ աւելի գիտական նկարագրով, որոնք սակայն հետեւողական կամ նմանողական կերպարանք մ'ունին՝ քան թէ ինքնատիպ։ Գլխաւոր գործն է Աստեղագիտութիւնը ուր կը խօսի երկնքի եւ անոր կազմութեան, արեւու, լուսինի, ծիր կաթինի, կենդանակերպերու վրայ եւ ապա երկրիս կազմութեան վրայ՝ ընդհանրապէս շատ մօտէն հետեւելով Ս. Բարսեղի, ուսկից մերթ էջեր կը մէջբերէ. բայց կը յիշատակէ ազգային ծանօթութիւններ եւ զրոյցներ ալ, ինչպէս յարդգողինը։ Երկինքը կը բաժնէ եօթը գօտիներու՝ այրեցանող, չարահիւսակ, մեծասխր, խառնարան, եթեր, գեղեցկական, խոնարհ. երբեմն կը հակառակի հին իմաստասէրներու՝ Ս. Գրքին հետեւելու համար։ Գրքին իններորդ գլուխը թարգմանութիւն է Պօղոս Աղեքսանդրացիի Կենդանակերպերու գրութեան։

Յաղագս շրջագայութեան երկնից 12 գլուխներով կը համառօտէ Արիստոտէլի Յաղագս աշխարհի գրուածքը. անձրեւ, ձիւն, որոտում, հողմ եւ ուրիշ երեւոյթներ նիւթը կը կազմեն այս գրուածքին։

Յաղագս ամպոց եւ նշանաց, բնութեան երեւոյթներուն (արեւու, լուսնի, ամպերու, եւն.) գիտական նշանակութիւնը կը բացատրէ՝ հակառակ աստղագէտներէ տրուած սնապաշտ մեկնութիւններու։ Հաւանօրէն թարգմանածոյ է, վասն զի մէջը տեղեկութիւններ կան, որոնց Հայաստան եւ կամ նոյն իսկ Տրապիզոն բնակող մը չէր կրնար ծանօթ ըլլալ. յօրինողը ապահովապէս Ս. Շիրակացին չէ։

Յաղագս հարցման եւ լուծման, այսինքն թուաբանական խնդիրներ են, թուով 24, որոնց մէջ երբեմն ազգային պատմական անձերու կամ աշխարհագրական տեղերու յիշատակութիւններ կ'ըլլուին, որոնք կարեւորութիւն ունին պատմական տեսակէտով։

Յաղագս կշռոց եւ չափուց, հետեւելով Եպիփան Կիպրա-

ցիի՝ Ս. Գրքի մէջ յիշուած կշիռներու եւ չափերու մասին բացատրութիւններ կու տայ:

Իրեն ընծայուած են նաեւ երկու ճառեր. Ի Յայտնութիւն Փրկչին մերոյ եւ Ի Զատիկ Տեառն, երկուքն ալ սակայն ճառ ըլլալէ աւելի տոմարագիտական գրուածներ են. առաջինին մէջ կը պաշտպանէ Յիսուսի Ծննդեան ու Յայտնութեան տօները միասին՝ Յունուար 6ին կատարելու հայոց սովորութիւնը. իսկ երկրորդին մէջ Զատիկը ո՛ր օրը պէտք է տօնել, այդ խնդիրը կ'ուսումնասիրէ:

ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Մեր պատմագիրներէն Ստ. Ասողիկ՝ Ժ. դարէն, Անանիայի կ'ընծայէ ժամանակագրական գրուածք մը: Իրապէս ձեռագիրներու մէջ հասած է մեզի ժամանակագրութիւն մը առանց հեղինակի անուան, որուն հրատարակողէն՝ Հ. Բ. Սարգիսեանէ կոչուած է Անանուն ժամանակագրութիւն. իսկ ուրիշներ կ'անուանեն Գիրք Կայսերաց, վասն զի վերջին եւ ընդարձակ մասը Հռոմայեցի կայսրներու նուիրուած է՝ սկըսելով Յուլիոս Կեսարէ մինչեւ Յուստինիանոս՝ որդի Կոստանդինի, այսինքն մինչեւ 685 թուականը: Այս ժամանակագրութիւնը քաղուածք մըն է կատարուած Մ. Խորենացիէ, (Անդրէասի խմբագրութենէն) Եւսեբիոսէ եւ ուրիշ գրքերէ եւ կը սկսի առաջին մարդուն եւ յաջորդներուն ցեղաբանութիւնն ընելով. յետոյ կ'անցնի եբրայեցի թագաւորներուն, պարսիկներու, յոյներու եւ ապա Հռոմայեցիներու: Հրատարակողը հիմնուած Ասողիկի վկայութեան եւ ժամանակագրութեանս մէջ թագաւորներու յաջորդութիւնը մինչեւ Շիրակացիի կեանքի տարիները հասցնելուն վրայ, կ'ուզէ այս գրքին հեղինակ նկատել Շիրակացին, որ Սամ. Անեցիի համեմատ ապրած է մինչեւ 712 տարին, ինչ որ ճիշտ չ'երեւիր:

Անանիա իր գրութիւններուն մէջ պարզ գիտնական մը կը յայտնուի, բնաւ գրական հոգ չունի. լեզուն սակայն, աւելի Զատկի եւ Ծննդեան ճառերուն մէջ, թէեւ պարզունակ

բայց քիչ չափ վայելուչ լեզու մըն է առանց յունաբան դըպ–րոցի ծայրայեղութիւններուն:

ՍԵԲԷՈՍ ՊԱՏՄԻՉ

ԿԵԱՆՔԸ ԵՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ

Եօթներորդ դարու միակ պատմագիրն է Սեբէոս: Իր անձին վրայ ամենեւին տեղեկութիւն չունինք. գրքին մէջ ինքզինքը ականջալուր կը ներկայացնէ 640–41ին պատահած դէպքերուն: Սոյն ժամանակ՝ այն է 645ին, կը յիշատակուի համանուն եպիսկոպոս մը, որ Ներսէս Շինողէ գումարուած Դուինի ժողովին ներկայ եղած է իբրեւ եպիսկոպոս Բագրատունիներու. շատեր պատմագիրն եւ այս եպիսկոպոսը կը նոյնացնեն: Իր անունով հասած է պատմութիւն մը իբր շարունակութիւն Փարպեցիի գրածին եւ կը հասնի մինչեւ 660 թուականը ու կը վերջացնէ գիրքը յոռետես վերջաբանով մը. հաւանօրէն մահուան թուականն ալ այդ ատենները ըլլալու է: Գիրքը իբր տիտղոս կը կրէ Պատմութիւն ի Հերակլ. յայտնի չէ հեղինակէ՞ն թէ յաջորդ պատմագիրներէ տրուած. սակայն Հերակլի նուիրուած էջերը մէկ մասը միայն կը կազմեն գրքին: Հեղինակը նոյնքան ընդարձակ կը խօսի նաեւ Խոսրով Ապրուէզի եւ մահմետականութեան երեւնալուն վրայ. սակայն Հերակլ դարուն վրայ տիրող դէմքն եղաւ իբր կայսր, որ յաղթեց պարսիկներու զէնքին եւ ազատեց Ս. Խաչը. այս տեսակէտով իր անունը տրուած պիտի ըլլայ սոյն պատմութեան ալ իբր տիտղոս: Գրքին մէջ յիշատակուած դէպքերը ընդհանրապէս օտարներու կը վերաբերին. Խոսրով Ապրուէզ, Սասանեաններու տկարանալը, Մահմետականութեան յայտնուիլը, Մօրիկ, Հերակլ եւ Կոստանդին բիւզանդական կայսրներու պատերազմները. հայեր կը ներկայանան իբր երկրորդական դերակատարներ՝ մերթ յոյներու եւ մերթ պարսիկներու յարող: Սակայն երբեմն հեղինակը աւելի հայերու գործել կուտայ քան օտարներու. մերիններէն իբր գործող անձեր կը

ներկայանան Վարազտիրոց, Սմբատ Բագրատունի, Թէոդոր Ռշտունի, Մուշեղ Մամիկոնեան, եւն.: Եկեղեցական ու կրօնական մասն ալ զանց առնուած չէ, բայց շատ համառօտ ու անկատար կերպով. մինչ երբեմն զանց չի ըներ եկեղեցական երկար նամակներ մէջբերել: Քաղաքական դէպքերը ներկայացուցած ատեն աւելի տարիներու կարգին կը հետեւի, որով կարելի է Տարեգիրք ալ անուանել:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Գիրքը՝ ինչպէս որ հասած է մեզի ձեռագիրներու մէջ, թէեւ որոշ բաժանումներ չունի եւ գլուխներու բաժանումներն ալ ձեռագիրէ ձեռագիր կը տարբերին, սակայն նիւթը յայտնապէս կը ներկայացնէ երեք մեծ մասեր. Նախերգանք *(Պետերբուրգի տպ. մէջ՝ էջ 23–34).* Ա. Դպրութիւն *«Մատեան ժամանակեան Թագաւորական... վէպ յԱպրուէզն Խոսրով»* (էջ 35–103). Բ. Դպրութիւն (էջ 104) *«Բարձումն Սասանեանի եւ մուտ որդւոցն Իսմայէլի յաշխարհս Հայոց»: Իւրաքանչիւր մաս կազմուած է գլուխներէ որոնք ընդամէնը տպագրութեան մէջ 38 են, մինչ ձեռագիրներու մէջ աւելի են: Բաց ասկէ բնագրին մէջ կան ետեւառաջութիւններ ու սխալ ընթերցումներ:*

Այս երեք մասերուն մէջ Սեբէոս ուզած է պատկերացնել ժամանակի հայ պատմութիւնը, կամ լաւ եւս հայ հողին վրայ կատարուած դէպքերը: Սկսելով իրմէ կանուխ ժամանակէ մը՝ այսինքն Վահանի ապստամբութենէն, կ'անցնի պատմելու Դըւինի 571ի ապստամբութիւնը, Որմիզդի մահը եւ Խոսրով Ապրուէզի թագաւորութիւնն եւ հաշտութեան կնքումը Մօրիկ կայսրին հետ, ու բաւական ընդարձակ Վահրամ Մերհեւանդակ պարսիկ իշխանին չահագործութիւնները (Նախերգանք). Ա. դպրութեան մէջ Խ. Ապրուէզ եւ Մօրիկ, Հերակլ, Կոստանդին կայսրներ կամ ուղղակի կամ իրենց զօրավարներու ձեռքով երկար տարիներ (590–640) Արեւելքի իշխանութիւնը իրենց սեփականել կը ճգնին, մինչեւ որ ուժասպառ կը յոգնին ու երեւան կու գայ Բ. դպրութեան սկիզբը, նոր

ույժ մը՝ արագ իշխանութիւնը, որ շուտով կարող կ՚ըլլայ ջընջել Սասանեան հարստութիւնը, գրաւել Պարսկաստանը եւ յունական շատ հողեր, ինչպէս նաեւ Հայաստանը: Այս տիրող դէմքերուն քով հայ նախարարներ ու զօրավարներ մերթ գըլխաւոր դերեր ալ կը կատարեն, ինչպէս Սմբատ Բագրատունի՝ նեցուկ ըլլալով Ապրուէզի, կամ Թ. Ռշտունի յարող արաբներու: Համառօտ ներկայացուած այս պատմական դէպքերուն քով պատմագիրը զանց չի ըներ մէջբերել նաեւ կրօնական հարցեր շօշափող երկար նամակներ, ինչպէս Կոմիտաս կաթողիկոսի առ Մոդեստոս գրածը եւ մանաւանդ Ներսէս Շինողի Կոստանդինի ուղղած երկար գիրը:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԸՄԲՌՆՈՒՄԸ

Սեբէոս ըմբռնեց թէ այլեւս ազգային տիրող կեանք չկայ. հայ անձնաւորութիւններ՝ մեծ քաջագործութիւններով եւ կարողութեամբ հանդերձ, չեն յաջողիր հաստատակաց զօրութիւն մը կազմել. որով փոխանակ ազգայինի՝ օտար պատմութիւն մը շարադրեց՝ մէջն ագուցանելով հայ գործող անձերու արարքները՝ բոլորն ալ անհատական գործեր: Իր գիրքը կըրնանք նկատել պատմութիւն հայ-պարսիկ, հայ-բիւզանդական յարաբերութեանց եւ մահմետականներու Հայաստան մուտքին: Պատմութեան ընթացքին կը յառաջէ տարիներու կարգով եւ տարին ալ կը կապէ թագաւորի մը գահակալութեան հետ: Դէպքերը կը ներկայացնէ հանդարտ եւ անկողմնակալ կերպով, կը գոհանայ սակայն անոնց միայն արտաքին ներկայացումով եւ ընդհանրապէս ներքին պատճառները չի քններ: Դիտում չունի շրջանի մը բոլորական պատմութիւնը գծել, այլ այն արարքներուն՝ որ իրեն ծանօթ են եւ կամ իրեն համար կարեւորութիւն ստացած են. մերթ վիպական հերոսութիւններ եւ կամ զրոյցներ ալ մէջբերելու խիղճ չի ըներ: Ասով հանդերձ սոյն պատմութիւնը՝ որքան մէջը աւանդուած դէպքերը մասնական ըլլան եւ մերթ ալ շատ կարեւոր գործեր անտեսուած , մեզի համար միակ աղբիւր կը հանդիսանայ ժամանակին քաղաքական եւ կրօնական կեանքն ու մտայ-

նութիւնն ըմբռնելու համար եւ կարեւորութիւն ունի օտար ազգերու համար եւս, վասն զի անոնց պատմիչներու աւանդածները կը լուսաւորէ ու կը լրացնէ։

ԱՆԱՆՈՒՆ ԵՐԿՈՒ ԴՊՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Սեբէոսի Հերակլի պատմութեան սկիզբը կան երկու կարճ դպրութիւններ ալ, որոնց առաջինին մէջ կ'աւանդուի Հայկի եւ իր յաջորդներուն պատմութիւնը շատ համառօտ մինչեւ Շամիրամ. ապա կ'անցնի Արշակ Պարթեւ թագաւորին որ Պարսիկներու տիրելով՝ Արշակունեաց հարստութիւնը կը սկզբնաւորէ եւ մեր վրայ կը թագաւորեցնէ իր Վաղարշակ որդին. յետոյ կը տրուի հայ թագաւորներու ցանկը. այս տեղեկութիւնները իբր թէ առնուած են Ագաթանգեղոսէ Մծբինի մէջ գրուած արձանագրութենէ մը։ Երկրորդ դպրութիւնը ժամանագրական ցանկ մըն է մեր թագաւորներուն եւ բիւզանդական կայսրներուն՝ առնուած ազգային աղբիւրներէ։

Սոյն դպրութիւնները, մանաւանդ առաջինը քննութեան առարկայ եղան բանասէրներու կողմէն, որոնք զանազան ենթադրութեանց յանգեցան գլխաւորապէս առաջինին համար. եղան որ ընծայեցին Ղ. Փարպեցիի՝ հիմնուած Սիմ. Ապարանեցիի (ԺԵ. դար) մէկ տեղեկութեան վրայ. ուրիշներ վերագրեցին Ագաթանգեղոսի, ինչպէս գրուածքն ալ կը վկայէ. կամ Փ. Բիւզանդի՝ հիմնուած Բիւզանդի առաջին դպրութեան առաջին գլխուն մէջ ըսուածներուն եւ լեզուական նմանութիւններու վրայ։ Ընդհակառակն Ս. Մալխասեան, Ակինեան Սեբէոսի հարազատ գործ նկատեցին, քանի որ անոր Պատմութեան գրքին սկիզբը դրուած է ձեռագիրներու մէջ։ Զանազան վարկածները ապացուցնող բերուած փաստերը այնքան համոզիչ չեն, հետեւաբար կարելի է ըսել թէ հինգերորդ դարէն մնացած անանուն գրուածք մ'ըլլայ առաջին դպրութիւնը եւ բնագիրը բաւական խանգարուած հասած է մեր ձեռքը, ասկից աւանդուածներուն ըմբռնումն ալ մերթ մութ է։ Խորենացի պէտք է կարդացած ըլլայ այդ առաջին դպրութիւնը։

ԳՐԱԿԱՆ ԱՐԺԷՔԸ

Սեբէոս իր գրքին մէջ աւելի պատմելու զբաղած է եւ գրական մասին ուշ չի դներ. բայց իր պատմելու կերպը՝ պարզ, ամփոփ եւ արագ ընթացքով՝ կարծես դէպքերուն ներկայ կ'ընէ զմեզ եւ անոնց երագութիւնը կը խորհրդանշէ: Թէեւ զգայնոտ անձ մըն է եւ դարուն աղէտներուն խորքը վրան ազդած, բայց իր մէջ ամէն բան զսպուած կը յայտնուի, որովհետեւ աւելի մտքէն կ'առաջնորդուի քան զգացումէն. ասկից սոյն էջերէն կը ծաւալի հանդարտութեան, յստակութեան եւ վայելչութեան հրապոյր մը, որ կը հմայէ առանց գինովցընելու: Նկարագրութիւնները սեղմ են եւ արագ թէ՛ անհատական դէպքերու (ինչպէս Սմբատի, Մուշեղի գործերուն) եւ թէ ամբոխին կատարածներուն. աւելի կը յաջողի այս վերջիններուն մէջ՝ ուր խանդ եւ յուզում ալ կը դնէ: Հինգերորդ դարու գրականութեան ազդեցութեան տակ է. արդէն կը ճանչնայ Ագաթանգեղոսը, Բիւզանդը (Նախարանը եւ գրքին մասերը անոր ոճով կը կազմէ եւ կը կոչէ) ու Եղիշէն ալ. պէտք չէ տեսած ըլլայ Փարպեցին: Նոյնպէս լեզուն մաքուր, կանոնաւոր եւ յստակ է, թէեւ անխնամ ըլլայ եւ առանց հռետորական զարդարանքներու. յունաբան դպրոցի ազդեցութիւնը չի զգացուիր. Նմանապէս ոճը պարզ է, անսեթեւեթ եւ կշռադատ ընթացք մ'ունի ու եթէ երբեմն գունաւորուի մեղմ երանգներով՝ կենդանութիւն ալ կ'առնէ:

ՓՈՔՐ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ

Յովհաննէս Կաթողիկոս՝ *Հաւանօրէն Գաբեղենացին* (557–574), *ունի դաւանաբանական գրութիւն մը Թղթոց գրքին մէջ* (*էջ* 29) *«Ապացոյց յերկուց բնութեանց ասել զՓրկիչն եւ կամ մի բնութիւն» վերադիրով Նեստորականներու դէմ. իրեն են նաեւ էջ* 78 *եւ* 81*ի թուղթերը:*

Միքայէլ *եպիսկոպոս Հայոց եւ Մեծի կողմանցն եւ Բաստիփանեայ նահանգի. գրած է ճառ մը խաչին վրայ մեզի հասած:*

Գրիգոր Եպ. Արծրունեաց վեցերորդ դարու կէսերը այցելած է Երուսաղէմ եւ գրած թուղթ մը Տեառնընդառաջի տօնին առթիւ:

Աբրահամ եպիսկոպոս Մամիկոնեան հաւանօրէն թարգմանած է վեցերորդ դարու Փիլոքսենոս եպիսկոպոսէն գրուած Եփեսոսի ժողովին պատմութիւնը: Իրեն կ'ընծայեն նաեւ մէկ քանի խրատական համառօտ գրուածներ՝ ուղղուած Վաչագան աղուան թագաւորին:

Գրիգոր Քերթող ունի թուղթ մը ուղղուած Կոմիտաս Կաթողիկոսին կրօնական նիւթի շուրջ՝ (Գիրք Թղթոց էջ 153):

Եզնիկ Երէց Կոմիտաս Կաթողիկոսի ժամանակ Հռիփսիմեանց նշխարներու փոխադրութեան ներկայ եղած եւ այս դէպքին համառօտ պատմութիւնը գրած է:

Մաքուսաղա՝ եպիսկոպոս Սիւնիք գաւառին, Եզր Կաթողիկոսի առեն (630–641) եւ անոր հրամանով դաւանաբանական գիր մ'ուղղած է Հերակլ կայսրին՝ Օրբելեանէ մեզի աւանդուած. գովուած է իբր փիլիսոփոս եւ քերթող եւ Կոմիտաս Կաթողիկոս անոր դաստիարակութեան կը յանձնէ իր Թէոդորոս եղբօրորդին:

Դաւիթ Բագրեւանդացի Բագաւան գիւղէն, ապրած եօթներորդի կէսին եւ հեղինակ է վարդապետական ճառի մը՝ դաւանաբանական պարունակութեամբ:

Դաւիթ Տարօնացի, Մամիկոնեան Համազասպ Կուրապաղատի հրամանով (650?) Դամասկոսի մէջ կը թարգմանէ Ս. Բարսեղի Ծննդեան ճառը:

Գրիգոր Վարդապետ ապրած եօթներորդ դարուն, պայքար մղած է Մայրագոմեցիի մոլորութեանց դէմ, սակայն իր գործերէն ոչինչ ունինք:

Եղիշէ Վարդապետ եօթներորդ դարէն. շատեր իրեն կ'ընծայեն Վարդանանց Պատմագիր Եղիշէի անունով հասած ճառերն եւ մեկնութիւնները:

Մովսէս Քերթող, եպիսկոպոս Սիւնիքի եւ վարժապետ Ստ. Սիւնեցիի. այս Մովսէսի կ'ուզեն շատեր ընծայել Խորենացիի անունով հասած գործերէն մաս մը. սակայն կը յիշուին ուրիշ աւելի երէց Մովսէսներ ալ իբր քերթող՝ եւ որոնց մէ-

կուն անունով ունինք դաւանաբանական գրութիւն մըն ալ Թղթոց գրքին մէջ, էջ 22:

Եզրաս Անգեղացի Մովսէս Քերթողի մը աշակերտ եւ հըռչակուած իր ճարտասանութեան դասաւանդութեամբ եւ բազմաթիւ աշակերտներու վարդապետ եղած. գրութիւններ հասած չեն մեզի:

Փիլոն Տրակացի 695–6ին կը կատարէ Սոկրատ Սկոլաստիկոսի (Ե. դար) Եկեղեցական Պատմութեան Թարգմանութիւնը օտարութեան մէջ և Թուղթի պակասութեան պատճառով ծայրաքաղ կը Թարգմանէ, այսինքն բնագրին աւանդած նամակներուն եւ ինքնախօսութիւններուն կամ իմաստը եւ կամ մէկ մասը միայն կը Թարգմանէ: Յոյն բնագրին հետեւած է ստրկօրէն եւ բառ առ բառ հայերէնի դարձուցած. այս պատճառով հայերէն լեզուն անվայելուչ եւ անհարթ է ու կորսընցուցած իրեն յատուկ նկարագիրը: Այս Թարգմանութեան վրայէն յետոյ խմբագրուած է նոյն պատմութեան համառօտութիւն մը՝ սակայն բազմաթիւ յաւելուածներով, որոնց մէջ լեզուն աւելի հայերէնի ոգիին համապատասխան է. այս խմբագրութիւնը Փոքր Սոկրատ կը կոչուի առաջինէն զանազանելու համար:

Աբաս Գրիգոր Ջորոփորեցի Կամսարականներու փեսայ Ներսեհ իշխանի յանձնարարութեամբ կը Թարգմանէ Սոկրատի պատմութենէն տասնեւութ տարի առաջ՝ այն է 678ին, Վարք Սեղբեստրոսի անուանուած գիրքը յունարէնէ, առասպելախառն գրուածք մը որ նիւթ ունի Սեղբեստրոսի Հռոմի հայրապետին կեանքն ու Կոստանդիանոս Թագաւորին քրիստոնեայ դառնալը իրենց յարակից դէպքերով՝ վիպական նկարագրով պատմըւած: — Այս երկու գրքերուն Թարգմանութիւնները ունին կարեւորութիւն մը Խորենացիի պատմութեան աղբիւրներու խնդրին համար, ինչպէս արդէն տեսանք:

Մատենախօսութիւն

ԹԷՈԴՈՐ ՔՌԹԵՆԱՒՈՐԻ ճառք երեք. Վեն. 1833 (Յ. Օձնեցիի ճառերուն հետ): Նոյնը ճառաքաղ Թերթին մէջ 1858, 1–16: Իր մասին տեսնել Զաւէն Վ. Յովհան Օձնեցի. Լոյս, 1905, 602, ուր կը համարի Թէ Քըռ–

թենաւոր է այն Թէոդորոսը, որու կ'ուղղէ Մովսէս Քերթող իր Պիտոյից գիրքը: Մինչ Տէր-Մկրտչեան Կ. Ար. 1895, 398, Քոթենաւորին Ընդդէմ Մայրագոմեցւոյն ճառը կ'ուզէ վերագրել Թ. դարուն ապրող Թէոդորոսի մը: ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՅՐԱԳՈՄԵՑԻի մասին կարելի է տեսնել Շողակաթ, 1913, 95 եւն. Կարապետ Եպ.ի գրածը: ԿՆԻՔ ՀԱՒԱՏՈՅ Ընդհանուր Ս. Եկեղեցւոյ. Էջմիածին, 1914. (Հրատ. Կարապետ Եպ.ի ներածութեամբ): Տէր-Մինասեան Ե. Կնիք հաւատոյ եւ Հայ Եկեղեցու դաւանական գիրքը Զ. եւ Է. դարերում. Բանբեր Հ. Գ. Ի. 1921–22, էջ 262–279: Դուրեան Ե. Կնիք հաւատոյ իր Ուսումն. եւ Քննադ. հատորին մէջ. էջ 375: ՍԱՀԱԿ Գ. ՁՈՐՈՓՈՐԵՑԻ. Ճառ յարմաւեննացն օր. Վեն. 1833: Տիրայր Ծ. Վ. Սահակ Ձորոփորեցի. Տաճար, 1914, 58:

ԱՆԱՆԻԱՅԻ ՇԻՐԱԿՈՒՆՒՈՅ Մնացորդք բանից. Ս. Պետերբուրգ. 1877 (Հրատ. Ք. Պատկանեանի). ունի «Յաղագս որպիսութեան կենաց»ը, Յայտնութեան եւ Զատկի ճառերը, Յաղագս կշռոց եւ չափուցը, Յաղագս ընթացից արեգական, Յաղագս երկնի եւ երկրի իր զանազան մասերով, Յաղագս կենդանատեսակ բոլորատեսութեան, որ է Պօղի կենդանակերպերը: Յաղագս կշռոց եւ չափուց հրատ. է նախապէս Հ. Յ. Աւգերեանէ «Բացատրութիւն չափուց եւ կշռոց» հատորին մէջ. Վեն. 1821: Յաղագս շրջագայութեան երկնից հրատ. է Արարատի մէջ, 1896, 292, 336: Նոյն էջ 96 հրատ. է Յաղագս ամպոց եւ նշանաց որ Շիրակացիինը չէ. տես Բզմ. 1896, 214: Հարցմունք Թուաբանականք մասովին հրատ. Բզմ.ի մէջ 1854, 1855, 1883. ամբողջովին Սիոնի մէջ 1886, էջ 78, 94, եւն. իսկ Արարատի մէջ 1896, 149, 193, ծանօթութիւններով եւ տարբերակներով: Տեսնել նաեւ Հ. Ա. 1908, 20, Շիրակացիի անտիպ էջերէն: Իբր ուսումնասիրութիւն, կարելի է տեսնել Աղաւնունի Մ. Ա. Շիրակացի. Սիոն, 1933, 379. Դուրեան Ե. Ե. Ուսումն. եւ Քննադ. հատորին մէջ, էջ 519: Պետիկեան Ա. Ա. Գիտական միտքը հայ մատենագր. մէջ. Կոչնակ, գիտական բացառիկ թիւ 1940, 508: Կոնիբիր անգլ.ի թարգմանած է ճառ ի Յայտնութիւն, ճառ ի Զատիկ Տեառն եւ Ինքնակենսագրութիւնը: Աբրահամեան Ա.է հրատ.է Ա. Շիրակացի. Տիեզերագիտութիւն եւ տոմար. Երեւան. Հայրապետեան, 1940: — Խորենացուն վերագրուող «Աշխարհացոյց»ի հեղինակի հարցի շուրջ. Երեւան. Արմֆանի հրատ. 1940: Սոյն երկու հատորները մեզի հասան շատ ուշ: Աբրահամեան գտած է Երեւանի Ձեռագրատան մէջ (նախկին Էջմիածնի) աւելի հին, հարազատ եւ կատարեալ բնագիրներ Շիրակացիի գործերուն եւ անոնցմով կ'ուղղէ Պատկանեանի հրատարակածը: Սոյն հատորը ունի Ինքնակենսագրութիւնը «Առ խոստացեալսն» սկզբնաւորութեամբ՝ էջ մը յաւելուածով, որ կը պակսի հին հրատ. մէջ. յետոյ կու գայ Յաղագս արեգական տիեզերաբանական գրուածքը ամբողջապէս, հուսկ տոմարագիտական կտորներ: Սկիզբը դրուած է Առաջաբան մը ուր կու տայ տեղեկութիւններ Շիրակացիի կեանքին, գործերուն եւ Երեւանի Մատենադարանի ձեռագիր-

ներու մասին։ Իսկ միւս հատուած կը քննէ Խորենացիի ընծայուած Աշխարհագրութեան հեղինակի հարցը։ Երեւանի ձեռագիրներուն, մանաւանդ հնագոյններուն մէջ (հնագոյնը ԺԲ. դարէն է), ընդհանրապէս կը պակսի Խորենացիի անունը. բացառութիւն կը կազմէ ԺԵ. դարու ձեռագիր մը, ուր ալ սակայն կը թուի թէ Խորենացիի անունը աւելցած է ԺԸ. դարուն։ Աշխարհագրութիւնը այս հնագոյն ձեռագիրներուն մէջ չունի այն կէտերը՝ որոնց վրայ հիմնուած Սէն Մարդէն, Մարկուարտ եւ ուրիշներ կը համարէին Ը–Թ. դարերու գրութիւն. այդ կէտերը յաջորդ դարերու յաւելումներ են։ Աշխարհագրութեան բուն վերնագիրը պէտք է ըլլայ «Երկրաչափ» եւ չունի կէտեր, որ հակասեն Շիրակացիի ընծայուած միւս գործերուն։ Աշխարհագրութեան հեղինակը Ա. Շիրակացին է, որու գործերուն կից զետեղուած է ձեռագիրներու մէջ. սակայն ո՛վ ալ ըլլայ հեղինակը՝ Է. դարու գրութիւն է։ Աբրահամեան որոշակի Ա. Շիրակացիի կ'ընծայէ նաեւ ԱՆԱՆՈՒՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ խմբ. յէ. դարու. Վեն. 1904. ուր Մ. Խորենացին կ'ընդունի իբր եօթներորդը կանխող հեղինակ մը. տեսնել նաեւ Հ. Ա. 1913, 186։

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՍԵԲԷՈՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ Ի ՀԵՐԱԿԼ. Ա. տիպ. Կ. Պոլիս, 1851։ Բ. լաւագոյն տիպ Ք. Պատկանեանէ, Ս. Պետերբուրգ, 1879։ Գ. բաղդատութեամբ ձեռագրաց, հանդերձ առաջաբանիւ եւ ծանօթութեամբք, ի ձեռն Ստ. Մալխասեանց. Երեւան, 1939։ Իբր ուսումնասիրութիւն տեսնել Ակինեան Հ. Ն. Մատենագրական հետազօտութիւններ. հտ. Բ. Սեբէոս եւն. Վիեննա, 1924, ուր էջ 59 կայ մատենախօսութիւն մը, ցանկը թարգմանութեանց էջ 57. իսկ Անանուն երկու դըպրութեանց համար տեսնել էջ 99։

ՓԻԼՈՆ ՏՐԱԿԱՑԻէ կատարուած Սոկրատ Սկոլաստիկոսի Եկեղեցական պատմութիւն. Վաղարշապատ, 1897, երկու հատոր, հանդերձ ընդարձակ յառաջաբանով Տէր–Մովսէսեան Մ. Վ.է։ Գրքին վերջը դրուած է Պատմութիւն վարուց սրբոյն Սեղբեստրոսի եպիսկոպոսին Հռովմայ։ Իսկ Փոքր Սոկրատը՝ Սոկրատայ պատմ. եկեղեցական եւ վարք սրբոյն Սեղբեստրոսի տպուած է Վաղարշապատ 1897ին նոյն հրատարակողէն։ Ադոնց Ն. Փոքր Սոկրատի հեղինակը. Սիոն, 1936, 300։

Հատուածներ

Թ. Քռթենաւոր. Ի Ս. Խաչն, էջ 163։

Սահակ Ձորափորեցի. Սկզբնաւորութիւն ճառին յԱրմաւեննեաց օր, 185։

Ան. Շիրակացի, Յաղագս որպիսութեան կենաց (սկզբնաւորութիւնը)։
Սեբէոս (հրատ. Պատկանեանի). Սմբատ ի Կլոնիկն, էջ 54–55։
— Նենգութիւն Խոսրովայ առ ի սպանանել զՄուշեղ, էջ 41։

ԳԼՈՒԽ ԺԳ

1. Քաղաքական հոսանքները Ը–ԺԱ դարերուն մէջ արաբ իշխանութեան երեւումով. Արաբ ազդեցութեան չգոյութիւնը մեր գրականութեան մէջ. Բագրատունիներու իշխանութիւնը եւ հայ գրական կեանքը: 2. Յովհաննէս Իմաստասէր Օձնեցի. կեանքը, գրական գործը եւ նկարագիրը: 3. Խոսրովիկ վարդապետ. կեանքը եւ գրական գործը: 4. Ստեփանոս Սիւնեցի. կեանքը եւ գրական գործը: 5. Գրիգորիս Եպիսկոպոս Արշարունիքի: 6. Արտավազդ վանահայր եւ Վահան Գողթնացիի վկայաբանութիւնը:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀՈՍԱՆՔՆԵՐԸ Ը–ԺԱ. ԴԱՐԵՐՈՒՆ

Նախորդ երկու դարերուն գլխաւոր հարցը որ զբաղցուց հայ միտքը՝ աւելի կրօնական եղաւ, այսինքն քաղկեդոնական եւ հակաքաղկեդոնական խնդիրը: Հայ Եկեղեցին Մովսէս Եղիվարդեցիի (574–604) օրով հակառակ արտայայտուելով Քաղկեդոնի Ժողովի որոշումներուն՝ բաժնուեցաւ յոյն եկեղեցիէն: Քիչ վերջ, այն է 608ին իրմէ անջատուելով նաեւ, աղուաններու եւ Սիւնիքի գաւառին հետ, Վրաստանի եկեղեցին ալ, հայ ազգը մնաց միայնակ պարսիկներէ եկած քաղաքական սպառնալիքներու առջեւ: Եօթներորդ դարու կէսին հայ կեանքին մէջ նոր փոփոխութիւն մը մտաւ քաղաքականապէս, որ ազդեց ժողովուրդի մտքին եւ կեանքին վրան ալ, այս է արաբներու երեւումը: Արաբները բռնեցին պարսիկներու դիրքը Հայաստանի հանդէպ. բայց որովհետեւ նոր պետութիւն մըն էր, աւելի առուգութիւն եւ կորով ունեցաւ եւ սոյն պատճառով արաբ արշաւանքներն ալ 640է սկսած աւելի չարաղէտ եւ վնասակար եղան՝ քան պարսիկներունը: Յոյները՝ յետ ջանքեր ընելու դիմադրութեան՝ հարկադրուեցան տեղիք տալ եւ Հայաստան մնաց կատարելապէս արաբներու իշխանութեան

ներքեւ, որոնց հետ Հայերը Թէոդոր Ռշտունիի ձեռքով կրցան հասկացողութեան մը գալ։ Երկու հարիւր տարի Հայաստան մնաց անոնց հպատակութեան լուծին տակ։

Թէեւ արաբները քաղաքականապէս ազատ թողուցին Հայերը, սակայն հարկերով ճնշեցին, մեծամեծները անհետ ըրին՝ ըմբոստութեան առջեւ առնելու համար, եւ ժողովուրդը մատնեցին կատարեալ թշուառութեան։ Իններորդ դարու կէսին՝ երբ տկարացաւ արաբ պետութիւնը եւ հպատակ ազգեր օգտուեցան ասկէ, Հայերն ալ ջանացին անկախ պետութիւն մը կազմել. Աշոտ Բագրատունի՝ դրաւած ըլլալով ժամանակի Ջաֆէր ամիրայի սիրտը, 859ին «իշխանաց իշխան» տիտղոսը ստացաւ եւ ապա 885ին ալ հիմը դրաւ Բագրատունի Թագաւորութեան։

ԱՐԱԲ ԱԶԴԵՑՈՒԹԵԱՆ ԶԳՈՅՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻՆ ՄԷՋ

Արաբները տէրն ըլլալով հանդերձ Հայաստանի, այնքան չկրցան ազդել հայ մշակոյթին վրայ, որքան օր. պարսիկները ըրին. ասոր պատճառներ կային. նախ իրենք դեռ ճոխ գրականութիւն չունէին. յետոյ իրենց լեզուն սեմական էր ոչ թէ արիական. դարձեալ իրենք աւելի ուշ կը դնէին հարըստանալու քան ազդեցութիւններ տարածելու. հուսկ կար կրօնական հարցն ալ Հայերու եւ արաբներու մէջ։ Չենք կարող ըսել թէ եօթներորդ եւ յաջորդ դարերու ընթացքին մեր մատենագիրներու մէջ երեւցող գրելու եղանակը, այսինքն գըրութեան մէջ դնել իմաստներու յորդութիւն, բացատրութեան խրթնութիւն, բառերու կուտակում, եւ հուսկ սեթեւեթեալ ու նոյնաբանութեան ձեւ, այս ոճը արդիւնք ըլլայ արաբական ազդեցութեան. գրելու նոր ձեւ մըն էր առաջ եկած գրական գեղեցիկի մասին կազմուած մտայնութենէ մը եւ գուցէ նաեւ ժամանակի հոգեկան խռովակոծ վիճակէն։

Արաբական շրջանին մեր երկիրը ասպատակներէ աւրուած ու միշտ արշաւի սպառնալիքներու ներքեւ, չընծայեց հայ մըտքին անդորր երկար ժամանակամիջոց մը՝ հանդարտութեամբ

նկատելու կեանքի իրերը եւ մշակելու իր իմացական բնածին կարողութիւնները. շատ անգամ պարապները մղեցին մըտքերը գրելու։ Ասով հանդերձ նոր նոր վանքեր կառուցուեցան հիներուն քով եւ որոնցմէ մէկ քանիները ուսումնական կեանքի վառարաններ եղան։ Այսպէս կը յիշուին Մաքենեաց եւ Հոռոմոսի վանքերը ութերորդ դարուն. Աղթամարի, Սեւանի, Տաթեւի վանքերը իններորդին մէջ։ Աւելի ուշ տասներորդին մէջ կ'ունենանք Կամրջաձորի, Հառիճայի, Նարեկի, Խլաձորի եւ Կարմիր վանքերը. իսկ յաջորդ դարուն մէջ կը գըտնենք Սանահինի, Հաղբատի եւ Արգինայի վանքերը։ Սոյն ատեն արդէն իսկ քաղաքական կեանքն ալ նոր փուլի մէջ մտած էր Բագրատունի թագաւորներու տիրապետելով։

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆԵՐՈՒ ԻՇԽԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

Երբ Բագրատունիներու գերիշխանութիւնը կը հիմնարկուի, կը ստեղծուի բաւական ծաղկած միջավայր մը եւ զարգացած ընկերութիւն մը. նոր թագաւորութիւնը կ'ունենայ իր հաստատուն մայրաքաղաքն ալ՝ Անին, որ կը զարդարուի գեղեցիկ շէնքերով, եւ այսպէս ծայր կու տայ բարեկեցիկ կեանք մը հայ միջավայրին մէջ, որ դժբախտաբար երկար չի տեւեր. սոյն պատճառով գրականութիւնը չի ունենար այն ծաղկածութիւնը՝ որ ունեցած էր Արշակունի թագաւորութեան միջոց։ Պատմութիւնը ամենաշատ ընդհանրացած եւ մշակուած գրական տեսակը կ'ըլլայ սոյն դարաշրջանին։ Դաւանաբանական խնդիրները տակաւին կը շարունակեն յուզել հոգիները ու այս առթիւ կը գրուին նամակներ ու ճառեր եւ մեկնողական գործեր, մեծ մասով բոլորն ալ միջակ գրութիւններ. միակ մեծ դէմքը որ բացառութիւն կը կազմէ, է Գրիգոր Նարեկացի, որ անկեալ դարու մը մէջ կը յայտնուի՝ ամէն դարերու պատկանելու համար։

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԻՄԱՍՏԱՍԷՐ ՕՁՆԵՑԻ

ԿԵԱՆՔԸ

Յ. Օձնեցի Հայ Եկեղեցւոյ զարգացած եւ մեծ հայրապետներէն է: Ծնած է Տաշիրք գաւառին Օձուն գիւղը 650ի ատենները: Նախնական դաստիարակութիւնը ստանալէն վերջ դիմած է վարդապետներու հմտանալու համար, որոնցմէ ինքը կը յիշէ Թէոդորոս անուն մէկը՝ հաւանօրէն Քռթենաւոր կոչուածը, որու համար կ'ըսէ թէ էր «վարժապետ վեհագոյն, հայր միանգամայն եւ հրահանգող հոգեկան վարժութեանց»: Կը հմտանայ մանաւանդ Ս. Գրքի մեկնութեան, իմաստասիրութեան եւ հռետորութեան: Կաթողիկոսութեան գահը կը բարձրանայ 718ին եւ փութով ժողով մը կը գումարէ Դուինի քաղաքին մէջ՝ եկեղեցական բարեկարգութեան համար. իսկ 726ին կը գումարուի Մանազկերտի ժողովը հայ եւ ասորի եկեղեցիներու մէջ նոյն ատեն ծագած խնդիրներու քննութեան համար : Տասնըմէկ տարի հայրապետութիւն կ'ընէ ու կը մեռնի 729ին: Աւանդութեան համեմատ տեսքով փառապանծ էր ու չքեղ կերպով զգեստաւորուած, բայց վարքով ճգնաւոր էր եւ մարմնին վրայ քուրձ կը հագնէր:

ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ ԵՒ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Իմաստասէրին գործերը կրօնական են եւ որոնց մէջ գըլխաւորապէս կը զբաղի ժամանակին յուզուած դաւանաբանական խնդիրներով:

Առաջին ճառն է Յառաջին կենցաղն իւր եւ ի գալն յաթոռն հայրապետութեան, *գուցէ խօսուած Դուին՝ 718ի ժողովին մէջ որով* Ատենաբանութիւն *ալ յորջորջուած, եւ կամ իբր* Հովուական թուղթ *գրուած: Այս գրութեան մէջ իր անձին վրայ ակնարկ մը նետելէն վերջ, կը ներկայացնէ Հայ եկեղեցւոյ մէջ սպրդած զանազան անկարգութիւնները ու կանոն–*

ներ կը սահմանէ՝ եկեղեցին իր նախկին բարեզարդութեան առաջնորդելու համար:

Երկրորդ ճառը Երեւութականներու *դէմ է, հեղինակին լաւագոյն գործը, լի աստուածաբանական գիտութեամբ եւ իմաստասիրական խոր ծանօթութիւններով. օժտուած է նաեւ կորովի եւ հզօր ճարտարախօսութեամբ եւ ընդդիմաբանող ու պայքարող նկարագրով: Իմաստասէր այս ճառին մէջ ցոյց կու տայ հայրապետական հեղինակութեան զօրութիւնը եւ անհաշտ ատելութիւն մը այդ աղանդաւորներուն դէմ, որոնք չէին ուզեր հաւատք ընծայել Քրիստոսի մարդեղութեան եւ չարչարանքներուն ճշմարիտ եւ իրական ըլլալուն. սակայն միաժամանակ իր ըսածները կը հիմնէ եկեղեցւոյ հայրերու, (Լուսաւորչի, Աթանասի, Բարսեղի, Նազիանզացիի) վկայութիւններու վրայ եւ իր անձն եւ հայ եկեղեցին միաբան ցոյց կու տայ ընդհանուր Եկեղեցիին հետ՝ Քրիստոսի մէջ երկու բնութիւններ ընդունած եւ պաշտպանած ատեն: Ասկից զատ Օձնեցի իր դիմացն ունի հակառակորդ մը եւ կարծես անոր մէկ գրութիւնն ալ, որով երբեմն ճառը վիճաբանական ձեւ մը կ'առնէ բուռն բացատրութիւններով. այս հակառակորդը կրնայ Յ. Մայրագոմեցին ըլլալ, որու մէկ գրութենէն առնելով խօսք մը կը յիշատակէ, ինչպէս ըսուեցաւ արդէն: Կան սակայն ուրիշներ որ այդ հակառակորդը Խոսրովիկ Թարգմանիչը կը համարին:*

Երրորդ ճառն է Պաւղիկեաններու *դէմ գրածը, աւելի համառօտ եւ առաջինին վեհութիւնն ու կատարելութիւնը չունի, բայց կարեւոր է այդ աղանդաւորներուն մոլորութիւնը ճանչնալու համար: Պաւղիկեանները արդի բողոքականներու վարդապետութիւնն եւ մտայնութիւնն ունէին, կատարեալ երեւութականներ էին ու չէին ընդունիր խաչը, պատկերները, եկեղեցական պաշտամունք, քահանայութիւն. այն ատենները իրենց իբր պետ կը յիշուի Սարգիս անուն մէկը. հակառակ իրենց դէմ գործածուած զսպումներու՝ իրենք շատ կը տարածուին եւ կը յանդգնին մինչեւ գլխապաշտութեան ու կռապաշտութեան: Օձնեցի աւելի կը զբաղի անոնց հետ ոգորելու*

եւ զանոնք բանադրելու՝ քան անոնց աղանդն աւելի որոշ մեզի ծանօթացնելու, թէեւ անոնց բարքերէն եւ սովորութիւններէն մէկ քանի բաներ կը յիշատակէ:

Յաղագս կարգաց եկեղեցւոյ համառօտ ցուցադրումն է մեր ժամակարգութեան՝ ինչպէս որ նոյն ժամանակ կը կատարուէր, ներկայացնելով ցանկը ժամակարգութիւնը կազմող սաղմոսներուն, քարոզներուն, աղօթքներուն, գիշերային, առաւօտեան, ճաշու ու երեկոյեան ժամերուն, եւ ամփոփ բացատրութիւններ կու տայ անոնց մասին: Օձնեցի գաղափարն ունեցած է նաեւ ժողովական կանոններու հաւաքածոյ մը կազմել եւ ձեռնարկեց եկեղեցական Օրինագրքի մը պատրաստութեան, որ դժբախտաբար յետոյ չշարունակուեցաւ. առաջին պաշտօնական օրինագիրքը կրնանք նկատել մեր եկեղեցական մատենագրութեան մէջ, բնական է ուրուագիծի ծրագրով: Իրեն կ'ընծայուի նաեւ աւանդութեամբ մէկ քանի շարականներու յօրինումն ալ, ինչպէս նաեւ Սակս ժողովոց որ եղեն ի Հայս գրութիւնը, որ հարազատ չէ:

Օձնեցի իրապէս մեծ միտք մըն է. լայնախոհ, թափանցող, ըմբռնող իմաստասիրական բոլոր մակացութեանց. հմուտ անձ մըն է աստուածաբանական բոլոր խնդիրներուն, զոր կը բացատրէ թէ՛ Ս. Գրքի եւ Ս. Հայրերու հեղինակութեամբ եւ թէ փիլիսոփայական պատճառաբանութեամբ. ունի նաեւ հմտութիւն հայ պատմութեան, դիցաբանութեան եւ ժողովրդական սովորոյթներու, զորս երբեմն կ'ագուցանէ իր գրութեանց մէջ: Իբր բեմախօս շատ հռետորական է եւ ճոռոմաբան, բայց գիտէ մերթ դնել զգացում. ունի նաեւ իր անձին մեծութեան եւ իր պաշտպանած տեսութեանց ճշմարիտ ըլլալուն գիտակցութիւնը, որով խօսքը համոզիչ եւ կորովի կը դառնայ: Ոճը ազդու, պերճ եւ յորդաբան՝ բայց քիչ մը թանձր եւ դանդաղ է. լեզուն որոշ կը զգացնէ հելլենաբան դպրոցի ազդեցութիւնը: Իր արձակը աւելի կարեւորութիւն ունի գաղափարներու վեհութեան եւ առատութեան համար:

ԽՈՍՐՈՎԻԿ

ԿԵԱՆՔԸ

Խոսրովիկ կամ Խոսրով վարդապետ ծանօթ անձնաւորութիւն մ'եղաւ 1890 է վերջ, երբ իր գրութիւնները ձեռագիրներու մէջ գտնուեցան եւ քննութեան ենթարկուեցան: Ութերորդ դարու եկեղեցական անձ մըն է եւ ուսումը առած Հայաստանի մէջ. ասորերէնի գիտութիւնը չունի, յունարէնի ալ տեղեակ ըլլալուն հետքեր չկան իր գրութեանց մէջ: Մասնակցած է Մանազկերտի 726ի ժողովին եւ ստորագրողներէն 23րդն է՝ անմիջապէս եպիսկոպոսներէն վերջ. իր վրայ ուրիշ տեղեկութիւն չունինք, միայն ստոյգ գիտենք թէ դարուն դաւանաբանական վէճերուն գործօն մասնակցութիւն ունեցած է:

ԳՈՐԾԸ

Իրմէ հասած են հինգ թուղթեր բոլորն ալ դաւանաբանական նկարագիրով: Առաջինին մէջ՝ որ ամէնէն երկարն է, կը խօսի Քրիստոսի մարդեղութեան վրայ՝ պաշտպանելով թէ Քրիստոսի մէջ կան մէկ բնութիւն, կամք ու ներգործութիւն, եւ կը հերքէ Սեւերեաններու եւ Յուլիաններու մոլորութիւնները: Իսկ յաջորդ երեք թուղթերուն մէջ նոյն նիւթին վրայ կ'անդրադառնայ. առաջինը սակայն աւելի ընդդիմախօսական բնոյթ մ'ունի, կը խօսի մէկու մը դէմ՝ որ հովուոր պետն է ազգի մը եւ կ'ուզէր միութիւն կազմել արեւմտեան եկեղեցիին հետ. այս հովուոր պետը շատեր համարեցան Յ. Օձնեցին, իսկ ուրիշներ Ասորիներու Կաթողիկոսը: Օձնեցիի Ընդդէմ Երեւութականաց ճառը պէտք է մեծ դեր կատարած ըլլայ այն ժամանակները եւ Խոսրովիկի գրութիւնները կէս մը այդ ճառին մեկնութիւն եւ կէս մը ընդդիմաբանութիւն են: Որքան որ կը պայքարի քաջութեամբ, բայց մեծ գիտութիւն եւ տաղանդ ցոյց չի տար: Հինգերորդ թուղթը նամակ

մըն է ուղղուած Գերադեկորոյ Սարգիս Եպիսկոպոսին՝ նոյնպէս մարդեղութեան խորհուրդին շուրջ:

Դարձեալ ունի Բան վարդապետութեան յաղագս քառասնորդաց, *որ թէ՛ ճառական եւ թէ վիճաբանական հանգամանք ունի և ուր Խոսրովիկ ինքզինքը կողմնակից կը ցուցնէ անոնց՝ որ կը պահանջէին Աղուհացի շրջանին պահել նաեւ շաբաթ ու կիրակի օրերը, մինչ Յ. Օձնեցի հակառակ տեսութեան եւ սովորութեան պաշտպան կը հանդիսանար իր գրութեանց մէջ:*

*Իր անունով կան նաեւ «*Հարցմունք հայրապետին Անտիոքայ յաղագս զԾնունդն առնելոյ*», այսինքն Ծնունդը տօնելու յունուար 6ին եւ ոչ դեկտեմբեր 25ին. Խոսրով ծիսական խնդիրներու շուրջ պէտք է վէճեր ունեցած ըլլայ ոչ միայն ասորիներու՝ այլ նաեւ յոյներու եւ իր ազգակիցներուն հետ:*

Խոսրովիկի գրութիւնները կարեւորութիւն ունին դաւանաբանական տեսակէտով, նոյն դարուն ոչ միայն օտար, այլ նաեւ հայ եկեղեցականներու մէջ յուզուող խնդիրները շօշափելով. իրապէս սոյն ժամանակ հայ եպիսկոպոսներ մերթ ցոյց կու տան կեդրոնի իշխանութենէն անկախ գործելու ձըգտում մը, ինչպէս ըրած էր նախորդ դարերուն Սիւնիքի թեմը անջատուելով կաթողիկոսարանէն: Իսկ գրականօրէն արժէք մը չեն ներկայացներ. լեզուն «Հարցմունք»ի մէջ շատ տկար է. թուղթերուն մէջ մերթ պարզ եւ յստակ, մերթ ալ սակայն հելլենաբան դպրոցի ազդեցութեամբ բեռնաւոր. իսկ Քառասնորդական ճառին մէջ լեզուն աւելի մաքրութիւն եւ վայելչութիւն ունի:

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՍԻՒՆԵՑԻ

ԿԵԱՆՔԸ

Ութերորդ դարու ամէնէն շատ գովուած անձերէն է Ստ. Սիւնեցի, Որբելեանէ կոչուած «Սիւն երկնի, խարիսխ հաւատոյ»: Որդի է Դուինի եկեղեցւոյ աւագերէցի մը. իր նախնական դաստիարակութիւնը ստացած է կաթողիկոսարանին մէջ, ապա անցած Մաքենիք վանքը՝ Սողոմոն Վարդապետի

մը ձեռքին տակ եւ ատկէ ալ Սիւնիքի վարդապետարանը՝ աշակերտելու Մովսէս Քերթողի՝ իր իսկ վկայութեան համաձայն· ասոր մահէն վերջ ինքը կը կատարէ ուսուցչութեան պաշտօնը նոյն վարդապետարանին մէջ, յետոյ սակայն անկէ կը մեկնի եւ կ'երթայ կաթողիկոսարան: Սոյն ժամանակ գիտական բանավէճ մ'ունենալով Սմբատ Բագրատունի ասպետին հետ, համբաւաւոր վարդապետարանի ներկայացուցիչը կը նշմարէ որ իրեն կը պակսի փիլիսոփայական գիտութիւնը· այս պատճառով գաղտ կը փախչի Բիւզանդիոն եւ հոն մենակեցի մը քով կը մարզուի՝ հմտանալու կարեւոր գիտութեանց· այդ քաղաքէն կրնայ յետոյ գացած ըլլալ նաեւ Աթէնք: Աւանդութիւնը զրուցախառն դէպքեր կը պատմէ Ստեփանոսի եւ Բիւզանդիոնի կայսեր միջեւ պատահած· ինչ որ իրական է սա է, որ Ստեփանոս այդ քաղաքին մէջ կը ծանօթանայ հայազգի Դաւիթ հիւպատոսի մը՝ արքունի պաշտօնեայ եւ հետագայ պատմիչներէն հռոմայեցի ալ կոչուած եւ 714– 717 տարիներու ընթացքին միասին կը պարապին թարգմանութիւններ կատարելու: Հայաստան դառնալով՝ հաւանօրէն 729 է առաջ, միասին կը բերէ Բիւզանդիոնի Պատրիարքին Գերմանոսի նամակը ուղղուած հայ Կաթողիկոսին· սոյն նամակին պատասխանը կ'աւանդուի որ ինքը Ստեփանոս գրած ըլլայ: Երբ Սիւնիքի եպիսկոպոսական գահը թափուր կը մնայ, այն ատեն կ'ընտրուի Ստեփանոս եւ մէկ, կամ ուրիշներու համաձայն, ութ տարի առաջնորդութիւն ընելէ վերջ՝ 735–6 ին կը սպաննուի, Սիւնեցիէ շատ անգամ խրատուած հերատուկ կնոջ մը կողմէ, երբ ինքը կը ննջէր բացօթեայ հովասուն տեղ մը:

ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ

Այն գրուածները զոր կը յայտնէ Ստ. Օրբէլեան Ստ. Սիւնեցիի, չեն հաւատարմացներ իր անունով հասած գործերը, թէեւ ատոնք բազմաթիւ ըլլան· մեծ մասով թարգմանածոյ են, իսկ ինքնագիրներէն կը յիշուին մեկնաբանութիւններ Ծննդոց, Յոբի, Եզեկիէլի գրքերուն, Չորս Աւետարաններուն՝ համառօտ ոճով, անտարակոյս բոլորն ալ հետեւողութեամբ,

եւ որոնք մեզի հասած չեն։ Ունինք Գերմանոսի նամակէն զատ՝ անոր պատասխանը, որ կը ներկայացուի իբր գրութիւն Ստեփանոսի. սակայն արդէն Լամբրոնացիի ժամանակ կը համարէին թէ այդ պատասխան նամակը հակաքաղկեդոնականի մը կողմէ խեղաթիւրուած եւ այլափոխուած ըլլայ։ Ունի ուրիշ թուղթեր ալ, ընդարձակ մը գրուած Անտիոքի Պատրիարքին եւ համառօտ մը՝ ուղղուած աղուան վարդապետներու, դաւանաբանական նկարագիրով։ Իր անունով դարձեալ հասած է դաւանաբանական գրութիւն մը «Վասն անապականութեան մարմնոյն (Քրիստոսի)», ուսկից սակայն կարելի չէ հետեւցնել թէ կը մաքառի Օձնեցիի կամ Խոսրովիկի դէմ, ինչպէս կ'ուզեն ոմանք։ Իր անունով հասած է նաեւ Ժամակարգութեան մեկնութիւններ*, մին ընդարձակ եւ միւսը համառօտ ու երկուքն ալ նմանութիւններ ունին Օձնեցիի մեկնութեան հետ ու մեզի կ'ընծայեն Ը. դարու մեր ժամերգութեան յօրինուածքը։*

Գալով թարգմանածոյ գործերուն, Բիւզանդիոնի մէջ Դաւիթի հետ թարգմանած է, ինչպէս յիշատակարանէն կը տեսնուի, Նեմեսիոսի Յաղագս բնութեան մարդոյն *անդամաբանական գործը. թարգմանութիւնը սակայն շատ խեղճ է, նիւթապէս նմանելով յոյնին եւ մերթ յոյն բառերը հայ հնչումներու փոխելով՝ առանց թարգմանելու. ապահով կամ յունարէնը լաւ հասկցած չըլլալուն եւ կամ համապատասխան հայերէն բառը չգտնելուն պատճառով։ Կիւրեղ Աղեքսանդրացիի* Պարապմանց *եւ* Գանձոց *գրքերը, որոնք ճառեր են ընդհանրապէս Քրիստոսի մարդեղութեան վրայ կամ ուրիշ կրօնական նիւթերու։ Նմանապէս թարգմանած է Դիոնեսիոս Արիսպագացիի ընծայուած գրքերէն, ինչպէս նաեւ Եպիփանի գրութիւններէն մասեր։*

Ընդհանրապէս Ստ. Սիւնեցիին ընծայուած են Աւագ Օրհնութեանց *շարականները, որ Ս. Գրքի երգերուն իմաստները փոխ առնելով հանդերձ, երբեմն քերթողական վեհ եւ հզօր թռիչքներ եւ լուսաւոր արփաթեւումներ կ'առնեն. սակայն Որբելեան կ'ըսէ թէ կարգեց եւ շարեց Յարութեան Օրհնու-*

թիւնները, ոչ թէ շարադրեց. ընդհակառակն զինքը հեղինակ կը ներկայացնէ ճառերու եւ կցուրդներու, ու գիշերային ժամերգութեան մեկնութեան մը: Հայկազեան բառարանը Աւագ Օրհնութիւնները ուրիշ Ստ. Սիւնեցիի մը կ'ուզէ ընծայել, գուցէ իրաւունքով:

Ս. Սիւնեցի դարուն ազդեցիկ անձնաւորութիւններէն մին եղած պիտի ըլլայ, մանաւանդ դաւանաբանական հարցերու մէջ. սակայն իր դէմքը եւ իր կատարած դերը տակաւին այնքան պայծառ եւ որոշ չեն: Իր յօրինած մեկնութիւններու յայտնուիլը մեզի պիտի ճանչցնէ իր գրական արժէքը:

ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ

Գրիգորիսի ծնունդի թուականին եւ մանկութեան մասին տեղեկութիւն չունինք. հաւանօրէն կրթութիւնը ստացած է Վաղարշակերտի Ս. Աստուածածին վանքին մէջ եւ հոն ալ կրօնաւորած՝ առանց օտար դպրոցներ յաճախելու իր իսկ վկայութեամբ. սակայն կարդացած է հայ եւ հայերէն թարգմանուած բոլոր գրքերը եւ գիտնականի համբաւ հանած, որով Վահան Կամսարական իրեն կը յանձնէ գրել Ընթերցուածոց Մեկնութիւնը: Անկից վերջ կը ձեռնադրուի եպիսկոպոս Արշարունեաց և իր մեկնութիւնը կը վերջացնէ երբ Վահան տակաւին կ'ապրէր բայց ծերացած էր: Գրիգորիս ներկայ եղած է նաեւ Մանազկերտի ժողովին եւ ստորագրողներէն մէկն է. պէտք է մեռած ըլլայ 730ի առենները, երեսուն եւ գուցէ աւելի տարիներ գահին վրայ մնալէն վերջ:

Իր գրական գործը Ընթերցուածոց Մեկնութիւնն է, տակաւին անտիպ եւ որու նիւթն է պատարագի մէջ կարդացուած ընթերցուածներու ընտրութեան մասին բացատրութիւններ տալ թէ ինչո՞ւ այդ կտորները դրուած են, եւ համառօտ կերպով մեկնաբանել: Ունի յառաջաբան եւ վերջաբան մը ուղղուած Վահանի: Իմաստներով եւ գրելու ոճով պարզ, հարթ եւ ամփոփ մեկնութիւն մըն է, տեղ տեղ ալ երկարաբան եւ կրկնող. լեզուն նոյնպէս պարզուկ է, յստակ եւ հելլենաբան

ձեւերու քիչ ենթակայ, ու երբեմն միայն կրցած է վայելչութիւն ալ առնել:

ԱՐՏԱՒԱԶԴ ՎԱՆԱՀԱՅՐ ԵՒ ՎԱՀԱՆ ԳՈՂԹՆԱՑԻՒ ՎԿԱՅԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ութերորդ դարու կէսերէն հասած է մեզի Վահան Գողթնացիի Վկայաբանութիւնը, որուն հեղինակն է հաւանօրէն Երաշխաւոր Վանքի Արտաւազդ կամ Աբրահամ կոչուած վանահայրը: Սա հիւրընկալեց Գողթնացին իր վանքին մէջ, անոր թափառումներու շրջանին եւ նահատակութենէն եօթը տարի վերջ ալ այցելեց վկային գերեզմանը ու գտնելով հոն անոր մարտիրոսութեան պատմութիւնը յոյն լեզուով, Ռուհայի մէջ թարգմանել տուաւ եւ վանք դառնալով յօրինեց հայերէն վկայաբանութիւնը՝ որ այժմ մեզի հասած է զանազան խմբագրութիւններով: Երեւանի ձեռագրի մը մէջ Արտաւազդի կ'ընծայուի սոյն գործը, մինչ ուրիշ ձեռագիրներու մէջ կը պակսի հեղինակին անունը:

Վահան՝ Գողթն գաւառի Խոսրով իշխանի որդին է, փոքր հասակէն Դամասկոս գերի տարուած ուրիշներու հետ եւ հոն մեծցած ու կրթուած մահմետական կրօնքին մէջ եւ իր ուշիմութեան եւ ստացած ուսումնական զարգացումին համար դիւանադպիր անուանուած, անունն ալ փոխուած է Վահապի: Երբ ամիրապետ կ'ընտրուի Օմար, թոյլ կու տայ հայ գերիներու դառնալ հայրենիք: Վահան ալ իմանալով իր ծագումը՝ կ'ուզէ Հայաստան երթալ. իր այս փափագին իրականացումին կը հակառակի Օմար, որ Վահանի մէջ մահմետական մը կը նկատէր. սակայն Գողթնացին կը պատասխանէ. «Ազատ ձգեցէք զիս որ երթամ ու հայրենի երկրիս աւերածներուն որչափութիւնը տեսնեմ եւ ապա իմ տեղս գործակալ մը կարգելով, վերստին կը դառնամ»: Անգամ մը հայրենի հողին վրայ, ժառանգած Գողթն գաւառի իշխանութիւնը եւ ուրիշներու բանադատութեամբ ամուսնացած Սիւնեցի իշխանուհիի մը հետ, կամաց կամաց իր մէջ քրիստոնէական զգացումները կը չէշ–

տուլն ու կը զօրանան եւ կը սկսի ներքին բուռն պայքար մը, կամ կատարելու տուած խոստումը Ամիրային՝ դառնալով Դամասկոս, (Թէեւ Օմար մեռած էր այլեւս) կամ մնալ իր հայրենի երկրին մէջ, ապրելով քրիստոնէաբար բայց ծածուկ վայրեր, որովհետեւ արաբներ կրնային զինքը փնտռել, եւ կամ փախչիլ օտար քրիստոնեայ պետութիւններու քով: Երկար ժամանակ այս երկընտրանքի վիճակին մէջ կը տուայտի թափառելով վանքէ վանք, անապատէ անապատ եւ ապրելով կատարեալ ապաշխարողի ճգնաւորի կեանք մը: Հուսկ սակայն կը յաղթանակէ քրիստոնէական արի հոգին եւ պատիւի զգացումը. կը դառնայ Դամասկոս, համարձակ կը խոստովանի իր կրօնքը, կը մերժէ մահմետականներու թելադրութիւններն ու սպառնումները եւ կը վկայուի 726ին կամ 737ին:

Վ. Գողթնացի իր մէջ կ'անձնաւորէ հրաշալիօրէն այն դարերուն մեր բազմաթիւ ազնուատոհմիկներու քրիստոնէական հաւատքին փարումը եւ անձնանուիրումի հոգին՝ միացած հայրենի երկրին աղեկէզ սիրոյն հետ: Արտաւազդ վանահայր իր վկայաբանութեան մէջ Վահանի հոգեկան վեհութիւնը եւ առաքինական գործը դրուատելով հանդերձ, կը մնայ միշտ վկայաբանական ձեւին մէջ. միայն սկիզբը դրած է, իբր յառաջաբան՝ շատ աղէխարշ ողբ մը, նիւթ ունենալով նոյն ժամանակները հայ հողին վրայ կատարուած խժդժութիւնները արաբներու կողմէ:

Վ. Գողթնացի պատճառ եղած է որ յօրինուի իր վրայ՝ տաղերէ եւ զանձերէ զատ՝ մեր ունեցած ամենանուրբ շարականներէն մին:

Մատենախօսութիւն

ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԻՄԱՍՏԱՍԻՐԻ *եւ Կաթողիկոսի Հայոց Օձնեցւոյ* Ճառ ընդդէմ Երեւութականաց. *Վեն.* 1807, *յառաջաբանով եւ ծանօթութիւններով Հ. Մ. Աւգերեանէ: Բ. տիպ լատին թարգմանութեամբ, Վեն.* 1816: Մատենագրութիւնք, *այսինքն բոլոր գործերը, Վեն.* 1833: *Նոյն տարին տպուած է նաեւ լատին թարգմանութիւնը Ատենաբանութեան եւ*

ընդդէմ Պաւլիկեանց ճառին: Նոր տպագրութիւն երեք ճառերուն լատին թարգմ. 1834*ին*: Խոստովանութիւն անշարժ յուսոյ մարմնանալոյ Բանին Քրիստոսի *եւն. Վաղարշապատ*, 1896, *արտատպուած Ար.է հրատարակութեամբ Կարապետ եպ.ի. սակայն այս գրուածքը Օձնեցիինը չէ, տես* Նորայր, *Հ. Ա.* 1897, *էջ* 157 *եւ Բզմ.* 1896 *Յաւելուածը*: Ակինեան Հ. Ն. *Յ. Օձնեցւոյ նորագիւտ գրուածք մը. Յուշարձան. Վիեննա*, 1911, 336:

Իբր աստուածաբանութիւն տեսնել. Զաւէն վրդ. *Յովհ. Օձնեցի. Լոյս*, 1905, 490, 602: Գալէմքեարեան Գ. Ծ. վ. *Յ. Օձնեցի. Տաճար*, 1912, 315: Դուրեան Ե. Եպ. *Յ. Իմ. Օձնեցի. Տաճար*, 1913, 407, 438, *եւն.* (*Օձնեցի հոս նկատուած է միայն իբր բարեկարգիչ Եկեղեցւոյ*): Երուանդ Վ. *Մանազկերտի 726ի ժողովը. Ար.* 1907, 75:

ԽՈՍՐՈՎԻԿ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉ *եւ երկասիրութիւնք նորին.* Յովսէփեան Գ. Վ.է, *Վաղարշապատ*, 1899–1903, *արտպ. Ար.է*: Տաշեան Հ. Յ. *Խոսրովիկի վրայ, Մատենագր. մանր Ուսումն. Մասն Ա. Վիեննա*, 1895, *էջ* 49–75: *Աւելի մանրամասն կերպով* Ակինեան Հ. Ն. *Խոսրովիկ Թարգմանիչ եւ իր երկասիրութիւնները. Հ. Ա.* 1904, 262 *եւն.*, 1905, 19 *եւն.*: Սարգիսեան Հ. Բ. *Խոսրովիկ Թարգմ. եւն. Բզմ.* 1892, 203: Միաբան. *Խոսրովիկ Թրգմ. Ար.* 1892, 275:

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՍԻՒՆԵՑԻԻ *Ժամակարգութեան մեկնութիւնը* «Յառաջաբանութիւն պատմութեանց հրէ որպէս կարգեալ է աղօրից մերոց հայցուածք». *Ար.* 1915, 237, 361 *եւն.* վասն անապականութեան *գրուածքը հրատարակած է* Գ. Տէր-Մկրտչեան «*Ստ. Իմաստասէր*» *հատորին մէջ, Վաղարշապատ*, 1902, *արտպ. Ար.է*: *Թարգմանութեանց համար տեսնել* Տաշեան Հ. Յ. *Մատ. մանր Ուսումն. Մասն Ա. էջ* 7–22: *Իբր կենսագրութիւն տեսնել* Խաչերեան Ե. Վ. *Ստ. Սիւնեցի. Տաճար*, 1910, 363, 419 *եւն.*: Գալէմքեարեան Գ. Ծ. Վ. *Ս. Սիւնեցի. Տաճար*, 1912, 349:

ԳՐԻԳՈՐԻՍ ԵՊ. ԱՐՇԱՐՈՒՆԵԱՑ *Ընթերցուածոց Մեկնութենէն հատուած մը հրատարակած է Պատկեր*, 1890, 141: *Նոյնպէս Բզմ.* 1935, 388: *Տեսնել* Ս. Մ. *Գր. Արշարունի. Բզմ.* 1929, 299: Ողբ վասն չարեացն աշխարհիս Հայոց եւ վկայաբանութիւն սրբոյն վահանայ Գողթնացւոյ. *Սոփերք Հայկականք ԺԳ. Վնն.* 1854: *Կարելի է տեսնել Յուշիկներէն զատ Տաճար*, 1911, *թ.* 4 *եւ* 1914–15 *թ.* 2:

Հատուածներ

Յ. Օձնեցի. Թէ երկու են ի Քրիստոս բնութիւնք, էջ 65 (*տպ.* 1833):
Խոսրովիկ. «Առ ի սրբութենէ ձերմէ», էջ 13:
Ս. Սիւնեցի. Աւագ օրհնութեանց Դկ ձայնի առաջին երկու մասերը:

ԳԼՈՒԽ ԺԴ

ՊԱՏՄԻՉՆԵՐ

1. Ղեւոնդ Երէց. Պատմական գործը. Գործին պատմական արժէքը: 2. Զենոբ Գլակ աւանդութեան եւ քննադատութեան համաձայն: 3. Յովհան Մամիկոնեան. Իր պատմական գործը եւ անոր արժէքը: 4. Մովսէս Կաղանկատուացի. Պատմութեան գրքին պարունակութիւնը: Ի՞նչպէս կազմուած է գիրքը եւ ո՞վ է հեղինակը. Պատմական կարեւորութիւնը. Գրական արժէքը:

ՂԵՒՈՆԴ ԵՐԷՑ

Ութերորդ դարու դէպքերուն մեզի միակ պատմիչ կը ներկայանայ Ղեւոնդ Երէց: Իր մասին հիները բան մը աւանդած չեն մեզի. Յովհաննէս Կաթողիկոս (Ժ. դար) չի ճանչնար իր անձն ու պատմագրութիւնը. Թովմա Արծրունիի ալ անծանօթ մնացած է Ղեւոնդ. յաջորդ դարերու պատմիչները կը ճանչնան զինքը եւ կ'օգտուին իր գործէն: Իր գրքէն կը տեսնուի որ եկեղեցական է եւ ապրած իր աւանդած վերջին դէպքերու շրջանին, որով 725–790ի տարիներուն, եւ գուցէ Գողթն գաւառէն ըլլայ եւ կրթութիւնը առած Մաքենիք վանքին մէջ. յունարէն լեզուի կրնայ ծանօթ ըլլալ. հաւանօրէն ուղեւորած է Տարօն, Վասպուրական, Շիրակ եւն.:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ

Ղեւոնդի գրական գործն է իր Պատմութիւնը, որու իբր վերնագիր դրուած է Պատմութիւն յաղագս երեւելոյն Մահմետի *եւ այլն. բայց աւելի ուրիշ տրուած պիտի ըլլայ. ձեռագիրներուն մէջ կը պակսի բուն սկզբնաւորութիւնը. յիշատակարանին մէջ կ'ըսուի թէ «Կատարեցաւ վարդապետութիւն (որ է պատմութիւն) Ղեւոնդի վասն ժամանակագրաց տանս Թորգոմայ, ի հրամանէ Տեառն Շապհոյ Բագ–*

բառունեայ » եւ այլն․ անշուշտ գրքին սկիզբը դրած ըլլալու էր ընծայական մը ուղղուած խնդրողին՝ Շապուհի, ինչ որ հիմա կը պակսի։ Գիրքը բաժնուած է 42 գլխակարգութեանց, գուցէ կատարուած հեղինակէն․ բայց ձեռագիրներու մէջ իրարմէ կը տարբերին գլուխները․ կ'ամփոփէ 632էն մինչեւ 789ի դէպքերը․ Ա–ԼԴ գլուխներուն մէջ, սկսելով անմիջապէս Մահմէտի յաջորդէն, մեզի կը ներկայացնէ անցեալ շրջանի մը դէպքերը մինչեւ 774 տարին, որոնց ուղղակի ժամանակակից եղած չէ եւ հետեւաբար այս մասին մէջ համառօտախօս է եւ շատ ամփոփ։ Յաջորդ մասին մէջ պատմելու եղանակը կը փոխուի ու կը դառնայ աւելի կենդանի, ճոխ եւ մանրամասնուած․ սակայն այս դէպքերուն ալ արձանագրութիւնը օրէ օր չի կատարեր․ իր պատմագրութիւնը վերջացուցած ըլլալու է շուրջ 790ին, վասն զի տակաւին ողջ կը ճանչնայ Ստեփանոս (789–791) կաթողիկոսը։ Պատմութեան գրքին մէջ ագուցուած են երկու նամակներ ԺԳ եւ ԺԴ գլուխներու մէջ, մէկը գրուած Օմար ամիրայէն Լեւոն Իսաւրացի կայսեր, եւ միւսը ասոր տուած երկար պատասխանն է դաւանաբանական պարունակութեամբ․ երկրորդին մէջ կ'ապացուցուի քրիստոնէական կրօնքին եւ բարոյականին բարձրութիւնն եւ իսլամէականին անտեղի կողմերը․ այս նամակները գրքին հետ ո'եւէ կապ չունին, անվաւեր են ու նախապէս յունարէն գրուած եւ ապա հայերէնի թարգմանուելով՝ գուցէ Թ–Ժ դարերուն զետեղուած են Ղեւոնդի պատմութեան մէջ․ երկու նամակները ամբողջ գրքին մէկ երրորդ մասը կը գրաւեն։

Ղեւոնդ Հայոց պատմութիւն մը չի գրեր, այլ Սեբէոսի նման՝ օտարներու, այսինքն կը պատմէ արաբներու արշաւանքները Հայաստան, անոնց թշնամութիւնը յոյներու հետ եւ իրարու դէմ պատերազմները հեռաւոր տեղեր ալ․ սակայն բնական է իր ուշադրութիւնը աւելի պիտի գրաւէին իրեն մերձաւոր երկրին՝ Հայաստանի մէջ պատահած իրադարձութիւնները․ հայեր այլ եւս արաբներէն չեն խորշիր, մանաւանդ կը ջանան անոնց շնորհներուն արժանանալ․ բայց երբեմն ալ յարձակումներու դէմ ինքնապաշտպանութեան կը դիմեն․ Վարդանակերտի պատերազմը եւ հայերու յաղթութիւնը ժա–

մանակին լաւագոյն հայրենասիրական գործն է․ գործող հայ իշխաններէն նշանաւոր կը հանդիսանան Սմբատ Կիւրապաղատ, Համազասպ Մամիկոնեան, Վարդ Ռշտունի եւն․ սակայն ուրախառիթ դէպքերէն աւելի են ցաւալիները՝ աւերումներու, սպանութեանց, գերեվարութեան․ ընդհանրապէս կը ջանայ ներկայացնել այս աղէտներուն եւ կռիւներուն նկարագրութիւնը եւ երբեմն անոնց չարժառիթներն ալ, սակայն ամփոփ․ ընդհակառակն ամենեւին չի հետաքրքրուիր հայերու ներքին խնդիրներով կամ ընտանեկան վէճերով, ինչպէս նաեւ եկեղեցական կեանքով։

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՐԺԷՔԸ

Ղեւոնդ ծանօթացած է պատմած դէպքերուն մէկ մասին ճշմարտախօս անձերէ եւ միւս մասին ալ ականատես եղած է կամ ականջալուր․ կը հաւաստէ թէ «ասեն, լուաք, ուսաք»․ հետեւաբար ունինք իրադարձութեանց տեղեակ պատմիչ մը եւ այս տեսակէտով իր աւանդածները թանկագին վաւերաթուղթեր են, մանաւանդ որ դարուն միակ պատմիչն է․ սակայն իր պատմածները՝ կատարեալ եւ մանրամասն չեն, շատերու համար ալ կը պակսի ժամանակագրութիւնը եւ տեղագրութեան քննութիւնը․ ինքը դարձեալ չէ կրցած ըմբռնել դարուն երկպառակութեանց պատճառները, նոյնպէս արաբ արշաւանքներունը․ չունի նաեւ հոգեբանական վիճակին ճանաչումը․ ուզած է պատկերացնել միայն եղելութիւնները․ պատերազմներու պատմագրութիւն է՝ քան ժողովուրդի կամ երկրի մը կեանքին։

Գրելու ոճը հանդարտ է եւ անսեթեւեթ առանց վայելչութեան, բայց կը ջանայ իր սեղմութեամբ զօրաւոր եւ ազդու ըլլալ․ հռետորական շպարներու չի դիմեր․ ցաւատանջ դէպքերու եւ բնութեան արհաւիրքներու նկարագրութեանց մէջ երբեմն գիտէ զգացում ալ դնել, սակայն աւելի հեծեծանքներու եւ բացականչութեանց կրկնումներով։ Լեզուն Սեբէոսի եւ Ագաթանգեղոսի նմանութեան հետ կը կրէ հելլենաբան դպրոցէն տարրներ ալ․ յստակ եւ կուռ լեզու մըն է մերթ ընտանեկանին ալ մերձենալով։

ԶԵՆՈԲ ԳԼԱԿ

ԱՒԱՆԴՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԵՄԱՏ

Զենոբ Գլակ աւանդութեան համաձայն ասորի վանահայր մըն է Տարօնի Իննակեան վանքի մեծաւոր դրուած Լուսաւորչի կողմէ եւ ասոր հրամանով գրած Քրիստոնէութեան Հայաստան մուտքի պատմութիւնը՝ Ս. Գրիգորի կենսագրութեամբ հանդերձ. հոն մանրամասն պատմուած է Լուսաւորչի եւ քուրմերու միջեւ տեղի ունեցած պատերազմները, երբ Գրիգոր՝ Դեմետրէ ու Գիսանէ աստուածուհիներու մեհեանները կը կործանէ Տարօնի մէջ եւ անոնց տեղ կը հիմնուի Գլակի կամ Ս. Կարապետի վանքը: Աւանդութեան համեմատ այս գիրքը գրուած ըլլալու է ասորերէն՝ չորրորդ դարուն, եւ յետոյ հայերէնի թարգմանուած:

Բանասիրութիւնը քննելով այս գիրքը, ամենեւին չորրորդ դարու իրադարձութեանց ծանօթութիւն չգտաւ մէջը. ոչ միայն պատմական դէպքերը խաթարուած եւ այլափոխուած են, այլ նաեւ առասպելական ձեւով մը կը ներկայանան եւ որոշ կը նշմարուի որ հեղինակը բանաքաղած է Ագաթանգեղոսէ, Յակոբ Մծբնացիի վարքէն, Խորենացիէ, որոնցմէ մերթ կամաւ կը խոտորի ալ եւ իր պատմածներուն հեղինակութիւն տալու համար կ'ըսէ թէ ինքը Ագաթանգեղոսէ առաջ գրած է: Հետեւաբար Զենոբի գիրքը ուշ կազմուած է, հաւանօրէն Յովհան Մամիկոնեանի գործին հետ եւ դիտումնաւոր նպատակ մ'ունի, այսինքն Իննակեան վանքի կալուածները ապահովել՝ զանոնք ներկայացնելով իբր վանքին նուիրուած Տրդատի եւ Լուսաւորչի կողմէն:

ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ

Զենոբի գիրքը իր արդի ձեւով յօրինողն է Յովհան Մամիկոնեան, որ ինքզինքը կը ներկայացնէ եպիսկոպոս Մամիկոնեաններու, վանահայր Ս. Կարապետի եւ ապրած եօթնե-

րորդ դարուն: Իր վկայութեամբ գրած է պատմութիւն մը Մամիկոնեան տան, մաս մը հաւաքելով Իննակեան վանքի վանահայրերէ (որոնք ասորի էին) գրուած ասորերէն պատմութիւններէ, եւ մաս մըն ալ Մարմառա անուն կրօնաւորի մը, գրութիւններէն Ուրհայի մէջ. վերջիններս 28 գլուխ կը բովանդակէին. 10 ալ իր քով կը գտնուէին, որով բոլորը միասին պիտի կազմէին 38 գլուխ. սակայն հիմա մեզի հասած պատմութիւնը կը կազմուի ութ գիրքերէ կամ գլուխներէ, որոնցմէ հինգը Զենոբ Գլակի անունով է, իսկ մնացած երեքը Յովհան Մամիկոնեանի:

ԳՈՐԾԻՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՐԺԷՔԸ

Յովհան իրեն ընծայուած երեք գլուխներուն մէջ կը պատմէ 600է յետոյ Տարօնի մէջ պատահած դէպքերը, այսինքն Մուշեղ Մամիկոնեանի, ասոր զաւակին Գայլ կոչուած Վահանի եւ ապա Սմբատի քաջագործութիւնները. ասոնք սակայն ոչ միայն չափազանցուած եւ վիպախառն են, այլ ոչ ժամանակագրութիւն եւ ոչ պատմական իրողութիւն կը ներկայացնեն եւ հրաշապատումի երեւոյթն ունին. պատմական՝ միայն շրջանակն եւ գործող անձերու անունները ունին: Հեղինակը տեղերու անուններու ստուգաբանութեան մէջ միամիտ մոլութիւնն ունի կապել անունը դէպքի մը ժամանակ ըսուած բառին կամ բացատրութեան հետ:

Որքան որ Յովհան ինքզինքը կը ներկայացնէ ապրած ըլլալ Ներսէս Գ. Կաթողիկոսի ատեն (641–671), սակայն Ս. Կարապետի վանահայրերու ցանկը զոր կը մէջբերէ՝ ինքզինքը երեսունհինգերորդ դնելով, զմեզ կը տանի գոնէ մինչեւ ութերորդ դարու կէսերը եթէ ոչ աւելի ուշ:

Այս գիրքը պատմական մասին մէջ շատ քիչ կարեւորութիւն ունի. սակայն հարկաւոր վաւերաթուղթ մըն է մեզի ճանչցնելու ժողովուրդին մէջ տիրող միտքը այդ դարաշրջանի գործող անձերու եւ պատահած դէպքերու մասին: Դիւցազնաշունչ մթնոլորտ մը ստեղծեր է այդ անձերուն շուրջ՝ զա–

գափարականացնելով անոնց յատկութիւնները. այս գաղափարականացումն ալ կատարած է չափազանցելով անոնց յատկութիւնները եւ կարողութիւնները։ Դրած է միանգամայն թըշնամիին ստորին ըլլալու զգացումը, ինչ որ ծնունդ տուած է հեղինակին շեշտին՝ երբ կ՚արտայայտուի թշնամիին հանդէպ։ Զմոռնանք նաեւ ժողովրդական տարրը՝ որ մերթ բանաստեղծօրէն կը ներկայանայ։ Իսկ գրելու կերպին մէջ ունի շարժում եւ կեանք. նկարագրութիւնները կազմուած են բնական, կենդանի եւ իրապաշտ գոյներով. նոյնպէս բնական եւ երագ են խօսակցութիւնները՝ զոր մերթ կը մէջբերէ, որով ընթերցումը հաճելի կը դառնայ։

Լեզուն թէեւ գրաբար է, բայց բազմաթիւ են մէջը աշխարհիկ բարբառի բառեր , ասացուածքներ , քերականական ձեւեր եւ բառերու իմաստի առումներ. այս տեսակէտով հին վաւերագիրներէն մէկն է աշխարհաբարի պատմութեան համար։

ՄՈՎՍԷՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՈՒԱՑԻ

Մովսէս Կաղանկատուացիի անունով մեզի հասած է արտակարգ գրական գործ մը, այն է պատմութիւնը Աղուաններու, որոնք Կովկասի բարձրութիւններէն իջնելով մեր երկրին մէջ ալ թափանցած էին՝ կազմելով անկախ իշխանութիւն մը։ Սոյն գիրքը յօրինուած է ցոյց տալու համար այն ազդեցութիւնը զոր անոնց վրայ կատարած էին քրիստոնէութիւնն ու հայութիւնը։

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԳՐՔԻՆ ԿԱՐԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Գիրքը կը բաղկանայ երեք մասերէ. Առաջինը կազմուած է 30 գլուխներէ, որոնց մէջ նախ ազգաբանութիւնը կ՚ըլլուի Աղուան ցեղին եւ իշխաններուն, սկսելով Ադամէ եւ ապա կէս քաղաքական եւ կէս եկեղեցական պատմուածքներ կը ներկայացուին մինչեւ 450 թուականը։ Երկրորդը կազմուած է 52

գլուխներէ եւ անոնց մէջ աւանդուած պատմութիւնը 450–640ի շրջանը կ'ամփոփէ։ Երրորդը կը բաղկանայ 23 գլուխներէ եւ այս մասին մէջ պատմութիւնը կը հասնի մինչեւ 915 թուականը. յետին երկու գլուխները ցանկեր են. աղուան թագաւորներուն եւ հայրապետներուն։

Ի՞ՆՉՊԷՍ ԿԱԶՄՈՒԱԾ Է ԳԻՐՔԸ ԵՒ Ո՞Վ Է ՀԵՂԻՆԱԿԸ

Թէ ե՛րբ գրուած է այս գիրքը, դիւրին չէ սահմանել. բայց կարելի չէ ընդունիլ՝ իր հիմակուան ձեւով, եօթներորդ դարու գրութիւն. իր արդի ձեւով քաղուածոյ պատմութիւն մըն է կազմուած զանազան մասերէ (երեք կամ չորս), որոնք իրարու հետ կապ չունին պատմականօրէն ու կը տարբերին իրարմէ՝ լեզուով, ոճով եւ պատմելու եղանակով։ Գլուխներ կան որ չոր անուանացանկեր են. իսկ մէջբերուած դէպքերը շատ անգամ շարունակեալ յաջորդութիւն մը չեն կազմեր, այլ անջատ անջատ եղելութիւններ, կարծես ամէն մէկ գլուխ ամբողջութիւն մ'ըլլար ինքն իր մէջ։ Դէպքերը ընդհանրապէս ներկայացուած են խառնակ, առանց ուղիղ ժամանակագրութեան եւ տարիներու յիշատակութեան. քաղաքական իրադարձութեանց չափ տեղ տրուած է եկեղեցական եւ դաւանաբանական խնդիրներու եւ գրութիւններու, հրաշքներու եւ մասունքներու գիւտերու պատմուածքներու. երբեմն ալ հեղինակը վիպասանաբար գրելու միտում կ'ունենայ, ինչպէս կ'արտայայտուի ինքն ալ։

Գրքին ամէնէն հետաքրքրական եւ վաւերական մասերն են Վաչագան Թագաւորին, Վիրոյ Կաթողիկոսին եւ Ջուանշերի մասին աւանդուածները, որոնք աւելի ալ մանրամասն եւ ճոխ են եւ միւսներէն կը տարբերին. բայց ասոնց մէջ ալ տարիներու հաշիւը սխալ է։ Թագաւորներու յաջորդութեան մասերը եւ աղուաններու հայերու հետ ունեցած աղերսները առնուած են Կորիւնէն, Խորենացիէն եւ ուրիշ պատմիչներէ։

Իբր եզրակացութիւն կարելի է ըսել, թէ գրքին ինչ ինչ մասերը կրնան յօրինուած ըլլալ Վաչագանի (շուրջ 500ին ապրած) ժամանակ, որու գործերը ներկայացուած միջոց, պատ-

մողը մերթ առաջին դէմքով ալ կը խօսի: Ուրիշ մասեր գըրուած են Վիրոյ կաթողիկոսին եւ Ջուանշիրի շրջաններուն. այս տեղերուն մէջ ալ դէպքերը երբեմն կը պատմուին առաջին դէմքով. այսպէս սովի մը հետեւանքները պատկերացուցած ժամանակ կ՚ըսուի. «Ես Վիրոյ... թողում աւել զայլն ամենայն»: Սակայն Վաչագանէ մինչեւ Վիրոյ շուրջ հարիւր տարիներու միջոց մը կայ: Ուրիշ տեղ մըն ալ Ուտի գաւառի Կաղանկատուք գիւղը յիշատակուած ատեն, գրողը կը յայտարարէ որ ինքն ալ այդ գիւղէն է. որով գրիչներէն գոնէ մէկը Կաղանկատուացի է, բայց իր անունը չի յիշատակեր:

Մեր պատմագիրներէն ամէնքը զինքը չեն ճանչնար. ինչպէս Յովհ. Կաթողիկոս, Ստ. Ասողիկ (Ժ. դար): Առաջին անգամ Մխ. Գոշն է (ԺԲ. դար) որ կը յիշէ Աղուաններու բովանդակ պատմութիւն մը, *որու սակայն իբր հեղինակ կը ճանչնայ* Մովսէս Դասխուրանցի *մը. նոյն ոճով կը յիշէ Վանական վարդապետ ալ՝ Գոշի աշակերտներէն: Ընդհակառակն Մխ. Անեցի, Մխ. Այրիվանեցի (ԺԳ դար) ծանօթ են* Աղուանից պատմութեան, *սակայն հեղինակը չեն ճանչնար եւ մինչ առաջինը կը զետեղէ այս Պատմութիւնը ընդմէջ Սեբէոսի ու Ղեւոնդի, երկրորդը կը դնէ 1000ի ատենները: Հետեւաբար իբր հաւանական կարելի է ընդունիլ որ Կաղանկատուացի՝ Պատմութեան ամբողջ գրքին մէկ մասին յօրինողն ըլլայ, այսպէս Երկրորդին՝ իրարու յօդելով ձեռքը ունեցած ատաղձները. իսկ Մ. Դասխուրանցի կազմած ըլլայ Պատմութեան գրքին ամբողջութիւնը, հաւանօրէն տասներորդ դարուն:*

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԿԱՐԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Որքան որ այս գիրքը պատմական տեսակէտով աղքատ է, սակայն մեզի համար յարգի է աղուաններու եւ հոներու նկատմամբ տուած, թէեւ ցանցիր, բայց կարեւոր տեղեկութիւններով, մանաւանդ երբ մեզի կը ծանօթացնէ անոնց բարքերը, առտնին նիստուկացը, հեթանոսական սովորութիւնները, որոնց այս գրքին միջոցով միայն կը տեղեկանանք, նմա-

նապէս հոներու դարձը քրիստոնէութեան: Դարձեալ եկեղեցական տեսակէտով կը պարունակէ նոյն դարուն յուզուած խնդիրներու մասին տեղեկութիւններ ու մէկ քանի թղթակցութեանց պատճէնները· այս տեսակէտով գիրքը ունի պատմական կարեւորութիւն մը:

ԳՐԱԿԱՆ ԱՐԺԷՔԸ

Իսկ գրական մասին մէջ, որքան անձեւ եւ անկապ է իր կազմով, բայց ընթերցման առանձին հրապոյր մ'ունի աւելի այն մասերուն մէջ, ուր պատմագրութիւն կ'ըլլուի, ինչպէս է Ջուանշիրի դրուագը· այդ հրապոյրը կը ծնանի հեղինակի պատմելու եղանակէն: Իրապէս պատմիչը գիտէ կեանք դնել մէջը եւ վերհանել պատմական արդիւնքը· մեծ խնամքով կ'առաջնորդէ եղելութիւնները իրենց վախճանին եւ կ'ընտրէ անոնց թատերական վիճակները· հոս ալ սակայն աւելի կը յաջողի տիպարներու եւ համախմբումներու արտաքինը պատկերացնելով՝ քան թէ անոնց ներքին եւ հոգեկան խառնուածքը ճշդելով: Ասիկա կը նշմարուի հոներու նկարագրութեան մէջ, ինչպէս նաեւ պատմագրին սիրելի եւ մեծ հերոսին՝ Ջուանշիրի մէջ, որ որքան արտաքապէս մեծարանուած է, բայց այնքան չ'ըմբռնուիր եւ շատ ալ թափանցիկ չէ անոր հոգին եւ գործը: Պատմելուն մէջ հեղինակին ունեցած այս հրապոյրը արդիւնք չէ արուեստի, այլ այն ջերմութեան՝ որով վառուած է եւ ուսկից կը տարուի· այդ ջերմութիւնն է որ շարժում եւ կենդանութիւն դնել կու տայ իր պատմելու կերպին մէջ:

Պէտք է յիշատակել առանձնապէս Ջուանշիրի մահուան առիթով յօրինուած ողբը, որու հեղինակ է Դաւթակ Ճարտասան կոչուած մէկը, « Հմուտ արհեստական իմաստից »: Ողբը այբուբենի կարգով քառատող տուներէ կը բաղկանայ եւ կը սկսի ուղերձով մը առ «աստուածային Բանին արուեստաւոր հոգին», որպէսզի ներշնչէ արտայայտելիք իմաստները: Դաւթակ կը ներկայացնէ իր հերոսին մահը իբր պատճառ խաղաղութեան վերացումին եւ նոր պատերազմներու· կը գովէ

իր դիւցազը եւ յետոյ անէծքներ կ՚ուղղէ զինքը սպաննողին։ Որքան որ ձեւը հռետորական է, սակայն կը նշմարուի քերթողին մէջ զգացումի անկեղծութիւն եւ յորդութիւնը։ Մասնաւոր չափ մը չկայ կարծես այս քերթուածին մէջ, մինչ Կոմիտասի Անձինքին մէջ շատ յայտնի է չափի զգացումը։

Ոճը պարզ, արագ եւ շարժուն է առանց վայելչութեան, մանաւանդ թէ քիչ մը անհարթ է։ Լեզուն յունաբան դպրոցի ազդեցութիւնը նուազ կը ցուցնէ, բայց չունի ոչ մաքրութիւն եւ ոչ ճոխութիւն, աւելի կենդանութիւն եւ տեսակ մը ներդաշնակութիւն կը զգացնէ։

Մատենախօսութիւն

ՂԵՒՈՆԴ ԵՐԷՑ. *Արշաւանք Արաբաց ի Հայս. Հրատ. Շահնազարեանի, Փարիզ* 1857։ *Բ. տիպ Պատմութիւն Ղեւոնդեայ մեծի Վարդապետի Հայոց. Հրատ. Կ. Եզեանէ. Ս. Պետերբուրգ*, 1887։ *Իբր ուսումն. տեսնել* Ակինեան *Հ. Ն. Ղեւոնդ Երէց պատմագիր. Հ. Ա.* 1929, 330, 458, 705, *ուր կարելի է նաեւ տեսնել ցանկերը ուսումնասիրութեանց եւ կատարուած թարգմանութեանց*։

ԶԵՆՈԲ ԳԼԱԿ ԵՒ ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ. *Պատմութիւն Երկրին Տարօնոյ. Կ. Պոլիս*, 1719։ *Կալկաթա*, 1814։ *Պատմ. Տարօնոյ զոր թարգմանեաց Զենոբ Ասորի. Վեն.* 1832. 54 *էջէն կը սկսի Մամիկոնեանի պատմութիւնը։ Բ. տիպ* 1889։ *Գլակի ֆրանս. թրգմ. Բրիւսանէ, Փարիզ*, 1864. *Լանկլուայէ*, 1867։ *Մամիկոնեանի ֆրանս. թրգմ. Էմինէ եւ Հրատ. Լանկլուայէ, Փարիզ*, 1869։ *Իբր ուսումն. տեսնել* Խալաթեան *Գ. Զենոբ Գլակ. Համեմատական ուսումն. Վիեննա*, 1893. Յովհաննէսեան *Մ. Զ. Գլակ հանդէպ արդի քննադատութեան, Կ. Պոլիս*, 1912. *Հեղինակը կը միտի աւանդական կարծիքը անխախտ պահել՝ առանց սակայն քննական կերպով բան մը ապացուցնելու. տեսնել Հ. Ա.* 1912, 485. *տեսնել նաեւ նոյնը* 1911, 178։

ՄՈՎՍԵՍԻ ԿԱՂԱՆԿԱՏՈՒԱՑՒՈՅ *Պատմ. Աղուանից. Հրատ. Էմինէ, Մոսկվա*, 1860. *Բ. տիպ Շահնազարեանէ ընդարձակ յառաջաբանով* 2 *հատորներու մէջ. Փարիզ* 1860։ *Ռուս թրգմ. Պատկանեանէ*, 1861. *ֆրանս. թրգմ. հատուածներու Բրոսսէէ եւ Դորնէ։ Ձեռագիրներու մասին տեսնել Ար.* 1895, 235, *եւն.* 1897, 67, *եւն. Բանասէր*, 1903, 207։ *Դարձեալ* Նիւթեր ուսումնասիրութեան Աղուանից պատմութեան, *Ար.* 1896, 57, *եւն.*։ *Իբր ուսումն. գրութեան ժամանակին համար տեսնել* Աճառեան *Հ. Մ. Կաղանկ. քննութիւն անոր գրութեան ժամանակին վերայ. Բզմ.*

1897, 370· *տեսնել նաեւ էջ* 575 *Ալիշանի յօդուածը· նոյնպէս* Մանանդեան Յ· *Գերմաներէն ուսումն·* Beiträge zur albanische Geschichte. *Լայպցիգ,* 1897· *եւ Ար·* 1898, 117, *Կ· Մ·ի յօդուածը։ Հուսկ* Ադոնց Ն· *Անահիտի մէջ,* 1938, *Թ·* 1–3· *համառօտ գրութեամբ ընդդէմ* Հ· Վ· Հացունիի։ *Վերջինս իր «Խորենացին կը դառնայ Ե· դար», Վեն·* 1935, (*եւ Բզմ·* 1938, 268), *կը ջանար ցոյց տալ թէ Աղուանից Պատմութեան հեղինակը, որ յօրինողն է միայն Պատմութեան երկու առաջին գրքերուն՝ ապրած է Է· դարուն։* Օշական Յ· *Մ· Կաղանկատուացի· Սիոն,* 1927, 278։

Հատուածներ

Ղեւոնդ Երէց (տիպ· Ս· Պետերբուրգ)· Պատերազմ Վարդանակերտի, էջ 24–25։

— *Աշոտ Բագրատունի, էջ* 142։

Զենոբ Գլակ եւ Յ· Մամիկոնեան, Վեն· 1889· *Սմբատ ճողոպրէ զհայր իւր Վահան, էջ* 34–35։

— *Կոտորած Վարդապետներ եւ երդ պարտուրաց, էջ* 44–45։

Մ· Կաղանկատուացի (տպ· Շահնազար) Նուէրք Հոնաց առ Ջուանշեր, Ա· հատ· էջ 320։

— *Ողբ ի մահն Ջուանշերի, Ա· հատ· էջ* 354։

ԳԼՈՒԽ ԺԵ

ՊԱՏՄԻՉՆԵՐ

(Շարունակութիւն)

1. Շապուհ Բագրատունի. Շապուհի անձը եւ պատմական գործը. Շապուհի անունով հրատարակուած պատմութիւնը: 2. Թովմա Արծրունի. Թ. Արծրունի եւ իր պատմական գործը. Պատմելու եղանակը եւ գործին կարեւորութիւնը. Ոճը եւ լեզուն: 3. Յովհաննէս Կաթողիկոս Դրասխանակերտցի. Յ. Կաթողիկոսի կեանքը եւ պատմական գործը. Գրքին պարունակութիւնը. Յ. Կաթողիկոս իբր պատմաբան եւ գրքին պատմական արժէքը. Գրական ոճը:

ՇԱՊՈՒՀ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ

ՇԱՊՈՒՀԻ ԱՆՁԸ ԵՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ

Իններորդ դարու միակ պատմիչը կը ներկայանայ Շապուհ՝ կոչուած Բագրատունի, որովհետեւ կը պատկանի Բագրատունիներու երկրորդ ճիւղին եւ որդի է Աշոտ Ամիհիպատի եւ սա ալ թոռն է Սմբատ Սպարապետի: Իր կեանքին մասին ոչինչ աւանդուած է. ինչ որ կ'երեւի քաղաքական եւ զինուորական գործերու մասնակցած ըլլալու չէ, սակայն ծանօթ եղած է նախարարական տուներու կեանքին եւ անցուդարձերուն: Իր գիրքն ալ մեզի հասած չէ, բայց ծանօթ է մեզի անոր բովանդակութիւնը յաջորդ հեղինակներու միջոցով:

Յովհաննէս Կաթողիկոս Դրասխանակերտցի՝ տասներորդ դարու առաջին երեսնամեակէն՝ կ'աւանդէ թէ Շապուհ գրած է Սմբատ Խոստովանողի որդի Աշոտի իշխանական շրջանին, Բուղայէ դերի տարուածներու դարձին եւ միանգամայն հայ իշխաններու եւ նախարարներու վերաբերեալ դէպքերու պատմութիւնը. այս բոլորը, Յ. Կաթողիկոսի համեմատ, «ոչ կա–

րացեալ ըստ քերթողական հրահանգացն համառօտաբար ըն-
ձեռել, սակայն ըստ խռումն ժամանակի ընտանի գոլով նորա
զրուցացն ամենայնի, զեղջուկ բանիւ ռամկական քեզ տալ պատ-
ճառս տեղեկութեան»: Զինքը կը յիշէ նաեւ Ուխտանէս՝ տաս-
ներորդ դարու կէսին, եւ իրմէ կ'առնէ Դաւիթ մարգարէի
Թագին զրոյցը· զինքը կը յիշատակեն յաջորդաբար ուրիշներ
ալ:

Ըսել է Շապուհի պատմութիւնը կ'ամփոփէր Աշոտ Բա-
գրատունի առաջին արքային թագաւորութիւնը կանխող ժա-
մանակը եւ այն միջոցի քաղաքական նախարարական դէպքերը,
ու կրնայ ըլլալ որ կը սկսէր Ղեւոնդի ձգած տեղէն, այն է
790է ու կը հասնէր մինչեւ 884 տարին· յայտնի չէ Աշոտի
թագաւորութեան տարիներուն դէպքերն ալ ունեցած ըլլալը:

Պատմութիւն գրելու եղանակի մասին տեղեկութիւն չու-
նինք· Յովհաննէս Կաթողիկոսի խօսքերէն կարելի չէ հետե-
ցնել թէ զրուցախառն պատմուածք մ'ըլլայ առանց կանո-
նաւոր դասաւորութեան· փոյց մեր պատմագիրներու քով
դէպք ալ կը նշանակէ: Նոյնպէս Յովհաննէս Կաթողիկոսի
գեղջուկ բանիւքը չի նշանակեր թէ Շապուհ ռամկօրէն գրած
ըլլայ իր պատմութիւնը, այլ գրութեան պարզ ոճ մը գործա-
ծած է՝ առանց հռետորական ու քերթողական ձեւերու եւ
արուեստականութեան: Իրապէս մեզի հասած մէկ քանի հատ-
ուածները կը ցուցնեն թէ Շապուհ գրաբար յօրինած է իր
գիրքը· այս կտորներն են· Դաւիթ Մարգարէին Թագին զրոյցը·
853 ին Բուղայի ձեռքով նահատակուողներու պատմութիւնը·
Բան վասն պահոց՝ 26 տող· Կարգ թագաւորաց՝ Բիւզանդիոնի
կայսրներու եւ Դամասկոսի Ամիրապետներու, եւն:

Շապուհի պատմութեան կորուստը շատ ցաւալի է· ապա-
հով անով պիտի կարենայինք որոշ տեղեկանալ եւ տեսնել
թէ ինչպէս Աշոտ կրցաւ յաջողիլ պետութեան մը հիմը դնե-
լու: Բաց ասկէ ինքը իններորդ դարու միակ ներկայացուցիչն
է ու իրմէ է որ օգտուած են Յովհաննէս Կաթողիկոս եւ ապա-
հով Թովմաս Արծրունի ալ: Իսկ պատմութեան ըմբռնումին
մէջ կարելի չէ կարծել որ մեր կղերական պատմագիրներէ

տարբեր մտայնութիւն եւ ուղղութիւն ունեցած ըլլայ. մեզի հասած կտորները ցոյց կու տան թէ պատմութիւնը խառն էր կրօնական խրատներով ու զրոյցներով:

ՇԱՊՈՒՀԻ ԱՆՈՒՆՈՎ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԱԾ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

1921ին Էջմիածնի մէջ հրատարակուեցաւ պատմական գործ մը՝ հանուած ձեռագիրէ մը՝ որ ոչ սկիզբ եւ ոչ վերջ ունէր եւ ոչ հեղինակի անուն: Նիւթն է. առաջին մասի մը մէջ կ՚աւանդէ զրոյցներ Մահմէտի եւ Մօրիկի մասին, կը պատմէ Հերակլի արշաւանքը Պարսկաստան եւ Ս. Խաչի դարձը. Ս. Խաչէն մաս մը կ՚առնէ Բիւրեղ տիկին. Մահմետականներու արշաւանքները Երուսաղէմ, Եգիպտոս, Հայաստան. Սահակ Գ. Կաթողիկոսի երթը Ամիրապետին. Թէոդոր Ռշտունիի եւ Վարդ Պատրիկի յարումը արաբներու: — Երկրորդ մասի մը մէջ կը ներկայացնէ Արծրունիներու եւ անուղղակի ու երկրորդաբար Բագրատունի տան պատմութիւնը. այսպէս Արծրունի Գրիգոր–Դերենիկ, ասոր որդիներուն Աշոտի, Գագիկի եւ Գուրգէնի կեանքի դրուագները, ինչպէս նաեւ Սմբատ Թագաւորի գործերը անոնց դէմ: Այս երկրորդ մասին մէջ մեծ տեղ կը գրաւեն հայ իշխաններու գործերը, աւելի վիպախառն եւ զրոյցի ձեւով պատմուած:

Առաջին մասին մէջ իր գործածած աղբիւրներու ազդեցութեան տակն է. ժամանակագրութիւնը սխալներով լի. հեղինակը պատմածներուն շատին ժամանակակից չէ. լեզուն գրաբար է բայց աղաւաղ գրաբար մը. ձեռագիրն ալ խեղճ է ու շատ խաթարուած: Սոյն պատմութեան հեղինակը չի կրնար Շապուհն ըլլալ ինչպէս կը մտածեն Հրատարակողները, վասն զի գիտենք որոշապէս Յ. Կաթողիկոսէ, թէ Շապուհի պատմութիւնը կը բովանդակէր Բագրատունի թագաւորութեան հիմնարկութիւնը կանխող շրջանին դէպքերը. աւելի ուշ ապրող անձի մը գրութիւնն է, այն է ԺԱ. դարու առաջին երեսնամեակին:

ԹՈՎՄԱՍ ԱՐԾՐՈՒՆԻ

Թ· ԱՐԾՐՈՒՆԻ ԵՒ ԻՐ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ

Թովմասի մասին կենսագրական տեղեկութիւններ կը պակսին· իր գրքէն կը գիտնանք որ ձեռնարկեր է այդ պատմագրութեան Գրիգոր-Դերենիկ եւ ասոր որդւոյն Գագիկ Արծրունիներու յանձնարարութեամբ· իր պատմութիւնը կը հասցնէ մինչեւ 910ի դէպքերը, որով մեռած պիտի ըլլայ այդ ժամանակ։ Արծրունիներու տոհմէն կամ գաւառէն է, ուսած անձ մը՝ ապահով հայ կրթարաններու մէջ եւ հաւանօրէն եկեղեցական։

ԳՐՔԻՆ ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Իր գրքով Թ· Արծրունի նպատակ ունեցեր է մեզի ճանչցնել Արծրունի տոհմին պատմութիւնը ծագումէն մինչեւ իր օրերը եւ ցոյց տալ դարերու ընթացքին մէջ նշանաւոր հանդիսացած անձնաւորութիւնները եւ անոնց կատարած դերը հայ ընդհանուր կեանքին մէջ։ Երեք դպրութիւններու բաժնուած է գիրքը·

Առաջինին մէջ մարդկային ցեղաբանութենէն կը սկսի եւ Արծրունիներու սերիլ կու տայ Սենեքերիմի Ադրամելէք եւ Սանասար որդիներէն եւ մինչեւ 428 Յ·Ք· Թուականը ծանօթ Արծրունի անձերու պատմութիւնը կ՚ընէ։

Երկրորդին մէջ 450-850 շրջանը կ՚ամփոփէ, այս մասին մէջ շատ քիչ Արծրունի իշխաններ յիշատակելով եւ պատմութենէն մեզի այլապէս ծանօթ դէմքեր ալ կ՚անտեսէ։

Երրորդը կը պարունակէ 850-910 հեղինակին ամենամերձաւոր ժամանակը, որով աւելի մանրամասն կը պատմէ Գրիգոր-Դերենիկի եւ ապա Գագիկի եւ ժամանակակից իշխաններու գործերը։

Ձեռագիրներու մէջ պատմութիւնը տակաւին կը շարու-

նակուլ՝ յիշատակելով նախորդ դէպքերէն մէկ քանին ալ եւ կը հասնի մինչեւ 930 տարին․ այս մասին մէջ մանրամասն եւ գեղեցիկ կը նկարագրուի Ոստանի եւ Աղթամարի մէջ կատարուած շինութիւններն ալ եւ մեզի կու տայ արտաքին կենդանագիրը Գագիկ իշխանին եւ անոր բարեմասնութեանց։ Այս մասը լեզուի, ասացուածքներու, քաղաքներու անուններու ձեւով, ինչպէս նաեւ դրութեան ոճով կը տարբերի բուն պատմութեան գրքէն եւ ապահով հեղինակը Թովմասէն տարբեր անձ մըն է, նոյնպէս Արծրունի տոհմէ եւ գուցէ եկեղեցական ալ, բայց աւելի զեղուն զգացումով, յստակ մտքով, համարձակախօս, յորդաբան՝ մասնաւորապէս հոգեկան վիճակներ ներկայացուցած ատեն․ երկրորդ մասին հեղինակը ապահով ճանչցած եւ կարդացած է առաջինը։

Այս երկուքին աղուցուած ուրիշ փոքրիկ յաւելուած մըն ալ կայ, որուն մէջ կ'աւանդուին՝ շատ համառօտ, մինչեւ ԺԳ․ դար պատահած մէկ քանի դէպքեր։

ՊԱՏՄԵԼՈՒ ԵՂԱՆԱԿԸ

Թովմաս պատմագրելու ձեռնարկած ատեն ըմբռնած է յանձն առած գործին ներկայացուցած դժուարութիւնները եւ իր կարողութեան չափաւոր ըլլալը․ դիմած է աղբիւրներու, որոնք բազմաթիւ եղած են իր յայտարարութեան համաձայն․ հին շրջանին համար Խորենացիի ծանօթ օտար պատմիչները, որոնց ծանօթութիւնն ունեցած է ապահով Մովսէսէ․ իսկ ազգայիններէն կը ճանչնայ Մ․ Խորենացին գլխաւորապէս, Եղիշէ, Աբրահամ Խոստովանող, Մամբրէ Վերծանող, եղբայրը Մովսէս եւ Թէոդորոս Քերթող․ այս չորսը մեզի անծանօթ են իբր պատմիչ։ Յետոյ խուզարկած է դիւաններ, մատենադարաններ, ճամբորդած է Արծրունիներու գաւառները մինչեւ Կովկաս, աչքով տեսած տեղերը, հետազօտած է եւ պրպտած ամէն բան․ սակայն այս քննութեանց արդիւնք քաղուած հմտութիւնը խառնակ է, շփոթ, անճիշտ, պակասաւոր եւ մութ․ Թովմաս պայծառ միտք մը չէ եւ չունի դատողու-

թեան յատկութիւն. յետոյ Արծրունիներու ջատագով հանդիսանալով, անտեսած է Բագրատունիներու դերը. դարձեալ չէ ըմբռնած դէպքերու եւ իրերամարտ կռիւներու բուն պատճառները։ Թերի է նաեւ ժամանակագրութեան ճշտութիւնը եւ մերթ շեղումներ ալ կը կատարէ։

ՈՃԸ ԵՒ ԼԵԶՈՒՆ

Այսպիսի միտք մը շարադրութեան մէջ ալ իր թերութիւնները պիտի ցուցնէր։ Իրապէս գաղափարները պարզ եւ որոշ չեն ըմբռնուիր. ստէպ կը մտնի խորհրդածութեանց, որոնք դէպքերու ընթացքը կը կասեցնեն եւ իրենք իրենց մէջ խրթին եւ մութ են. իրերու՝ ինչպէս պատերազմներու արտաքին ներկայացումին մէջ շատ կը յաջողի. բայց ամուլ եւ ունայնախօս կը յայտնուի զգացումներն ու յուզումները մեզի փոխանցած ատեն եւ արդէն կը ջանայ այդ առիթներէն խուսափիլ։ Գրելու ոճը երկարաբան եւ մանուածապատ, որով կը յոգնեցնէ. լեզուն անհաւասար է, մերթ անհարթ, թանձր, առանց կեանքի եւ շարժումի եւ մերթ ալ աւելի պարզութիւն կը ստանայ։ Ընդհակառակն երկրորդ մասի հեղինակը կեանքով եւ աշխուժով լեցուն անձ մըն է, առատախօս, ճարտասան, նկարչագեղ եւ շարժուն ոճ մ'ունի եւ Աղթամարի շինութեանց նուիրած էջերը, ինչպէս Գագիկ իշխանի դիմանկարը ուրուագրող տողերը առանձին հրապոյր մը կը ցոլացնեն։

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏՑԻ

Յ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԿԵԱՆՔՆ ԵՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ

Տասներորդ դարու առաջին քառորդի դէպքերուն պատմագիրն է Յովհաննէս Կաթողիկոս կոչուած Դրասխանակերտցի՝ այդ գիւղը ծնած ըլլալուն համար 850ի ատենները. ազգական էր Մաշտոց Կաթողիկոսին եւ անոր աշակերտած՝ երբ նա տակաւին վանահայր էր. 897–8ին անոր կը յաջորդէ հայ-

րապետական գահին վրայ ու կը մեռնի 931ին: Իբր Կաթողիկոս ժամանակից եղած է դարուն գլխաւոր դէպքերուն եւ միջնորդի ու հաշտարարի դեր կատարած Բագրատունի Թագաւորներուն եւ միւս իշխաններուն մէջ տեղի ունեցած խնդիրներուն եւ պայքարներուն ատեն:

ԳՐՔԻՆ ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Յովհ. Կաթողիկոսի գրական գործը Պատմութեան գիրքն է, գրուած ծերութեան ատեն եւ որու յառաջաբանին մէջ համառօտ ամփոփոյթը կու տայ գրքին պարունակութեան: Նախ կարճառօտ՝ մեր ծագումը կը պատմէ եւ ապա կը ներկայացնէ յաջորդ դէպքերը քաղաքական եւ եկեղեցական տեսակէտով, մինչեւ Բագրատունի Աշոտի իշխան եւ ապա թագաւոր անուանուիլը, այսինքն 885· այս կէտէն կը սկսի մանրամասն աւանդել կատարուած իրադարձութիւնները Աշոտ Ա., Սմբատ Ա., Աշոտ Երկաթ թագաւորներու ժամանակ: Նոյնպէս կը պատմէ Արծրունի, Սիւնիքի եւ միւս փոքր իշխաններու գործերը, չմոռնալով եկեղեցական խնդիրներն ալ: Բամնեցուցիչ է Աշոտ Երկաթի ատեն պատահած Դուինի սովին նկարագրութիւնը՝ հետեւանք արաբներու ասպատակութիւններուն. Նոյնպէս բարոյալքիչ է հայ իշխաններու իրերամարտ կամ Բագրատունի թագաւորներուն դէմ կատարած դաւաճան պայքարներուն պատմուածքը· կը վերջացնէ գիրքը տեսակ մը ողբով, ուր յոյս կը ներշնչէ իր ժողովուրդին եւ կը քաջալերէ պահպանել իրենց կրօնքը, լաւ բարքերն ու միաբանասիրութիւնը:

Յ. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԻԲՐ ՊԱՏՄԱԲԱՆ ԵՒ ԳՐՔԻՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՐԺԷՔԸ

Յովհ. Կաթողիկոս իր պատմածներուն համար ունեցեր է իբր աղբիւր, նախնական մասին՝ Մովսէս Խորենացին եւ ուրիշներ, որոնց անունը չի յիշեր· Աշոտ Ա.ի շրջանին համար Շապուհ Բագրատունիի պատմութիւնը· վերջին տարիներու

դէպքերուն հանդիսատես եւ մասնակից եղած է. այս տեսակէտով ունի մեծ արժանահաւատութիւն: Իբր անձ ունի բնական զատողութիւն եւ արդարամիտ է եւ ուղիղ՝ իր հանած հետեւութեանց մէջ, սակայն իր քով ալ պատմութիւնը է պարզ արձանագրութիւն պատահած դէպքերուն, առանց սակայն կատարեալ ըլլալու, վասն զի երկար կը նկարագրէ այն դէպքերը՝ որոնց ինքը միջամուտ եղած է, թէեւ մեծ կարեւորութիւն չունենան քաղաքական տեսակէտով. իսկ կ՚անտեսէ կամ հազիւ կ՚ակնարկէ անոնց՝ որ իր ներկայութեան չեն պատահած. բաց ասկից ամենեւին չի նկատեր քաղաքական պատճառներու էութիւնն եւ հոգեբանական շարժառիթներու ազդեցութիւնը: Միւս կողմէ սրտով կը գրէ երբ մանաւանդ կը նկարագրէ ժողովուրդի վրայ ճնշող նեղութիւններն եւ աղէտները եւ գրութիւնը ինքնակենսագրականի հմայք կ՚առնէ, երբ կը պատմէ իր Դուինէն հեռանալը պանդխտելով Վրաստան, կամ կը նկարագրէ իր փախուստը Բիւրականի ամրոցէն, որ իր սեպհականութիւնն էր: Կան որ այս դէպքերուն մէջ Յովհ. Կաթողիկոսին մէջ չեն նշմարեր հայրապետի մը վայել արի ընթացքը: Իր գրքին մէջ կը դնէ նաեւ պատճէնները իր գրած թուղթին Բիւզանդիոնի Կոստանդին կայսեր, ինչպէս Պօղոս Նիկողայոս Պատրիարքին իրեն ուղղած նամակին, նմանապէս Մաշտոցի թուղթերունը:

ԳՐԱԿԱՆ ՈՃԸ

Յովհ. Կաթողիկոս իր պատմութիւնը կը գրէ իր իսկ խօսքերով «ոչ ըստ դեղջկաց անարուեստից». ասկից կը նշմարուի իր ոճին մէջ պարզութեան պակասը. ճոռոմ եւ ուռուցիկ է. հռետորական ու արուեստակեալ ըլլալը կը զգացուի նաեւ այն մասերուն մէջ, ուր կ՚ուզէ զգացում դնել. յետոյ Ս. Գրքէն մէջբերութիւններն ալ անտեղի կը կատարէ. ասով հանդերձ իր ժամանակի ինչ ինչ իրադարձութեանց նկարագրութիւնը ազդեցիկ է ու երբեմն գիտէ ալ բարձրանալ. հետագայ պատմիչներէ շատ գովուած է, մանաւորապէս իր գրելու այդ բարձր ոճին համար:

Իրեն կ՚ընծայուին դարձեալ «Տարք հայրապետաց հա-

յոց յայտարարութիւն» ու «Խոստովանութիւն անշարժ յուսոյ մարմնանալոյ Բանին Քրիստոսի եւ ընդդէմ դաւանողաց զմի Քրիստոս յերկուս բնութիւնս», զոր ոմանք անճիշտ կերպով Յ. Օձնեցիի ուզած են տալ:

Մատենախօսութիւն

ՇԱՊՈՒՀ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻի մասին տեսնել Ակինեան Հ. Ն. Շապուհ Բագրատունի եւ իր պատմութիւնը. Հ. Ա. 1922, 514, 611, ուր կարելի է գտնել նախորդ ուսումնասիրութիւնները Շ. Բագրատունիի մասին: 1921ին Էջմիածին հրատարակուած Պատմութիւն Շապհոյ Բագրատունւոյ հատորի մասին տեսնել բաց ի Ակինեանէ, Աճառեան Հ. Զանգ, 1922, արտատպուած Արձագանգ Փարիզի մէջ 1922, թ. 22. տեսնել նաեւ Բզմ. 1922, 180: Կանայեան Ս. Պատմ. Աստուածընկալ Ս. Նշանին, եւն. եւ Շ. Բագրատունի. Բանբեր Հայաստ. Գ. Ինստ. Ա. Բ. 1921–22, 137: Աւտալբէգեան Թ. Կարծեցեալ Շապուհը. նոյն, էջ 244:

ԹՈՎՄԱՍ ԱՐԾՐՈՒՆԻ Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց, Կ. Պոլիս, տպ. Պ. Արապեան, 1852. Բ. տիպ Ք. Պատկանեանէ, Ս. Պետերբուրգ, 1887: Քննադ. Ֆ. Նեւէ **Muséon** 1887 **VI** էջ 373. Ֆրնս. թրգմ. **Brosset**է **Coll. d'Hist. Arm.** հտր. Ա. **notice**ով մը. թրգմ.ը սխալներով է: Յաւելուածին համար տեսնել Նորայր Բիւզանդացի. Թ. Արծրունի եւ Անանուն Արծրունի երկու այլեւայլ պատմագիրներ են. Բզմ. 1905, 227, 264, 328, 398, 464: Տեսնել նաեւ Հ. Ա. 1908, 218, եւ Տաշեան, Ուսումն. Սուտն Կալլիսթ. էջ 32–40:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԱԹ. ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏՑԻ Պատմագրութիւն Հայոց. Երուսաղէմ, տպ. Ս. Յակոբեանց, 1843 եւ 1867: Հրատ. Մ. Էմինի. Մոսկվա, տպ. Վլ. Գոտիէ, 1853: Ֆրանս. թրգմ. Սէն Մարդէնէ, **Paris, Imp. Royale** 1841. Ֆ. Նեւ **Examen de l'Histoire de Jean VI le patriarche, Univers Catholique n.** 96, 1841, նոյնը **L'Arménie Chrétienne et sa Littérature** գործին մէջ, էջ 317–340: Կարելի է տեսնել իբր փոքր ուսումնասիրութիւն Գալէմքեարեան Գ. Ծ. վ. Յովհ. Կաթ. Պատմարան, Տաճար, 1912, 502: Թումանեան Կ. Յովհ. Պատմիչ Կաթ. Կոչնակ, 1922, թ. 44, 47, 48: Աղաւնունի Մ. Եպ. Յովհ. Կաթողիկոս, Սիոն, 1933, 381: Օշական Յ. Յովհ. Պատմարան. Սիոն, 1929, 178 (դրական տեսակէտին համար):

Հատուածներ

Թովմաս Արծրունի (*տպ. Կ. Պոլիս*, 1852), *Որպիսութիւն կենաց Խութայեցւոց*, *էջ* 133–4։

— *Շինութիւնք Ոստանայ*, *էջ* 283–5։

— *Շինութիւնք Աղթամարայ*, *էջ* 331–333։

Յովհ. Կաթողիկոս (*տպ. Մոսկուա* 1853), *Նուէրք յԱմիրայէ առ Սմբատ արքայ*, *էջ* 108–9։

— *Նկարագիր Գագիկ Արքայի*, *էջ* 175–6։

— *Փախուստ Կաթողիկոսին յամրոցէ Բիւրական*, *էջ* 182–3։

ԳԼՈՒԽ ԺԶ

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ

1. Զաքարիա կաթողիկոս եւ իր ճառերը: 2. Մաշտոց կաթողիկոս, իր գործունէութիւնն ու թուղթերը: 3. Անանիա Մոկացի եւ իր դաւանաբանական թուղթերը: 4. Անանիա Նարեկացի. Գիր Թոնդրակեցիներու դէմ եւ իր ճառերը: 5. Խոսրով Անձեւացի. Մեկնութիւն ժամակարգութեան եւ Մեկնութիւն Պատարագի:

ԶԱՔԱՐԻԱ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Զաքարիա Ձագայ գիւղէն է, բայց ծանօթ չեն մեզի ազգանունն եւ ծնունդի թուականը: Երբ 855ին կաթողիկոս կ'ընտրուի՝ տակաւին աշխարհիկ անձ մըն էր. սակայն ընծայուած զօրեղանները կը հաւաստեն որ ուսեալ եւ արդէն հանրութեան ծանօթ մէկն ըլլալու էր:

Այդ ժամանակները Պոլսոյ պատրիարքական գահը կը բարձրանար Փոտ, որ նոյնպէս դեռ աշխարհիկ անձ մըն էր, սակայն խորագէտ, գիտնական եւ փառասէր ու միրաշահելու համար հայերը՝ նամակներ գրեց Զաքարիայի եւ Աշոտ իշխանին: Փոտ կը պարզէ հայ կաթողիկոսին Քաղկեդոնի ժողովին էութիւնը. ասոր վրայ կը գումարուի Շիրակաւանի ժողովը 862ին, որու կը մասնակցի Փոտի պատուիրակը՝ Վահան եպիսկոպոս, որ ժողովականներու լուսաբանութիւններ կու տայ Քաղկեդոնի վարդապետութեան շուրջ. Զաքարիա, ինչպէս ուրիշ հայ կաթողիկոսներ, ըմբռնած էր ճշմարտութիւնը Քաղկեդոնի ժողովին ուղղադաւ ըլլալու մասին. մեռաւ 877ին:

Մեզի հասած են Փոտի ու Աշոտի միջեւ կատարուած թղթակցութիւններէն նամակ մը եւ անոր պատասխանը. իսկ Զաքարիայի հետ թղթակցութենէն ոչ մէկ թուղթ. ունինք միայն Փոտի յունարէն պատասխանը, որու մէջ համառօտ մը կ'ամփոփէ հայ կաթողիկոսի նամակին պարունակութիւնը:

Ձեռագիրներու մէջ Զաքարիայի անունով կան նաեւ տասնեակ մը ճառեր դեռ անտիպ, Քրիստոսի Ծննդեան, Մկրտութեան, Երուսաղէմ գալստեան, Աստուածընկալ խաչին, Աւագ Շաբաթու օրերուն, Յարութեան եւն. վրայ, վերջինս ընծայուած է նաեւ Ոսկեբերանի Թէոփիլոս աշակերտին եւ հրատարակուած Արարատ թերթին մէջ: Իմաստնալից եւ վայելուչ ճառեր են, հաւանօրէն յոյն հեղինակներու հետեւողութեամբ շարադրուած. իսկ Աւագ շաբաթի ճառը Եղիշէի եւ Նիկոդիմոսի կոչուած Աւետարանի հետեւողութեամբ:

ՄԱՇՏՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Ծնած Արագածոտնի Եղիվարդ գիւղը 830ի ատենները, քահանայի որդի էր, եւ հայրը կ՚ըլլայ առաջին դաստիարակը եւ յետոյ կը յանձնուի Գեղարքունիքի Մաքենոցք վանքին՝ ուսման համար: Իր գիտութեան եւ աւելի բարեկրօն ու ճգնաւոր կենցաղին համար մեծապէս կը հռչակուի ու երբ առանձնարան մը կը կազմէ իրեն համար Սեւանի մէջ, հոն Սիւնիքի Մարիամ տիկնոջ ձեռնտուութեամբ վանք մը կը շինէ, որ յետոյ հռչակաւոր կը դառնայ: 897ին Գէորգի մահէն վերջ կաթողիկոս կ՚ընտրուի՝ բայց հազիւ եօթը ամիս կրնայ կատարել հայրապետութիւնը:

Որքան մեծ համբաւ հանած, մեզի սակայն Մաշտոցէ շատ քիչ բան հասած է: Յովհ. Դրասխանակերտցի իր պատմութեան մէջ ագուցեր է Մաշտոցի երկու թուղթերը. մէկը ուղղուած է Աբաս Սպարապետին՝ որ Սմբատ Ա.ի հօրեղբայրն էր. Մաշտոց իր քաղկեդոնեան գաղափարներուն համար հալածուած էր Գէորգ կաթողիկոսէն, որու յարող չէր նաեւ Աբաս. սոյն պատճառով վերջինս մտածեր էր Գէորգը գահընկէց ընել եւ աթոռը Մաշտոցի տալ. Մաշտոց սակայն սոյն նամակով կ՚ընդդիմանայ այդ ծրագրին եւ կը յորդորէ նաեւ Աբասը միաբանութեամբ գործել իր եղբօրորդիին հետ: Իսկ երկրորդ թուղթը ուղղուած է Դուինի քաղաքացիներուն՝ զիրենք մխիթարելու համար նոր պատահած երկրաշարժի աղէտներու պատճառած ցաւերուն մէջ:

Գրած է դարձեալ Գէորգ Կաթողիկոսի յանձնարարութեամբ դաւանաբանական թուղթ մը, եւ երկրորդ մը անոնց դէմ՝ որ հակառակ կը խօսէին Բաղկեդոնի եւ Տիրակաւանի ժողովներուն. երկուքն ալ մեզի հասած չեն: Որպէլեան իրեն կ'ընծայէ պատմական գրութիւն մըն ալ մեզի անյայտ:

Արդիներէն շատեր կը մտածեն որ ծիսարանը իր կատարելագործումը ստացած ըլլայ սոյն Մաշտոց Կաթողիկոսի ժամանակ եւ ձեռքով եւ իրմէ Մաշտոց *անունն ալ ստացած:*

ԱՆԱՆԻԱ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ՄՈԿԱՑԻ

Ծնած է Մոկաց Փառս գիւղը 900ի առենները եւ նուիրուելով վանական կեանքի՝ առաջնորդ եղած Վարագի վանքին. շուրջ 941ին կ'ընտրուի կաթողիկոս եւ կը մեռնի 965ին. մարմինը կը թաղեն Արգինա՝ Շիրակի մէջ, ուր հաստատած էր իր բնակութիւնը. գիտութեամբ ոչ այնքան հռչակաւոր, բայց կորովով լի եւ կաթողիկոսական իշխանութիւնը խիստ կերպով գործադրող անձ մ'եղաւ:

Իր հայրապետութեան ատեն Աղուաններու կաթողիկոսը եւ Սիւնիքի եպիսկոպոսը կ'անջատուին կեդրոնէն եւ կը յարին քաղկեդոնեան գաղափարին: Անանիա ամէն փորձ կը կատարէ զանոնք իրեն հպատակեցնելու՝ անոնց մօտ իսկ երթալով, սակայն չի յաջողիր: Անոնց մահէն վերջ յաջորդները յանձն կ'առնեն գիր մը ստորագրելով ենթարկուիլ Անանիայի. իր անունով հասած չորս թուղթերէն առաջինը այս նիւթն է որ կը շօշափէ ու գրուած է 958ին: Երկրորդ թուղթը Անձեւացեաց Խոսրով Եպիսկոպոսին դէմ է, գրուած անոր մահէն վերջ եւ ուր մեզի կը տեղեկացնէ որ այդ եպիսկոպոսը նորութիւններ կ'ուզէր մտցնել հայ եկեղեցական կարգերու մէջ, առանց սակայն որոշ բացատրելու այս նորութիւնները՝ բաց ի մէկէն, այսինքն թէ ինչպէս Խոսրով կարգի տարբերութիւն չէր դներ եպիսկոպոսին եւ կաթողիկոսին մէջ, սոյն պատճառով կաթողիկոսը զինքը յանդիմանած եւ բանադրած իսկ էր: Իսկ միւս երկու թուղթերուն մէջ կը ճգնի ցոյց տալ հիներու վկայութիւններով, տարբերութիւնը եպիսկոպոսի եւ կաթողիկոսի

կարգերուն՝ առանց սակայն ինքն ալ համոզուած ըլլալու, վասն զի կը վերջացնէ չորրորդ թուղթը սոյն խօսքերով. «Այլ քեզ ըստ քոյդ եղիցի հաւատոց եւ մեզ ըստ մերոց եւ յամենայնի Աստուած փառաւորեսցի»: Այս չորսէն զատ ուրիշ թուղթեր ալ գրած է Անանիա, որոնք սակայն մեզի հասած չեն:

Թուղթերուն լեզուն անհարթ եւ խրթին հայերէն մըն է, լի անյաջող բարդութիւններով ու ստացուածքներով. աւելի կարեւորութիւն ունին պարունակութեան ինչպէս նաեւ դարուն անձերուն եւ դէպքերուն մասին տուած մանր տեղեկութիւններուն համար:

ԱՆԱՆԻԱ ՆԱՐԵԿԱՑԻ

Անանիա՝ Նարեկացի կոչուած է, Նարեկ վանքին եթէ ոչ հիմնադիրը գոնէ զարգացնողը եղած ըլլալով. ապրած է 900ի առաջին կէսին եւ գովուած ժամանակակիցներէն եւ յաջորդներէ՝ իբր Պուետիկոս եւ Հռետոր, իբր Փիլիսոփոս եւ Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյ: Այս տիտղոսները արդարացնող գործեր մեզի հասած չեն. սակայն իր աշակերտը՝ Գրիգոր Նարեկացի, վարդապետին ամենամեծ նուէրն է տուած հայ գրականութեան. իր գործերը կրնան դարձեալ ուրիշ Անանիաներու գրութեանց հետ շփոթուած ըլլալ:

Գրիգոր Մագիստրոս եւ Ն. Շնորհալի մեծ գովեստներով կը յիշատակեն Անանիայի մէկ գրուածքը Թոնդրակեցիներու դէմ, որ յաջորդած էին Պաւղիկեաններու. Միաբան հրատարակեց Արարատի մէջ Անանիայի անունով Գիր խոստովանութեան մը, ուր հեղինակը կ՚ուղղէ իր գիրը իրեն սննդակից եղած եւ կրօնակից մէկու մը, որու առջեւ զրպարտուած էր Անանիա իբր յարող Թոնդրակեցիներու աղանդին եւ այն անձը՝ որ Անանիա Մոկացի կաթողիկոսն է, պահանջած էր որ հերքէ եղած ամբաստանութիւնը: Գիրին հեղինակը մէկ երկու էջերու մէջ կը հերքէ եւ կը նզովէ Թոնդրակեցիները, եւ ապա հաւատքի հանգանակ մը կը ներկայացնէ, առանց մեզի ուրիշ տեղեկութիւններ տալու աղանդին վրայ: Շատեր այս Գիրը տարբեր գրութիւն մը կը նկատեն Անանայի ընծայուած

Թոնդրակեցներու դէմ գրուածքէն. կան ալ որ այս Գիրը տարբեր Անանիայի մը կը միտին վերագրել: Կիրակոս պատմիչ կ'աւանդէ թէ գրած ըլլայ մեկնութիւններ ալ առաքելական թուղթերու, որոնք դեռ մեր ձեռքը հասած չեն:

Ս. Նարեկացիի անունով ունինք նաեւ մէկ քանի ճառեր. Վասն աղօթից արտասուաց եւ զղջման, համառօտ եւ յստակ գրութիւն մը. յետոյ գրական ճառ մը Շողակաթի կամ Ս. Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ վրայ, ուր կը փառաբանէ Քրիստոսի Եկեղեցին եւ իր կատարած հոգեւոր բարձրացումը մարդկային սեռին՝ հեթանոսական կեանքէն. գրութեան ոճը բոլորովին հռետորական է, հակադրութիւններ եւ պատկերներ շռայլօրէն գործածելով եւ իմաստներն ու մտածութիւնները ծանրաբեռնելով բառերու կուտակումներու տակ, որով եւ գրութեան ընթացքը կը դանդաղի՝ թէեւ կորովով լեցուն ըլլայ: Ասացուածքի կազմը թանձր եւ ստուերոտ, ածանցուած բառերով ու երկար նախադասութիւններով կազմուած է. Կ'երեւի Նարեկեան դպրոցը որդեգրեր էր գրելու այս բարձր նկատուած ոճը, որ յետոյ Գրիգորի մէջ իր հանճարեղ ներկայացուցիչը պիտի ունենար: Գր. Նարեկացիի գրելու կերպին հետ ունեցած նմանութեան պատճառաւ կան որ այս ճառը հետագայ Անանիայի մը՝ այսինքն Սանահնեցիի կ'ուզեն ընծայել, նկատելով հանդերձ որ այս ճառին ոճը կը տարբերի Սանահնեցիի ոճէն. սակայն դիտելի է թէ անկարելի չէ որ Նարեկեան դպրոցին մէկ գործն ըլլայ սոյն ճառը՝ Գրիգորէն առաջ յօրինուած:

ԽՈՍՐՈՎ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՆՁԵՒԱՑԻ

Խոսրով՝ Գրիգոր Նարեկացիի հայրն է, ամուսնացած Ան. Նարեկացիի եղբօր աղջկան հետ. կնոջ մահէն յետոյ Ան. Մոկացիէ եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի Անձեւացեաց գաւառին. 950ին արդէն եպիսկոպոս էր, ու մեռած է 965է առաջ: Ան. Մոկացի զինքը կը մեղադրէ իբր նորաձեւութիւններ մտցնել ուզող հայ եկեղեցւոյ կարգաց մէջ 954ի ատենները եւ եպիս-

կոպոսութեան ու կաթողիկոսութեան աստիճաններուն մէջ զանազանութիւն չդնող. հաւանօրէն Խոսրով քաղկեդոնական* զգացումով էր եւ իր այս հաւատքի ըմբռնումին մէջ կեդրոնի իշխանութենէն կ'ուզէր անկախ մնալ, ինչ որ ըրած էին Սիւնիքի եւ Աղուաններու հայրապետները, եւ այս պատճառաւ մեղադրուած եւ բանադրուած ալ. սակայն կը գովուի Մոկացիէն ալ իբր այր համեստ, գիտնաւոր. իր գործերն ալ իր մտքի պայծառութեան եւ հոգեկան անխառն վիճակին հայելին են:

Իրմէ ունինք երկու մեկնութիւններ:

Մեկնութիւն Ժամակարգութեան, այսինքն հայ ժամագըրքի քարոզներուն եւ աղօթքներուն բացատրութիւնն է հատուած առ հատուած, անոնց պարունակած իմաստը լուսաբանելով եւ անկէ խրատական յորդորներ հանելով: Տպագրուածին մէջ Խոսրովի Մեկնութեան ագուցուած են նաեւ Յ. Օձնեցիի եւ Ստ. Սիւնեցիի մեկնութիւններէն մասեր, ու ամբողջը կազմուած է Մովսէս Վարդապետէ մը՝ հաւանօրէն Երզնկացին՝ ԺԳ. դարուն ապրող, որ իր գրութիւններէն ալ կտորներ ագուցած է:

Մեկնութիւն Պատարագի աւարտած 950ին, ուր պատարագի աղօթքները կը բացատրէ, ինչպէս ըրած էր ժամերգութեանը: Երկուքին մէջ ալ Խոսրով նպատակ ունի ժողովուրդին օգտակար ըլլալ եւ սրբազան աղօթքներուն իմաստները աւելի ըմբռնելի ընել. այս պատճառաւ վարդապետական բարձրութեանց կամ տեսական խորհրդածութեանց մէջ չի սուզուիր, այլ հանդարտ եւ յստակ կերպով կը պարզաբանէ ու կը բացատրէ, գործնական խրատներ աւելցնելով լաւ աղօթելու համար: Այս մեկնութիւնները մեզի համար կարեւո-

* Ժամակարգութեան Մեկնութեան 199 էջին մէջ Ծայդ կոչուողներու մասին գրուածքը, ըսելով թէ երբ մէկը հաւատքի խնդիրներու մէջ քրիստոնեայ ուրիշ ազգերու իրաւունք տայ, այդ անձը Ծայդ կ'անուանեն ու իր ազգակիցները կը հալածեն, շատ պարզ կը բացատրէ Խոսրովի բռնած դիրքը դարուն կրօնական խնդիրներուն մէջ, ինչպէս նաեւ յետոյ իր զաւկին՝ Գրիգորի կրած հալածանքները:

րութիւն ունին պատմական տեսակէտով ալ, վասն զի անոնցմով կը տեղեկանանք եկեղեցական գրքերու յօրինուածքին՝ տասներորդ դարուն մէջ:

Գրելու ոճը ինչպէս նաեւ լեզուն պարզութեամբ եւ լրջութեամբ օժտուած են, ամենեւին ճոռոմ եւ արուեստակեալ ըլլալու բնոյթ չունին՝ հակառակ դարուն միւս գրողներու ձկտումին:

Մատենախօսութիւն

ԶԱՔԱՐԻԱ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ· *Ներբողեան ասացեալ ի Ցարութիւնն Քրիստոսի· Ար·* 1888, 461: *Տեսնել* Սարգիսեան *Հ· Բ· Եղիշէի եւ Զաքարիա Կաթողիկոսի Ի Թաղումն Քրիստոսի ճառերը եւ Նիկոդիմոսի Աւետարանը· Վեն·* 1910 *(արտպ· Բազմ·է)*:

ԱՆԱՆԻԱ ՄՈԿԱՑԻ*ի մասին տեսնել Ար·* 1896, 25; 67, 125, 176· 1897, 91, 129, 275: *Նոյնպէս* Տէր-Մկրտչեան Գ· *«Հայկականք»*, *էջ* 59:

ԱՆԱՆԻԱ ՆԱՐԵԿԱՑԻ· *Գիր խոստովանութեան, հրատ· Միհրանէ, Վաղարշապատ*, 1892 *(արտպ· Ար·է)· տեսնել նաեւ* Սարգիսեան Հ· Բ· *Մանիքէա–Պաւղիկեան Թոնդրակեցւոց աղանդն եւ Գր· Նարեկացւոյ Թուղթը· Վեն·* 1893 *(արտպ· Բզմ·է)· եւ Պատկեր*, 1898–99, 175, *եւն·*:

ԽՈՍՐՈՎ ԱՆԶԵՒԱՑԻ· *Գիրք որ կոչի Մեկն· Աղօթից· հաւանօրէն Կ· Պոլիս տպուած եւ անթուական· ընդամէնը* 456 *էջ·* 407*էն կը սկսի յիշատակարանը եւ ուրիշ հեղինակներէ մեկնողական կտորներ: Բ· տիպ,* Մեկնութիւն ժամակարգութեան *տիտղոսով, Օրթագիւղ*, 1840: *Մեկնութիւն Աղօթից Պատարագին, Վեն·* 1869: *Լատ· թրգմ· Պատ· Մեկն· Ցէթթէրէ·* Chosroæ Magni episcopi..... Explicatio precum Missæ. *Ցրիպուրկ*, 1880:

Հատուածներ

Խոս· Անձեւացի· (*Մեկն· ժամ· տպ·* 1840), *Հարկաւորութիւն աղօթից, էջ* 63–64:

— *Վասն աղօթից, էջ* 74:

ԳԼՈՒԽ ԺԷ

ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՑԻ

Կեանքը· Գրական գործը՝ Մեկնութիւն Երգերգոցի, Ներբողեաններ Ս· Յակոբի, Առաքելոց, Խաչի, Աստուածածնի· Գանձեր եւ տաղեր· Նարեկը· Նարեկին յօրինուածքը· Ազդեցութիւններ եւ Նարեկացիի տաղանդը· Նարեկի բանաստեղծութիւնը եւ անոր նկարագիրը· Նարեկացի արուեստագէտ· Լեզուն:

Գերազանց տաղանդը որ կ'ելլէ այս շրջանիս մէջ, է Գր· Նարեկացի: Նարեկացի կ'ամփոփէ իր մէջ այն բոլոր խոկերը, զոր Հայ միտքն ունեցեր է սկիզբէն ի վեր, մանաւանդ արաբ իշխանութեան յայտնութենէն վերջ: Հայ ցեղին բոլոր պայքարներն ու տագնապները, ինչպէս նաեւ յաղթանակներն ու յոյսերը բանաստեղծը խտացուցած է իր գործին մէջ· որով իր գործը մեր գրականութեան ոչ միայն ամէնէն շքեղ՝ այլ ցեղային նկարագիրը բնորոշող արտադրութիւններէն եղած է:

ԿԵԱՆՔԸ

Գրիգոր ծնած է 945ի տարիները եւ որդի է Խոսրով Անձեւացեաց եպիսկոպոսին· ինքը կրտսեր է միւս երկու եղբայրներէն, որոնք են· Սահակ՝ որ հօրը գրութիւններուն ընդօրինակողն եղած է· Յովհաննէս՝ ուսումնակից եւ կրօնակից Գրիգորի ու յետոյ վանահայր ընտրուած նոյն վանքին: Մայրը հաւանօրէն կանուխէն վախճանած է ու կարծես այս մահուան ակնարկ մը կայ Նարեկի ԾԱ բանին սկիզբը: Իր կրթութիւնը կը ստանայ Նարեկի վանքը՝ Բզնունիքի ծովակին հարաւային ափին վրայ՝ համանուն գիւղին մէջ, ուր կը կրօնաւորի ալ Ան· Նարեկացիի առաջնորդութեան տակ:

Ուսումնական զարգացումը կը ստանայ նոյն առենուան աւանդուած ուղղութեամբ: Հաւանօրէն իրեն անծանօթ մնա-

ցած են յունարէնը եւ արաբերէնը. բայց ծանօթ է հայ լեզուով գրուած ու թարգմանուած բոլոր սրբազան կամ ոչ սըրբազան մատեաններուն. արդէն իր գործերուն մէջ տեղեակ կը ցուցնէ ինքզինքը քերթողական եւ գիտական գրութիւններու: Բայց ամէնէն շատ կարդացած ու ճաշակած գիրքը Աստուածաշունչն է. ասոր հետ ունեցած է ուրիշ գիրք մըն ալ՝ բնութիւնը որ Նարեկ վանքի շուրջ ինքնայատուկ գեղեցկութիւն մ'ունի՝ զոր զգացած է Գրիգոր եւ անկէ ազդուած:

Արդէն իսկ երիտասարդ, այսինքն 32 տարեկանին, կը հռչակուի իբր գիտնական եւ սրբակեաց անձ, ինչ որ կը հաստատէ Նարեկ ալ գլուխ ՀԲ «սուրբ վկայեցայ ի մարդկանէ». ասով հանդերձ հակառակորդներ կը ճգնին իր վրայ զրպարտութիւններ բարդել. ժողովուրդը սակայն կազմած էր իր գաղափարը Գրիգորի սրբութեան մասին. այն զրոյցները՝ որ աւանդութիւնը մեզի փոխանցած է, աղաւնիներունը, Ատէր կղզիինը, Գրիգորի բանաստեղծ եւ անմեղ հոգին խորհրդանշող սիրուն պատկերներ են : Իր գործունէութեան մասին ուրիշ տեղեկութիւններ կը պակսին. ապրած է աւելի ուսումնական եւ հայեցողական կեանք մը. ապահով ուսուցչութիւն ալ կատարած է, ինչպէս կը վկայէ ինքն ալ Նարեկի ՀԲ գլխուն եւ Յիշատակարանին մէջ: Կը մեռնի 1010ին ու կը թաղեն մարմինը Ս. Սանդուխտ տաճարին մէջ՝ սրբուհիին սեղանին մօտիկ: 1021ին երբ Սենեքերիմ Արծրունի թագաւորին հետ Վասպուրականի ժողովուրդի մէկ մասը կը գաղթէ Փոքր Հայք, չկարենալով բաժնուիլ սուրբին գերեզմանէն, հետերնին կը տանին նշխարներէն մաս մը:

ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ

Գրիգորի գրական գործը իր նիւթով աստուածաբանական է. սակայն բնական է իր բանաստեղծի խառնուածքը պիտի դնէր իր կնիքը ամէնէն կրօնական գրութեանց վրայ ալ:

Մեկնութիւն Երգերգոցի, ժամանակագրական կարգով գուցէ առաջին գլխաւոր գործն է: 977ին Անձեւացեաց Գուրգէն Արծրունի թագաւորը կը խնդրէ իրմէ գրել մեկնութիւն մը

Երգերգոցի. Գրիգոր երկու անգամ կը մերժէ՝ նիւթին ներկայացուցած դժուարութեան պատճառաւ. սակայն հուսկ կը հարկադրուի յանձն առնել, եւ մեզի կ'ընծայէ ընտիր եւ օգտակար գործ մը: Կը բացատրէ Երգերգոցի խօսքերուն բարոյական եւ խորհրդական իմաստը, ինչպէս կ'ընդունէր Եկեղեցին եւ կը ջանայ պարզ եւ յստակ ըլլալ իմաստներուն եւ բացատրութեանց մէջ եւ դիւրիմաց իր ոճին մէջ, որպէս զի ամէնէն հասկցուի եւ գիրքը ամէնուն ծառայէ հոգեւորապէս. լեզուն ալ հարթ եւ պարզունակ գրաբար մըն է. իրապէս համառօտ՝ բայց գեղեցիկ մեկնութիւն մըն է:

Ներբողեանները. Յետոյ կու գան ներբողեան ճառերը, որ չորս են.

Ներբողեան ի Ս. Յակոբ. անծանօթ է յօրինման պատճառը. գուցէ Ռշտունիք գաւառին մէջ, ուր կը գտնուէր Նարեկ վանքը, Ս. Յակոբի համբաւը շատ տարածուած ըլլալուն, կամ անոր յիշատակին եկեղեցի մը կառուցուած ըլլալուն առթիւ յօրինուած ըլլայ. գեղեցիկ իմաստներով ճառ մըն է բայց խրթին եւ միւսներէն աւելի արուեստակեալ. հաւանօրէն հեղինակին առաջին գրութիւններէն է:

Ներբող Առաքելոց. նոյնպէս բարձր իմաստներով, բայց աւելի զգացում պարունակող ճառ մըն է՝ տասներկու առաքեալներու եւ եօթանասուներկու աշակերտներու ի գովեստ, յօրինուած է Նարեկէ առաջ, վասն զի ԶԲ գլխուն մէջ կ'ակնարկէ այս գրութեան:

Ներբող Ս. Խաչին, որ կը բաղկանայ երկու մասերէ. առաջինը պատմական է, ուր ճոռոմ կերպով կը նկարագրէ 938ին կատարուած հանդիսաւոր փոխադրութիւնը Ս. Խաչափայտի մէկ մասունքին Ապարանք վանքին մէջ՝ Արծրունի թագաւորազուն երեք իշխաններու ներկայութեանը: Երկրորդ մասը բուն ճառն է, ուր այբուբենի գրերու կարգով տուն տուն արձակ բայց քերթողական ոճով, գրուատիքը կը հիւսէ Ս. Խաչին: Իմաստալից եւ շքեղ գրութիւն մըն է, բայց բանաստեղծականէ աւելի աստուածաբանական բնոյթ ունի:

Ներբող Ս. Աստուածածնի, Գումարք խմբից սկզբնաբառ-

րով եւ այնպէս ալ յորջորջուած է. յօրինուած է Խաչի ճառին հետ եւ Մոկաց Ստեփանոսի եպիսկոպոսի խնդրանքով. ճառերէն լաւագոյնն է՝ լի վսեմ եւ բարձր գաղափարներով, որոնք շատ անգամ պատկերներու ձեւով կը ներկայացուին եւ որոնց մէջ կը զգացուի Գրիգորի հրաշալի սէրը եւ հզօր երեւակայութիւնը: Գրիգոր Նարեկի Զ գլխուն մէջ կը յիշատակէ այս ճառն ալ:

Գանձեր եւ Տաղեր. Նարեկացիի անունով հասած են մեզի երեք Գանձեր, որոնք Հոգեգալստեան, Խաչի ու Եկեղեցւոյ տօներու համար գրուած արձակ աղօթական մաղթանքներ են եւ անոնց տուները հեղինակին անուան գրերով կը սկսին:

Տաղերը աւելի բազմաթիւ են ու իրենց բանաստեղծութեան ձեւով ու գրութեան ոճով իրարմէ տարբեր: Եկեղեցւոյ, Բառասնից, Համբարձման տաղերը բարձր գաղափարներով լեցուն հզօր եւ պատկերալից կերպով արտայայտուած ներշնչումի կտորներ են, գեղեցկօրէն ալ ձեւուած են: Սայլն այն, Ես ձայն, Հաւուն հաւուն, սկզբնաւորութեամբ ինչպէս նաեւ Վարդավառի եւ Եկեղեցւոյ նախկինէն տարբեր տաղ մը, ժողովրդական ձեւին մօտեցող քերթուածներ են, որոնց մէջ կը գտնենք միամիտ բայց անոյշ եւ ամբիծ բանաստեղծութիւն մը, որ հեղինակին մէջ կը մատնանշէ թարմ եւ ջերմ երեւակայութիւն մը. ասոնց մէջ բանաստեղծութիւնը այլաբանական ձեւին կը մօտենայ: Կան ուրիշներ ալ ինչպէս Աչքն ծով ի ծով սկզբնաւորութեամբ եւ Յ. Մկրտչի գլխատման տաղերը, որոնց մէջ կը հանդիպինք թէ՛ յանդուգն եւ գեղեցիկ պատկերներու եւ թէ հասարակ տեղիքներու. իսկ Ի նոյն նորոյ նորին, Էին աջոյ ձեռին, Երգ զարմանալի տաղերը աւելի արուեստական ոտանաւորներ են քան բանաստեղծութիւններ:

Նարեկացիի ընծայուած տաղերը իրենց արտայայտութեան ձեւով կը տարբերին հեղինակին միւս գրութիւններէն, որով կան որ կը տարակուսին անոնց հարազատութեան մասին: Իրապէս ձեռագիրներուն մէջ ալ տաղերէն մաս մը անանուն են. Աւետիս մեծ խորհրդոյ տաղը ինչ ինչ ձեռագիրներու մէջ ընծայուած է նաեւ Ն. Շնորհալիի: Սակայն անկարելի

չէ որ այդ տաղերէն շատեր հեղինակութիւն ըլլան Գրիգորի ինչպէս Վարդավառի, Բառասնից, Համբարձման, Սայլն այն *եւն. տաղերը, ընդունելով հանդերձ ոճի տարբերութիւն ասոնց եւ Նարեկի մէջ: Նիւթի զանազանութիւնը եւ քերթուածին չափական ձեւը անշուշտ կը պահանջէր նաեւ ոճի տարբերութիւն, մանաւանդ որ անոնցմէ մէկ քանին ժողովրդական բանաստեղծութեան ձեւին վրայ կազմուած են: Այդ տաղերը իրենց հեղինակին մէջ կը ցուցնեն յանդուգն երեւակայութիւն մը, պատկերներու սէր, արտայայտութեան ուշադիր եղող մը, զգացման ուժգնութիւն, ինչպէս նաեւ բնութեան ներկայացում, բնութեան փարում, ինչ որ Գրիգորի յատկութիւնները կը կազմեն:*

Նարեկացիի ընծայուած են նաեւ մէկ քանի դաւանաբանական գրութիւններ, որոնք կրնան հարազատ ալ չըլլալ:

ՆԱՐԵԿԸ

Գրիգորի գլխաւոր գործը՝ որու համար սպառեց իր բոլոր զօրութիւնները եւ երկար ատեն կրեց զայն իր մտքին մէջ, Նարեկ *աղօթագիրքն է, կամ հեղինակին բառերով* Մատեան ողբերգութեան, *աւարտած՝ յիշատակարանէն հետեւցնելով՝* 1002*ին, գործակցութեամբ, ինչպէս կ՚ըսէ ինք, իր եղբօր Յովհաննէսի, որ նոյն ատեն վանքին վանահայրն էր: Թէ ինչ կը պարտինք եղբօրը այս գործակցութեան՝ որոշ չի գիտցուիր. շատեր միայն նիւթական գործակցութիւն մը կ՚ուզեն ընդունիլ, այն է նկատել Յովհաննէսը պարզ ընդօրինակող մը. կան ալ որ Նարեկի մէկ քանի արուեստով տկար Դ, ԻԶ, ինչպէս նաեւ ՂԲ, ՂԳ, Հ, կէս թարգմանածոյ կէս անարուեստ գլուխները կը յօժարին ընծայել Յովհաննէսի:*

Նարեկը կազմուած է իննըսունըհինգ գլուխներէ, զոր Գրիգոր Բան *կ՚անուանէ եւ ամէն* բան *կը սկսի միշտ «Վերստին յաւելուած կրկին հեծութեան նորին հոկողի առ նոյն աղերս մաղթանաց բանի. ի խորոց սրտից խօսք ընդ Աստուծոյ» բառերով: Ամէն գլուխ ունի ստորաբաժանումներ, որոնց բոլո-*

րին գումարը 366 է. կարելի է որ գիտումով այդ բաժանումները տարւոյն օրերուն թուին համաձայն ըրած ըլլայ: Գլուխները միեւնոյն երկարութիւնը չունին, կան որ շատ կարճ են եւ ուրիշներ ալ շատ երկար են. նոյնպէս գլուխներու յօդուածները. կան որ հինգ տողէ կազմուած են, իսկ ուրիշներ էջեր կը կազմեն: Գրիգոր յօրինած է այս աղօթագիրքը իր կրօնակիցներու խնդրանքով, սակայն ասիկա գրքին յօրինման պարզ առիթ մը պէտք է նկատել: Գիրքը մասնաւոր ծրագիր մը չունի իր յօրինուածքին մէջ, կարծես արդիւնք է օրական ներշնչումներու. գլուխները անջատ բան մը կը ներկայացնեն առանց մէկը կապ ունենալու միւսին հետ. սակայն գործը իր ամբողջութեանը մէջ ունի միութիւն մը, Գրիգորի հզօր մըտքին տիրապետութիւնը կ'ընծայէ այդ միութիւնը. ապահովապէս բանաստեղծը ներշնչումի ծրագիր մը պէտք է ունեցած ըլլայ:

ՆԱՐԵԿԻ ՅՕՐԻՆՈՒԱԾՔԸ

Նարեկի պարունակութիւնը այն չէ ինչ որ աղօթքները սովորաբար ունին. աղօթքի ձեւին ներքեւ կրօնաշունչ քերթուած մըն է՝ կէս մը աստուածաբանական, բայց աւելի քնարերգակ նկարագիր ունեցող, որու մէջ Գրիգոր կ'երգէ Աստուծոյ մեծութիւնը ինքնիր եւ իր գործերուն մէջ, ինչպէս նաեւ իր անձին անարգութիւնն ու ոչնչութիւնը: Երբ կը դնէ ինքզինքը Աստուծոյ դիմաց՝ կը նկատէ անմիջապէս իր անձին ոչինչ եւ մեղապարտ ըլլալը, մինչ իր Ստեղծողը անհունօրէն բարձր է ու անարատ. ինքը մեղքը եւ չարութիւնը կը ներկայացնէ, Աստուած՝ բարութիւնը եւ սրբութիւնը. այս համեմատութենէն իր մէջ կը ծնանի ահաւոր սարսափ եւ սպաննող տառապանք մը, որով ճիչ, հեծեծանք, պաղատանք կը բարձրացնէ երկինք՝ Աստուծոյ գթութիւնը շարժելու համար: Նարեկի մէջ գլուխներ կան որ ամբողջապէս բանաստեղծին միայն այս հեծեծանքներով եւ պաղատանքներով կազմուած են: Այսպէս Գրիգոր իր մատեանին մէջ իր հոգւոյն այս վիճակը, իր կեանքին այս պատմութիւնն է որ կը ներկայացնէ, կեանք

մը զեղուն պայքարներով եւ ցաւերով, վրդովումներով եւ խղճի խայթերով. կեանք մը սակայն, որ ունի նաեւ յոյսի լուսաւոր հեռանկարներ, ինչպէս նաեւ սլացքներ դէպ ի անհունն եւ յաւիտենականութիւնը:

Եթէ խորը թափանցենք՝ պիտի տեսնենք որ այս կեանքի պատմութիւնը միայն Նարեկացիինը չէ, այլ ամբողջ մարդկութեան. Գրիգոր մարդկութիւնը կը ներկայացնէ. սակայն ինքը այնքան խորապէս եւ այնքան ուժգին կ՚արտայայտէ հոգիի այս ցաւատանջ վիճակը, որ կարծես առաջին անգամ ինքը զգացած ըլլայ: Որով գիրքը կ՚առնէ կատարեալ Ողբերգութեան մը կերպարանքը. արդէն հեղինակն ալ այսպէս կոչած է իր գործը. այն ահաւոր պատերազմին մէջ՝ որ կը մղուի այս երկրիս վրայ հոգիին եւ նիւթին մէջ, մարդուս սրտին ընազդներուն եւ եթերային ձկտումներուն մէջ, հոգին կը զգայ բուռն կերպով իր խղճի եւ սրտի չարչարանքները, մեղքի եւ արիւնի փոթորկումներուն պատճառած աւերներն ու մխալը եւ լալագին ողբ մը կը բարձրացնէ երկինք:

Սակայն մինչ Գրիգոր կը տեսնէ մեղքին նեխութիւնը՝ որու մէջ գահավիժած է իր հոգին, միւս կողմէն ջանքեր կ՚ընէ վերանալու եւ մերկացնելու իրմէ աղտը եւ նիւթը. կը տեսնէ իր ոչնչացումը ու կ՚երգէ զայն, բայց միաժամանակ կը փորձէ բարձրանալ, դիմել վեհ վիճակի մը, խոյանալ դէպի անհունը, եւ բանաստեղծը կ՚երգէ հզօր եւ հրճուալից շեշտով հոգւոյն այս ձկտումն եւ սլացքները դէպ ի բարին, դէպ ի աստուածութիւնը. այդ էջերուն մէջ քերթուածը դիւցազներգութեան ձեւ կը ստանայ:

Հուսկ Նարեկը ինքնիր մէջ քնարերգութիւն մ՚ալ է: Բանաստեղծը անոր մէջ ոչ միայն կ՚ողբայ իր մեղապարտ անձը, այլ կ՚երգէ նաեւ իր յոյսն եւ վստահութիւնը Աստուծոյ վրայ, իր սիրով հրդեհումը աստուածային փառքին համար, տիեզերքին գեղեցկութիւնը՝ իբր աստուածային զօրութեան հրաշապատումը. յետոյ կ՚ուզէ մաքրել, գեղեցկացնել, հոգիացընել ամէն ինչ, որպէսզի փառաբանութեան քնար մ՚ըլլայ՝ իր Ստեղծողին մեծվայելչութիւնն եւ ողորմածութիւնը գո-

վարանելու. սոյն պատճառով բնութեան ամէն էակ ամէնէն ստորիններն ալ կը մասնակցին այս երգին. ճճիները (Բան ԿԸ) լուն (ԿԹ) մարդս (ԽԶ) բնութեան տեսարանները (ԻԵ): Այսպէս Նարեկը միայն մարդուս ձայնը չի պարունակեր, այլ բնութեան, բոլոր տիեզերքին՝ Աստուծոյ արժանաւոր նուագարան մ'ըլլալու համար: Բնութիւնը առաջին անգամ չէ որ կը մտնէ մեր գրականութեան մէջ, սակայն Նարեկացիով աւելի տիրող հանգամանք մը կ'առնէ բնութեան այս զգացումը եւ պատկերացումը, մինչեւ կատարեալ իրապաշտութեան հասնելով, երբ տակաւին Արեւմուտքի մէջ գրական գեղեցիկը կաշկանդուած էր իմացական եւ հոգեկան տուեալներով:

ԱԶԴԵՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՆԱՐԵԿԱՑԻԻ ՏԱՂԱՆԴԸ

Ի՞նչ ազդեցութիւններ կրած է Գրիգոր. գրական ի՞նչ ուղղութիւն ընդունած է, չենք գիտեր: Օտար կեդրոններ յաճախած չէ, օտար գրականութիւններ իրեն ծանօթ չէին. ապահով ստացեր է միայն նոյն դարուն մեր վանքերուն մէջ աւանդուած ուսումնական կրթութիւնը, որ մանաւանդ եկեղեցականներու համար զուտ կրօնական էր: Եկեղեցւոյ հեղինակներէն զատ իրեն ամէնէն ծանօթ մատեանը Աստուածաշունչն է. ոչ միայն կատարելապէս տիրացած է այդ գրքին, այլ իր հոգին եւ իր բանաստեղծութիւնը անով ձեւացած են. աշխարհիկ մտայնութիւն, աշխարհիկ գաղափարներ գոյութիւն չունին իր գործին մէջ. ներշնչումի օտար աղբիւրներ աւելորդ է փնտռել իր մէջ: Իր հոգւոյն կազմութեան վրայ ազդեր է Աստուածաշունչին հետ նաեւ բնութիւնը՝ ինչպէս ամէն բանաստեղծի. ինքը դիտած է բնութիւնը, սիրած, ճաշակած անոր գեղեցկութիւնը, քննած անոր կեանքը եւ գաղտնիքները. մեծապէս ըմբռնող եւ խոհուն միտք՝ բնութիւնը կրնանք ըսել եղած է իր բուն դաստիարակը. բնութեան հայեցողութեամբ իր միտքը տակաւ տակաւ իմացական զօրութեան եւ իրերու խորը թափանցելու կարողութեան լրութեան հասած է:

Իրապէս երբ ուզենք Գրիգոր Նարեկացիի տաղանդը կաղ-

մող տարրները վերլուծել, նախ հեղինակին միտքն է որ կ'ազդէ մեր վրայ ու կը նշմարուի որ Նարեկը ամէնէն առաջ մեծ իմացականութեան մը արդիւնքն է․ այդ աղօթքները նախ մտածուած, երկար ատեն հոգւոյն մէջ տարուած եւ խորհրդածութեամբ հասունցած կտորներ են: Դարձեալ Գրիգոր ուզած է գիտութիւն դնել այդ գործին մէջ․ իր իմացականութիւնը ընդարձակ եւ տիրացած ամէն տեսակ գիտելիքի՝ որ նոյն ժամանակ իբր միջակոյթ կը տրուէր, ինքը այդ բոլորը ուզած է դնել գրական գործին մէջ․ այսպէս աւելի գաղափարն է որ կը յայտնուի իր գործին մէջ եւ իր բանաստեղծութիւնը կ'ըլլայ ներհայեցողական եւ հոգեկան:

Սակայն Գրիգորի մէջ իմացականութեան չափ զօրաւոր է երեւակայութիւնն ալ, խիզախ եւ յանդուգն երեւակայութիւն մը, սլացող, յորդահեղ եւ հզօր եւ այդ պատճառով ամէն բան, ինչպէս արտաքին առարկաներ, նոյնպէս ներքին իրեր, մտածութիւն, գաղափար, հոգեկան զգացում պատկերներով, գոյներու զգացողութեամբ մեզի կը փոխանցէ․ տեսանողի եւ երազողի երեւակայութիւն մըն է, որով բարոյական եւ աստուածային ամէն բան կը նիւթականացնէ, անոնց մարմին կ'ընծայէ եւ տեսիլի ձեւով կը պատկերացնէ: Երեւակայութիւն մը որ մինչեւ իրապաշտութեան կը յանգի, իրապէս կաշկանդումներ չունի, կը հետաքրքրուի ամէնէն զազիր եւ չնչին իրերով ալ:

Երեւակայութեան չափ գերակշիռ է զգայականութիւնն ալ, ասկից՝ խոր, անկեղծ եւ բուռն զգացում մը կը ջերմացընէ իր բոլոր բանաստեղծութիւնը: Եթէ Նարեկը մեծ մտքի մը արտադրութիւն ըլլալ կը նշմարենք առաջին իսկ ընթերցումին՝ անմիջապէս կը զգանք որ նոյնքան մեծ եւ բարդ է ու գրեթէ անչափ է անոր մէջ զգացումին ալ պոռթկումը․ մանաւանդ այդ զգացումը կ'ողողէ գաղափարներն ալ եւ յաճախ Նարեկացի իր միտքն ալ սրտին միջոցով կը հաղորդէ․ Գրիգորի խառնուածքը կատարեալ զգայնիկի մը խառնուածքն է՝ նման անկապաշտ բանաստեղծներուն:

ՆԱՐԵԿԻ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆ ԵՒ ԱՆՈՐ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Նման տաղանդ մը իր դրական նիւթին մօտեցած ատեն, որքան որ իր երեւակայութեամբ եւ զգացումով ճգնի թափանցել եւ տիրապետել անոր, սակայն որովհետեւ իմացականութիւնը բանաստեղծին մէջ շատ զօրաւոր է, նախ այն է՛ որ պիտի յայտնուի եւ բանաստեղծութեան տեսակը պիտի յարմարցնէ իրեն. իսկ տաղանդի տարրները իր մէջ պիտի կազմեն արուեստապէտը: Այդպէս Նարեկի մէջ բուն բանաստեղծութիւնը մտքի բանաստեղծութիւն է, որքան որ արտայայտուած ըլլայ պատկերներու շպարով:

Տեսանք արդէն որ Գրիգորի մէջ տիրող է մարդկային անձին խեղճութեան եւ մեղքին սարսափի զգացումը. մարդս մեղապարտ եւ անարդ ստեղծուած մըն է եւ միայն շնորհքը կրնայ փրկանաւորել զինքը: Շնորհքն ալ ուրիշ բան չէ, բայց եթէ Աստուծոյ սէրը՝ որ կ՚իջնէ մարդկային սրտին մէջ ու կը յայտնուի իբր անճառելի պարգեւ մը, անսահման՝ մարդուս խեղճութեան հանդէպ. ասկից բանաստեղծին մէջ կը ծնանի խորհրդապաշտ սլացքը դէպի երկինք, այդ սէրը ստանալու համար ինչպէս նաեւ սիրոյ երգը իր Փրկչին համար: Սակայն այս աստուածային շնորհքին ստացումը չի ջնջեր իր մէջ մարդկային անարդութեան զգացումը, ընդհակառակն քերթողը դեռ աւելի կը տուայտի, որովհետեւ այդ շնորհքը իր լոյսով աւելի ըմբռնել կու տայ մարդուն ոչնչութիւնը եւ խեղճութիւնը. ասկից կը գտնենք միշտ բանաստեղծին մէջ մութ, խռովակոծ, տուայտեցնող, չարչըրկող բան մը: Բնական է ոճն ալ որ կը ծնանի այս տրամադրութենէն չարչրկուած, երկարող եւ տաղնապալից ոճ մը պիտի ըլլայ ու երբեք պիտի չհասնի բուն բանաստեղծութեան. իրապէս այդ ոճը ուղղակի արտայայտութիւնն է իր մէջը եւ շուրջը վխտացող սեղմումներուն եւ իր սիրտը ճնշող հոգեխռով բաղձանքներուն, որոնցմով քերթողը կը ձգտի ստանալ ինչ որ անճառելի կայ սիրոյ պարգեւին մէջ: Մենք յաճախ սոյն բաղձանքներուն իրականացումը չէ որ կը

տեսնենք, այլ կը լսենք յոյզերով ալէկոծ եւ ցաւերով տառապող հոգիի մը աղաղակը, որ կ՚արձագանգէ Նարեկի բառերէն շատերուն մէջ:

Սակայն ատոնց մէջ չէ որ կը գտնուի Բերթողին լաւագոյն եւ մեծ բանաստեղծութիւնը, այլ հոն՝ երբ հեղինակը, առաջնորդուելով հանդերձ մեղքի գաղափարէն, բայց խորապէս զգալով Աստուծոյ սէրն եւ լեցուելով Անոր անհուն բարութեամբ, կ՚ազատի մտքի ճիգերէ ու ահարեկող յուսահատութենէ. եւ սիրոյ, զմայլումի, քաղցրութեան շեշտերով կ՚երգէ կամ իր վստահութիւնն Աստուծոյ վրայ ու իր անձին գոհագործումը (Բան ԺԸ, ԺԲ, ԼԵ, Ձ). կամ անդորրացած հոգւով կը կանչէ իր մէջ զԱստուած նոր կեանք մը ստեղծելու (ԻԵ, Թ, ԺԲ, Գ). եւ կամ երբ կը նոյնանայ Աստուծոյ հետ՝ ազատելով ամբողջապէս երկրաւոր բոլոր կապանքներէն եւ մտածութիւններէն (Ղ, ՂԱ). կամ հուսկ ուրախութեամբ Աստուծոյ մեծութիւնը կը փառաբանէ իր գործերուն մէջ (ԿԳ):

Այս բանաստեղծութիւնը սոյն ոճով ըմբռնուած համամարդկային է: Գրիգոր սակայն Նարեկի մէջ ուզած է ստեղծել ի՛ր բանաստեղծական աշխարհը, որ կրէր իր մէջ արձագանգը իր գիտութեան ու իր կեանքին, եւ պարունակէր իր սիրտն եւ նկարագիրը. իրապէս Նարեկի բանաստեղծութիւնը այդ արտայայտուած ձեւով յատուկ է միայն Գ. Նարեկացիի:

Գրիգոր դրած է այդ բանաստեղծութեան մէջ իր զգալու եւ արտայայտելու յատուկ եղանակը. դրած է մէջը ներքին երաժշտութիւն մը, որ կը ծագի ոչ թէ բառերէն, այլ բանաստեղծին զգալու կերպէն եւ հոգիէն. երաժշտութիւն մը, որ կ՚ընծայէ բովանդակ քերթուածին շեշտ մը՝ Նարեկեան շեշտ կոչուած՝ այդ բանաստեղծութեան տուող բոլորովին ինքնուրոյն նկարագիր մը:

Ուսկի՞ց կը ծնանի այս շեշտը: —

Նարեկացին, ինչպէս ըսինք, նկատած է կեանքը իբր բարոյական տրամ մը. մարդուս անձնականութիւնը միշտ պայքարի մէջ է անխուսափելի ուժգնութեամբ մեղքին հետ.

մարդս կը նկատէ իր փրկանաւորումը իր գերագոյն վախճանը, որու սակայն երբեք չի հասնիր. ասկից տառապեցուցիչ եւ չարչրկող վիճակ մը կը ստեղծուի բանաստեղծին մէջ. եւ մենք ինչ որ կը գտնենք պատմութեան գերագանց անձերուն մէջ, այսինքն մարդկային կռիւը, տառապիլը, բարձրանալը, նոյնը կը գտնենք բանաստեղծին մէջ ալ, բայց ոչ թէ գործերով արտայայտուած, այլ բանաստեղծութեամբ եւ քերթողական արուեստով: Ասիկա է որ ծնունդ տուած է այդ կէս մը փոթորկող եւ հրդեհող ու կէս մը ողբացող շեշտին, արդիւնք բանաստեղծին հոգեբանական վիճակին. շեշտ մը՝ որ պայծառութիւն եւ զուարթութիւն գրեթէ չի ստանար, մինչեւ իսկ առ Աստուած վստահութեան եւ զմայլումի ծնունդ եղող երգերուն մէջ, այլ ունի միշտ որքան գերագանցօրէն հզօր՝ բայց միշտ ալ լուրջ, թանձր, մռայլ բան մը:

Նարեկը ծնունդ է այն խռովակոծ վրդովումներուն, այն տենդագին հրդեհումներուն եւ բարոյական խանդավառումներուն, որոնց մէջ ապրեցաւ բանաստեղծը իր գործը յղացած եւ արտայայտած ժամանակ. իբր այդ հոգեբանական վիճակին ծնունդ՝ կը զգանք միշտ կայծկլտացող, անհանդարտ, ցաւատանջ, չվերջացող շարժումը անհուն բոցի մը, որ քիչ անգամներ միայն առանց ծուխի կը բարձրանայ:

ՆԱՐԵԿԱՑԻ ԱՐՈՒԵՍՏԱԳԷՏ

Թէեւ Նարեկը արդիւնք է բուռն զգացումի, բայց Գրիգոր գրած է որպէսզի իր անունը անմահանայ (Բան ՁԸ). սոյն պատճառով գիտումով կ'աշխատի իր ոճին վրայ, կը հնարէ ըսելու նոր ձեւեր եւ կը ջանայ ստեղծել իր նկարագրին նման քերթողական արուեստ մը, ուր բնականաբար գերակշիռ պիտի ըլլային քերթողին մէջ տիրող կարողութեանց՝ երեւակայութեան եւ զգացման պահանջած գիծերը: Յետոյ պիտի հագնէր իր բանաստեղծութեան ձեւը ու զայն իր խորութեամբ արտայայտելու տակ պիտի ըլլար. իրապէս Գրիգորի մէջ բանաստեղծութիւն եւ արուեստ սերտօրէն իրարու շաղկապուած են: Այդ արուեստը բարդ է, ինչպէս է Գրի–

գորի հոգին, է վերլուծող եւ միաժամանակ համադրող արուեստ մը. վերլուծող՝ քերթողին մտքին մէջ կազմուած ատեն, համադրող՝ արտայայտութեան մէջ։ Այս արուեստը կը խօսի գլխաւորապէս երկու զգայարանքներու՝ աչքին եւ ականջին։ Նախ կը գտնենք նկարագրականի տիրապետող գիծ մը։ Նարեկացի ունի չքեղ եւ զօրաւոր վրձին մը. միտքը գոյներով եւ պատկերներով լեցուն է, ամէն բան երեւակայութեամբ ու զգայարանքներով կը նկատէ եւ պատկերներով արտայայտելու ձկտում մ'ունի, պատկերներ՝ մութ եւ թանձր գոյներով առանց պայծառութեան եւ փայլի , բայց մեծապէս ճոխ եւ ազդու են. յաճախ պատկերներու այս շարքերը պարբերութիւններ կը կազմեն։ Հեղինակը ունի նաեւ անսպառ բեղմնութիւն միեւնոյն գաղափարին համար այլազան բացատրութիւններ գտնելու մէջ։ Ասկից կը զգացուի երկար տեւող կրկնութիւններ, սակայն ինքը այս կրկնութեանց մէջ կը դնէ բացատրութեան ոյժ, նրբին յուզմունք, որով անոնք գեղեցկութիւն մը կ'առնեն։ Ասկէ զատ ամէն բան իր բացարձակ նկարագիրով կը ներկայացնէ, որով աւելի ուժգնութիւն կը ստանան բացատրութիւնները։ Նկարագրութիւնը նիւթական, կենդանի եւ մանրամասն է. դիտելու արտակարգ կարողութեամբ օժտուած՝ կ'աշխատի ամէն ինչ իր բոլոր կողմերով նկատել եւ հոն ալ յորդաբուխ առատութիւն մ'ունի մանրամասնութեանց։

Նարեկացի ունի նաեւ դիտումը ստեղծելու երաժշտութիւն մը իր քերթուածներուն մէջ. ինքը տաղաչափեալ չի գրեր, բայց կ'աշխատի իր խօսքին եւ արտայայտութեան վրայ. անոնց կու տայ որոշ ձեւեր իրենց կազմին մէջ. կու տայ նաեւ վանկերու չափուած թիւ մը ինչպէս նաեւ ամանակ մը՝ որ կ'արձագանգէ մէկ նախադասութենէ միւս նախադասութիւն. այսպէս իր գրութիւնը կը մօտենայ թուական ոտանաւորին։ Երբեմն տեղ տեղ ձայնարկուներէ փոխ առնելով յանգաւոր ալ կը վերջացնէ իր չափուած նախադասութիւնները, ծնանելով երաժշտական շարժում եւ կշռոյթ մը, բայց շատ կանոնաւոր եւ միօրինակ՝ երբեմն տաղտկացնելու

աստիճան · բարեբախտաբար պարզ արտաքին երաժշտութիւն մը չէ · բառերը Նարեկի մէջ միշտ գաղափարի մը պատկերաներկայացումն են: Կան որ ուզած են տեսնել Նարեկի մէջ առանձին չափական արուեստ մը · լաւագոյն է ըսել թէ ամանակաւոր արձակ մըն է · կան սակայն մասեր որ մասնաւոր չափով յօրինուած են, ինչպէս ԺԲ–ի գ հատուածը · ԻԶ–ի բ, գ, դ հատուածները · Զ–ին գը եւն ·:

Նարեկը անթերի չէ: Բանաստեղծը առատահեղ եւ շռայլ է, բայց չափազանց կը գործածէ բառերու կուտակումը, միեւնոյն գաղափարին հոմանիշներով կրկնութիւնը, բառերով պատկերներ կազմելը, չափազանցութիւնը, դարձուածներու միակերպութիւնը, տառակրկնութիւնը · մերթ ալ կը գործածէ շրջաբանութիւն · ունի ակնարկութեան մթութիւն, թըւարկումի անտեղի երկարում · ասոնք պակաս կողմերը կը կազմեն այս գեղեցիկ գործին, եւ մեծ մասով արդիւնք կրնանք նկատել դարուն մտայնութեան եւ միջավայրին ազդեցութեան:

ԼԵԶՈՒՆ

Լեզուն զոր կը գործածէ Նարեկացի իր ստեղծածն է, որու համար կ'առնէ մաշթոցեան դպրոցի եւ յունաբան շրջանի լեզուական բոլոր տարրերն ու երեւցած նորութիւնները · բայց ամէն ինչ իրարու խառնելով եւ յարմարցնելով իր նկարագրին, կը ստեղծէ հայերէն մը որ իրենն է: Իր գաղափարները եւ զգայութիւնները թարգմանելու համար իրենց ոյժով եւ ահագնութեամբ, իրեն բաւական չէ եղած հայերէն լեզուի մթերքը եւ դիմեր է նոր ածանցումներու, բառակերտութիւններու, բարդութիւններու, հնարելով լեզուական ամենազան ձեւեր, որոնք իր ոճը նկարչական հրապոյրներով կ'օժտեն · շատ անգամ իր ստեղծած բառերը պատկեր մը կամ բանաստեղծութիւն մը կրնան բովանդակել, բայց լեզուական տեսակէտով այնքան փայլուն չեն: Յետոյ աւելի գաղափարին ուշ դնելով եւ քերթողական ձեւին, կը գործածէ քերթողական ազատութիւններ, մերթ կը դիմէ անկանոնութեանց, երբեմն պարբերութիւնները անկապ կը թողու, երբեմն ալ

չափազանց սեղմութիւն կը գործածէ՝ մթութիւն ստեղծելով։ Այդ լեզուն կ՚ազդէ աւելի իր նորութեամբ եւ երաժշտութեամբ՝ քան իր վայելչութեամբ եւ վեհութեամբ. հիւթեղ եւ զօրաւոր լեզու մըն է քան թէ ազնիւ եւ պերճօրէն պարզ. հեղինակը ամէն ձեւ եւ ամէն բան կը գործածէ իր բանաստեղծական նըպատակին հասնելու համար. իսկ տաղերը աւելի ունին լեզուի ժողովրդական ասացուածքներ եւ տեսակ մը ձեւի նրբութիւններ, որ անոնց եզական նկարագիր մը կ՚ընծայեն։

Նարեկ՝ գրուած վանքի առանձնութեան մէջ, թերա–ստուերներու եւ աղջամուղջերու խառնուրդով, հեռաւոր խորհրդական գաղափարի մը ձգտումով, անըմբռնելի ինքն իր մէջ՝ զարմանալիօրէն կրցած է ժողովրդականանալ։ Դժուարամուտ անտառ մըն է, որ սակայն առանձին լուսինի մը մոգական երեւոյթները ունի, այս պատճառով ժողովուրդը դիւթուած՝ փարած է անոր եւ պաշտած, առանց ըմբռնելու։

Մատենախօսութիւն

Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի Մատենագրութիւնք. *Վենետիկ*, 1827։ *Բ. տիպ*. 1840. *սոյն տիպին մէջ գրուած է նաեւ «Բան խրատու վասն ուղիղ հաւատոյ», որ Գրիգորինը չէ*։ Ճառք եւ խոստովանութիւնք հաւատոյ. *Երուսաղէմ*, 1856. (*Խոստովանութիւնը անհարազատ գործ է*)։ *Լոկ* Աղօթագիրքը *կամ* Նարեկ *Ա. տիպ Մարսիլիա*, 1673, 49 *էջ միայն որով կիսաւարտ. Բ. տիպ Կ. Պոլիս*, 1700. *Աղօթագրքէն վերջ նոր թըւահամարով կան ճառերն ալ ու զանազան Գանձեր. Գ. տիպ Կ. Պոլիս* 1726 *եւ ապա յաջորդաբար ուրիշ քաղաքներ*. 1789*ին Ա. տիպ ի Վենետիկ*։ — Մեկնութիւն Երգոց Երգոյն. *Վեն*. 1789։ Նարեկ*ի աշխարհ. թրգմ. Բասմէճ, Կ. Պոլիս*, 1902. *Թորգոմ Եպ. Գուշակեան. Գահիրէ*, 1926, *եւ Գարեգին Եպ. Խաչատուրեան*։ Գումարք խմբից*ի իտալ. թրգմ.* **Discorso panegirico alla Beatissima Vergine**, *Վեն*. 1904։ *Նարեկի մասին մեկնութիւն կամ լուծմունք*. Նալեան Յ. Պատ. *Գիրք մեկնութեան աղօթից Ս. Գր. Նարեկացւոյ. Կ. Պոլիս*, 1745։ Աւետիքեան Հ. Գ. *Նարեկլուծ, Վեն*. 1810, *Գ. տիպ* 1859, *ուր կայ նաեւ ճառերուն ալ լուծմունքը*։

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԶՕՊԱՆԵԱՆ Ա. *Գրիգոր Նարեկացի. Ծաղիկ*, 1895, 112, *եւն.*: — *Նարեկացւոյ վերագրուած տաղերը. Անահիտ*, 1907, *թ.* 3–5: *Ցեղային նոթը. Անահիտ*, 1907, *թ.* 10–11: Շահպազ Բ. *Իտալիոյ Նարեկացին եւն. Բիւրակն*, 1903, 89, 106: Բաբգէն Վ. *Նալեան եւ Նարեկացի. Լոյս*, 1906, *թ.* 10, 15, 28, *եւն.*: Քէչեան Բ. *Նարեկը եւ Նարեկացի. Մասիս*, 1908, *թ.* 11: Պազարճեան Sofp. Ռ. Գ. *Նարեկացի եւ Տանդէ. Բիւզանդիոն*, 1912/13, *թ.* 5036, *եւն.*: Պօղոսեան Յ. Պ. *Մեծ հայ խորհրդապաշտը կամ Գր. Նարեկացի. Նոր Կեանք – Արօր*, 1922, *թ.* 142–3: Աբեղեան Մ. *Ա. Գր. Նարեկացի. Ազգագրական հանդէս*, 1917: Գիւտ Եպիսկոպոս. *Արեւելեան Անապատականը եւ Նարեկը, Երուսաղէմ*, 1937:

Հատուածներ

Նարեկ Գլ. Ա.		*Նարեկ Հ.*	
	ԺԸ. բ		*ՂԱ. ա եւ գ*
	ԻԵ. ա եւ բ	*Տաղ*	*Սայլն իջանէր*
	ԿԹ.		*Գոհար վարդ*

ԳԼՈՒԽ ԺԸ

ՊԱՏՄԻՉՆԵՐ

1. Մեսրոպ երէց եւ իր պատմական գործը: 2. Ուխտանէս եւ իր պատմական գործը: 3. Ստեփանոս Ասողիկ եւ իր Հայոց Պատմութեան գիրքն ու անոր նկարագիրը: 4. Արիստակէս Լաստիվերտցի. Իր պատմութեան գիրքը դարու դէպքերու մասին եւ անոր նկարագիրը:

ՄԵՍՐՈՊ ԵՐԷՑ

Մեսրոպ իր անձին համար կը տեղեկացնէ թէ Վայոց ձորի Հողոցիմ գիւղէն է, վիճակով քահանայ եւ ապրած Վահան Կաթողիկոսի (968–972) *ատեն. ուրիշ ծանօթութիւն չունինք իր մասին:*

Մեսրոպ կը գտնէ պատմական մատեան մը՝ զոր ինքը կ'անուանէ Հայոց Մնացորդք յԱրեւելեայ Գրոց *եւ անկէ քաղելով կը յօրինէ պատմութիւն մը՝ ուր ցոյց պիտի տար հայ եւ վրացի թագաւորներու յաղթութիւնը եւ փառաւորութիւնը, Գրիգոր Լուսաւորչի չարաւիղ հայրապետներու առաքինութիւնն եւ սքանչելի գործերը, մանաւանդ Ներսէսի գործերը, անոր տեսիլը եւ կտակը, ինչպէս նաեւ Մամիկոնեան տան քաջագործութիւնները. գիրքը կը նուիրէ Վահան Մամիկոնեան անձի մը, որ իր հոգեզաւակն էր ու Վարժի գիւղէն: Հիմա մեր ձեռքը հասածը համառօտ գրուածք մըն է, ուր Լուսաւորչի յաջորդներու գործերը շատ կարճ ներկայացնելէն վերջ, Ներսէս Մեծի կենսագրութիւնը կը յօրինէ երկարօրէն, մանրամասն նկարագրելով անոր կաթողիկոսութեան շրջանի գործունէութիւնը՝ իբր վերանորոգիչ եւ հովիւ հայ ժողովուրդին, եւ իր ունեցած յարաբերութիւնները Արշակ եւ Պապ արքաներուն հետ: Հուսկ մեզի կ'ընծայէ Ներսէսի մարգարէական տեսիլն եւ անէծքները, երբ Պապէ կը թունաւորուի. այս*

բոլոր դէպքերու ընթացքին յիշատակած է նաեւ Մամիկոնեան զօրավարներու, ինչպէս Մուշեղի, Մանուէլի քաջագործութիւնները:

Մեսրոպ իր այս գործին համար պէտք է աչքին առջեւ ունեցած ըլլայ նաեւ Փաւստոս Բիւզանդ եւ նոյն աւանդները մէջտեղ հրջող Մեթոդիոսի կամ ուրիշներու Ցեխիները Ներսէսի մասին. պարզ է որ Ներսէսի գուշակութեանց մէջ կը նշանակուի բաց ի Երուսաղէմի աւումէն պարսիկներու կողմէ, նոյնպէս մահմետականներու տիրապետելը սուրբ քաղաքին եւ հուսկ խաչակիրներու երեւումը. ասոնք ապահով յետոյ ներմուծուած մասեր են: Գրքին կարեւոր մասերէն է Արշակի առեն գոյութիւն ունեցող հայ 400 Նախարարութիւններու դասակարգութեան ցանկը: Հեղինակը յիշատակած պատմական դէպքերուն մէջ շատ անգամ կ'ապշուի նաեւ ժողովրդական զրոյցներէ, մանաւանդ Ներսէսի եւ Վաղէսի իրարու հետ ունեցած վոխ յարաբերութեանց մէջ:

Լեզուն եւ գրութեան ոճը ընդհանրապէս հին շրջանի պարզութիւնն ու վայելչութիւնն ունին՝ մնալով միշտ սեղմ եւ զօրաւոր եւ վիպախառն դրուագներու մէջ՝ ինչպէս Գնելի մահուան պատմուածքին, կեանք եւ շարժում ալ կը ստանան:

ՈՒԽՏԱՆԷՍ ՊԱՏՄԻՉ

Ուխտանէսի վրայ մեր տեղեկութիւնները շատ անկատար են. իր գրքին ընծայականին համաձայն ապրած է Խաչիկ (972–992) կաթողիկոսի առեն եւ իր պատմութեան գիրքը գրած Անանիա Նարեկացիի խնդրանքով. եկեղեցական մըն է եւ Որպելեան Սեբաստիա քաղաքին եպիսկոպոս կ'անուանէ զինքը: Իրապէս Սեբաստիա գաւառին ծանօթ մէկն է, թէեւ ծանօթ է նաեւ Շիրակի, Ազուաններու երկրին եւ ճամբորդած է այդ կողմերը. Կիրակոս Գանձակեցի զինքը Ուրհայի եպիսկոպոս կը կոչէ. ապրած է տասներորդի վերջին կէսին եւ Ժ.Ա.ի սկիզբները: Իր ընծայականին մէջ Անանիան կը կոչէ «Տէր եւ հո-

գեւոր Հայր», ինչ որ սակայն իրեն աշակերտած ըլլալ կրնայ չնշանակել:

Իր ընծայականին համեմատ գրած է պատմութիւն մը երեք հատուածներու բաժնուած. Ա. Համառօտ ժամանակագրութիւն մը սկիզբէն մինչեւ Տրդատ Թագաւոր, քաղելով Անանուն Ժամանակագրութենէ, Մ. Խորենացիէ. այս մասը պատմական կարեւորութիւն մը չունի. ՀԵ. գլխուն մէջ կը պատմէ Կոստանդիանոսի Թագին դէպքը՝ առնելով Ծապուհի պատմութենէն: Բ. Հատուածը աւելի հետաքրքրական է եւ նիւթ ունի Հայ եւ Վրական եկեղեցիներու բաժանումը Կիւրիոնի առեն: Այս գործը գրելու համար կարդացած է շատ բան, քննած է յիշատակարաններ, հետախուզած մատենադարաններ, ճամբորդած եւ օգտագործած բերանացի աւանդութիւններ ալ: Իբր գրաւոր աղբիւր ունեցած է Թղթոց գիրքը, Մ. Կաղանկատուացի եւն. զանց չէ ըրած նաեւ վրացիներու վերաբերեալ ուրիշ իրերու մասին ալ տեղեկութիւններ տալ: Գ. Հատուածը ամենահետաքրքրական էր իր նիւթով, այսինքն կը խօսէր ծադ. ազգին վրայ, անոնց երկրին, քաղաքներուն, վանքերուն եւ մկրտութեան. ծադերը հոռոմացած հայեր էին ու կը գտնուէին ըլլա՛յ Սեբաստիա գաւառին մէջ, ըլլայ Ծիրակի եւ մերձակայ կողմերը, ըլլայ նաեւ Կիլիկիոյ մասին մէջ: Գրքին այս երրորդ հատուածը սակայն կորսուած է:

Դատելով Բ. հատուածի գրութենէն, Ուխտանէսի պատմելու կերպը առարկայական եւ հանդարտ չէ. կը գրէ շարժած կրքէ եւ զլացումէ հակառակ վրացիներու. կրկնութիւններ եւ աւելորդութիւններ շատ ունի եւ շեղումներ ալ կը կատարէ. Թղթոց գրքէն մէջբերածները մերթ զեղչելով կ՚ընէ եւ մերթ իմաստն ալ փոխելով. ժամանակագրութիւնն ալ միշտ չի համապատասխաներ ճշմարտութեան: Իսկ լեզուն պարզ եւ սահուն հայերէն մըն է զերծ գարուն արուեստակեալ ոճէն, միայն քիչ մը ճապաղ է եւ անոյժ:

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՍՈՂԻԿ կամ ՏԱՐՕՆԵՑԻ

Ստեփանոս ծնած է տասներորդ դարու կէսի տեններ գուցէ Տարօն, եւ անկից Տարօնեցի կոչուած. եկեղեցական վիճակին նուիրուելով՝ հմուտ անձ մը կը դառնայ Ս. Գրքի եւ Աստուածաբանական գիտութեանց մէջ. իրապէս Սարգիս Կաթողիկոս (992–1019) *իրեն կը յանձնէ իր վիճակին վանքերուն եւ եկեղեցիներուն շրջուն հոգաբարձութեան պաշտօնը, ինչպէս նաեւ պատմական գործ մը յօրինելու ծրագիրը: Ստեփանոս կը հպատակի կաթողիկոսի հրամանին եւ գիրքը կը վերջացնէ 1004ին երբ տակաւին ծերացած չէր ապահովապէս. զինքը Ասողիկ անուանած են իբր ճարտասանական եւ երաժշտական արուեստներու մէջ քաջավարժ մէկը:*

Իր գիրքը հայերու ընդհանուր պատմութիւն մըն է, բաժնուած երեք մասերու զոր ինքը Հանդէս *կը յորջորջէ: Առաջինին մէջ մեզի կը ներկայացնէ սկիզբէն մինչեւ Տրդատ Մեծի ժամանակամիջոցը՝ աւելի Նահապետներու եւ Թագաւորներու ցանկ մը յօրինելով քան պատմութիւն. կը յիշատակէ նաեւ պարսիկ Թագաւորները, հռոմայեցի կայսրները իրենց յաջորդութիւններով: Երկրորդին մէջ Տրդատի յաջորդներէն սկսելով կը հասնի մինչեւ Աշոտ Բագրատունիի Թագաւորական գահ բարձրանալը. միասին կ'աւանդէ նաեւ պարսիկ, արաբ եւ բիւզանդական կայսրներու կամ տիրողներու իշխանութիւնները եւ գլխաւոր գործերը. այս մասին մէջ պատմական դէպքեր ալ համառօտ կերպով նշանակուած են: Երրորդը՝ Աշոտի Թագաւորութենէն կը սկսի 885ին, ու կը հասնի մինչեւ 1004 տարին. վերջինս գրքին ամենակարեւոր մասն է եւ կը բովանդակէ 117 տարիներու մեր պատմութիւնը, մէջն ագուցանելով նաեւ բիւզանդական եւ արաբ իշխողներու կատարած գործերը հայ հողին վրայ. այս մասին մէջ կը գտնուի Խաչիկ կաթողիկոսին* (972–992) *հրամանով գրուած եւ Սեբաստիոյ մետրապոլիտին ուղղուած դաւանաբանական երկար նամակ մը:*

Ասողիկ երկու առաջին մասերուն համար բնականաբար ունեցած է բազմաթիւ աղբիւրներ, իրմէ ալ յիշուած՝ եւ որոնց

գլխաւորներն են բաց ի Ս. Գրքէն՝ Եւսեբիոս, Մ. Խորենացի, Սեբէոս, Ղեւոնդ, Շապուհ Բագրատունի եւն. ասոնցմէ յաճախ բառ առ բառ մէջբերումներ կը կատարէ, մերթ մէկը միւսին քով՝ եթէ նոյնիսկ մէկ հեղինակի աւանդածը հակառակ ըլլայ միւսին. այս պատճառով իր յիշատակած կտորները կրնան իր աղբիւրներուն բնագիրները ուղղագրել: Իսկ երրորդ մասի սկիզբի դէպքերուն համար գործածած է ժամանակի գրաւոր աղբիւրները. բայց Աշոտ Բ.էն վերջի ժամանակին համար ինքն է միակ՝ աղբիւրը, կամ ուրիշներէ լսելով եւ կամ ուղղակի պատահածներու ականատես ըլլալով:

Սակայն Ասողիկի համար ալ պատմութիւնը լոկ արձանագրութիւն մըն է կատարուած դէպքերու, բայց ոչ կատարեալ եւ ոչ ամբողջական. պատճառներու քննութիւն ամենեւին չի կատարեր. որքան ինքը մտադիր է ստուգապատում ըլլալ եւ կարելիին չափ մանրամասն պատմել, բայց շատ անգամ քաղաքականներէն աւելի կրօնական եւ եկեղեցական խնդիրները կը գրաւեցնեն իր միտքը: Ժամանակագրութիւնը՝ պակասաւոր առաջին մասերուն մէջ, երրորդին մէջ ուղիղ է եւ ընդհանրապէս կը համապատասխանէ օտարներու աւանդածներուն. այս տեսակէտով իր պատմութիւնը կը լրացնէ բիւզանդական եւ արաբ հեղինակներու պատմածները: Մասնաւորապէս ուշադիր եղած է մեզի ներկայացնելու դարուն կրօնական կեանքի վերադարթումը եւ վանքերու մէջ ծաղկած ուսումնական վիճակն եւ նշանաւոր վարդապետներու անունները:

Գրելու ոճը առաջին երկու մասերուն մէջ շատ չոր է, երկրորդին մէջ կը փոխուի եւ կ՚ընդարձակուի բայց միշտ հանդարտ է եւ ժամանակագրութեան յատուկ. անպաճոյճ ոճ մըն է, բայց երբեմն շարժուն եւ կեանք կը ստանայ, ինչպէս նաեւ, քիչ անգամ, զարդարուն եւ պաճուճեալ ձեւեր կ՚առնէ: Լեզուն նոյնպէս պարզ եւ կանոնաւոր է, բայց խառն հելլենաբան բարդութիւններով, քերականական նոր ձեւերով եւ ռամկաբանութիւններով:

Գր. Մագիստրոս Ասողիկի կ՚ընծայէ նաեւ Երեմիայի Մարգարէութեան մեկնութիւն մը, որ սակայն անյայտ կը մնայ:

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԼԱՍՏԻՎԵՐՏՑԻ

Արիստակէս պատմութիւն կը գրէ՝ ողբ մը յօրինելու համար: Իր մասին կենսագրական ոչ մէկ տեղեկութիւն ունինք․ Կարին գաւառին Լաստիվերտ գիւղէն է եւ այս պատճառաւ Լաստիվերտցի կոչուած․ վիճակով եկեղեցական ըլլալու է, վասն զի Ս․ Գրքի շատ ծանօթ է եւ իր գրքին էջերը անոր վկայութիւններով կը լեցնէ․ իսկ պատմական իմաստասիրութիւնը միջնադարեան է:

Իր պատմութիւնը կը բովանդակէ 1000–1071 *տարիներու ժամանակամիջոցը, ամէնէն աղետալիներէն մին հայ կեանքին մէջ: Կը սկսի պատմել Վասիլ Բ․ի ասպատակութիւնը վրացի Գէորգի իշխանին դէմ, ապա կը ներկայացնէ Վասիլի յաջորդները կարգաւ, անոնց՝ ինչպէս նաեւ իսլամներու կողմէ կատարուած աւերումները հայ երկրին վրայ եւ քաղաքներու կործանումը՝ Անիի, Մանազկերտի եւն․ Անիի վաճառումը յոյներու եւ կործանումը Ալփասլանի կողմէ․ կը յիշատակէ նաեւ եկեղեցական խնդիրներ եւ նշանաւոր անձերը ու կը վերջացնէ Դիոգէնի մահով:*

Լաստիվերտցի ականատես է իր պատմածներու մեծ մասին․ իր ժամանակագրութիւնը կը համաձայնի օտար պատմագիրներու աւանդածին․ սակայն պատմութիւնն ըմբռնելու իր կերպը տարօրինակ է: Դէպքերը ընդհանրապէս չի ներկայացներ իրենց մանրամասնութիւններով, նոյնպէս հանդիպած բոլոր իրադարձութեանց տեղեակ ալ չէ կարծես․ եւ կամ կ՚ընտրէ այն դէպքերը, որ իրեն կրնան նիւթ տալ ողբական խորհրդածութիւններ կատարելու եղածներու մասին, Ս․ Գրքի երեմիական վկայութիւններով խճողելու իր մտածութիւնները եւ այսպէս լալագին եղերերգ մը հիւսելու: Կարելի չէ տարակուսիլ իր յուզումին եւ զգացած ցաւին անկեղծութեան վրայ․ բայց իր ցաւն արտայայտելու համար գործածած միօրինակ բացատրութիւնները եւ պատկերները, ինչպէս նաեւ չափազանց բացականչութիւնները կը յոգնեցնեն եւ տաղտուկ կը պատճառեն: Սակայն կան նկարագրու–

թիւներ ուր աւելի բնականութիւն դրած է եւ ողբեր՝ ուր աւելի սիրտ կը զգացուի. այս տեսակէտով լաւագոյն կտորն է Անիի վաճառումի յաջորդող Հայերու ընկերային եւ քաղաքական անկումը ողբացող մէկ քանի էջերը:

Լեզուն պարզուկ Հայերէն մըն է մաքուր ոճալու ձկտումով, բայց երբեմն ռամկական բառեր եւ ասացուածքներ խառնուած են:

Մատենախօսութիւն

ՄԵՍՐՈՊ ԵՐԷՑ. Պատմ. երջանիկ վարուց եւ մահուան երանելի առն Աստուծոյ Սրբոյն Մեծին Ներսէսի *եւն.* 1737 (*տպագր. տեղը անյայտ*): *Բ. տիպ.* Պատմ. Մնացորդաց Հայոց–Վրաց. *Մադրաս*, 1775: *Գ. տիպ.* Պատմ. Սրբոյն Ներսիսի Պարթեւի. *Սոփերք Հայկ. հատոր Զ. Վեն.* 1853: *Ֆրանս. Թրգմ.* Généalogie de la famille de St. G. Illum. de l'Arménie, par J. B. Emine, Paris, 1869:

ՈՒԽՏԱՆԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ. Հատուած Ա. Պատմ. Հայոց. Հատուած Բ. Պատմ. բաժանման վրաց ի Հայոց. *Վաղարշապատ*, 1871: *Ֆրանս. Թրգմ. Բրոսսէ.* Deux historiens arm. Kirakos... Oukhtanès d'Ourha X° siècle. Histoire en trois parties. St. Petersbourg, 1871. *Համդերձ ներածութեամբ Ուխտանէսի վրայ: Տեսնել իբր ուսումնս.* Ակինեան *Հ. Ն. Ուխտանէս Եպ. պատմագիր. Հ. Ա.* 1908, 17, 70, 112: Ադոնց Ն. *Հայ ծաթերու ծագման մասին. Հ. Ա.* 1912, 257:

ՍՏԵՓԱՆՈՍ Վ. ՏԱՐՕՆԵՑԻ. Տիեզերական Պատմ. *Հրտ. Շահնազարեանի, Փարիզ*, 1859: *Բ. տիպ*, Ստ. Տարօնեցւոյ Ասողկան Պատմ. Տիեզ. *Հրտ. Ս. Մալխասեանի. Ս. Պետերբուրգ*, 1885: *Ռուս. Թրգմ. Էմինէ, Մոսկուա*, 1864: *Ֆրանս. Թրգմ. Տիւլորիէ*, 1883: *Գերմ. Թրգմ.* Burckhardt*է Լայպցիկ*, 1907:

Պատմութիւն ԱՐԻՍՏԱԿԵԱՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԼԱՍՏԻՎԵՐՏՑԻՈՅ. *Վեն.* 1844 *եւ* 1901: *Այլ տիպ. Թիֆլիս*, 1912: *Աշխ. Թրգմ. Մ. քհ. Տէր-Պետրոսեանցի. Ալէքսանդրապոլ*, 1893: *Ֆրնս. Թրգմ.* Histoire d'Arménie, 989–1071. par Ar. de Lasdiverd. Paris 1863: *Տեսնել Գապպէնճեան Գր. Հայ ողբերգուներ. Տաճար*, 1912, 105, 133: *Անուան համար Հ. Ա.* 1909, 220, *ուր Ն. Բիւզանդացի ուղիղ կը համարի կոչել Լաստիվերցի եւ ոչ Լաստիվերտցի:*

Հատուածներ

Մեսրոպ Երէց․ (Սոփերք Զ․) Մահ Գնելայ, էջ 43–47։

Ուխտանէս․ Հատուած Ա․ Յառաջաբան,

— Հատուած Բ․ Յաղագս Ս․ Շուշանայ, էջ 128։

Ստ․ Տարօնեցի․ (տպ․ Մալխասեան) Պայծառութիւն մենաստանաց (քաղուածաբար), էջ 173–7։

— Վասն պատերազմին յԱպահունեաց գաւառին, էջ 269։

Ար․ Լաստիվերտցի (տպ․ Վէն․ 1844)․ Նկարագիր կենցաղոյ Հայկեանս զարմի, էջ 38։

— Առումն Անւոյ, էջ 110։

ԳԼՈՒԽ ԺԹ

1. Գրիգոր Մագիստրոս. Իր կեանքը. Գրական գործը եւ անոր նկարագիրը: 2. Պետրոս Գետադարձ Կաթողիկոս եւ իր գրական գործը: 3. Յովհաննէս Կոզեռն եւ իրեն ընծայուած գրութիւններ: 4. Անանիա Սանահնեցի եւ իրեն ընծայուած ճառերը: 5. Գրիգոր Վկայասէր եւ իր թարգմանածոյ երկասիրութիւնները: 6. Փոքր հեղինակներ:

ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ

ԿԵԱՆՔԸ

Գրիգոր առաջին գրագէտ ներկայացուցիչն է Նոր Պահլաւունի կոչուած ազգատոհմին, որ իրենք զիրենք սերունդ կը նկատէին Լուսաւորչի ցեղին. Նախապէս կ'անուանուէին Ապուղամրենք Գրիգորի պապին անունով:

Գրիգոր որդի էր Վասակի՝ նահատակ յորջորջուած, եւ ծնած է տասներորդ դարու վերջերը. իր ուսումնական կրթութիւնը ստացած ըլլալու է Անիի մէջ: Արդէն պատանի կը կարդար Պորփիւրի գործերը, միաժամանակ սակայն կը հմտանայ բնական, քերականական, գիտաբանական, պատմական եւ Ս. Գրոց գիտութեանց. կը վարժի նաեւ զինուորական արուեստին մէջ: 1021ին իր հայրը պատերազմի մը միջոց իրեն կը յանձնէ Բջնի ամրոցին պաշտպանութիւնը, որ իրենց սեպհականութիւնն էր: Հօրը մահէն վերջ իր գործունէութեան ասպարէզը կ'ընդարձակուի քաղաքականապէս եւ շինուածապէս. բազմաթիւ վանքեր եւ եկեղեցիներ կը հիմնէ: 1042–1043ին իր հօրեղբայրներուն կ'աջակցի Գագիկ Բ.ը թագաւորեցնելու՝ հակառակ Վեստ Սարգիսի. սակայն շուտով Գագիկ Սարգիսի ազդեցութեան կ'ենթարկուի հալածելով Գրիգորը: Սա կը թողու Բջնին եւ կը քաշուի Տարօն՝ Մամիկոնեաններու քով. Գագիկ սակայն կ'ըմբռնէ իր սխալը եւ կը

հաշտուի ու երբ 1045ին Պոլիս կ'երթայ Անի քաղաքին խըն-դրով, Գրիգոր ալ կը փութայ մայրաքաղաք՝ Թագաւորին օգնելու մտադրութեամբ, բայց անօգուտ կը մնայ իր միջամտութիւնը. սոյն ատեն կը ծանօթանայ Բիւզանդիոնի մէջ հագարացի գիտուններու: Տեսնելով Գրիգոր որ Անին կորսուեցաւ, ինքն ալ կը թողու կայսեր իր սեպհականութիւնները ու փոխարէն կը ստանայ զանազան քաղաքներ ու գիւղեր Միջագետքի մէջ, ինչպէս նաեւ Մագիստրոս զինուորական տիտղոսը. 1047ին կ'ուղեւորի իր նոր երկիրները բդեշխութիւն ընելու համար. սոյն ատեն է որ կը պայքարի Թոնդրակեցիներու աղանդին դէմ անարիւն՝ բայց բուռն պատերազմ մը մղելով: Իր սրտին սակայն աւելի մօտիկ կը զգար միշտ ուսումը, այս պատճառով երկիրներու կառավարութեան հոգը կ'ուզէ թողուլ, բայց չի կրնար մինչեւ 1054 Մոնոմախի մահը. վերջին տարիներու մասին տեղեկութիւն չունինք. կը մեռնի 1058ին:

ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ

Գր. Մագիստրոս ամէն տեսակ գիտութիւն մշակեց եւ իր գործերն ալ զանազանեալ են թէ՛ ինքնագիր եւ թէ թարգմանածոյ: Ինքնագիրներէն յիշատակենք Թուղթերը 88 հատ մեզի հասած, որոնք իրենց պարունակութեամբ զանազանեալ են. կան որ վարդապետական են՝ նիւթ ունենալով Թոնդրակեցիներու աղանդը, ինչպէս ասորի կաթողիկոսին ուղղած երկու նամակները. կամ քրիստոնէութիւնը կը բացատրեն՝ ինչպէս են Իբրահիմ հագարացիին ուղղուած երկուքը (Հ, ՀԱ): Ուրիշներ գիտական եւ իմաստասիրական բնոյթ ունին, այսինքն անոնց մէջ կամ իմաստասիրական եւ կամ բնագիտական խնդիրներ կը շօշափէ (ԽԸ, եւն.) եւ կամ քերականական ու հռետորական. ԺԹ իբր ողբ մըն է Արամեան ազգիս վրայ, պատմական դէպքեր եւ անձեր յիշատակելով: Այս տեսակ յիշատակութիւններ միւս նամակներուն մէջ ալ կը գտնուին, որոնցմէ շատեր ընտանեկան կամ մտերմական ծագում ունին: Ծանօթ են իր աշակերտներէն հեղգերուն գրած մէկ քանի նամակները՝ անհասկնալի լեզուով շարադրուած:

Բաց ի Թուղթերէ գրած է նաեւ քերթուածներ․ արդէն Թուղթերէն մէկ քանին տաղաչափուած գրած է․ ունի ոտանաւոր մը իբր Ներբող ի Ս․ խաչն աստուածընկալ *ընտիր իմաստներով․ յետոյ* Հազարտողեան *կոչուածը որ հազար ոտանաւոր տողերու մէջ կը բովանդակէ Հին ու Նոր Կտակարաններու պատմութիւնը, գրուած Մանուչէ Հաղարացիին համար, որ սքանչանալով հանդերձ քրիստոնէական կրօնքի վարդապետութեան վրայ, Ս․ Գիրքը գեղեցիկ չէր համարեր, Ղուրանին նման տաղաչափուած չըլլալուն համար․ Մագիստրոս խոստացաւ երեք օրուան մէջ կատարել այդ աշխատանքը եւ յաջողեցաւ։ Յովհ․ Երզնկացի Մագիստրոսի կ'ընծայէ մեկնութիւն մը Հին Քերականին, որ նոյն դարուն գործածուած է իբր դասագիրք։*

Ունինք նաեւ Թարգմանածոյ բազմաթիւ գործեր եւ իր այս աշխատանքին վրայ նամակներուն մէջ կը խօսի, յիշելով նաեւ իրմէ կանուխ թարգմանուած յոյն հեղինակներու գործեր․ Թարգմանած է Պղատոնէն Տիմէոս, Փետոն *իր իսկ խօսքերով․* Եւկլիտէսէն *երկրաչափական հատուածներ։ Մեր ձեռքը հասած է նաեւ Պղատոնէն* Եւթիփռոն, Ջատագովութիւն Սոկրատի, Տիմէոս *կամ* Բնութեան վրայ, Օրէնքներու *տասներկու գրքերը,* Մինովս․ *ստոյգ չենք գիտեր սակայն թէ այս բոլորը Մագիստրոսի թարգմանութիւն ըլլան, վասն զի առանց անունի են․ լեզուն բոլորին մէջ հելլենաբան է եւ թարգմանութիւնը անսխալ չէ։*

ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Մեր գրականութեան մէջ Գ․ Մագիստրոս եզական տիպար մըն է․ իշխանազուն մը՝ սակայն սուրէ աւելի կը սիրէ գրիչ շարժել․ ոչ միայն դարուն ամենամեծ գիտնականներէն է, այլ կը վարդապետէ աշակերտներու ալ, որոնցմէ մէկ քանին յետոյ եպիսկոպոսութեան կը բարձրանան․ կը թղթակցի եւ կը մտերմանայ դարուն զարգացեալ հայ եւ օտար անձերու հետ։ Իրապէս Մագիստրոս ամէն բանով գրաւած է․

ինքը կատարեալ համայնագէտ մ'է. ծանօթ է հաւասարապէս քերականութեան եւ իմաստասիրութեան, բնական գիտութեանց եւ հռետորութեան, դիցաբանութեան եւ աստուածաբանութեան, պատմութեան եւ Ս. Գրքի եւ իր Թուղթերուն մէջ կը տարողնէ իր ամբարած այս բազմազան տեղեկութիւնները: Միաժամանակ կը կատարէ թարգմանութիւններ օտար գլուխ–գործոցներու. իրեն պակասը սակայն գրական լրջութիւնն է. կարծէք նպատակ ունի ցոյց տալ իր հմտութիւնը, փայլիլ, ուրիշները զարմացնել իր գիտութեան վրայ. այս պատճառով յարմար կամ անյարմար կը խճողէ իր Թուղթերը դիցաբանական կամ իմաստասիրական ծանօթութիւններով, մինչեւ ամենամտերմական նամակներն ալ:

Այս նպատակով կ'աշխատի նաեւ լեզուին վրայ, որպէսզի փոխանակ պարզ, բնական եւ ընտանեկան ըլլալու՝ ճոխանայ ուռուցիկ եւ ճոռոմ ասացուածքներով, չափազանցուած փոխաբերութիւններով ու արուեստակեալ դարձուածքներով: Գրաբար կը գրէ, բայց յաճախ լի ծայրայեղ հելլենաբանութեան ձեւերով, կազմուած անծանօթ եւ մտացածին բառերով՝ խրթնաբան եւ անհասկնալի դառնալու աստիճան: Իր մէջ, այսպէս Թուղթերուն մէջ, մարդը չէ որ կը խօսի, այլ աստուածաբանը, իմաստասէրը, հնագէտը, հռետորը եւ միշտ ուշադիր է որ լեզուն բնական լեզու չըլլայ. միայն Հաղարտղեանն է որ աւելի պարզ եւ դիւրըմբռնելի ոճով գրուած է:

Մագիստրոսի գործը հետեւաբար կարեւորութիւն ունի իր նիւթով. Թուղթերուն մէջ մանաւանդ աւանդուած են բազմաթիւ այլազան տեղեկութիւններ՝ դարուն գրական եւ ուսումնական գիտելիքներու եւ անձերու, պատմական դէպքերու եւ դէմքերու մասին, տեղեկութիւններ՝ որ շատ բան կը լուսաւորեն. սակայն զանոնք ալ պէտք է ընդունիլ խոհական ընտրութեամբ:

Մենեւիշեան կը համարի թէ Մագիստրոսի գրելու կերպը նմանողութիւն ըլլայ յոյն Արիստոփանի ոճին, զոր կը ճանչնայ Մագիստրոս: Բայց մինչ Արիստոփանի երկար եւ տաղօրինակ բառեր կերտելը իր կատակերգակի հանճարեղ զուար–

թարգմանութեան արտաքին մէկ տարրն է, Մագիստրոսի քով աննպատակ է եւ տիրող բնոյթ ունեցող. երկու ոճերը ամենեւին իրարու հետ չեն կրնար համեմատուիլ:

Իրմով մեր գրականութեան մէջ կը սկսի նաեւ թուական եւ յանգաւոր տաղաչափութիւնը պաշտօնապէս:

ՊԵՏՐՈՍ ԳԵՏԱԴԱՐՁ

Պետրոս՝ կաթողիկոս եղած 1019–1054 շրջանին, դարուն քաղաքական գործերուն մասնակից եղած է եւ տխուր անուն մը թողած: Իր կրթութիւնը ստացած էր Պոնտոս եւ յունական ձեւով: Երբ իբր կաթողիկոս Վասիլ Բ.ի ժամանակ Տրապիզոն կը գտնուէր, կը մասնակցի Յունուար 6ի Ջրօրհնէքի արարողութեան եւ աւանդութեան համեմատ գետին ընթացքը կը կասի՝ խաչը ջուր նետած պահուն, եւ ասկէ իրեն կը տրուի Գետադարձ տիտղոսը: Դարձին կը հեռանայ աթոռէն եւ կ՚երթայ Սեբաստիա Սենեքերիմ թագաւորին քով. նոյնպէս 1037ին ծածուկ կրկին կը հեռանայ աթոռէն ու կ՚երթայ Ձորոյ Վանքը՝ Վասպուրականի մէջ. այս բացակայութիւնները լաւ չեն տեսնուիր ժողովուրդէն, եւ իշխանները ու թագաւորը կը խոստանան ունկնդրել իր խօսքը՝ երբ դառնայ. սակայն հազիւ Պետրոս Անի կը մտնէ, Յովհաննէս թագաւորը կալանաւորել կու տայ զինքը եւ փակել Բջնի ամրոցը. իր տեղ հակաթոռ կը դրուի Դիոսկորոս Սանահինի Վանահայրը: Այս բաժանումին դէմ հետեւանքները դարմանելու համար 1039ին ժողով կը գումարեն թագաւոր եւ իշխաններ ու եկեղեցական պետեր եւ կրկին իր գահը կը դարձնեն Պետրոսը: 1041ին Աշոտի եւ Յովհաննէսի մահով խռովութիւնները կրկին կը սկսին. հուսկ թագաւոր կ՚ընտրուի Գագիկ, որ կ՚ուղեւորի Բիւզանդիոն՝ Անիի 40 բանալիները յանձնելով Պետրոսի. սա ալ սակայն զանոնք յետոյ կը յանձնէ կայսեր՝ փոխարէն ստանալով գանձեր, եւ իրեն կը տրուի նաեւ Արծն քաղաքը: Հոս Պետրոս իր տեղ կաթողիկոս կը ձեռնադրէ քեռորդին՝ Խաչիկ.

1051ին կը կալանաւորուի կրկին եւ կը տարուի Խաղտիքի Աւիճ բերդը. ինչ որ կ'երեւի երկար չի մնար հոն ալ. զինքը բռնի կը տանին Բիւզանդիոն, ուր իրեն շքեղ ընդունելութիւն մը կը սարքուի կայսեր կողմէ. չորս տարի կը մնայ Բիւզանդիոն: Հուսկ Ատոմ Արծրունի՝ Սենեքերիմի որդին երաշխաւոր կ'ըլլայ եւ այսպէս թոյլ կը տրուի իրեն մեկնիլ Բիւզանդիոնէ եւ կ'երթայ Սեբաստիա Ս. Նշանի վանքը, ուր երկու տարի վերջ՝ այն է 1059ին, կը մեռնի եւ կը թաղեն հոն:

Պ. Գետադարձ աւելի գործունեայ եղաւ քաղաքական տեսակէտով եւ այս մասին մէջ տխրորակ անուն մը ձգեց: Գրական տեսակէտով շատ դրուատուած է ժամանակակիցներէ. բայց իրեն վերագրուած գործերը չեն հաւատարմացըներ այդ գովեստները: Իրեն կ'ընծայուի Մարտիրոսներու ի պատիւ եւ Ննջեցեալներու համար մեր ունեցած շարականները, ինչպէս եւ Մանկունք կոչուածները. բայց թէ այս ամէն շարականները իր հեղինակութիւնն են՝ կարելի չէ հաւաստել: Այս շարականները ընդհանրապէս իմաստի եւ գաղափարներու տեսակէտով լուրջ եւ ընտիր գործեր են, ու երբեմն նաեւ օծուն բանաստեղծական շնորհքով եւ զգացումով, եւ իրապէս ցոյց կու տան տաղանդի բարձրութիւն հեղինակին մէջ: Կ'աւանդուի դարձեալ որ գրած ըլլայ զանազան ճառեր ու բազմաթիւ թուղթեր. ասոնք սակայն մեզի հասած չեն: Պ. Գետադարձ մտերիմ էր Գ. Մագիստրոսի եւ մէկը իր թղթակիցներէն:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿՈԶԵՌՆ

ԺԱ. դարու կէսին ծաղկող եւ համբաւ վայելող վարդապետներէն եղած է նաեւ Յովհաննէս՝ կոչուած Կոզեռն , չի գիտցուիր ինչ պատճառով. գիտնական անձէ աւելի հռչակուած էր ճգնասուն եւ սրբակրօն վարքին համար. հաւանօրէն Տարօն գաւառէն էր եւ այս պատճառով Տարօնեցի ալ անուանուած էր:

1029–30ին երկնքին վրայ լոյսեր կ'երեւին. քիչ տարիներ վերջ, այն է 1035–36ին, արեւու խաւարում մըն ալ տեղի կ'ունենայ. այս պատճառով դարու իշխողներն ու գիտնականները իրեն կը դիմեն բացատրութիւն մը ստանալու համար. Կոզեռն Փրկչի Թուական Հազարամեակին լրացման հետեւանք կը համարի այդ երեւոյթները եւ աշխարհի կատարածը իբր մերձաւոր կը քարոզէ։ Մեր պատմիչները (Մխ. Այրիվանեցի) իրեն կ'ընծայեն պատմական աշխատութիւն մը, կատարուած Պ. Գետադարձի հրամանով. նոյնպէս Ար. Լաստիվերտցի Հաւատոց Գիրք մը կ'աւանդէ գրած ըլլալ. ատոնք մեզի հասած չեն. ունինք իրմէ Վարդավառի վրայ գրուածք մը եւ Հազարամեայի առթիւ գրածը։

ԱՆԱՆԻԱ ՍԱՆԱՀՆԵՑԻ

Ժամանակակից է Գետադարձ եւ Խաչիկ կաթողիկոսներու, միաբան Սանահինի Վանքին եւ այս պատճառաւ Սանահնեցի կոչուած է Անանիա վարդապետ։

Գլխաւոր գործն է Բանք հակաճառութեան կոչուած գրութիւնը, նուիրուած Խաչիկ կաթողիկոսին եւ ուղղուած յոյներու դէմ. հակաքաղկեդոնական ըմբռնումով եւ զգացումով լի է եւ ուր նիւթ կ'առնէ այն բոլոր դաւանաբանական եւ ծիսական կէտերը, որոնցմով հայերը եւ յոյները իրարմէ կը տարբերէին։ Գրութիւնը, լեզուն եւ ոճը Հայկազեանի համաձայն միջակ եւ երբեմն ստորին ալ են. իսկ ուրիշներ գեղեցիկ եւ զարդարուն կը գտնեն։ Իրեն ընծայուած են նաեւ ուրիշ ճառեր Յովնան Մարգարէին, Յովհ. Մկրտչի, Պետրոս Առաքեալին վրայ, Խրատք քահանայից եւն. ինչպէս նաեւ Շողակաթի վրայ գեղեցիկ ճառը՝ զոր շատեր Ան. Նարեկացիի կը վերագրեն։

Կիրակոս եւ Վարդան պատմիչները իրեն կ'ընծայեն քաղուածոյ մեկնութիւն մըն ալ Պօղոսի 14 Թուղթերուն. հասած է մեզի նման մեկնութիւն մը, որ սակայն չի կրեր

Անանիայի անունը, այս պատճառաւ չատեր կը տարակուսին Սանահնեցիի պատկանելուն։ Եթէ իրեն ալ ըլլայ՝ քաղուածոյ բան մըն է, օգտուելով Ոսկեբերանէ, Եփրեմէ, Կիւրեղ Աղեքսանդրացիէ, իր վարժապետին՝ Դիոսկորոսի յանձնարարութեամբ կատարած։

ԳՐԻԳՈՐ ՎԿԱՅԱՍԷՐ

Վկայասէր՝ Գր. Մագիստրոսի որդին է Վահրամ անունով. կրթուեցաւ հօրը ձեռքերուն մէջ եւ ապա ժառանգեց անոր իշխանութիւնը։ Սակայն տարիներ վերջ թողլով ամէն բան, միանձնական կեանքի նուիրուեցաւ եւ Խաչիկ կաթողիկոսի մահուան յաջորդող հնգամեայ պարապութենէն վերջ 1065ին ընտրուեցաւ կաթողիկոս՝ Գրիգոր անունով։ Վկայասէր հայրապետական պաշտօնէն աւելի սիրեց գրական զբաղումները եւ առանձնական կեանքը։ Արդէն իսկ ընտրութենէն տարի մը վերջ կը ձգէ կաթողիկոսական գործը Լօռեցի Գէորգ վարդապետին եւ կը մեկնի Պոլիս եւ անկէ Երուսաղէմ. ճամբորդած միջոց հովը հակառակ ըլլալով կը բռնադատուի երթալ Եգիպտոս։ Հոն հայ գաղութին հոգեւոր պետ կը դնէ իր ազգականը՝ Գրիգորիս եւ ապա կ'անցնի Պաղեստին. այս երկու երկիրներուն մէջ կը քննէ նաեւ կրօնաւորական կարգերու կազմակերպութիւնները՝ հայերու մէջ ալ զանոնք ծաղկեցնելու համար. կը մեռնի 1105ին։

Գրական տեսակէտով Վկայասէր աւելի մեկենաս մը կը ներկայանայ՝ քան բուն հեղինակ. թարգմանել կու տայ բազմաթիւ գործեր ուրիշներու՝ ընդհանրապէս հայրապէտ յոյներու կամ ասորիներու, եւ անոնց թարգմանութեանց հայերէնը յղկել եւ վայելչացնել հայ վարդապետներու. այս գործերը սակայն իր անունով մեզի հասած են. այսպէս Յ. Ոսկեբերանի Գործք Առաքելոց գրքին մեկնութիւնը, Ոսկեբերանի կենսագրութիւնը, ճառերը, եւ մանաւանդ բազմաթիւ վկայաբանութիւններ, որով նաեւ Վկայասէր *տիտղոսը տրուած է իրեն. իր միջոցաւ մեր թարգմանութեանց հաւաքածոն աւելի ճոխացած է։*

ՓՈՔՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ

Աշոտ պատրիկ Բագրատունի, 683ին Գր. Մամիկոնեանի կը յաջորդէ իբր գլուխ ազգին ու 688ին պատերազմին մէջ ստացած վէրքէն կը մեռնի. կը գովուի իբր փոյթ ունեցող ուսումնասիրութեան եւ Վարդան Պատմիչ իրեն կ'ընծայէ «Զորս ըստ պատկերի քում» շարականը:

Յիշենք նաեւ մեր գրականութեան մէջ առջի անգամ յիշատակուած կին գրողներն ալ:

Սահդուխտ՝ քոյրն է Ստ. Սիւնեցիի, զարգացած երաժըշտական արուեստին մէջ եւ Օրբելեանի համեմատ ուրիշներու կը սորվեցնէր այդ արուեստը վարագոյրի ետեւէն. իրեն հեղինակութիւնն է բաց ի բազմաթիւ մեղեդիներէն եւ կցուրդներէն որ մեզի չեն հասած, «Սրբուհի Մարիամ» ըն-կըղընաւորութեամբ շարականը, որու տուներու առջին գրերը իր անունը կը կազմեն:

Խոսրովիդուխտ ալ կը նկատեն ոմանք իբր Վահան Գողթնացիի քոյրը, որ յօրինած պիտի ըլլայ իր եղբօր վրայ մեր ունեցած զմայլելի շարականը, տարբեր՝ իր արուեստով եւ պարունակութեամբ միւս շարականներէն եւ որու մէջ իր պարզութեամբ հանդերձ այնքան փափկութիւն, շնորհք եւ սրտառուչ զգացումի ջերմութիւն կայ:

Անաստաս Վարդապետի մը անունով մեզի հասած է անուանացանկը Երուսաղէմի մէջ կառուցուած հայ վանքերուն եւ զանոնք հիմնողներուն, Համազասպ Կամսարական Պահլաւունի անձի մը համար, որ կ'ուզէր Երուսաղէմ ուխտի երթալ: Պահլաւունի՝ կցուած Կամսարականի, հետագայ եւ ոչ եօթներորդ դարու նշան է:

Սողոմոն Վանահայր Մաքենոցք վանքին Գեղարքունիքի մէջ, հռչակաւոր վարդապետներէն մէկը ութերորդ դարու կէսին, աշակերտ եղած Ստ. Սիւնեցիի եւ կոչուած նաեւ Հարանց Հայր: Իրեն կ'ընծայուի հաւաքածոյ գործ մը հայ եւ օտար վկայաբանութիւններու Տօնական անունով՝ աւարտած 750ի ատենները. յետոյ սակայն ուրիշներ յաւելումներ

ալ կատարած են․ Որպէլեան իրեն պատմական գրութիւն մըն ալ կ՚ընծայէ:

Սոյն ատենները պէտք է թարգմանուած ըլլայ Գէորգ Պիսիդէսի՝ *եօթներորդ դարու յոյն սարկաւագ բանաստեղծին քերթուածներէն* Վեցօրեայքը *անծանօթ անձէ մը, որ յունարէնի այնքան հմուտ չէր, այս պատճառաւ սխալ ընթերցումներ կան, պակասներ շուրջ 400 տող սկիզբէն, մէջտեղէն ու վերջաւորութենէն թարգմանութիւնը արձակ է, ոչ վայելուչ․ հայերէնով մը՝ որ նմանութիւններ ունի Ստ․ Սիւնեցիի թարգմանութիւններուն լեզուին հետ:*

Մուշեղ Բագրատունի, *որդի Սմբատ սպարապետի Խոստովանողին (855), Թ․ Արծրունիի համաձայն հմուտ էր Ս․ Գրքի եւ վարժ ճարտասանական հրահանգներու եւ գրած է Վերջին դալստեան վրայ հինգ տունէ կազմուած երգ մը, «Անդրադէլ ական սրտի նայեցող անձն իմ ի միւսանգամ գալուստն» բառերով սկսող:*

Արամ *կը յիշուի իբր գիտութեամբ զարգացած անձ մը, որուն աշակերտած կամ գիտական գրութեան հետեւող եղած պէտք է ըլլայ Խ․ Անձեւացի:*

Համամ *իններորդ դարու իշխանազուն անձ մըն է՝ որ արաբներու գրգռումով կը սպաննէ իր եղբայրը, յետոյ սակայն կրօնաւորական կեանքի նուիրուելով կ՚ապաշխարէ իր ակամայ յանցանքը․ ունի շարական մը, ուր իր այս արարքը կ՚ողբայ, եւ որու տուներու սկզբնագրերը Համամ անունը կը կապեն:*

Ապահով ուրիշ անձ է Համամ Արեւելցի *կոչուածը, որու կ՚ընծայուի մեկնութիւն մը Առակաց գրքին, Յոբի «Ո՞վ է դա» կտորին, մէկ քանի սաղմոսներու եւ հուսկ քերականական գրուածքներու:*

Սահակ Մռուտ Ապիկուրէշ *եպիսկոպոս Տայք գաւառին եւ Ասողիկի համեմատ ինքն է գրած Աշոտ Իշխանէ Փոտ Պատրիարքին ուղղուած պատասխան–նամակը:*

Սոյն ատեններս կատարուած է թարգմանութիւնը Նանա *ասորի սարկաւագին Յովհաննու Աւետարանի Մեկնութեան,*

գրուած արաբերէն լեզուով Բաղարատ Բաղրատունի իշխանին համար 816–817ին· յետոյ կ'անցնի Սմբատ Խոստովանողի ձեռքը 855է առաջ, եւ նա թարգմանել կու տայ· յառաջաբանը իրեն նուիրուած է· սակայն կը յիշուի նաեւ Սմբատի թոռը Մարիամ՝ Տիկին Սիւնիքի· որով կը համարուի թէ նախ մաս մը միայն թարգմանուած էր եւ Մարիամ ամբողջացընել տուած ըլլայ· եւ կամ առաջին թարգմանութիւնը լաւ չէր, որով Մարիամ կրկին թարգմանել տուած ըլլայ· Թարգմանիչին անունը յայտնի չէ:

Ատոմ Եպիսկոպոս Անձեւացեաց, տասներորդի կէսին ապրած· յօրինած է սուրբերու կենսագրութեանց հաւաքածոյ մը՝ հռոմէական ամիսներու եւ օրերու շարքով եւ գիրքը կոչուած է Ատոմագիր կամ Հոռոմագիր· կան ալ որ Տօնացուցակ կամ Տօնացոյց կ'անուանեն: Ասողիկ՝ Ատոմի վանքին Գաղիկ առաջնորդին կ'ընծայէ սոյն գործը: Իրեն կը տրուի նաեւ ներբող մը Յովհաննէս Կարապետի վրայ:

Սամուէլ Կամրջաձորեցի Ասողիկէ իմաստակ յորջորջուած եւ հմուտ Ս· Գրքի եւ երաժշտութեան, երկրորդ առաջնորդը կ'ըլլայ նորահաստատ Կամրջաձոր վանքին· յօրինած է Տօնապատճառ մը եւ Խաչիկ կաթողիկոսի կողմէ դաւանաբանական թուղթեր գրած:

Խաչիկ Ա· Կաթողիկոս (972–992) քեռորդի Անանիա Մոկացիի, գարուն ուսումնական կեանքը քաջալերողներէն մէկը եղաւ· Արգինայի մէջ վերաշինեց կաթողիկոսարանը ու եկեղեցին եւ բարեզարդեց, միանգամայն ճոխացուց մատենադարանը Ս· Գրքի եւ Ս· Հայրերու գործերու օրինակներով:

Մատենախօսութիւն

ԳՐ· ՄԱԳԻՍՏՐՈՍ· Տաղասացութիւն Գր· Մգ·ի ճշմարիտ եւ ուղղափառ վարդապետի· Կ· Պոլիս, 1746: Բ· տիպ նոյն, 1825: Գ· տիպ Վէն· 1868: Գր· Մագիստրոսի թղթերը· Հրատ· Կ· Կոստանեանցի (յառաջաբանով), Աղեքսանդրապոլ, 1910: Տեսնել *Langlois*, Mémoire sur la vie et les écrits du prince Gr. Magistros, Paris, 1869 (Journal Asiatiqueէ արտատպուած): *Maurice Leroy* Grégoire Magistros et les traductions ect. Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire Orientales, (3) 1935, էջ 263–293· տեսնել Հ· Ա· 1936, 406: Ն· Բիւզանդացի· Գր·

Մագ․ի Գամաղիտական Թղթին մեկնութիւնը եւն․ Բանասէր, 1900, 119: Մէնէվիշեան Հ․ Գ․ Գր․ Մագ․ի Գամաղիտականի ամբողջական լուծումը, Վիեննա, 1912: Անասեան Հ․ Գր․ Մագ․ի Մրգուզ փանաքի լուծումը․ Հ․ Ա․ 1923, 241:

ՊԵՏՐՈՍ ԳԵՏԱԴԱՐՁի համար տեսնել Կոստանեանց Կ․ Պետրոս Ա․ Գետադարձ․ Վաղարշապատ, 1897:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿՈԶԵՌՆի մասին տեսնել Հ․ Ա․ 1922, 620, ուր Ակինեան Հ․ Ն․ կը համարի թէ Շապուհ Բագրատունիի անունով հրատարակուած Պատմութեան գիրքը ըլլայ հեղինակութիւն Յովհաննէս Տարօնեցիի՝ կոչուած նաեւ Կոզեռն, որու համար կ'ըսանդէ Մխ․ Այրիվանեցի 1051ի ատենները, թէ գրած է Բագրատունիներու պատմութիւն մը, Տէր Պետրոսի (Գետադարձ) հրամանով: Իսկ Յ․ Կոզեռնի ընծայուած Տեսիլը հաւանօրէն յօրինուած է 1370ի ժամանակները․ նոյն ատենները յերիւրուած է նաեւ Պ․ Գետադարձի գետի ընթացքը կասեցուցած ըլլալու հրաշապատումը: Տեսնել նաեւ Հ․ Ա․ 1895, 121:

ԱՆ․ ՍԱՆԱՀՆԵՑԻ․ Երանելւոյ Հօր՝ Անանիայի, հոգեվարժ փիլիսոփայի ներբողեան ասացեալ ի սուրբ կաթողիկէ Եկեղեցի․ տեսնել Ժողովածու Գիրք, էջ 441–483, Կ․ Պոլիս, 1747: Նոյնը Ճռաքաղ թերթին մէջ, 1859, էջ 265, 291, 323, 359, 399․ հրատարակողը ճառը կ'ընծայէ Ան․ Նարեկացիի:

Հատուածներ

Գր․ Մագիստրոս․ (Նամակներ, տպ․ Կոստանեանց) Վասակ հայր իւր, էջ 141:

— Որպէս անանին կենդանիք, էջ 112–114:

— (Տաղարան․ Վեն․ 1868) Յաղագս խաչանշան զաւազանին (առ Տ․ Պետրոս Կաթողիկոս), էջ 88:

Անանիա վարդապետ․ Ներբողեան ի Ս․ Կաթողիկէ Եկեղեցի․ Ճռաքաղ, 1859, էջ 328:

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ի

1· Քաղաքական վիճակը Կիլիկեան շրջանին· Գրական կեանքը· Գրականութեան նկարագիրը: 2· Ներսէս Շնորհալի· կեանքը· Մարդը· Գործը՝ Քերթուածներ եւ արձակ գրութիւններ· Եղեսիոյ ողբը· Յիսուս Որդի· Տաղեր ու երգեր· Թուղթ ընդհանրական եւ նամակներ· Շնորհալի բանաստեղծ· Ոճը եւ լեզուն:

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՇՐՋԱՆԻՆ

Բագրատունի Հարստութեան անկումէն վերջ 1045ին, Հայ կեանքին մէջ կացութիւնը քաղաքականօրէն մեծապէս կը փոխուի: Ժողովուրդէն շատեր, մանաւորապէս ազնուականութիւնը, կը գաղթեն օտար երկիր՝ աւելի բիւզանդական հողերը ու մանաւանդ Կիլիկիա, ուր կը յաջողին նաեւ երկարատեւ կռիւներէ վերջ ստեղծել իրենց համար բոյն մը եւ հուսկ հաստատել ծաղկած թագաւորութիւն մը (1080–1375)· ասով բնական է ազգային քաղաքական կեդրոնն ալ Հայաստանէն կը փոխադրուի Կիլիկիա: Հայերը հեռանալով պարսիկ սահմաններէն ու ինքնավար պետութիւն մըն ալ կազմած արեւմտամասին մէջ, աւելի կը մօտենան յոյներու եւ լատիններու եւ ստէպ առիթ կ՚ունենան գաղափարներ փոխանակելու անոնց հետ եւ մինչեւ իսկ հասկացողութեան մը գալու: Ընդհակառակն կը հեռանան բուն Հայաստանի բնակչութենէն ոչ միայն տեղով, այլ կամաց կամաց նաեւ մտայնութեամբ եւ հոգեբանական վիճակով· ասկից դժգոհութիւններ կը ծագին սոյն երկու բաժիններու մէջ, մանաւորապէս կրօնական հար-

ցերու շուրջ: Ժողովուրդի ընկերային կազմը դեռ նոյնն է ինչ որ էր նախապէս, մանաւանդ թէ երկար դարեր տակաւին փոփոխութեան պիտի չենթարկուի. բայց միջին դասակարգը, որ Բագրատունիներու ժամանակ վաճառականութեամբ հարըստանալով իրեն համար ճոխ ապրելակերպ մը ստեղծած էր, դեռ աւելի բարեփոխելով իր վիճակը, հանրային կեանքին մէջ զօրաւոր դիրք մը կը գրաւէ իր բարոյական ոյժը պարտադրելով:

ԳՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ

Հայ գրականութիւնն ալ ժողովուրդի եւ թագաւորութեան հետ կը փոխադրուի Կիլիկիա: Որքան որ Մեծ Հայաստանի մէջ կը մնայ տակաւին նշոյլ մը հին գրական մշակոյթէն, որ բարեբախտաբար կ'ունենայ նաեւ մէկ քանի մեծ ներկայացուցիչներ, սակայն մշակոյթի բուն կեդրոնը Կիլիկիա կ'ըլլայ: Ուսուցումի նիւթերը փոփոխութեան չեն ենթարկուիր եւ զանազան նորահաստատ վանքեր, ինչպէս Դրազարկի, Արքակաղնիի, Սկեւռայի, Գռների, Կարմիր, գիտութիւններու մեծ ուսումնավայրեր կը հանդիսանան. բայց լատիններու հետ շփումը ոչ միայն հայ կենցաղին մէջ կը մտցնէ նորացած ոճ եւ ձեւեր, այլ նաեւ ծնունդ կու տայ աւելի նորացած արուեստի մը ըմբռնումին հայ գրականութեան մէջ: Մշակուած նիւթերն ալ դեռ նոյներն են, ինչպէս նաեւ հեղինակներու մըտայնութիւնը եկեղեցական է. սակայն գրողները կը սկսին հետաքրքրուիլ բնական գիտութիւններով ալ. աշխարհիկ անձեր աւելի բազմաթիւ կը նուիրուին գրական ասպարէզին: Դարձեալ կը յայտնուի անհատականութեան զգացումը աւելի շեշտուած եւ աւելի ազատ խորհելու եւ արտայայտուելու տրամադրութիւն մը՝ մասնաւորապէս բանաստեղծներուն մօտ. հուսկ աւելի կը շեշտուի գաղափարը մերձենալու ժողովուրդին թէ՛ անոր խօսած լեզուն աւելի գործածելով եւ թէ անոր աւելի հասկնալի նիւթեր մշակելով գրութիւններու մէջ:

Այս զանազան նոր տարրները, որ կը նշմարուին սոյն շրջանի

դրական կեանքին մէջ, ժողովրդական զարթում կամ վերածնունդի ժամանակ մ'ըլլալու պատուութիւնը կը թողուն եւ կան որ Վերածնունդի դար կ'անուանեն այս շրջանը: Սակայն կարելի չէ Կիլիկեանը Վերածնունդի շրջան նկատել, ինչպէս եղաւ 1500–1600ը Եւրոպայի համար, փոխելով ընդհանուր մտայնութիւնը Արեւմուտքի մէջ ու ստեղծելով հոգեբանական բոլորովին նոր գոյավիճակ մը: Մեր մէջ Կիլիկեանին՝ ինչպէս նաեւ յաջորդ դարերուն, հոգիները եւ միտքերը խորապէս թաղուած են տակաւին նախկին շրջաններու մէջ տիրող գաղափարներով ու մտայնութեամբ. քիչերու քով եւ ոչ տեւական կերպով յայտնուող ինչինչ տրամադրութիւններ կարող չեղան յեղաշրջելու ժամանակի հոգին եւ մտայնութիւնը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Գրականութիւնը զոր ընծայեց մեզի Կիլիկեան շրջանը, հարուստ է իր արտադրութիւններով, եւ կրնանք ըսել թէ աւելի ինքնատիպ է՝ քան հինգերորդ դարունը. վերջինս առաւելապէս թարգմանածոյ եւ պատմական եղած էր. ընդհակառակն Կիլիկեանին մէջ գրողները մասնայատուկ ուշադրութիւն կը դարձնեն երկասիրութեանց նիւթին: Մեկնողական, հռետորական եւ պատմական սեռերու հետ կը մշակուին բանաստեղծութեան նոր տեսակներ, առակ, խրատախօսութիւն, բըժշկութիւն: Գրութիւններու մէջ աւելի ընդարձակ եւ աւելի ճշգրիտ պատկերացուած են ժամանակի ազգային կեանքը եւ հոգին, ժողովուրդի ձգտումները եւ գաղափարները. կը տեսնենք դարձեալ աւելի այժմէութիւն եւ մտքի ընդարձակութիւն. կեանքն է կարծես որ ծնունդ տուած է այդ գործերուն: Գրելու ձեւին մէջ կայ դարձ մը դէպի հինգերորդ դարու ոճը. եօթներորդ դարէն սկսեալ մեր մէջ տիրացած այն արուեստակեալ եւ ուռուցիկ ձեւը կը կորսնցնէ այլեւս իր հմայքը. մաքրիկ պարզութիւն կը փնտռեն եւ դիւրահասկնալի կ'ուզեն ըլլալ, ինչպէս նաեւ իրապաշտ ոչ միայն կեանքին՝ այլ նաեւ գրութեան մէջ: Այս լեզուն չունի ազնուութիւն, պեր-

ճութիւն եւ բարձրութիւն, բայց քերականօրէն կանոնաւոր եւ
վայելուչ լեզու մըն է, եւ հարուստ ասացուածքի նորութիւն-
ներով: Իսկ գիտական պարունակութեամբ երկերու, ինչպէս
նաեւ ժողովրդական բնոյթ ունեցող գրուածքներու մէջ կը
գործածուի ժողովուրդէ խօսուած բարբառը, որ տակաւ առ
տակաւ գրական բարձրութեան վերանալու ճիգեր պիտի ընէ:
Միջավայր եւ ընկերութիւն կ'ազդեն գրողներու մտքին վրայ:

ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ

Նոր Պահլաւունիներու տոհմը՝ որ կաթողիկոսական գահը
իրեն վերապահած էր, մեծ ազդեցութիւն ունեցած է բաց ի
քաղաքականէն եւ եկեղեցականէն, նաեւ գրական կեանքին վը-
րայ, թէ՛ մեկենաս հանդիսանալով եւ թէ տալով երեւելի հե-
ղինակներ: Գր. Վկայասէրէ վերջ սոյն տունէն հայրապետա-
կան աթոռը բարձրացած է Գրիգորիս՝ Պահլաւունի յորջոր-
ջուած, Ն. Շնորհալիի մեծ եղբայրը (1113–1166). մեզի ձգած
է մէկ քանի տաղեր եւ շարականներ: Ինքն ալ մեծապէս նպաս-
տած է գրական կեանքի զարգացումին:

Սակայն իր գործունէութեամբ եւ գրական արտադրու-
թիւններով սոյն ընտանիքի ամէնէն փայլուն ներկայացուցիչն
է Գրիգոր Մագիստրոսի թոռան՝ Ապիրատի կրտսեր որդին՝
Ներսէս, Կլայեցի կոչուած Կաթողիկոսարանի տեղւոյն անու-
նով: Բեղուն միտք մը օժտուած զանազան ձիրքերով ու բա-
րեմասնութիւններով, որոնք կնքուած էին հեզութեան եւ քաղ-
ցրութեան անհուն շնորհքով, այս պատճառով իրեն տրուած
է նաեւ Շնորհալի մակդիրը:

ԿԵԱՆՔԸ

Ներսէս ծնած է 1102ին Ծովք բերդին մէջ. մկրտութեան
անունը չի գիտցուիր ու կը համարուի որ Ներսէս քահանայու-
թեան անունն ըլլայ: Իր երէց եղբօր հետ կը դաստիարակուի
Գր. Վկայասէրի հովանիին ներքեւ ու յետոյ ուսումնական

զարգացումը կը ստանայ Սեաւ Լերան վանքի մը մէջ՝ Գլանական կոչուած Ստեփանոս վարդապետին առաջնորդութեամբ. պատեհը չի ունենար յաճախելու օտար ուսումնարաններ, ինչպէս կը խոստովանի ինքն ալ: Իր եղբայրը Գրիգորիս՝ կաթողիկոս կ'օծուի 1113ին ու երբ Ներսէս տասնեւութ տարեկան կ'ըլլայ՝ զինքը քահանայ կը ձեռնադրէ. սակայն Շնորհալի դեռ կ'անցընէ կեանք մը նուիրուած ուսման եւ անձին սրբակերտութեան. կ'ըլլայ նաեւ համբաւաւոր վայելչագիր մը: 1121էն՝ յետ փոքր քերթուածներու, կը շարադրէ Վիպասանութիւնը, սկզբնաւորելով իր գրական կեանքը եւ միաժամանակ կ'օժանդակէ իր եղբօր՝ կաթողիկոսական գործերու մէջ. վարչական գործերուն այս մասնակցութիւնը աւելի կը շեշտուի երբ եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւնն ալ կը ստանայ: 1138–39ին լատինները նախ Անտիոքի եւ ապա Երուսաղէմի մէջ ժողով կը գումարեն իրենց զանազան խնդիրներուն համար. կը կոչուի նաեւ մեր հայրապետը Գրիգորիս, որու կ'ընկերէ նաեւ Շնորհալի Անտիոքի մէջ, գուցէ Երուսաղէմ ալ. այսպէս աւելի մօտէն մերինները կը ճանչնան լատին կղերին ներկայացուցիչները, ու կը ծանօթանան այդ Եկեղեցւոյ վիճակին:

1144ին Եդեսիա պաշարուելով կ'առնուի Զանգի իշխանէն եւ այս առթիւ Ներսէս կը գրէ Եդեսիոյ ողբը. իր գրական գործունէութիւնը կ'ունենայ իր ամենաճոխ շրջանը Հռոմկլայի մէջ, ուր կը փոխադրուի 1159ին կաթողիկոսական գահը Ծովք դղեակէն: 1165ին կը դրկուի Կաթողիկոսէն իբր հաշտարար Լամբրոնի տէր Օշինի եւ Թորոս իշխանի միջեւ ծագած թշնամութեանց համար. դարձին Գրիգորիս եպիսկոպոսներու ժողովի մը մէջ հրաժարելով հայրապետական իշխանութենէն՝ ծերութեան պատճառով, յաջորդ կը կարգէ իր եղբայրը Շնորհալին՝ 1166 ապրիլ 17ին. Ներսէս կը հարկադրուի չմերժել, եւ արդէն քիչ ամիսներ վերջ Գրիգորիս կը վախճանի եւ Շնորհալի ընդհանրական թուղթով կը ծանուցանէ ժողովուրդին եղբօր մահը եւ իր կաթողիկոսանալը: Եօթը տարի եւ երեք ամիս կը կատարէ իր հայրապետական պաշտօնը՝ խնամելով իր հօտը եւ բարենորոգումներ մտցնելով եկեղեցական իրերու

մէջ, ու կը շարունակէ յոյներու հետ կրօնական միութեան սկսուած խնդիրը։ Գործունէութեան այս կեանքը կը դադրի 1173 օգոստոս 8ին հինգշաբթի օր, եւ շքեղ յուղարկաւորութիւն մը կը կատարուի իր հոգիացեալ մարմնոյն նշխարներուն։

ՄԱՐԴԸ

Ներսէս շնորհքի, վայելչութեան եւ փափկութեան մարդ մըն է. խառնուածք մը որ չունի ոյժ եւ սաստկութիւն, սակայն փոխարէն կը կրէ իր մէջ հոգիի բոլոր զուտ զգացումները՝ սիրոյ, բարութեան, հեզութեան, անձնանուիրումի, եւ այս ամէնը իրենց զանազան երփնաւորումներով։ Չունի իմաստասիրական խոր մտածութիւն մը որով իր միտքը զբաղուի. չէ անձ մը նուիրուած առանձին գաղափարականի մը՝ որով տոչորուի. բոլորանուէր կեանք մըն է մարդկային զանազան հարկերով եւ զգացումներով, գլխաւոր ունենալով միայն օգտակար ըլլալ եւ երջանկացնել ժողովուրդը, մտածելով ամէնէն բարձր ինչպէս նաեւ խոնարհ դասակարգերու վրայ ալ։ Կեանքն ալ իրեն համար կը նշանակէ հաւասարակշռութիւն, անկեղծութիւն, բարեխառնում ներքին շարժումներու, բարոյական առողջ ապրելակերպ. բնածին է իր մէջ կեանքի կրօնականութեան զգացումը։ Վեհանձն եւ զգայուն հոգի, լաւատես եղած է եւ միշտ ձգտած կատարելային. իրերու նայած է վստահ ու պայծառ աչքով եւ միշտ նկատած է անոնց զուարթ եւ լուսաշող կողմերը. նոյնիսկ դառնագէտ պատահարներու մէջ միշտ ժպիտ մը կրած է դէմքին վրայ։ Միտք մը արթուն եւ դիւրատար, բաց ամէն բանի որ գեղեցիկ ու վայելուչ է. յստակ ըմբռնող եւ աւելի յստակօրէն արտայայտող։ Իր մտային կարողութիւնները կը ներկայացնեն իրապէս ներդաշնակ եւ միաձոյլ միութիւն մը. գուցէ ուժգնութիւն եւ կարողութիւն չունին անոնք, բայց մակերեսային ալ չեն։ Ներսէս եղած է բարեզարդութեան եւ սիրելիութեան հայրապետ մը։

ԳՈՐԾԸ

Ն· Շնորհալի իր կեանքի ընթացքին բնաւ չէ դադրած գործելէ եւ գրելէ· բազմապիսի տաղանդներ ունէր եւ ամէն տեսակ նիւթի վրայ գրած է· եղած է թարգմանիչ եւ մեկնիչ, դաստիարակ եւ բանաստեղծ, բնմախօս եւ աստուածաբան: Իր երկասիրութիւնները կարելի է երկուքի բաժնել· Քերթուածներ *ու* Արձակ գրութիւններ:

ՔԵՐԹՈՒԱԾՆԵՐ· *Առաջին ընդարձակ քերթուածն է* Վիպասանութիւնը, *այն է տաղաչափուած Հայերու պատմութիւն մը սկիզբէն մինչեւ Գր· Վկայասէր հասցնելով եւ կը բաղկանայ* 1600 *ութտողեան տողերէ· առաջին տաղաչափուած հայ պատմութիւնն է մեր գրականութեան մէջ, թէեւ զուրկ ըլլայ գրական արժէքէ:*

Ողբ Եդեսիոյ *գրուած* 1145–6*ին, քաղաքին Զանգի իշխանէն առնուելէ եւ աւերուելէ վերջ եւ յօրինուած է իր Ապիրատ եղբօրորդիին խնդրանքով: Կը բաղկանայ* 1053 *ութտողեան քառատող տուներէ· Ինքնին քաղաքն է որ դիմառնութեամբ կը խօսի, նախ հրաւիրելով ժամանակի նշանաւոր քաղաքները՝ ինչպէս Հռոմ, Անտիոք, Անի, ողբալու իր կործանումը: Ապա կը նկարագրէ իր նախընթաց կեանքի ծաղկածութիւնը եւ երջանիկ վիճակը, ուսկից կ՚անցնի պատմելու իր վրայ եկած պաշարումի դէպքերը եւ աւերումի աղէտները, ու կը վերջացնէ յոյսով թէ* փրանկները *պիտի գան զինքը նորէն ազատելու: Շնորհալիի նկարագրական լաւագոյն քերթուածն է· մէջը հռետորական ձեւեր՝ բարառնութիւններ, փոխաբերութիւններ, նմանողութիւններ բազմաթիւ են· զգացումն ալ չի պակսիր, բայց քերթողը կ՚աշխատի ամէն ինչ՝ պատկեր կամ նկարագրութիւն աւելի վայելչութեամբ օժտել քան իրական եւ կենդանի ընել, աւելի ընդհանրացնել· Ողբը որեւէ կործանած քաղաքի կրնայ յարմարիլ:*

Յիսուս Որդի· *այսպէս կոչուած է սոյն քերթուածը իր առաջին բառերէն· բանաստեղծին գրական լաւագոյն երկն է յօրինուած* 1152*ին եւ հաւանօրէն վրան երկար ատեն մը–*

տածած: Նիւթն է Ս. Գրքի պատմութիւնը՝ բայց աղօթքի ձեւին տակ: Կը բաղկանայ երեք դրքերէ. ա՛ին մէջ քերթողը կ՚անդրադառնայ Հին կտակարանին վրայ. բ՛ին մէջ Քրիստոսի կեանքին վրայ մինչեւ չարչարանքները. գ՛ին մէջ կը շարունակէ Քրիստոսի կեանքը մինչեւ Համբարձումը, ապա կը խօսի Հոգեգալստեան վրայ, սուրբերու եւ անոնց կրած չարչարանքներուն, Քրիստոսի երկրորդ գալստեան եւ վերջին դատաստանին վրայ ու կը վերջացնէ աղօթքով. ունի նաեւ յիշատակարան մը ոտանաւոր ուր կը խօսի քերթուածին նպատակին եւ յօրինման ժամանակին վրայ. բոլորը՝ յիշատակարանով միասին կազմուած է 4000 ութոտեան տողերէ ին յանգով վերջացած: Հեղինակը կ՚անուանէ սոյն գիրքը Ողբերգութիւն եւ Ողբումն հեծութեան սրտի խօսք ընդ Աստուծոյ, հետեւելով Գր. Նարեկացիի, եւ Ալիշան կը կոչէ Աստուածային Ողբերգութիւն, նոյնպէս նաեւ Փրանսացի Յ. Վիլլոտ: Իրապէս Յիսուս Որդին կարելի է մերձեցնել Նարեկի, ինչպէս Նարեկի՝ այս քերթուածին մէջ ալ բանաստեղծը՝ գիտակից մարդուս ոչնչութեան եւ տկարութիւններուն, կը դիմէ Աստուծոյ հայցելու Անոր գթութիւնը, որպէսզի փրկէ իր անձը անկումներէ, ու միանգամայն կը փորձէ բարձրանալ դէպի Աստուած: Իսկ Ս. Գրքի դէպքերը, որոնցմով հիւսուած է քերթուածը, ուրիշ բան չեն նշանակեր բայց եթէ շարժառիթներ կամ միջոցներ, անոնց յիշատակութեամբ իր մէջ ստեղծելու տրամադրութիւն եւ հոգեկան զգացումներ արշաւի, ցաւի, վստահութեան, սիրոյ: Բնական է Շնորհալի չունի Գր. Նարեկացիի տաղանդին ընդարձակութիւնը եւ բարձրութիւնը. նոյնպէս անոր ներշնչումի եւ երեւակայութեան ուժգնութիւնը եւ թափը. Շնորհալի չի թափանցեր կեանքի խորհուրդին մէջ եւ ոչ ալ բնութեան գեղեցկութեամբ կը զբաղի: Ինքը ստեղծած է իրեն համար խորհրդապաշտ կեանք մը հանդարտ եւ սիրակէզ, ուր հոգին միայն կ՚ապրի եւ նիւթը կարծես վրան չի ազդեր. մեղքի ուրուականը բացակայ չէ, բայց սրբուելիք կամ սրբուած մեղք մըն է. հետեւաբար աստուածային լոյսով եւ երանութեամբ պատարուն կեանք մը, որու կը տենչայ անչափօրէն բանա-

ստեղծը՝ բայց անդորր հոգիով, եւ որու սովորեր է կարծես մանկութենէն ի վեր։ Այս պատճառով քերթուածը ամբիծ եւ կէս երանացեալ հոգիի մը տենչերը, յոյսերը, վստահութիւնը եւ սէրը կ'երգէ այնքան անուշ եւ մեղմ կերպով։ Յիսուս Որդին մեր ամէնէն ժողովրդական եւ շատ կարդացուած գրքերէն է։

Բան հաւատոյ ութոտեան 1500 տողերէ կազմուած քերթուած մըն է, շարադրուած Ապիրատ եղբօրորդիին խնդրանքով։ Նիւթն է Քրիստոսի վարքը մինչեւ Համբարձում եւ ապա հաւատքի դաւանութիւններ կան, որոնցմէ վերջ կը խօսի Վերջին դատաստանին վրայ․ որով Յիսուս Որդի քերթուածին պարունակութեան մէկ մասն է կրկին մշակուած, առանց սակայն անոր դրական գեղեցկութիւնն ունենալու եւ հաւանօրէն անկէ առաջ ալ գրուած է։

Յաղագս երկնից եւ զարդուց նորա․ 120 տող տասներկուտեան ան վերջացող յանգով քերթուած մըն է, ուր կը խօսուի երկնքի կազմութեան վրայ․ երկինքն է որ կը պատմէ իր ստեղծագործութիւնը եւ աստղերու, լուսնի, արեւու յօրինուածքը․ ասոր կը յարէ 62 տող յորդորակ մը, ուր կը խոստովանի թէ Աստուած է պատճառ ամէն բանի։ Գրուած է Մխիթար Հերացի բժիշկին խնդրանքով․ դրական գեղեցկութիւն չունի, բայց շնորհալի քերթուած մըն է։

Ներբող Ս․ խաչին 606 տող, մաս մը տասներկուտեան եւ մաս մը ութոտեան, Դաւիթ Անյաղթի ընծայուած Բարձրացուցէք ճառին յարասութիւն մըն է։

Երկու Թուղթեր, այսինքն տաղաչափուած նամակներ․

Խրատներ այբուբենի տառերէն հանուած եւ ուրիշ մէկ քանի խրատական ոտանաւորներ։ Տաղեր զանազան տօներու առթիւ յօրինուած եւ որոնցմէ գեղեցիկներն են Աւետման Նոր երկինք բառերով սկզբնաւորածը․ Աւագ Ուրբաթի Անեղ Որդին, Խաչին Նոր դրախտին Եկեղեցւոյ․ Հռիփսիմէի Հանճարեղ շնորհալի եւ Երջանիկ հոգեհրաշ նկարագրական տաղերը։ Ունի նաեւ Գանձեր Վարդավառի եւ Տիրամօր Վերափոխման տօներուն։ Իսկ ժամերգութեան համար յօրինած երգերը եւ շարականները բազմաթիւ են․ ինքը անոնց եղանակներն ալ հեղի-

նակած է, որովհետեւ միանգամայն ճարտար երաժիշտ էր· այդ երգերէն հանրածանօթներն են· Առաւօտ լուսոյ, Աշխարհ ամենայն, Զարթի՛ք փառք իմ *կտորները, Վարդանանց* Նորահրաշ պսակաւոր *շարականը եւն.:*

Առակք, *այսինքն ութոտեան քառատող* հանելուկներ *են, յօրինուած մանուկներու համար, որով դաստիարակչական նըպատակով՝ եւ յաճախ ժողովրդական լեզուով՝ աւելի հասկնալի ըլլալու համար: Ասոնց պարունակութիւնը ընդհանրապէս կրօնական գիծի վրայ է եւ հեղինակին մաքին արդիւնքն են· սակայն կան ալ որ ցոյց կու տան աւելի ժողովրդական ծագում մ'ունենալ իրենց խորքով, ինչպէս նաեւ լեզուով:*

ԱՐՁԱԿ ԳՐՈՒԱԾՆԵՐ· *Արձակներէն նախ յիշենք երկու մեկնութիւնները· մին* Մատթէոսի Աւետարանին, *որ անկատար մնացած է, վասն զի Շնորհալի հասած է մինչեւ եօթներորդ գլխուն* 17 *համարը· յետոյ շարունակած եւ լրացուցած է Յովհաննէս Երզնկացի· ընտիր, իմաստալից եւ գեղեցիկ աշխատանք մըն է: Երկրորդն է* Մեկնութիւն Կաթողիկէ թղթոց, *քաղուածոյ եւ հետեւողական աշխատութիւն մըն է, կազմուած Ոսկեբերանի եւ ուրիշներու մեկնութիւններէ հանուած մասերով:*

Մեկնութիւն Դաւիթ Անյաղթի ընծայուած Բարձրացուցէք *ճառին:*

Ներբող Հրեշտակաց· *գրուած է* 1162*ին եղբօրը խնդրանքով եւ հետեւելով Դ. Արեոպագացիի ընծայուած համանիւթ ճառին գաղափարներուն· լեզուն հելլենաբան եւ խրթին է:*

Ատենաբանութիւն՝ *խօսուած այն ժողովին մէջ, ուր իր եղբայրը զինքը իրեն փոխանորդ կաթողիկոս օծեց· պարագայական ճառ մը, բայց ընտիր եւ իմաստալից· նախ կը դրուատէ իր եղբայրը իր կեանքին եւ գործունէութեան մէջ, ակնարկ մը կը նետէ Հայ Եկեղեցւոյ վիճակին վրայ, կը խնդրէ իր գործակիցներու աջակցութիւնը եւ աղօթքը՝ հայրապետական պաշտօնին յաջող կատարման համար:*

Թուղթ ընդհանրական *գրուած կաթողիկոսանալուն առ-*

թիւ, որով նախ կը ծանուցանէ իր Հայ Եկեղեցւոյ պետ ընտրուիլը· ապա իբր ազգին Հայր եւ գլուխ, ժամանակին եւ անձերու յարմար ու կարեւոր խրատներ ու կանոններ կու տայ իր ժողովուրդին, զանազան դասակարգերու բաժնելով իր հօտը· այսպէս Կրօնաւորք, Վանահայրք, Եպիսկոպոսք, Քահանայք, Իշխանք, Զինուորք, Քաղաքականք, Երկրագործք եւ Ժողովրդականք, Կանայք: Վարդապետականէ աւելի քարոզական նկարագիր եւ նպատակ ունի եւ օծուած է Ներսէսի Հայրական սիրով եւ համբոյր հեզութեամբ· կեանքի փորձառութեան լոյսով ողողուն գրութիւն մըն է, թէեւ առանց գրական յաւակնութեան: Առանձնական Նամակներէն յիշենք բաց ի ընտանեկաններէն, Թուղթ մը Արեւորդիներու դարձին համար՝ գրուած Սամուսատի առաջնորդին· Թուղթ մը առ վարդապետս եւ եպիսկոպոսս հայոց արեւելեան գաւառներուն, որպէսզի զանոնք յորդորէ ընդունելու յոյներու հետ կատարուելիք կրօնական միութիւնը: Նամակներուն մէջ գըլխաւոր տեղ կը բռնեն յոյներու հետ կրօնական միութիւն կատարելու համար գրուածները· Թուղթ մը առ Ալեքս իշխան· Թուղթ մը առ Միքայէլ պատրիարք ու երեք Թուղթեր առ Կիռ Մանուէլ կայսր: Ասոնց մէջ Շնորհալի կը պարզէ Հայ Եկեղեցւոյ վարդապետութիւնը եւ կը բացատրէ յունականէն ունեցած տարբերութեանց էութիւնը եւ պատճառները· Հայ Եկեղեցւոյ դաւանանքը խտացած է այս նամակներուն մէջ: Շնորհալիի մահը բաղձացուած միութիւնը անկատար կը թողու: Ունի տակաւին մանր գրուածներ, որոնց մէջ ամենածանօթը եւ ժողովրդականն է Հաւատով խոստովանիմ 24 տուներով աղօթքը· թէեւ հետեւողութեամբ յօրինուած, բայց Շնորհալիի սիրտը կը բաբախէ հոն: Դարձեալ կատարած է կամ ուրիշներէ կատարուած թարգմանութիւններու հայերէնը յղկած է զանազան գործերու, ինչպէս Ս. Սարգսի Վկայաբանութեան, Ոսկեբերանի ընծայուած Լուսաւորչի վրայ ճառի մը, եւն.: Հուսկ յիշենք նաեւ թէ ինքը զարգացուցած է եւ ճոխացուցած բաց ի ժամերգութենէն՝ մեր Ծիսարանը եւ Ձեռնադրութեանց գիրքը:

ՇՆՈՐՀԱԼԻ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾ

Շնորհալի Եկեղեցւոյ բանաստեղծն է. շնորհք, մտածութեան ազնուութիւն, զգացումի փափկութիւն, ամէն բանի մէջ գերաստիճան հաւասարակշռութիւն, ահա իր քերթողական ձիրքերը, որոնք հոգեւոր բանաստեղծի մը համար անհրաժեշտ յատկութիւններ են: Ինքը չունի գաղափարի ինքնատպութիւն, նոյնպէս խորութիւն եւ բարձրութիւն եւ ոչ ալ ուժգնութիւն, բայց փոխարէն ունի յղացումի յստակութիւն, մտածութեան պարզութիւն, արտայայտութեան դիւրութիւն: Իր երգը եւ քերթուածները ժողովուրդին համար են, զանոնք կրթելու, բարձրացնելու եւ հոգիացնելու. որով իր բանաստեղծութեան մէջ չկայ հոգեկան վրդովիչ տառապանք մը՝ որ ալեկոծէ մարդկային սիրտը, եւ ոչ ալ անհաս գաղափարական մը որ զինքը տանջէ. իր հոգին՝ ամբիծ եւ լուսաշող, կարծես արդէն երանութեան մէջ է եւ այդ երանութեան ցոլքերն են որ կը կայծկլտան իր քերթուածներուն մէջ: Շնորհալի կը հաւատայ բարիին եւ անոր զօրութեան եւ կ'ուզէ պարտադրել զայն ժողովուրդին՝ իբր իր երջանկութեան միակ պատճառը. իր երգը այդ բարիին արտայայտուած ժպիտն է: Սոյն պատճառով իր քերթողական գործին լաւագոյն մասը կը կազմեն այն կտորները, որոնցմով ներքին վիճակ մը կը նկարագրէ կամ սրտի զգացումներ կը ներկայացնէ, կամ հոգիի թռիչքներ կ'երգէ, եւ այս բոլորը գերաստիճան ինքնաբուխ եւ գողտր կերպով. այս տեսակէտով պէտք է կարդալ Յիսուս Որդիին ինչինչ մասերը եւ փոքրիկ քերթուածները: Ընդհակառակն նուազ կը յաջողի բնութեան եւ արտաքին իրերու նկարագրականին մէջ, վասն զի իր մէջ պակաս է ստեղծող երեւակայութիւնը եւ կենդանի իրականութեան ըմբռնումը :

Նկարագրութեանց մէջ, ինչպէս կարելի է տեսնել Եդեսիոյ Ողբին մէջ, ընդհանրապէս կ'ընտրէ մանր դրուագները՝ առանց մանրամասնութեանց իջնելու, սիրուն եւ հաճելի պատկերները, զուարթ եւ մեղմ գոյները ու աւելի տրամադիր է ամէն ինչ ներկայացնելու ներդաշնակ եւ վայելուչ ու ծաղ-

կեալ ձեւով. ասկից իր նկարագրականին մէջ կը զգացուի խրականութեան եւ կեանքի պակասը եւ կենդանի գունաւորումը:

Շնորհալիի մէջ բուն բանաստեղծութիւնը կրնանք ըսել թէ արդիւնք է մարդկային նոր անձնականութեան մը՝ որ կազմուած է ներդաշնակ ձուլումով հոգեկան կեանքերու եւ զգացումներու՝ միացած անդորրացեալ եւ արժանավայել վիճակի մը, ինչպէս նաեւ մաքէն յղացուած զանազան գեղեցիկ գաղափարականներու, զոր անայլայլ կերպով կրցած է ինքը իրարու համաձայնեցնել: Գեղեցի՛կ բանաստեղծութիւն, բայց երբեք բարձրութեան չի հասնիր, թափի եւ ընդարձակ թռիչքի պակասութեան պատճառով: Յետոյ քերթողին երեւակայութիւնն ալ կարծես կարողութիւն չունի ստեղծելու նոր յըղացքներ, որոնց մէջ իր բանաստեղծի տաղանդը խորանայ. ինքը կը գոհանայ բանաստեղծութեան այն չափով ու ձեւով, որ ընդհանրապէս կրնայ գտնուիլ մարդկային հոգւոյն մէջ. ընդհակառակն աւելի կ՚աշխատի տալ անոր վայելուչ եւ հաճելի ձեւ մը, եւ զայն զգացնել ներդաշնակ ու պայծառ տողերով: Կրնանք ըսել թէ իր մէջ անձը՝ ազնիւ եւ վեհամբարձ, գերակշիռ է քան բանաստեղծը: Սակայն մերթ հոգեկան այնպիսի անխառն եւ անոյշ յոյզեր կ՚ունենայ, զգացումի այնպիսի նուրբ եւ փափուկ ձեւեր ու երանգներ, պատկերներու այնպիսի լուսաշող եւ անակնկալ յարակցութիւններ, եւ ամէնէն աւելի կը յայտնուի սիրտ մը այնքան անմեղ, անկեղծ, գորովալի եւ անհունօրէն համակրելի, որ, ասոնցմով՝ իր բանաստեղծութիւնը կը ստանայ շնորհալից, քաղցր եւ հըմայիչ բնոյթ մը:

ՈՃԸ ԵՒ ԼԵԶՈՒՆ

Իր խառնուածքէն կը ծագին ոճի յատկութիւններն ալ, որ են յստակութիւն, վայելչութիւն, ներդաշնակութիւն, զոր կը գտնենք թէ՛ չափածոյ եւ թէ արձակ գրութիւններու մէջ. ոյժ եւ կորով կը պակսի այդ ոճին, որով երբեմն ոտանաւորը թոյլ եւ տկար կը դառնայ, բայց միշտ իմաստով եւ գաղա-

վարով ընդհանուր բաներէ կազմուած է: Գործածած չափը թուականն է, արաբներէն մեզի փոխանցուած եւ իրմով ընդհանրացած: Մեծ ճարտարութիւն ցոյց կու տայ ոտանաւորի յօրինումին մէջ. կը գործածէ սովորաբար ութոտեանը, թէեւ ուրիշ տեսակ չափեր ալ կը կիրարկէ մանաւանդ տաղերուն մէջ. յանգին ալ մեծ կարեւորութիւն կու տայ ու երբեմն բազմաթիւ էջեր, մինչեւ ամբողջական քերթուածներ, նոյնաձայն յանգով կը վերջացնէ, ինչ որ տաղտուկ կրնայ պատճառել: Շատ անգամ բառախաղեր ալ կը կատարէ, ինչպէս ոտանաւորներու տուներու սկզբնագրերով կամ երբեմն վերջնատառերով իր անունը կամ ուրիշ ասացուածքներ կազմել. մերթ ալ տողի մը վերջին բառով կը սկսի յաջորդ տողը, անոր մէջ հետեւելով հիներու:

Լեզուն պարզութեամբ եւ յստակութեամբ օժտուած կանոնաւոր հայերէն մըն է, ողորկ՝ բայց նաեւ վայելուչ եւ դաշնակաւոր. Հանելուկներու մէջ երբեմն աշխարհիկ լեզուի ընելու ձեւեր կան՝ զոր կը գործածէ մանուկներէ ըմբռնելի ըլլալու համար, եւ որոնք ընտանեկան անուշութիւն մը կու տան իր հայերէնին:

Մատենախօսութիւն

Յիսուս Որդի *Ա. տպ. Վեն.* 1643. *Բ. տպ. նոյն*, 1660: *Գ. տպ. Ամստերտամ*, 1660 *եւ յաջորդաբար ուրիշ տեղեր. ԺԲ. տպ. Վեն.* 1830 *եւ* 1928, *Շնորհալիի միւս մեծ եւ փոքր քերթուածներով*: Թուղթ Ընդհանրական, *Ա. տպ. Ս. Պետերբուրգ*, 1788: *Գ. տպ. միասին նաեւ Թուղթերը, Վեն.* 1858: Ողբ Եդեսիայ քաղաքի, *Մադրաս*, 1810: *Բ. տպ. Փարիզ* 1828, *եւն.*: Մեկնութիւն Ս. Աւետարանին որ ըստ Մատթէոսի, *Կ. Պոլիս*, 1825: Մատենագրութիւնք Ն. Շնորհալւոյ *լատ. թարգմանութեամբ երկու հատորներով. Վեն.* 1833: Հաւատով խոստովանիմ *զանազան անգամներ եւ զանազան լեզուներով. վերջին տպ. երեսունեւվեց լեզուներով, Վեն.* 1882: *Աշխարհաբար թրգմ.* Այսօր անճառ, Առաւօտ լուսոյ, Աշխարհ ամենայն, Նորոգող, Արարչական երգերուն՝ *Դուրեան Սրբազանէ, Լոյս*, 1905, 11, 34 *եւն.* 227, 206, 300, 324, 431: *Միւս տպագրութեանց եւ թարգմանութեանց համար տեսնել Ղազիկեան Հայկ. Նոր Մատենագիտ. Ներսէս Կլայեցի*:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ալիշան Հ. Ղ. Ն. *Շնորհալի եւ պարագայ իւր.* Վեն. 1873. (*ընդարձակ ուսումնասիրութիւն*)։ Բարգէն վ. Ն. *Շնորհալի. Բիւրակն*, 1903, 145, 169, 185, 208, *եւն.*։ Ղլըճեան Արսէն. *Սահմանք եւ կանոնք Ս. Ն. Շնորհալւոյ. Հ. Ա.* 1908, 183, 161, 227։ Յովհաննէսեան Ն. *Ն. Շնորհալի. Աշխատանք*, 1913/14, 180։ Օշական Յ. *Ն. Շնորհալի, Սիոն*, 1945, 15, 51, 140։

Հատուածներ

Ընդհանրական Թուղթ (Վեն. 1830) *Թէ պարտ է ինձ քարոզել զբանն Աստուծոյ*, էջ 6–7։

— *Յաղագս արուեստի տնկոցն*, էջ 20–21։

Յիսուս Որդի (Վեն. 1928) *Յորժամ տարերքս գղրդին*, էջ 153–5։

— *Տաղ Աւետեաց «Նոր երկինք»*, էջ 398։

— *Ի Ս. Կոյսն Հռիփսիմէ*, էջ 515։

Առակք *Անձրեւ, աշխարհ*, էջ 613։

— *Գարուն, գինի, գիրք, գանակ*, էջ 616–7։

Երգեր *Առաւօտ լուսոյ, Նորահրաշ պսակաւոր*։

ԳԼՈՒԽ ԻԱ.

1· Ներսէս Լամբրոնացի· Կեանքը· Գրական գործը՝ Ճառեր (Առնեաբարանութիւն եւ Ճառ ի Համբարձումն Տեառն)· Մեկնութիւններ՝ (Մեկնութիւն պատարագի)· Նամակներ՝ (Թուղթ առ Լեւոն)· Թերթուածներ· Մարդը եւ նկարագիրը· Գրագէտը: 2· Գրիգոր Տղայ Կաթողիկոս· Իր Թուղթերը եւ Ողբ Երուսաղեմի: 3· Սարգիս Շնորհալի եւ Մեկնութիւն Կաթողիկեայ թղթոց: 4· Իգնատիոս վարդապետ եւ Մեկնութիւն Ղուկասու Աւետարանին:

ՆԵՐՍԷՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻ

ԿԵԱՆՔԸ

Ներսէս Լամբրոնացի որդին է Շնորհալիի եղբօր աղջկան եւ Լամբրոնի Օշին իշխանին, որ Գանձակ գաւառէն փոխադրուած էր Կիլիկիա: Ծնած է 1153ին եւ մկրտութեան անունը Սմբատ էր: Տակաւին չծնած՝ իր ծնողքը ուխտ կը կատարեն Աստուածամօր նուիրելու ծնանելիք մանուկը· սակայն յետոյ տեսնելով տղուն կայտառութիւնը, ուխտերնին չեն պահեր, մինչեւ որ ծանրապէս կը հիւանդանայ· ասոր վրայ կը նորոգեն ուխտերնին ու կը գործադրեն՝ նուիրելով Աստուծոյ: Լամբրոնացի իր առաջին կրթութիւնը կը ստանայ Սկեւռայ վանքին մէջ, որ իր դերդաստանէն կառուցուած էր· իր վարժապետը կ՚ըլլայ Ստեփանոս վարդապետ Ցակոմկացի: Հազիւ տասնեւութ տարեկան եղած, հակառակ իր կամքին՝ Շնորհալի քահանայ կը ձեռնադրէ զինքը, իր Ներսէս անունն ալ տալով անոր: Բայց Լամբրոնացի՝ թէեւ արդէն իսկ հռչակուած իր գիտութեան եւ սրբակեաց կեանքին համար, տակաւին կը շարունակէ ուսանիլ վարդապետներու ձեռքին տակ, որոնցմէ կը յիշուի Յովհաննէս վարդապետը: Հայրը մեռնելու մօտ, կտակով զինքը առաջնորդ կը կարգէ Սկեւռա վանքին, սակայն Ներսէս կը նախընտրէ հետեւիլ ուսումնական կեանքի: Գրիգոր Տղայ Կաթողիկոս 1173ին յաջորդելով Շնոր-

Հալէպ, իր մօտ կը կոչէ Լամբրոնացին, եւ Տարսոնի եպիսկոպոս կը ձեռնադրէ զինքը, քսաներեք տարեկան հասակին. միաժամանակ կը վարէ Սկեւռայի վանահայրութիւնը: 1178ին Տարսոնի ժողովին մէջ կը խօսի Ատենաբանութիւն մը՝ եկեղեցիներու միութեան յորդորելով ժողովականները, եւ Գր. Տղայի կը գործակցի յոյն եկեղեցիին հետ միանալու խնդրին մէջ: Կը մտնէ զանազան բարեկարգութիւններ Հայ Եկեղեցւոյ մէջ, եւ այս պատճառով թշնամիներ կ'ունենայ: Արեւելեան գաւառներու վարդապետներէն շատերը կ'ամբաստանեն զինքը Լեւոն Թագաւորին առջեւ իբր Հայ Եկեղեցւոյ աւանդութիւնները խախտող. Ներսէս 1195ին Թագաւորին կը գրէ նամակ մը, արդարացնելով իր անձը: 1197ին Կաթողիկոսէն կը ղրկուի Բիւզանդիոն իբր պատուիրակ, ուր արդէն հասած էր իր սրբութեան եւ գիտութեան համբաւը: Սպառած անքուն տքնութիւններէ եւ անդուլ աշխատանքներէ կը վախճանի խաղաղօրէն 1198–99ի յուլիս 14ին:

ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ

Լամբրոնացի մինչեւ մահ անխոնջ աշխատող մը կ'ըլլայ գրաւորական երկերու եւ միաժամանակ իբր նուիրակ կաթողիկոսին ու Թագաւորին, քաղաքական ու եկեղեցական գործառնութեանց միջամուխ. եւ սակայն իր գրական արտադրութեանց ծաւալը շատ մեծ է: Ամբողջը կրօնական բնոյթ ունի ու կարելի է հետեւեալ բաժանումները ընել. Ճառեր, Մեկնութիւններ, Թուղթեր, Քերթուածներ:

Ճառերէն գլխաւորն է Ատենաբանութիւնը խօսուած Տարսոնի, կամ ինչպէս ուրիշներ կ'ուզեն՝ Հռոմկլայի ժողովին մէջ, որ գումարուած էր յոյն եւ հայ Եկեղեցիներու միութեան խնդրին համար: Յորդոր մըն է սիրոյ եւ միութեան, ուր միանգամայն վարդապետական տեսութիւն մը կը կատարէ Եկեղեցիներու մէջ գոյութիւն ունեցող դաւանական տարբերութեանց վրայ, որոնք իրեն համար առերեւոյթ են միայն եւ պէտք չէ արգելք ըլլան ընդհանրական Եկեղեցւոյ միութեան

եւ պայծառութեան: Բեմախօսը՝ առանց արուեստ դնելու , ջերմութեան բարձր աստիճանին կը հասնի, երբ կը սկսի խօսիլ քրիստոնէական եղբայրակցութեան կարեւորութեան եւ պառակտումէ ծնանելիք տխուր հետեւանքներուն վրայ. այդ մասերուն մէջ Լամբրոնացի ամբողջապէս կը հրդեհի. իր բնաբանն է հաւատք եւ սէր եւ կ՚ուզէ վերցնել ազգերու եւ ցեղերու խտրութիւնը՝ միայն քրիստոնէութիւնը Թագաւորեցընելու մարդկային ընկերութեան մէջ:

Միւս ճառերն են. Ի համբարձումն Տեառն, Ի գալուստ Հոգւոյն Սրբոյ, ի փոխումն Կուսին, Յանառակ որդին, Ի տնտեսն. առաջին երկուքը ընտրելագոյն են իմաստներու յորդութեամբ եւ բարձրութեամբ եւ ուժգին պերճախօսութեամբ: Համբարձման ճառը կարելի է նկատել ճարտասանական արուեստի կանոններով յօրինուած գործ մը. բեմախօսը մէջը կը դնէ հռետորական ձեւեր, դիմառնութիւն, բացագանչութիւն, ոգեկոչում, խօսել տալով փոխադարձաբար անձերու. կայ նաեւ Թատերական շարժում եւ կեանք, իրականութեան զգացում, բայց ամէնէն՝ շատ կը զգացուի հեղինակին հրատապ հոգին, ջերմ սէրը եւ խանդավառ սիրտը. որով ճառը ոչ միայն ընտիր գաղափարներով պատարուն խորք մ՚ունի, այլ նաեւ ոգեւորեալ եւ չքեղ կառուցուածք:

Մեկնողական գործերէն լաւագոյնն է Մեկնութիւն Պատարագի գիրքը. գրած է 1177ին երբ քսանեւչորս տարեկան էր: Պարզ խրատական մեկնութիւն մը չէ պատարագի աղօթքներուն եւ երգերուն, այլ վարդապետական եւ ծիսական ընդարձակ եւ կատարեալ տեսութիւն մ՚է Պատարագի խորհուրդին եւ ասոր հետ աղերս ունեցող զանազան նիւթերու շուրջ: Այսպէս նախ կը խօսի Եկեղեցւոյ վրայ, սեղաններու, եկեղեցական աստիճաններու եւ կարգերու. ապա կը ներկայացնէ պատարագի մատուցման մէջ սպրդած անկարգութիւնները ու զեղծումները. հուսկ կու տայ պատարագի ձեւը ու կը մեկնէ ընդարձակ կերպով եւ աստուածաբանօրէն Պատարագի աղօթքները, սաղմոսները, քարոզները եւ երգերը. ընդհանրապէս ձեւը գիտական է եւ ուր կը նշմարուի հեղինակին խոր հմտու-

թիւնը եւ աստուածաբանական ծանօթութիւնը․ երբեմն միայն հակաճառական ձեւ կը ստանայ․ իսկ գրական նկատումներ ամենեւին չի յայտներ․ տեղ տեղ սակայն կը զգանք որ հաւատքին հուրը իր ոճը կը ջերմացնէ ։

Լամբրոնացի կատարած է ուրիշ բազմաթիւ մեկնութիւններ Հին եւ Նոր Կտակարաններու․ ասոնք են․ Արարածոց, Ժողովողի, Առակաց, Իմաստութեան, Երգերգոցի, Սաղմոսաց, ԺԲ․ Մարգարէից, Դանիելի, Մատթէոսի Աւետարանին, Կաթողիկեայ թղթոց․ ասոնցմէ մէկ քանին երիտասարդական տարիներու աշխատութիւններ են ու աւելի հետեւողական․ Մատթէոսի Աւետարանինը քաղուածոյ մեկնութիւն մըն է․ ընդհակառակն Առակացը՝ 1178ին լրացած, եւ Ժողովողինը ընտիր մեկնութիւններ են․ իսկ Սաղմոսացը բառական մեկնութիւն ըլլալէ աւելի հոգեւոր իմաստով բացատրուած մեկնութիւն մըն է հայեցողական կեանքի նուիրուողներու համար ։

Թուղթերէն մեզի հասած են սակաւաթիւներ, ինչպէս առ Ոսկան Ճգնաւոր, առ Յակոբ ասորի գրած նամակները․ նշանաւոր ու ընդարձակ է Թուղթն առ Լեւոն ։ Սոյն նամակը գրուած է Լամբրոնացի արդարացնելու համար իր անձը այն ամբաստանութեանց դէմ, որ Արեւելեան Հայաստանի վարդապետները ներկայացուցած էին թագաւորին գինքը ամբաստանելով իբր փոխող ու խանգարող հայ Եկեղեցւոյ աւանդութեանց ու ծիսական հին սովորութիւններուն ։ Ներսէս այս թուղթով կը ցուցնէ իր հակառակորդներուն մտքի ճղճիմութիւնը եւ փոքրոգութիւնը ու թէ անոնք են որ հին լաւ սովորութիւնները վտարած են ու ներմուծած նորեր՝ որոնք զեղծումներ եւ կատարեալ անկարգութիւններ են ։ Այս առիթով կը նկարագրէ արեւելեան գաւառներուն մէջ հայ Եկեղեցւոյ անկումի վիճակը․ մինչդեռ իրեն համեմատ իր ներմուծած նորութիւնները Եկեղեցին իր նախկին բարեզարդութեան կ՚առաջնորդեն․ նոյնպէս ըրած էր թագաւորն ալ արքունի կենցաղավարութեան մէջ, մտցնելով Արեւմուտքի ազգերու նրբացած ձեւերը ու ազնուական սովորոյթները․ սա կը յայտարարէ որ լաւ բարքերը ու ընտիր սովորութիւնները

ամէն ժամանակներու կը պատկանին: Ինքզինքը արդարացու-
ցած միջոց անուղղակի անձին ջատագովութիւնը կը հիւսէ
ըսելով թէ ես «Հայաստանի մէջ եմ, եւ սակայն կը հռչակ-
ուիմ լատիններու, յոյներու եւ ասորիներու քով»: Մերթ՝
թագաւորէն լաւ հասկցուելու համար, աշխարհիկ լեզուով ա-
սացուածներ կը գործածէ: Սոյն թուղթը այսպէս ոչ միայն
կատարեալ կծու փիլիպպեան մըն է քրիստոնէական չէշտով
բարբառուն, այլ նաեւ մեզի մանր տեղեկութիւններ կու տայ
դարուն եկեղեցականներու վիճակին եւ արքունիքի սովորութ-
ներու մասին: Ժամանակին հոգին եւ բարքերը պատկերացը-
նող, ինչպէս նաեւ հեղինակին անձնականութիւնը յայտաբե-
րող ամէնէն ինքնատիպ երկն է Լամբրոնացիի:

Ներսէս յօրինած է նաեւ Ներբողուածներ, Շարականներ ու
Տաղեր. այսպէս Շնորհալիի տաղաչափուած կենսագրականը՝
Վիպասանութիւն անունով. Զատկի, Նոր Կիրակէի, Լուսա-
ւորչի Թոռանց շարականները. Ի Ս. Յովհ. Աւետարանիչ, Ի
Թաղումն Քրիստոսի, Ի Հրեշտակապետս, Ի Ս. Գէորգ տա-
ղեր. մեղեդի մը Աստուածամօր. սակայն այս կտորները քեր-
թողական շունչէ եւ արուեստի տարրողութենէ զուրկ են, թէեւ
տաղերէն առաջին երկուքը սիրուն եւ իմաստալից քերթուած-
ներ ըլլան:

Կատարած է դարձեալ բազմաթիւ թարգմանութիւններ
յունարէնէ, ասորերէնէ, լատիներէնէ ու գաղղիերէնէ, որոնց
ամէնուն ծանօթ էր: Թարգմանած է Մեծն Գրիգոր Պապի
Տրամախօսութիւնը. Ս. Բենեդիկտոսի Կանոնը. Յովհաննէս
Աւետարանիչի Տեսիլը. լրացուցած կամ կատարելագործած է
եպիսկոպոս եւ կաթողիկոս ձեռնադրելու ձեւերը եւ թարգ-
մանած թագաւորօրհնէքը: Կաթողիկոսին խնդրանքով պատ-
րաստած է նաեւ Օրինագիրք մը՝ թարգմանելով մաս մը ասո-
րերէնէ ու յունարէնէ, նոյնպէս թարգմանելով Լեւոն եւ Կոս-
տանդ կայսրներուն օրէնքները եւ զինուորական կանոնները.
այս Օրինագիրքը պիտի ծառայէր քաղաքական դատարաննե-
րուն համար, որոնք մինչեւ այն ատեն զուրկ էին գրաւոր օրի-
նագրքէ:

ՄԱՐԴԸ ԵՒ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ

Լամբրոնացի անյողդողդ նկարագիրով, կորովամիտ, վսեմախոհ անձ մըն է օժտուած բազմապիսի կարողութիւններով: Ունի բարձր իմացականութիւն մը խորաթափանց եւ լայնախոհ, միշտ ծարաւի գիտութեան եւ ճշմարտութեան. սիրտ մը հրատապ, եռանդնայորդ, ամբողջապէս աղեկէզ անխառն եւ անհուն սիրոյ բոցով եւ նուիրուած միակ տեսլականի մը՝ Եկեղեցւոյ պայծառութեան. իր կեանքը, իր գոյութիւնը ուրիշ ոեւէ նպատակ չունի կարծես: Իրապէս Ներսէսի մէջ ամէնէն առաջ եւ ամէնէն աւելի շեշտուած կը ներկայանայ մեզի հաւատացեալը՝ քրիստոնեան: Կը հաւատայ հաստատապէս թէ մարդկութիւնը Եկեղեցւոյ մէջ միայն կրնայ աւելի բարի ու աւելի երջանիկ ըլլալ. Եկեղեցին է միայն որ կրնայ մարդկային ընկերութիւնը առաջնորդել դէպի զարգացում եւ կատարելութիւն: Ինչպէս մէկ է ճշմարտութիւնը, նոյնպէս Եկեղեցին՝ ճշմարտութեան տապանակ ու մարդիկը իրարու միաւորող օղ: Քրիստոնէութեան դաւանական տարբերութեանց հանդէպ, որ դժբախտաբար գոյութիւն ունին, իր տեսութիւնները շատ պարզ են, ըլլա՛յ իմաստասիրական, ըլլա՛յ վարդապետական տեսակէտով: Ինքը կը բանաձեւէ ամէնէն ընդհանուր եզրները՝ հաւատք ու սէր. այս երկուքին՝ մանաւանդ սիրոյ հանդէպ բոլոր տարբերութիւնները եւ միւս բոլոր պահանջները պէտք է չքանան. այս տեսութեան ճշմարիտ եւ սուրբ ըլլալուն յստակ եւ ամուր գիտակցութիւնն ունի եւ ամենեւին չի շեղիր անկէ. մանաւանդ թէ իր կեանքին միակ նպատակը ան կ'ըլլայ, եւ իր վկայութեան համեմատ, անով իբր հրեղէն կրակով կը տոչորուի ու կը ջանայ այրել ուրիշներն ալ:

Իբր հայ իր յստակատես մտքով կ'ըմբռնէ եւրոպական ոգին եւ մշակոյթին ոյժը եւ գեղեցկութիւնը ու կը տեսնէ անոնց մէջ ազգային զարգացումին լաւագոյն ազդակը ու միշտ կը ձգտի անոնց. որով զինքը կարելի է նկատել ոչ թէ լոկ անձնաւորութիւն մը, այլ խորհրդանիշը դէպի լոյս սլացող

հայութեան։ Այս տեսակէտով Լամբրոնացիի հանդէպ իր հակառակորդները կատարեալ դաճաճներ են։ Անոնց համար իր գործածած լեզուն եւ բացատրութիւնները գուցէ խիստ ու մինչեւ իսկ բիրտ երեւին։ Սակայն պէտք է մտածել թէ այդ լեզուն արդիւնք է այն տենդոտ յուզումին, որով կը լեցուի՝ տեսնելով իր ոսոխներուն փոքրոգի մտայնութիւնը եւ արտաքին ձեւակերպութեանց կաչկանդուիլը, անձնական եւ նիւթական ճղճիմութիւններ նախընտրելով՝ քան Աստուծոյ տան փառքը եւ հաստատութիւնը։ Յետոյ անոնց նեղմիտ գործելակերպին մէջ Եկեղեցւոյ միութեան սպառնացող վտանգ մը տեսնելով՝ կը պոռթկայ իր սրտի դառնութիւնը։ Լամբրոնացի իր պաշտպանած տեսութեան ճշմարիտ եւ սուրբ ըլլալուն լիուլի գիտակցութիւնը ունէր. աստուածային իրերու տեսիլով կ՚ապրէր ու անոնց յաղթանակը իր գոյութիւնն էր։

ԳՐԱԳԷՏԸ

Լամբրոնացիի մէջ գրագէտը ամբողջապէս ենթարկուած է մտածողին ու գործիչ անձին։ Իրաւցնէ իր բազմազան երկասիրութիւններուն մէջ ամենեւին գրական նկատումներ ունեցած չէ. եթէ տաղեր ու շարականներ ալ գրած է, գիտումը բանաստեղծել եղած չէ, այլ կա՛մ օգտակար բան մը տալ ժողովուրդին, կամ շարժած է սրտի հարկէ մը։ Իսկ իր այն գործերը որոնք գրական արժէք մը կը պարունակեն, գլխաւորապէս արդիւնք են պարագաներու, ինչպէս Ատենաբանութիւնը, Ճառերը, Թուղթն առ Լեւոն։

Սակայն Լամբրոնացի իր գրութիւններուն մէջ դրած է իր անձը, իր նկարագիրը եւ միտքը։ Իրապէս ամէնուն մէջ կը նշմարուի թափանցող միտք, ընդարձակ գիտութիւն եւ հըմտութիւն, խանդավառ սիրտ, կորով ու կեանք։ Պէտք է նըկատել որ իր Մեկնութիւնները ամպիոնէ խօսուած քարոզներ չեն, ինչպէս են Ոսկեբերանի գործերը, հետեւաբար աւելորդ է որոնել անոնց մէջ դարու ընկերային կեանքը ու բարքերը. սենեակի գործեր են եւ գիտական կամ խորհրդապաշտ նպա–

տակներու համար յօրինուած։ Մենք ամէնէն աւելի Լամբրոնացին կը գտնենք Ատենաբանութեան, Ճառերուն ու մանաւանդ առ Լեւոն Թուղթին մէջ։ Որքան որ ասոնց մէջ ալ ինքը կարեւորութիւն կու տայ բովանդակութեան եւ նպատակին, ասով հանդերձ տարուած ինքը հրկիզող գաղափարականէն, առանց աշխատելու իր ոճին, ասացուածին եւ լեզուին վրայ, մեզի կը փոխանցէ իր մտասեւեռումը, իր տենդագին յուզումը, իր գաղափարներու հրդեհը՝ խօսքին մէջ դրած խոր անկեղծութեամբ ու տեսանողի մը յատուկ ներշնչուած խանդով․ այն ահագին թափը զոր կը զգանք իր խօսքին մէջ, հոգւոյն խորերէն կու գայ ու կ՚ըմբռնենք թէ զերծ է ոեւէ շահագիտութենէ ։ Մերթ կը գործածէ հռետորական ձեւեր ալ՝ աւելի պաշտօնական բնոյթ ունեցող գրութիւններուն մէջ, ինչպէս է Ճառ ի համբարձումն Քրիստոսի, ուր աւելի արուեստ կը դնէ․ սակայն այս հռետորական շպարները չեն եղծաներ բեմախօսին մէջ շեշտի անկեղծութիւնը եւ զգացումի ինքնաբուխ ըլլալը։

Հետեւաբար մտածութիւնը, գաղափարն է որ Լամբրոնացիի գրական գործին կ՚ընձեռէ նիւթ, էութիւն, տեւականութիւն։ Բայց իր մէջ իմաստասէր մը պէտք չէ որ փնտռենք․ չունի իմաստասիրական դրութիւն կամ վարդապետութիւն մը՝ որու հետեւի ու զայն կիրարկէ։ Ինքը հոգեւորական մըն է, Եկեղեցւոյ վարդապետ մը, մանաւանդ թէ խորհրդապաշտ անձ մը, հմուտ այդ դարուն աւանդուած բոլոր գիտելիքի մասերուն․ եւ այս ամէնը կը ծառայեցնէ իր երկերուն մէջ, Կրօնքի ծաւալումին ու Եկեղեցիներու միութեան։

Ոճն ալ իր գրութիւններուն մէջ ինքնիրեն կը ստեղծուի եւ անոր վրայ ինքը ամենեւին չի աշխատիր։ Այս ոճը մերթ խտացած ոճ մըն է, տենդոտ եւ ուժեղ, ինչպէս Ատենաբանութեան մէջ․ երբեմն կտրատուած, կծու եւ հեգնող է, ինչպէս Լեւոն Թագաւորին ուղղած նամակին մէջ․ մերթ ալ հարթ, ծաւալուն եւ ծանր ոճ մըն է, ինչպէս Պատարագի մեկնութեան մէջ։ Սակայն երբեմն այս ոճը կը ստանայ պայծառ եւ հանդարտ ընթացք մը, կը դառնայ պատկերոտ եւ

չարժումով չի, ու մինչեւ իսկ չքեղութեան ու վեհութեան կը հասնի Ատենաբանութեան եւ Համբարձման ճառին ինչ ինչ մասերուն մէջ: Լեզուն կանոնաւոր եւ պարզ է, բայց ամոյն եւ ղանդաղ՝ Մեկնութիւններուն մէջ. աւելի ուժեղ, կենդանի եւ վայելչութեան դիմող ճառերուն մէջ:

ԳՐԻԳՈՐ ՏՂԱՅ

Գրիգոր՝ Տղայ յորջորջուած, Շնորհալիի եղբօրորդին է ծնած 1133ին եւ խնամուած դաստիարակութիւն մը ստացած է հօրեղբօր հովանիին ներքեւ: Կան որ կը համարին թէ Շնորհալի մահուընէ առաջ զինքը կաթողիկոս կարգած ըլլայ: Ինչ ալ ըլլայ՝ Ներսէսի յուղարկաւորութեան հանդէսին Գրիգոր նախագահեց, եւ այդ առթիւ հաւաքուած եպիսկոպոսներու հաւանութեամբ կաթողիկոս անուանուեցաւ 1173ին եւ այդ պաշտօնին պահանջած ձիրքերով օժտուած անձ մըն էր: Գ. Տղայ հետեւեցաւ հօրեղբօր ընթացքին եւ շարունակեց բանակցութիւնները Բիւզանդիոնի Կիւ Մանուէլ կայսրին հետ՝ սկսուած միութեան գործը կատարելու համար ու 1179ին գումարեց Հռոմկլայի ժողովը, որու մասնակցելու եկած էին նաեւ վրացի եւ ասորի եպիսկոպոսներ, ինչպէս նաեւ վանահայրեր ու առաջնորդներ: Ն. Լամբրոնացի ատենաբանութեամբ մը բացատրեց միութեան կարեւորութիւնը, եւ ատոր յորդորեց ժողովականները: Երբ գումարուած ժողովականները հաւատքի խոստովանութիւն մը ստորագրելով ղրկեցին Բիւզանդիոն, Կայսրը արդէն մեռած էր եւ քաղաքական կացութիւնն ալ անհաստատ, որով խնդիրը մնաց առկախ: Գրիգոր թղթակցութիւն ունեցաւ Հռոմի Լուկիոս Գ պապին հետ ալ եւ նուէր ընդունեցաւ հայրապետական խոյր եւ պալլիում: Ընդառաջ գնաց Լեւոն Բ. թագաւորին հետ գերման Փրեդերիկոս Ա. կայսրին, որ խաչակրութեան մը գլուխ անցած Պաղեստին կ'ուղեւորէր: Մեռաւ 1193ին:

ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ

Գ. Տղայի գրական գործը զուտ կրօնական բնոյթ ունի եւ մեծ մասով նամակներ են: Գրած է երկու թուղթ Կիռ Մանուէլ կայսրին ու հատ մըն ալ Բիւզանդիոնի Միքայէլ պատրիարքին՝ կրօնական միութեան շուրջ: Թուղթ առ Վարդապետս Հիւսիսոյ, *որոնք կ'ընդդիմանային յոյներու հետ կատարուելիք միութեան, մղուած նախապաշարեալ գաղափարներէ. Գրիգոր նպատակ ունի համոզել զիրենք թէ կրօնական խնդիրներու մէջ ամէն բանէ գերազանց է սէրն ու միութիւնը:* Թուղթ առ Հաղբատացիս *եւ առանձնապէս առ Գրիգոր Տուտէորդի. ասոնք ալ հակառակ էին յոյներու հետ միութիւն հաստատուելուն, տգէտ ամբաստանութիւններ կատարած էին յոյն Եկեղեցւոյ դաւանանքի մասին եւ անարգ խօսքեր արտաբերած Հռոմկլայի ժողովի հասցէին: Գրիգոր Տղայ հանդարտ ոճով բայց ուժգին եւ խիստ բացատրութիւններով կը խելամտեցնէ Տուտէորդին՝ ճանչնալ իր սխալը եւ զգաստանալ, Եկեղեցւոյ բարին գերադաս համարելով անձնական նպատակներէ: Հասած չէ Գրիգորէ Լուկիոս պապին ուղղուած թուղթը. կայ սակայն Լուկիոս պապին գրած պատասխանը լատին լեզուով: Նամակներէ զատ Գրիգոր ունի քերթուած մըն ալ* Ողբ Երուսաղեմի *վերնագրով գրուած* 1187*ին սուրբ Քաղաքին առումի առթիւ, հետեւողութիւն մը Շնորհալիի Եդեսիայի ողբին, առանց սակայն ունենալու անոր արուեստն ու ծաղկեալ ոճը:*

Գ. Տղայ կորովի եւ զարգացած միտք մըն է, ազատախոհ՝ բայց ամէն բանէ վեր ճշմարտութիւնը սիրող եւ ասոր հասնելու, ինչպէս նաեւ սէրն եւ միութիւնը իրականացնելու համար ամէն զոհողութիւն յանձն կ'առնէ. այս զիջողութեան կը յորդորէ թուղթերով իր հակառակորդներն ալ: Գրութեան ոճը եւ լեզուն վայելչութիւն չունին, մանաւանդ թէ ոճը մութ եւ լեզուն հելլենաբան է, բայց պիրկ եւ կորովի ոճ մըն է:

ՍԱՐԳԻՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ

Սարգիս՝ կոչուած Շնորհալի, ընկերակից է Ներսէս Կլայեցիի ու կրթուած Կարմիր վանքին մէջ: Աւելի ուշ կ'առանձնանայ Սեւ լերան Քարաշիթ վանքը նուիրուելով հոգեւոր կեանքի ու խոկալով Ս. Գիրքը ու Ս. Հայրերը՝ մանաւանդ Յ. Ոսկեբերանի երկերը: Սնած անոնց իմաստներով եւ գաղափարներով, ինքն ալ կը ձեռնարկէ գրել մեկնութիւնը Կաթողիկէ կոչուած առաքելական Թուղթերուն, սկսելով աշխատանքը հաւանօրէն 1156ին: Միայն Սարգիս պարզապէս չի հետեւիր այս Մեկնութեան մէջ Եկեղեցւոյ Հայրերու, այլ շատ անգամ անոնց մօտէն կը նմանի, ինչպէս Ոսկեբերանի, էջեր ընդօրինակելով իր գրքին մէջ. բնական է ասով Ոսկեբերանի ոճի յատկութիւններն ալ կէս մը կ'անցնին Սարգիսի գրքին մէջ եւ ատոր էջերուն կ'ընծայեն գրական գեղեցկութիւն եւ հմայք: Որքան երկարաբան է ու ճապաղ, սակայն ունի վայելչութիւն եւ սահունութիւն: Աւելի ուշ, այն է 1166ին կը բռնադատուի համառօտել իր գիրքը առձեռն գործածութեան համար: Մեկնութիւնը ունի իբր նպատակ ոչ թէ միայն լուսաբանել, այլ խրատել եւ ասիկա կը կատարէ մանաւանդ իւրաքանչիւր գլխին վերջը զետեղուած Յորդո*րակներով:*

ԻԳՆԱՏԻՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Իգնատիոս վարդապետ ալ նոյն դպրոցին կը պատկանի եւ ուսումնակից է նախայիշեալ Սարգիսի: Իր մանկութեան մասին ալ տեղեկութիւն չունինք: Կարմիր վանքին մէջ ուսումները կատարելէն յետոյ կ'առանձնանայ Սեւ լերան Շափիրին անապատը: Գր. Պահլաւունի կաթողիկոս՝ իր ընկերակիցներէն, կը յանձնէ իրեն գրել Ղուկաս Աւետարանի մեկնութիւնը. նախ կը հրաժարի, բայց յետոյ երազ մը տեսնելով

կը բռնադատուի կատարել: Հաւանօրէն 1146ին արդէն լրացուցած է իր գործը, որովհետեւ նոյն տարին գրուած Սարգիս Կունդի Մեկնութեան մէջ մէջբերումներ կը կատարուին Իգնատիոսէն:

Այս Մեկնութիւնն ալ նմանողական գործ մըն է հետեւելով գլխաւորապէս Ոսկեբերանի. սակայն հեղինակը ջանացած է աւելի սեղմ եւ ամփոփ ըլլալ միաժամանակ կատարեալ եւ դիւրըմբռնելի իր տուած բացատրութիւններուն մէջ. քիչ անգամ կ'ընդլայնէ իր նիւթը, բայց սոյն պարագային ալ առանց տաղտկալի դառնալու: Լեզուն կանոնաւոր, ընտիր եւ ներդաշնակ է. գրելու ոճը հաճելի եւ վայելուչ՝ ցոյց կու տայ ճաշակ եւ գրական զարգացում հեղինակին մէջ:

Մատենախօսութիւն

ՆԵՐՍԷՍ ԼԱՄԲՐՈՆԱՑԻ. Տեսութիւն աղօթից (*էր ընդ. եղբարսն*) *պատմ. բանից ննջման Աստուածային Աւետարանչին Յովհաննու. Կ. Պոլիս, տպ. Տիրացու Բարսեղի*, 1736: Ատենաբանութիւն, *Կ. Պոլիս?* 1749: *Բ. տիպ.* Համբարձման եւ Հոգեգալստեան *ճառերուն հետ. Վենետիկ, տպ. Յովհ. Փիացեան.* 1787: *Գ. տիպ. Ատեն. իտալերէն թարգմանութեամբ. Վեն. Ս. Ղ.* 1812: *Դ. տիպ. հանդերձ երկու ճառերով եւ առ Լեւոն Թուղթով. Վեն. Ս. Ղ.* 1865: Գովեստ ներբողեան *եւն.* Տեառն Ներսեսի Կլայեցւոյ, *տպ. Շնորհալիի Ընդհանրականին հետ Ս. Պետերբուրգ*, 1788 (*էջ* 301–316): *Բ. տիպ. Շնորհալիի Եղեսիայի Ողբին հետ, Մոսկուա*, 1810 (*էջ* 167–216): *Գ. տիպ. Կ. Պոլիս*, 1825 (*էջ* 215–228): Մեկն. Երկոտասան մարգարէից. *Կ. Պոլիս*, 1825: Խորհրդածութիւն սրբազան պատարագին. *Երուսաղէմ*, 1842: *Բ. տիպ. Պատարագի Մեկնութիւն աւելի կատարեալ, Վեն.* 1847: Խօսակցութիւն Ս. Ներսէսի Լամբր. ընդ պատրիարքին յունաց. *Կ. Պոլիս, Տէրոյենց տպ.* 1861: *Վիճաբանութիւն ընդ յոյնս եւն. տպուած Նեագրի «Գիրք ութն խորհրդոց մեղաց»ին վերջը. Կ. Պոլիս*, 1757: Մեկն. Յայտնութեան Յովհաննու, *Կ. Պոլիս*, 1736?: *Բ. տիպ. Երուսաղէմ*, 1855: Տեսութիւն Առակաց Սողոմոնի. *գերմ. Թարգմանութեամբ հրատ. Մաքս Իչխան Սաքսոնիոյ. Լայպցիկ, Հարասովից. հատոր Ա.* 1919. *Բ.* 1921. *Գ.* 1926, *ընդամէնը* 516 *էջ*: Ներբողեան ի վերափոխումն Աստուածածնի. *հրատ. Հ. Հ. Ոս–*

կեանք Մատենագրական քննութիւններ հատորին մէջ. Վիեննա, 1926, էջ 67–119: Ճառ յանառակ Որդին, Հ. Ա. 1928, 120, 310: Սահմանք Բենեդիկտեան վանաց, Հայ-լատին, Վնն. 1880: Աշխարհ. Թրգմ. Հոգեգալստեան ճառին, Սիոն 1936, էջ 202: Իտալերէն. Alcuni squarci del Commentario di S. N. Lambronese sulla Liturgia Armena. Վնն. Ս. Ղ. 1851: Orazione Sinodale. Վնն. 1812:

Իբր ուսումնասիրութիւն տեսնել. Թորոսեան Հ. Յ. Եօթն հարիւրեակ Ս. Ն. Լամբրոնացւոյն մահուան. Բզմվ. 1880, 87: Զինուորական Օրէնք Ն. Լամբրոնացւոյ ցարդ անտիպ մնացած. Բանասէր, 1902, 321: Առակաց Մեկնութեան մասին. Հ. Ա. 1920, 54: Բիւրակն, 1904, Թիւեր 6, 7, 8. Սիոն, 1937, 374:

ԳՐԻԳՈՐ ՏՂԱՅ. Գրիգորի Կաթ.ի Տղայ կոչեցելոյ նամականի. Վնն. 1838: Բ. տիպ. 1865: Ողբ Երուսաղեմի հանդերձ Փրանս. Թրգմ. Տիւլորիէէ. Փարիզ: Իր երկու Թուղթերը առ Տուտէորդին, նաեւ Այրարատ, 1893, 238-243, 245–253 եւ պատասխանը 321–350: Տեսնել, Լումայ 1909, Թ. 3:

ԻԳՆԱՏԻՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ. Իգն. Վ.ի Սեւլեանցի ի Շափիրին վանաց Մեկն. Սրբոյ Աւետարանին որ ըստ Ղուկասու. Կ. Պոլիս, 1735: Բ. տիպ. Կ. Պոլիս, 1824:

ՍԱՐԳԻՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ. Գիրք Մեկնութեան Եօթն Թղթոյն Կաթողիկէից. Արարեալ Սրբոյ Վարդապետին Սարգսի Հայոց Իմաստասիրի. Եւ կոչի Սարգիս Գիրք. Կ. Պոլիս, 1744: Բ. տիպ. Կ. Պոլիս, 1828: Տեսնել Բաբգէն վ. Ս. Շնորհալի, Բիւրակն 1902, 659:

Հատուածներ

Ներսէս Լամբրոնացի (տպ. Վնն. 1865). Ատենաբանութիւնք, էջ 124–129:

— Ի Համբարձումն Տեառն ճառէն, էջ 271–273:

— Առ Լեւոն Թագաւոր Թուղթէն, էջ 239-243:

Գրիգոր Տղայ (նոյն տիպ). Առ Գրիգոր Տուտէորդի Թուղթէն, էջ 8–12:

Իգնատիոս Վարդապետ (տիպ. 1824): Թէ պարտ է զամենայն ինչ խորհրդեամբ գործել, էջ 260:

Սարգիս Շնորհալի (տիպ. 1828). Յաղագս գերազանցութեան Առաքելոց, էջ 498 բ. սիւն:

ԳԼՈՒԽ ԻԲ

1· Յովհաննէս Սարկաւագ· Կեանքը· Գրական գործը՝ Պատմութեան գիրքը· Ճառ յաղագս քահանայութեան· Ներբողեան ի Ս· Լուսաւորիչ· Աղօթագիրք· Տաղեր· Վերլուծում Սարեկի քերթուածին· Բնութեան ըզգացումը մեր գրականութեան մէջ· Նկարագիրը եւ գրագէտը:
2· Դաւիթ Ալաւկայ որդի: 3· Խաչատուր Տարօնեցի:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍԱՐԿԱՒԱԳ

Մինչդեռ Կիլիկիոյ մէջ գրական նոր ծաղկածութիւն մը ծայր կու տար, Արեւելեան Հայաստանի մէջ հայ մշակոյթը վերջացած չէր: Զաքարէ ու Իւանէ իշխաններու տիրապետութեան շրջանին բաւական անդորր ժամանակամիջոց մը ունեցան Արեւելեան գաւառները. եւ եթէ գրականութիւնը չկրցաւ այդ ատեն հասնիլ նախնական պայծառութեան, սակայն երեւցան մէկ քանի դէմքեր, որոնք՝ իրապէս մեծ մատենագիրներ, շքեղ փայլ մը ընծայեցին գրական կեանքին: Այդ դէմքերէն գլխաւորն է Յովհաննէս Վարդապետ՝ յորջորջուած Սարկաւագ *ու* Սոփեստոս, *ժամանակակից Շնորհալիի եւ մեծ ներկայացուցիչ այն իմաստութեան, որ տակաւին ապաւէն գըտած էր Արեւելեան գաւառներու սահմաններուն մէջ:*

ԿԵԱՆՔԸ

Սարկաւագ ծնած է Արցախի Փառիսոս գաւառին մէջ 1045 - 1050*ի ընթացքին, զաւակ քահանայական գերդաստանի: Հայրը լաւ դաստիարակութիւն տուաւ իր որդիին եւ գուցէ սարկաւագ ձեռնադրուելով ու երկար ատեն այդ վիճակին մէջ մնացած ըլլալով, այդ անունն ալ իրեն սեպհականուած ըլլայ. թէեւ Սարկաւագ գործածական անուն էր: Ձեռագիր մը իբր իր դպրոցական կրթութեան վայր կը դնէ Անի քաղաքը: Անցնելով Հաղբատ վանական կեանքի նուիրուեցաւ*

եւ ուսաւ Սարգիս Վ.ի մը առաջնորդութեան ներքեւ: Վանքը բարեզարդ վիճակի մէջ կը գտնուէր եւ ունէր մեծ մատենադարան մը. Սարկաւագ անդուլ կարդաց, սորվեցաւ եւ ապա ապահովապէս ինքն ալ իր կարգին անցաւ ուսուցչական պաշտօնին, քանի որ ունեցաւ բազմաթիւ աշակերտներ: Իր սըրբութեան եւ գիտութեան համբաւը տարածուեցաւ իր շուրջը. վիրերու Դաւիթ Թագաւորն ալ ունեցաւ իրեն հանդէպ յարգանք եւ պատկառանք: Հմուտ ուսողական եւ տոմարական գիտութիւններու, ձեռք զարկաւ նորոգելու հայ տոմարը. հայ տոմարական տարին 360 օրերէ բաղկացած ըլլալով, բնական է մեծապէս կը տարբերէր միւս ազգերու տոմարէն. այսպէս մեր տոմարն ալ անշարժ հիմերու վրայ դրուեցաւ եւ կոչուեցաւ Սարկաւագադիր. *սակայն քիչերու քով միայն գործածական եղաւ ու յետոյ ամբողջապէս ալ մոռցուեցաւ: Իր մասին ալ զանազան դէպքեր կը պատմուին իր գիտութիւնը եւ հեղինակութիւնը ապացուցանող: Մահը տեղի ունեցաւ* 1123*ին Կիրակոս Գանձակեցիի եւ Սամ. Անեցիի համեմատ Հաղբատի մէջ եւ թաղուեցաւ Ս. Աստուածածնի եկեղեցիին գանգակատան ներքեւ ու դրուեցաւ սոյն տապանագիրը. «Արձանս այս սեմական է Սոփեստոսի Սարկաւագի»:*

ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ

Սարկաւագ շատ բան գրած է, դժբախտաբար իր գործերը մեծ մասով կորսուած են: Ասոնցմէ է Պատմութեան *գիրքը, ուսկից սակայն մէկ քանի հատուած հասած են մեզի իր աշակերտներու եւ Սամ. Անեցիի ձեռքով. անոնցմով կընանք գոնէ անկատար գաղափար մը կազմել անոր բովանդակութեան ու ձեւի մասին: Հաւանօրէն իր Պատմութեան տըւած ըլլալու է ժամանակագրական ձեւը եւ գուցէ երկու մասերու ալ բաժնած. նախ կը խօսուէր Սկիւթացիներու եւ Սելճուգեաններու աստատակութեանց եւ Տուղրիլի ու Ալփասլանի գործերուն վրայ. իսկ յաջորդաբար Մելիք Շահի ժամանակին դէպքերը կը պատմէր, որոնց ժամանակակից էր, որով*

աւելի եւս մանրամասնաբար. Ներկայացումի ձեւը գեղեցկահիւս եւ նուրբ ոճով եղած ըլլալու է, իսկ լեզուն ալ մաքուր եւ վայելուչ:

Տոմարական *գործերը մեծ մասով անտիպ կը մնան. Հրատարակուած է Հայ ամիսներու եւ տօներու մասին գրուածը:* Վասն շարժման՝ *համառօտ գրուածք մըն է, ուր կը խօսի երկրաշարժի պատճառներուն եւ ապա ուրականին վրայ:* Վասն Պատկերաց ընդունելութեան. *կը բացատրէ թէ ի՛նչ պատճառաւ պատկերներու յարգանք պէտք է ընծայել:* Յաղագս նշանակ հաւատոյ նիկէական ՅԺԸիցն *են. ձեռագիրներու մէջ ընծայուած է Յովհաննէս քահանայի մը, զոր Գար. Յովսէփեան կը նոյնացնէ Սարկաւագի հետ:* Ճառ յաղագս քահանայութեան եւ քահանայից եւ գլխոց նոցին. *յորդոր մըն է քահանաներու՝ անբասիր վարք ունենալու եւ ուր միաժամանակ իրենց վիճակին եւ պաշտօնին բարձրութիւնն եւ կարեւորութիւնը կը շեշտէ. պարզ՝ բայց կուռ եւ վայելուչ ոճով ու լեզուով իմաստալից ճառ մըն է:*

Ներբողեան ի Ս. Լուսաւորիչ. *նոյնպէս գեղեցիկ եւ լուրջ ճառ մըն է, ընտիր՝ իր գաղափարներով եւ կուռ՝ իր կառուցուածքով, առանց մեծ հռետորութեան եւ առանց գրական ճոխ արուեստի, բայց ազդեցիկ իր խորքով եւ լեզուի վայելչութեամբ: Կիրակոս պատմիչ կ՚աւանդէ որ գրած ըլլայ նաեւ ներբողներ Տրդատի, Ներսէս Մեծի, Սահակի ու Մաշթոցի, Ղեւոնդ Երէցի եւ ճառ մըն ալ Հոգւոյն Սրբոյ վրայ, որոնք մեզի հասած չեն: Մեզի հասած է* Աղօթագիրքը *կազմուած քսաներկու աղօթքներէ ուղղուած Աստուծոյ Հօր, Որդւոյն, Հոգւոյն. հատ մըն ալ նուիրուած է Տիրամօր: Պարզ աղօթքներ են յօրինուած հոգեւոր նպատակի համար եւ չունին քերթողական յղացք ու ձեւ, ինչպէս Նարեկի աղօթքները: Ունի տաղեր* Ի Յարութիւնն Քրիստոսի, *եւ* Մարտ ընդ Աստուծոյ, *որոնք մեզի հասած չեն: Մեզի հասած է տաղ մը Սարեկի վըրայ սոյն վերտառութեամբ.* Յովհաննու Սարկաւագի իմաստասիրի եւ վարդապետի ասացեալ Բան իմաստութեան ի պատճառս զբօսանաց առ ձագն որ զաղօթանոցաւ նորա ճռուողէր քաղցրաձայն որ կոչի Սարիկ:

ՎԵՐԼՈՒԾՈՒՄ ՍԱՐԵԿԻ ՔԵՐԹՈՒԱԾԻՆ

Սոյն տաղը կը բաղկանայ 188 տողերէ եւ յօրինուած է Անձինք նուիրեալքի պէս ամանակաւոր չափով ու խօսակցութիւն մըն է Վարդապետին եւ Սարեկին միջեւ, որ կ'երգէր իր մօտ: Ինքը կը նկատէ սարեկը աննշան թռչուն մը, սակայն խոհեմ ու քիչով գոհացող եւ առանց ուսած ըլլալու՝ քաջավարժ երգիչ. երգն է իր կերակուրը. իր օրինակը կրնայ անգիր կանոն ըլլալ կրօնաւորներու: Այս խորհրդածութիւններով բանաստեղծը այդ թռչունին մէջ խորհուրդ մը կը համարի տեսնել: Սարեկը առանց Վերնատուն մտած ըլլալու ամէն լեզու կը խօսի. որով Սարկաւագ կը խնդրէ որ իր ալ ուսուցիչը ըլլայ. եւ կը խոստանայ ուսածներու փոխարէն ապագայ սերունդին ձգել Սարեկի մասին ներբողեան մը, որ անջնջելի մնայ: — Թռչունը կը պատասխանէ որ հասկցած է անոր ըսածները եւ ինքն ալ իր կարգին կը ներկայացնէ ինչ որ կարգաւ պիտի պատահի քերթողին: Յետոյ կ'ըսէ. Ես չմեղանչեցի եւ չմահացայ ձեզի նման. ինչ որ ինծի տրուած էր՝ անաղարտ պահեցի. աշտարակ չշինեցի՝ որ կրկին մեղանչեմ. մնացի բնական կարգին մէջ, որու վարձքը յայտնութիւնն է, որ ժամանակներու լրումին՝ երբ պարգեւ տրուեցաւ փոքր հօտին. իրենց չատ տրուեցաւ, որպէսզի չատերը մի ըլլան. նոյնպէս տրուեցան տնտեսականներն ալ, որոնցմով մահուընէ ազատեցանք. անոնք սխալանքի ընդդիմակներով զմեզ նորոգեցին: — Վարդապետը լսելով այս բանը, Սարեկին ամբաստանութիւնը իրենը կ'ընէ եւ ինքն ալ ամբաստանողի կերպով կ'ըսէ. Ձագը այս բաները պատճառ բերաւ իր բազմանուագ երգելուն. աոր ես ալ տեղեկացայ գրքեր կարդալով. իրապէս չատերու միութիւնը, մէկ անձին զանազանուիլը, անոնք՝ ինչպէս բնութենէն գիտենք, պատուհաններ են: —

Սարեկը մեկնելով անկէ կը թառի ճիւղի մը վրայ եւ կը սկսի երգել. այս միակերպ ճռուողիւնէն վարդապետը կը ձանձրանայ եւ մտքի ցրում կ'ունենայ եւ քիչ յետոյ ալ ա-

նուշադրութեամբ մելան կը թափէ գլխուն վրայ՝ այս բոլորին պատճառ. Սարեկը կը նկատէ եւ որու կը հարցնէ, թէ երգելու յատկութեամբդ սոխակին ցեղակից ես, բայց ինչո՞ւ անոր նման ամայի տեղեր չես բնակիր. անոր երգերը գիշեր կը լսեն, բայց շատ կը գովուին: Հիներէն Որփէոս եւ ուրիշ երաժիշտներ ալ գովուեցան. բայց վերջիններուս երգերը տկար են բաղդատմամբ սոխակի երգին. սոխակը ի բնէ ունի երգի արուեստը. այսպէս դու ալ, բայց դու անապատ վայրերը թողած իմ մօտս կու գաս, իբր թէ ինծի արուեստակից ըլլայիր: Բեզմով հոմերական եւ ուրիշ քերթողական չափեր կը ծանուցուին շատերու, մանաւանդ թէ դեռ շատ աւելին, որովհետեւ, ինչպէս ինծի կը թուի, արուեստով ստացուածը ի բնէ ստացուածին չի կրնար հաւասարիլ: Թռչունը կը պատասխանէ որ ամբաստանութիւնդ անհիմն է եւ տրտունջներդ անիրաւ: Աշխարհս թէ իմս է եւ թէ ձերը. Արարիչէն աւանդուած է իբր վայր աճելու եւ ուսանելու. դուք ձեր յանցանքով տուժեցիք. ուզեցիք բարձրանալ՝ գահավիժեցաք. մենք ծառաներս ձեզմէ ապստամբեցանք. զԱստուած չընտրեցիք, որով կը կենակցիք մեզի հետ: Պիտի ըսեմ մանաւանդ, որ ձեր ժպրհութեամբ մենք անմեղներս ալ վնասուեցանք. հաւասարապէս ձեր ու մեր կորուստին պատճառ էք: Եթէ բազմաթիւ յանցանքներով դուք զձեզ զրկեցիք կեանքէն եւ բնավայրէն, ինչո՞ւ կը մեղադրէք զմեզ անմեղներս. մեր զրկումը ձեր պատճառով եղաւ եւ դուք զմեզ կ'ամբաստանէք: — Վարդապետը կը խոստովանի իր պարտութիւնը. Սարեկը իրաւացի ըսած էր այդ խօսքերը եւ անով յաղթահարած իմաստուններս եւ կարծեցեալ բանաստեղծներս:

ԲՆՈՒԹԵԱՆ ԶԳԱՑՈՒՄԸ ՄԵՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Սարեկի քերթուածը նորութիւն մըն է մեր գրականութեան մէջ: Թէեւ կազմուած յորդառատ ստացուածներով, բայց արտայայտուած է առանց քերթողական արուեստի, առանց պատկերներու եւ գունաւորումի, աւելի բովանդա-

կութեան ուշ գրուած եւ ներկայացած է իրապաշտ առարկայականութեամբ։ Նպատակն է հասկցնել թէ երաժշտութեան ու գրականութեան նիւթը կը ծագի բնութենէն. երգը, բանաստեղծութիւնը մեր մէջ բնութիւնն է որ կը դնէ։ Ասով չի մերժուիր աշխատանքով ստացուելիք արուեստը, բայց այս արուեստը՝ Սարկաւագին համար՝ չի հաւասարիր բնութենէն ստացուածին։ Սոյն գաղափարն է որ կորիզը կը կազմէ քերթուածին, որու մէջ հեղինակը կրօնական տուեալներու եւ ըմբռնումներու համաձայն կը ներկայացնէ մարդուն մէջ հաստատուած բանաստեղծական ներշնչումը. մարդս իր խորքով, այսինքն մեղանչելէն յետոյ կորսնցնելով իր նախնական՝ այն է բնական վիճակը, չունի այլեւս բնածին զգացումը արուեստին, որ ընդհակառակն գոյութիւն ունի սարեկին ու սոխակին մէջ. հետեւաբար պէտք է բնութենէն սորվիլ այդ արուեստը. ու Սարկաւագ այդ սորված արուեստով պիտի յօրինէ սարեկին վրայ քերթուած մը՝ որ անմահ պիտի մնայ։

Բնութեան տարրին ներմուծումը մեր գրականութեան մէջ նորութիւն մը չէ. սակայն սոյն քերթուածին մէջ կը յայտնուի տեսաբանական ձեւով եւ ոչ իբր պարզ քերթողական զգացում կամ յայտնատեսութիւն, ինչպէս է Գ. Նարեկացիի քով։ Ասով հանդերձ, որքան ալ յանդուգն գաղափար մը նըկատենք այդ ժամանակին համար բնութեան տարրին այս կերպ նկատողութիւնը, չունեցաւ այնքան ոյժ եւ ազդեցութիւն որ մտքերը յեղաշրջէր։

ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ ԵՒ ԳՐԱԳԷՏԸ

Սարկաւագ ընդարձակ խորհող, յստակատես բայց միաժամանակ խորաթափանց միտք մըն է, ամէն բան լուսաւոր ըմբռնող եւ նոյնքան յստակ արտայայտող։ Տեղեակ է ամէն տեսակ գիտութիւններու, որ նոյն ժամանակ մշակոյթի մասերը կը կազմէին եւ ամէնուն մէջ ալ ունեցած է նոյնչափ իմացողութիւն եւ հասողութիւն. համայնագէտ միտք մըն է։ Ինքն է որ կ՚ըմբռնէ հին բնագիրները ճշդելու եւ ուղղելու կա-

րեւորութիւնը ու կը պարապի անով. ինքն է որ Գր. Մագիստրոսի նման յոյն հեթանոս գրական երկերուն հանդէպ կ'ունենայ սէր եւ պաշտում, թէեւ այս մասին մէջ մեր ունեցած տեղեկութիւնները այնքան շատ չեն: Սակայն այս հմտութիւնը իր մէջ չիւրացուած բեռ մը չէ: Սարկաւագ վերլուծող բայց նաեւ ամէն ինչ իւրացնող եւ համադրող միտք մըն է. ամէն ինչ իրեն կը ծառայէ մտքի հորիզոնը ընդլայնելու եւ տեսութիւնները ընդարձակելու, իր գաղափարներն եւ յղացքները խորցնելու համար. միտքը իր մէջ ամէն օր կը վերըստեղծուի նոր կենսունակութեամբ եւ ուժգնութեամբ. եղած է անդուլ աշխատող եւ անյագ ընթերցող:

Այս գրապաշտի եւ բանասէրի տրամադրութեան հետ Սարկաւագի մէջ կայ նաեւ քերթողական խմորը, զգայականութեան ջերմութիւնը. ինքը հոգիով բանաստեղծ է. ունի սէր բնութեան եւ բնութեան ճամբով կ'ընդունի մարդուն ալ բարեփոխումը: Բնատուր մեծ հանճար, ինչպէս կ'որակէ զինքը Ալիշան, դուցէ դարուն հայ ամենամեծ իմացականութիւնը, կը սիրէ աւելի գաղափարն եւ իմաստը իր գրութիւններուն մէջ, քան գունազեղ ներկայացումը եւ պատկերները. զգացումը չէ որ կը պակսի իրեն, բայց հանդարտ եւ լուսաւոր զգացում մըն է, բանաւոր ու աւելի ծագած է կարծես ըմբռնած ճշմարտութեան մը հանդէպ ունեցած սէրէն՝ քան կրական վիճակէ: Ունի երեւակայութիւն ալ, բայց աւելի հարուստ է տեսութիւններու եւ հոգեկան վիճակներու կազմաւորումով, քան տեսարաններու եւ նկարագրութեանց ստեղծագործումով:

Գրելու ոճն ալ կը զգացնէ իր ընդհանուր նկարագիրը. աւելի մտքին կը խօսի քան զգայարանքներու, կարդալով՝ ինքզինքդ կը գտնես վեհիմաստ եւ խորատես անձի մը առջեւ եւ ըսածը կ'ազդէ վրադ: Նախադասութիւնները չափուած են, ասացուածքին ձեւերը ճաշակով ընտրուած եւ վեհութիւն ու պերճութիւն կը ներշնչեն ինչպէս նաեւ կորով եւ թափանցելու զօրութիւն ունին: Միշտ դիւրաւ չըմբռնուիր, քօղարկուած բան մը կայ մէջը, դուցէ արտայայտուած գաղափարին խո-

րութիւնը եւ կամ արտայայտութեան լուրջ ձեւը առոր պատճառն է։

Լեզուն կանոնաւոր, սահուն եւ ճոխ է եւ ունի նաեւ վայելչութիւն ու պերճութիւն ճառերուն եւ Աղօթագրքին մէջ. սեղմ է եւ կուռ բայց դաշնակաւոր՝ միւս գրութեանց մէջ. իսկ Սարեկի քերթուածին մէջ մնալով միշտ դաշնակաւոր, աւելի ծաւալուն եւ լայնատարած նկարագիր մ'առած է։

ԴԱՒԻԹ ԱԼԱՒԿԱՅ ՈՐԴԻ

Դաւիթ Գանձակ քաղաքէն է. իր մասին մեր տեղեկութիւնները շատ քիչ են։ Վարդան պատմիչ զինքը կ'անուանէ լծակից *Սարկաւագ վարդապետի. չենք գիտեր սակայն թէ ինչ բանի մէջ կը կայանայ այն գործակցութիւնը։ Կը մեռնի Սարկաւագէ տարի մը վերջ, այն է* 1130*ին, մինչ ուրիշներ* 1140*ին կը դնեն։*

Իրմէ մեզի հասած են 98 *Կանոններ, գրուած Արքայութիւն անունով քահանայի մը խնդրանքով որպէս զի իբր առաջնորդ ծառայեն։ Անոնցմով խրատներ եւ հրահանգներ կու տայ թէ ինչ պէտք է ընել երբ իրեղէններ, մանաւանդ ուտելեղէններ պղծուին կենդանիներու եւ մանաւանդ մուկերու հպումով, մէջը իյնալով եւն.։ Յետոյ նաեւ ծանր յանցանքներ՝ ինչպէս սպանութիւն, երդմնազանցութիւն, շնութիւն, վաշխառութիւն գործողներ, ինչ տեսակ պատիժներու պէտք են ենթարկուիլ։*

Այս կանոնները գրական արժէք մը չեն ներկայացներ եւ շատեր սնապաշտ եւ սեղմ մտքի ծնունդներ են, սակայն մեզի կը ներկայացնեն դարուն ընկերային վիճակը եւ բարքերը, ժողովուրդի նանրահաւատ գաղափարները եւ սովորոյթները եւ այս տեսակէտով կարեւորութիւն մ'ունին։ Այս կանոնները ծառայած են նաեւ Մխ. Գոշի Դատաստանագրքին կազմութեան համար։

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ՏԱՐՕՆԵՑԻ

Այս դարուս մէջ համբաւ հանած է նաեւ Խաչատուր՝ Տարօնեցի անուանուած ապահովապէս նոյն գաւառէն ըլլալուն համար: Իր մասին ալ քիչ բան գիտենք: Առաջնորդ կը կարգուի Գուգարքի Հաղարծին վանքին եւ զայն կը բարեկարգէ. ինքն ալ շատ կը յարգուի ժամանակի իշխաններէն: Կիրակոս պատմիչ կ'աւանդէ որ շատ հռչակուած էր մանաւորապէս իր երաժշտական արուեստին համար, եւ թէ խազը *ինքը բերած է արեւելքի կողմերը, այն է հիւսիսային Հայաստան եւ զարգացուցած եկեղեցական երգը: Տաղարաններու մէջ բազմաթիւ են Խաչատուրներու վերագրուած գանձերը ու երգերը, բայց ասոնցմէ շատեր Խ. Կեչառեցիին են: Պատմիչին վկայութեամբ իր հեղինակութիւնն է* խորհուրդ խորին *գեղեցիկ երգը որ կը նուագեն պատարագի ըսկըզբնաւորութեան: Իր միւս հեղինակութիւնները ճշդել դըժուարին է:*

Մատենախօսութիւն

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍԱՐԿԱՒԱԳ. Յաղագս Քահանայութեան *եւ քահանայից եւ գլխոց նոցին. Սոփերք Հայկականք հտ. Գ. Վեն. 1853:* Ներբողեան ի Ս. Գր. Լուսաւորիչ, *նոյն, հտ. Ե. 1853:* Աղօթամատոյց, *նոյն, հտ. ԺԷ: 1854: Վասն մասանց պատուոյ եւ վասն պատկերաց ընդունելութեան նեն. հրատ. Զարբհանալեանի Յաղագս բարեխօսութեան սրբոց գրքին մէջ իբր յաւելուած, էջ 343:* Տաղ ի Սարեկն, *Բզմվ. 1847, էջ 221–225:*

Իբր ուսումնասիրութիւն տեսնել. Ալիշան Հ. Ղ. *Յովհ. Սարկաւագ, Բզմվ. 1847, 214. Յուշիկք, հատ. Բ. էջ 248:* Ոսկեան Հ. Հ. *Մատենագրական քննութիւններ. Վիեննա, 1926, էջ 1-64:* Ծալեան Մ. Գ. *Հայ իմաստասէր միտք մը. Աւետաբեր, 1903, Թ. 10. Հայ Խօսնակ, 1925, 147:* Գնէլ Ծ. Վ. *Յովհ. Սարկաւագ. Տաճար, 1913, Թ. 2:*

ԴԱՒԻԹ ԱԼԱՒԿԱՅ ՈՐԴԻ. *տեսնել իր մասին.* Կոստանեան Կ. *Դաւիթ Ալաւկայ որդի. Ազգայր. հանդէս, 1906, 105–132. 1907, 62–67:*

Հատուածներ

Յովհ. Սարկաւագ. Յաղագս Քահանայութեան ճառէն, էջ 24–26:
— Ներբողեան ի Ս. Գր. Լուսաւորիչ, էջ 35–36:
— Տաղ ի Սարեկ (քաղուածօրէն):

ԳԼՈՒԽ ԻԳ

1. Մխիթար Գոշ. կենսագրական տեղեկութիւններ. Գրական գործը. Մեկնութիւն Երեմիայի, Ճառեր, Առակներ. Դատաստանագիրքը եւ անոր կազմը. Ո՞վ է հեղինակը Դատաստանագրքին. Գոշի գործերուն արժէքը: 2. Մխիթար Հերացի. կեանքն եւ գործերը: 3. Վարդան Այգեկցի. կեանքը. Գործեր՝ զանազան թուղթեր, Իբ. Ճառ, Առակներ. Առակներուն ծագումը. Գրական վարկը:

ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇ

ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Տասներկուերրորդ դարուն իբր գիտնական նշանաւոր հանդիսացաւ Մխիթար, ժողովուրդէն Գոշ անուանուած, մօրուքին ուչ բուսնելուն համար. կոչուած է նաեւ Գետիկցի, Գետիկ վանքը կառուցած ըլլալուն համար: Ծնած է 1130-40 տարիներու շրջանին Գանձակի մէջ, որով կոչուած է նաեւ Գանձակեցի: Ծնողքը իրեն լաւ դաստիարակութիւն կու տան եւ կը սահմանեն քահանայական վիճակին: Արդէն իսկ քահանայ ձեռնադրուած, բայց ծարաւի գիտութեան, կ'երթայ Յովհաննէս Տաւուշեցի Վարդապետին քով սորվելու. սակայն գոհացում չգտնելով կ'այցելէ ուրիշներու ալ. չհասնելով իր նպատակին՝ կը մեկնի Կիլիկիա դէպի Սեւ լերան վանքերը ու ծածկելով իր Վարդապետի աստիճանը, զոր Տաւուշեցիէ առած էր, նորէն կ'աշակերտի: Հոն կատարելապէս հմտանալով գիտութիւններու, կը վերադառնայ Հայաստան ու կը հասնի Կարին. հոս կը ծանօթանայ եւ կը բարեկամանայ Քիւրտ իշխանին: Անկէ կը մեկնի իր ծննդավայրը ու կը սկսի իր վարդապետական ասպարէզը. սակայն Թուրքեր կը նեղեն զինքը, որով կը հարկադրուի ապաստանիլ Խաչէնք՝ մեծ ընդունելութիւն գտնելով Հաթերքի Վասակ իշխանէն, եւ հոն

կը մնայ երկար տարիներ։ Երբ Քուրտ իշխանը կրկին կը յաջողի մտնել հայրենի հողը, Մխիթար ուրախանալով կ՚այցելէ իր բարեկամին՝ Կարին գաւառին մէջ։ Սոյն տարիներուն Գետիկ վանքը շատ հռչակուած էր եւ որու առաջնորդ կարգուած էր Գոշի աշակերտներէն մէկը՝ Սարկաւագ կոչուած. սա ուրախութեամբ կ՚ընդունի իր նախկին վարդապետը՝ երբ Գետիկ կ՚երթայ։ Քիչ վերջ սակայն երկրաշարժէ մը վանքը կը վնասուի. այն ատեն Գոշ Իւանէ իշխանին ձեռնտուութեամբ Տանձուտաձորին մէջ կը հիմնարկէ 1190ին Նոր Գետիկ վանքը, ըլլալով հիմնադիր եւ հաւանօրէն առաջնորդ ալ սկզբնաւորութեան շրջանին։ Ժամանակի իշխանները իր բարեկամները կ՚ըլլան, մանաւանդ Զաքարէ Սպասալար, որու խոստովանահայրը եւ խորհրդականն էր. վանքին մօտ կը կառուցանէ մենարաններ ալ, ուր սովոր էր առանձնանալ. կ՚ունենայ բազմաթիւ աշակերտներ, որոնցմէ ոմանք նշանաւոր կ՚ըլլան։ 1206ին, թէեւ արդէն խիստ յառաջացած տարիքի մէջ, կը հրաւիրուի Անիի ժողովին, որպէսզի իր հեղինակութեամբ ժողովականներուն ուղղութիւն մը տայ։ Կիրակոսի համեմատ մահուան մօտ կը գրէ կտակ մը։ Կը մեռնի 1213ին ու կը թաղուի Գետիկի Համբարձման եկեղեցւոյն մէջ, սակայն իր գերեզմանը վերջէն կ՚անյայտանայ. իր մասին ալ յետոյ զրոյցներ կը յերիւրուին։

ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ ԵՒ ԱՌԱԿՆԵՐ

Մխիթարի զանազան գրութիւններ կ՚ընծայուին ճառական, մեկնողական եւն. յիշենք գլխաւորները։ Մեկնութիւն Երեմիա մարգարէի, *սկսուած 1187ին ու տարիէ մը աւարտած։ Պարզ բացատրողական մեկնութիւն մըն է յաճախ շատ համառօտ ու գործածուած է Վարդան Արեւելցիէ։* Ներբողեան ի նոր վկայն Խոսրով. Ճառեր (*Ի Յարութիւն Ղազարու*). Խրատական թուղթեր. Հրահանգ սպասաւորելոյ պատարագին. Յայտնութիւն ուղղափառ հաւատոյ. Ողբ նախածննդաց *իրենց սերունդին ուղղուած։ Իբր պատմական գործ*

կայ Շար ադուան կաթողիկոսներու եւ ժամանակակից անցքերու, դրուած Դատաստանագրքին վերջը· բայց յետոյ իբր առանձին պրակ ալ կազմուած: Համառօտ՝ բայց ընդհանրապէս ճշգրտապատում գործ մըն է աւելի ժամանակագրական ձեւով եւ ունի իր կարեւորութիւնը: Ասոնցմէ աւելի ծանօթ են իր Առակները 190 հատ, որոնց նիւթը առնուած է աւանդութենէ կամ ժողովուրդի մէջ տարածուածներէն· քիչեր միայն ինքը հնարած է· Թէեւ առակներէն մաս մը արդէն իսկ 1316ին ընծայուած են Յովհ. Ծործորեցիի, բայց հաւանօրէն սխալ վերագրում մըն է: Մխիթարի առակները կարելի է երկուքի բաժնել. Բարոյախօս առակներ, բոյսերու յատկութեանց եւ կենդանիներու բարքերու վրայ յօրինուած, բայց պարունակութիւնը եւ նպատակը բարոյա-խրատական են: Առասպելական առակներ, նմանողութեամբ եզովբոսեաններուն յօրինուած, եւ որոնց մէջ կենդանիներու գործել կը տրուի առանց ուղղակի բարոյական նպատակ մ'ունենալու: Այս առակները դասաւորուած են իրենց նիւթով, որոնց շուրջ է դէպքը· այսպէս երկինք, երկիր, երկնայիններ, օդ, բոյս, լեռ, կենդանի եւ ամէնէն վերջ մարդ: Նմանութիւնը զոր ունին ասոնք միւս առակներուն հետ արդիւնք պէտք չէ նկատել ստրկական հետեւողութեան, այլ հեղինակներու մէջ գոյութիւն ունեցող նոյնութեան՝ նպատակին եւ դիտումին մէջ, այն է կրթել ու խրատել ժողովուրդը, որով երբեմն միեւնոյն դէպքերը կը ծառայէին զանազաններու, հոգեշահ եւ բարոյական խորհրդածութիւններ ընելու:

ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԳԻՐՔԸ ԵՒ ԱՆՈՐ ԿԱԶՄԸ

Մխիթար Գօշի ընծայուած երկասիրութիւններէն ամենամեծն է սակայն իր կարեւորութեամբ իրեն վերագրուած Դատաստանագիրքը՝ այն է Օրէնքներու հաւաքածոն: Յովսէփ վանական մը՝ Դուին քաղաքէն, խնդրած է իրմէ օրէնքներու հաւաքածոյ մը կազմել, բայց ինքը մերժած էր. նոյն առաջարկը կը կատարէ նաեւ Ստեփանոս աղուաններու կաթողիկոսը երկու անգամ ու Մխիթար չկարենալով մերժել, կը

ձեռնարկէ պատրաստել 1184ին: Ունի յիշատակարան մը եւ ընծայական մը, որոնց մէջ գրքին ծագումին պատմութիւնը կը ներկայացուի մեզի:

Գործը երեք մեծ մասերէ կը բաղկանայ. Ա. Ընդարձակ Նախադրութիւն մը՝ տասնըմէկ գլուխներու բաժնուած, եւ ուր կը խօսի գործին նպատակին, աշխատութեան պահանջած դժուարութեանց եւ ընդգրկած ոճի մասին եւն.: Բ.-ը կը պարունակէ եկեղեցական օրէնքներ: Գ.-ը աշխարհիկ օրէնքներ. բոլորը միասին 251 գլուխ. հուսկ կայ ցանկ մը: Գործին կազմութեան համար իբր աղբիւր ծառայած են. Բնական օրէնք. Հին եւ Նոր կտակարաններու օրէնքներ. քրիստոնեայ ազգերու աւանդական օրէնքներ. Ազգային եկեղեցական եւ աշխարհիկ օրէնքներ. Մահմետական օրէնքներ: Օրէնքներու սահմանումին մէջ կը ջանայ հաշտեցնել աստուածայինը մարդկայինին հետ: Հեղինակը գիտակից է իր երկին պարունակած թերութիւններուն, որով յօրինումէն վերջ օրինակ մը նուիրելով Ստեփանոս աղուան կաթողիկոսին, կը թոյլատրէ յաւելումներ եւ սրբագրութիւններ կատարել:

Ո՞Վ Է ՀԵՂԻՆԱԿԸ ԴԱՏԱՍՏԱՆԱԳՐՔԻՆ

Հիմնուելով Դատաստանագրքի Նախադրութեան եւ Յիշատակարանին վրայ, ուր Մխիթար մը կը ներկայանայ իբր յօրինող «ձեռնտուութեամբ Հօրն Յովսեփայ», գրքին հեղինակ նկատուած էր ամէնէն Մխ. Գոշ: Սակայն 1944ին Հ. Ն. Ակինեան ուսումնասիրութիւն մը հրատարակելով Ակօս պարբերաթերթին մէջ՝ ուզեց մերժել Գոշի հայրութիւնը եւ ընդունիլ իբր հեղինակ Դատաստանագրքին «Հայր Յովսէփ»ը, հիմնելով իր վարկածը հետեւեալ իրողութիւններուն վրայ.

1. Ստեփանոս Ռոշքա իր ձեռագիր Ժամանակագրութեան մէջ կը վկայէ որ «Հայրն Յովսէփ ի Դասնոյ (Ձեռագրին մէջ Դունոյ) անապատին հրամանաւ Տ. Ստ. Աղուանից Կաթողիկոսի յաւուրս մեծի Ռուբենի Կիլիկիոյ իշխանին, գրեաց ըզ-Դատաստանագիրքն Հայոց, զԵկեղեցականաց եւ զԱշխարհականաց խառն ի խուռն եղեալ;

2. Կիրակոս Գանձակեցի որ Գոշի վրայ երկար կը խօսի անոր գրութիւններն ալ միամի թուարկելով, չի յիշատակեր Դատաստանագիրքը:

3. Գրքին հեղինակը ինքզինքը պանդուխտ կ'անուանէ Գանձակի մէջ, որով ուրիշ գաւառէ էր:

4. Դատաստանագրքի ձեռագիրներուն մէջ գտնուող Նախադրութիւնը եւ Յիշատակարանը գրքին հեղինակէն չեն յօրինուած, այլ յետոյ աւելցուած են Մխիթար անուն մէկէ մը, հաւանօրէն գրուած 1190-1194 տարիներուն (մինչ Դատաստանագիրքը 1184ին գրուած է), եւ ուր կը յայտարարուի թէ գրքէն երկու օրինակներ հանուելով մին կը ղրկուի Հայ Կաթողիկոսին, որ ապահովապէս Գրիգոր Դ. Տղան էր, եւ միւսն ալ Վախտանգ իշխանին. սակայն այս օրինակները նախագաղափարը չեն՝ այլ ընդօրինակութիւններ սկզբնագիրին վրայէն, որու մէջ դեռ եկեղեցական ու աշխարհական օրէնքները խառն ի խուռն էին Ռոշքայի վկայութեամբ եւ ասոր գործածած օրինակը սկզբնագրին նման էր. մինչդեռ այժմեան մեր ունեցածները Հայ Կաթողիկոսին ղրկուած օրինակին համաձայն են: Արդ այդ Յիշատակարանին գրիչ անծանօթ Մխիթարն է որ Մխ. Գոշի կ'ընծայէ Դատաստանագրքին հեղինակութիւնը յանդէտս Գոշի, եւ այսպէս ապա կը մնայ ձեռագիրներու մէջ: Գրքին բուն հեղինակն է Հայր Յովսէփ, Ակինեանէ նոյնացուած այն Յովսէփին հետ, որու մասին Ն. Լամբրոնացի կը խօսի նաեւ առ Լեւոն իր թուղթին մէջ իբր իր աշակերտը «զՅովսէփ կարգաց մեր վարժապետ, որպէս զհրեշտակ պատուեն եւ Կաթողիկոսութեան Աղուանից ընծայեն», Կիլիկիայէն Աղուաններու աշխարհը գացած ըլլալով:

Ակինեանի մէջբերած ապացոյցները, Նախադրութեան եւ Յիշատակարանին համար կատարած սրբագրութիւնները եւ վերակազմը այնքան համոզիչ չեն երեւիր: Գլխաւոր փաստը Ռոշքայի վկայութիւնն է, որու որքան կշիռ ընծայելու է՝ քննելի է: Բնագրին մէջ գտնուող «... ձեռնտուութեամբ Հօրն Յովսեփայ», ինքը կը հասկնայ կամ կը կարդայ իր օրինակին մէջ «հեղինակութեամբ»: Թէ ինչպէս Դատաստանագրքի

կազմուելէն տասը տարի վերջ անծանօթ Մխիթար մը այդ երկը կը վերագրէ Մխիթար Գոշի, մինչ Գոշ անտեղեակ է խնդրին եւ տակաւին քանի տարի ալ կ'ապրի եւ լուռ կը մնայ. լուռ կը մնայ նաեւ գրքին հեղինակը եւ ուրիշներ, այս կէտերը անբացատրելի կը մնան ու անտրամաբան. հետեւաբար դեռ լուսաբանուելիք հարց մըն է:

ԳՈՇԻ ԳՈՐԾԵՐՈՒՆ ԱՐԺԷՔԸ

Մխիթար պարագաներու բերումով կը ստեղծէ իրեն համար համբաւ մը. իրեն վերագրուած Դատաստանագիրքը ուրիշէ մը եկած պարտադրանքին պտուղն է. յետոյ ինքը կը նախատեսէ բոլոր դժուարութիւնները՝ որոնց պիտի հանդիպի գիրքը կազմած ժամանակ, մանաւանդ որ բաւարար ծանօթութիւն չունի իրաւաբանական գիտութեանց եւ մատեաններու, հռոմէական եւ բիւզանդական օրինագրքերու. թողունք որ ինքը չի ալ յայտնուիր իրաւաբան միտք մը, այլ պարզ հաւաքող մը: Ինքը հողացեր է արձանագրել մեր ժողովուրդի մէջ մնացած հնօրեայ իրաւաբանական եւ դատարանական աւանդութեանց եւ սովորութեանց բեկորները, չեշտելով ազգային նկարագիրը օրէնքներու ընտրութեան մէջ: Օրինակ ալ չէ ունեցած որու հետեւէր եւ ժամանակի պայմաններն ալ չեն թոյլատրած պրպտումներ կատարել, որով թերութիւններ պակաս չեն: Սակայն ունեցած է ողջմտութիւն իր ընտրութեանց մէջ եւ գիրքը ընդունուած է ամէնէն ու կը մնայ միշտ հոյակապ գործ մը: Թէ պաշտօնապէս կիրարկուած է դատարաններու մէջ՝ պատմութիւնը կը լռէ. բայց յիսուն տարի վերջ Սմբատ Գունդստապլ, մասեր մը ժողովրդական լեզուի վերածելով, անկէ քաղաքական Օրինագիրք մը կը կազմէ դատարաններու մէջ կիրարկուելիք: Աւելի ուշ ալ Լեհահայերու կը ծառայէ իբր պաշտօնական Օրինագիրք:

Միւս գրութիւններուն մէջ մասնայատուկ կարողութիւն մը ցոյց չի տար. իբր նորութիւն՝ առակներ յօրինելու իր գաղափարն է: Սակայն Գոշի համար առակը գրական զբա-

ղանք մը չի ներկայացներ, այլ նիւթ մը կամ դէպք մը, անով բարոյախօսելու եւ վարդապետելու: Հետեւաբար նկարչագեղ ներկայացում, նկարագիրներու գծագրութիւն, գործողութիւն գոյութիւն չունին. դէպքը կը պատմէ համառօտ եւ իսկոյն կ'անցնի խրատին կամ բարոյական դասին: Որով ամէնէն գրական գործերուն՝ ինչպէս առակներուն մէջ ալ չենք գտներ ոճի յատկութիւններ կամ լեզուական գեղեցկութիւն. երկուքն ալ պարզութիւն ունին, դիւրըմբռնելի են եւ կանոնաւոր: Մեկնողական եւ խրատական գրութեանց մէջ ցամաք եւ տարտղնած ոճ մ'ունի: Բայց իբր անձ, կարելի չէ ուրանալ որ եղաւ իր դարուն ամէնէն ազդեցիկներէն իր հեղինակութեամբ՝ արեւելեան Հայաստանի մէջ, ու ջանաց գաղափարներու եւ տեսութեանց մերձեցում մը առաջ բերել Կիլիկիոյ եւ արեւելեան Հայաստանի խումբերուն մէջ:

ՄԽԻԹԱՐ ՀԵՐԱՑԻ

Ն. Շնորհալիի մտերիմ, բայց իրմէ փոքր է Մխ. Հերացի, ծնած Հեր (Խոյ) քաղաքը ու հետեւած բժշկութեան եւ բնական գիտութեանց, ինչպէս նաեւ աստեղաբաշխութեան. ձեռնարկեց յօրինել բժշկարան մը, որու մէջ փոխանակ ընդհանուր հիւանդութեանց՝ աւելի կը խօսի ջերմի զանազան տեսակներուն վրայ, որով անունն ալ դրած է Ջերմանց մխիթարութիւն, «զի սա (գիրքը) մխիթարէ զբժիշկն՝ ուսմամբ իսկ զհիւանդն՝ առողջութեամբ»: Ջերմերու տեսակներն են «բորբոսային եւ անբորբոս, սուր եւ երկարօրեայ, նոպայով և անոպայ»: Գիրքը կազմելու համար օգտուած է իրեն ծանօթ յոյն, արաբ եւ ուրիշ բժիշկներու գրութիւններէն: Ինչ որ կ'երեւի յոյն բժշկարաններու ծանօթ է արաբ խմբագրութիւններու միջոցով, որով յոյն անուններն ալ արաբական ձեւով կը ներկայացնէ: Իր գործը ինքը թարգմանութիւն ալ կ'անուանէ, սակայն այս բառը առնելու է լայն իմաստով, իբր հետեւողական խմբագրութիւն. բայց մէջը պակաս է իր բժշկի փորձ-

առութեան արդիւնքները: Գիրքը գրուած է 1184ին եւ գրաբար յառաջարանի մը մէջ կը ղեկուցանէ որ գրաբարի տեղ ռամկօրէն պիտի շարադրէ այս գիրքը, «զի դիւրահաս լիցի ամենայն ընթերցողաց»: Իրապէս գիրքը ամբողջապէս ժողովրդական լեզուով գրուած է, որով ունի կարեւորութիւն աշխարհաբար լեզուի պատմութեան համար ալ:

Ձեռագիրներու մէջ Հերացիի կ՚ընծայուին բժշկական ուրիշ համառօտ գրուածքներ ալ. նմանապէս «Վասն քարանց եւ յատկութեանց նոցա եւ բժշկութիւն նոցա» գրութիւն մը: Հաւանօրէն կրնայ ինքը թարգմանած ըլլալ Գիրք Վաստակոց *կոչուածն ալ, որ կը պարունակէ Անատոլ Պերիթացիի համանուն երկին երկրագործութեան ու մանաւանդ գինեգործութեան նուիրուած մասերը, գինեգործներու օգտակար ըլլալու համար:*

Հերացիի գործը բոլորովին գիտական պարունակութեամբ է ու հետեւողութեամբ օտարներու, սակայն ունի կարեւորութիւն մը՝ ցոյց տալով թէ մեր մէջ ալ բժշկութիւնը եւ միւս բնական գիտութիւնները ոչ միայն արհամարհուած չէին, այլ մեր մէջ գիտական մակարդակը այդ շրջանին բաւական բարձր եղած է, որ Հերացի եւ ուրիշներ այդ մասնաճիւղերուն նուիրուեր են եւ այսպէս մեզի ձգած հայ լեզուով գրուածքներ: Ունի նաեւ կարեւորութիւն մը լեզուական տեսակէտով եւ ցոյց կու տայ դարու ռամկօրէնին կազմն ու որպիսութիւնը:

ՎԱՐԴԱՆ ԱՅԳԵԿՑԻ

Վարդան Այգեկցի անծանօթ մըն էր մինչեւ 1890 եւ իր առակներու ժողովածոն՝ հասած մեզի պարզ Վարդանի մը անունով, ընծայուած էր Արեւելցի կոչուած Վարդան պատմիչին. Նիկ. Մառ իր կատարած մէկ ուսումնասիրութեամբ ծանօթացուց առակներու բուն հեղինակ Վարդանը, կոչուած Այգեկցի կամ Այգեցի՝ Այգեկ վանքին մէջ կրօնաւորած ըլ-

լալուն համար, Մարաթացի, Հալէպի մօտ Մարաթա իր ծընընդավայրին անունով:

ԿԵԱՆՔԸ

Վարդան ծնած է հաւանօրէն 1180ի առենները· նախնական կրթութիւնը Մարաթայի մէջ ստանալէն յետոյ կ'անցնի Կիլիկիայի Արքայակաղնի վանքը: Քահանայ ձեռնադրուելով կը պաշտօնավարէ Ամիթի մէջ, որով երբեմն Ամթեցի ալ կոչուած է· ապա կ'անցնի Դղուք կամ Տլուք Եփրատի արեւմտակողմը· սակայն իր վկայութեան համեմատ անկէ կը հալածուի 1206ին մեզի անծանօթ պատճառներով: Կու գայ նախ Այգեկ վանքը եւ ապա կը թափառի պանդխտութեամբ· կ'երթայ նաեւ Սեւ լերան վրայ անապատական կեանք վարելու համար, հուսկ սակայն կը հարկադրուի կրկին դառնալ Այգեկ՝ հոն հաստատուելու համար: Տակաւին հոն է 1212ին ու կը գրէ իր ԻԲ· Ճառերը կամ Խրատները Պաղտին հայ իշխանին խնդրանքով: Սակայն Այգեկի մէջ ալ երկար չի կրնար մնալ· հաւանօրէն երեք տարի վերջ կը մեկնի դէպի Դրազարկ եւ 1220ին հոն է ու կը գրէ «Ժ Վաճառականաց» առակները: Մահուան թուականը յայտնի չէ, սակայն իր վկայելով հասած է «զառանցեալ եւ զարչելի» ծերութեան: Յովհ· Երզնկացի ինքզինքը աշակերտ կ'անուանէ Վարդանի մը, որ եթէ Այգեկցին է, կրնայ 1250էն յետոյ ալ դեռ ողջ ըլլալ ու վախճանած չուրջ 1260ին:

ԳՈՐԾԸ

Վարդանի գրական գործը կը բաղկանայ կրօնական գրութիւններէ եւ առակներէ: Կրօնականներէն պէտք է յիշել· Թուղթ առ միանձունս Սեաւ լերանն, երկու կտոր է ու վարդապետական պարունակութեամբ· Թուղթ առ Պաղտին թագաւորացն իշխանն· Թուղթ առ Միքայէլ Եպ· Անտիոքայ, հինգ նամակներ են ուր կը խօսի մարդուս Աստուծոյ պատկեր ըլ-

լալուն, մարդկային հոգւոյն, մահուչափ մեղքին վրայ եւն. առանցմէ մէկը միայն կը կրէ իր անունը եւ Այգեկէն գրած է: Թուղթ առ մանկագոյն կրօնաւորս, երեք կտորներէ կազմըւած. ունի գրութիւն մըն ալ կրօնաւորական երեք կարգերուն վրայ, ուր կը յիշէ Յ. Սարկաւագի մէկ գրուածքը կրօնաւորական կեանքի մասին. այս գործին մէջ Վարդան կ՚աւանդէ որ նոյն ժամանակները երկրագործութիւնը որքան տարածւած եւ զարգացած էր հայ վանքերուն մէջ եւ յաճախ անկէ վէճի եւ կռուի առիթներ կը ծագէին: ԻԲ. Ճառք կամ Գլուխք գրութիւնը իր կրօնական գլխաւոր գործն է եւ խմբագրուած է երկու անգամ, նախ 1212ին եւ ուղղուած Պաղտին իշխանին, երկրորդ անգամ Դրազարկ գտնուած ժամանակ ու առոր կցած է «Ժ Վաճառականաց» խրատական առակները: Այս գրութիւնը աւելի քարոզի կերպարանք ունի, կարծես խօսւած խրատներ են: Առակներ. անոնք որ Վարդանի անունով հասած են բազմաթիւ են, սակայն որոշ է որ բոլորն ալ իր հեղինակութիւնը չեն. ապահովապէս քառասուն հատ իրենն են, ինչպէս Ժ. Վաճառականք, Կրեայք եւ խեցգետինք, Բրիտոս եւ ԺԲ. բեւեռքն, Մեծատուն եւ մշակք, Արծաթասէր եւ գանձք եւն. ուրիշներ ալ կրնան իրմէ ծագած ըլլալ, բայց յետոյ փոփոխակներով մեզի փոխանցած: Առակներու հաւաքածոները կը կոչուին ձեռագիրներու մէջ Աղուեսագիրք կամ Վարդանագիրք:

Վարդանէ առաջ մեր գրականութեան մէջ առակաւոր խօսքեր ու այլաբանութիւններ գործածուած են օր. Մանդակունիէ, Օձնեցիէ, Գ. Նարեկացիէ եւն. բայց պատահաբար. Ն. Շնորհալի առակ բառով մեզի հանելուկներ տուած է. Մխ. Գոշն եղաւ որ առաջին անգամ մշակեց իբր առանձին գրական սեռ. սակայն Վ. Այգեկցին եղաւ որ ոչ միայն մշակեց առակը, այլ անոր տարածուելուն պատճառ եղաւ: Ինքը առակը կը գործածէր վարդապետական նպատակով. իր գրութեանց եւ նամակներուն նիւթը կրօնական եւ խրատական էր եւ որպէսզի կարենայ իր ընթերցողներուն աւելի հաճելի անցնիլ եւ խրատները հաճոյքով կարդացուին, հե-

տեւելով Աւետարանի՝ իր ըսելիքները կը ներկայացնէ առակաւոր պատմուածքներով եւ այլաբանութիւններով։ Նոյն առակները երբեմն կը քաղէ ուրիշներէ, երբեմն ալ ինքը կը յօրինէ, ինչպէս Ժ. Վաճառականք առակը. հետեւաբար անոնք ընդհանրապէս խրատական եւ հոգեւոր նկարագիր մը ունին։ Ժողովուրդը կը գնահատէ ու կը սիրէ զանոնք, որով շատեր Վարդանի գրութիւններէն կը քաղեն առակաւոր պատմուածքներ ու առանձին գրքեր կը կազմեն; մերթ իրենց կողմէ ուրիշներ ալ աւելցնելով. գուցէ այս աշխատանքը կատարողներէն առաջինը ինքը եղած ըլլայ։ Նոյն հաւաքածոները կը ծառայէին թէ՛ քարոզիչներու գործածութեան, եւ թէ դպրոցական դասաւանդութեան։ Հաւաքածոյին սկիզբը կը դրուէր իբր տիտղոս. «Գիրք առակաց ասացեալ Վարդապետին Վարդանայ» խօսքերը, թէեւ առակներէն մաս մը ուրիշ ծագում ունենար. այսպէս Վարդանի անունին շուրջ առակներու մատենագրութիւն մը կը ծագէր։

ԱՌԱԿՆԵՐՈՒՆ ԾԱԳՈՒՄԸ

Գալով անոնց ծագումի խնդրին, առակներու իբր աղբիւր ծառայած են Ս. Գիրքը, ինչպէս ծառերու թագաւոր ընտրելը, Թագաւոր եւ խոզ կտորներուն համար։ Բարոյախօսը (կենդանիներու բարքերէն հանուած առակներու գիրք) որ հնութեան տարածուած մատեաններէն էր եւ հաւանօրէն հայերէնի ալ թարգմանուած յունաբան դպրոցէն. Եզովբեան առակները, որոնք ծառայած են գոնէ իբր գաղափարանիւթ. իրապէս այս վերջինները ծանօթ են մեր հին մատենագրութեան մէջ առակք Ողիմպիանու անունով ու հայերէնի թարգմանուած յունաբան դպրոցէն եւ անոնց կը հանդիպինք մեր հեղինակներէն ոմանց մէջ։ Հետեւաբար մեր մէջ մտած են առակները՝ նոյնիսկ ասորական ծագում ունեցողները, յոյնբիւզանդական ազդեցութեամբ ու ոչ մէկ տուեալ ունինք ենթադրելու որ պարսկական կամ արաբական ու վրացական առակներ ուղղակի ազդած ըլլան մերիններուն վրայ, եւ մէկ

քանի պարսկական ծագումով առակներ, ինչպէս Առիւծ հիւանդացեալ, Կողեան եւ յաւանակ եւ խոզ, յունական ճամբով մտած են: Գալով բուն ժողովրդական առակներուն, անոնք Վարդանի հեղինակութիւն եղածներուն մէջ շատ քիչ են, որովհետեւ ժողովրդականները ընդհանրապէս այնքան պարկեշտ նկարագիր չեն ունենար, որով չէին կրնար ծառայել իր նպատակին: Եթէ Վարդան ինչ ինչ առակներու նիւթը ժողովրդականներէն քաղեր է, ջանացեր է միշտ ճարտարութեամբ եւ ճաշակով յարմարցնել իր նպատակին: Միշտ ալ ռամիկին մէջ այդ տեսակ առակները, ինչպէս նաեւ առակաւոր առածները բազմաթիւ եղած են եւ անոնցմով հաւաքածոներ կազմուած. եւ եթէ ասոնք եկեղեցական հեղինակներու քով պաշտպանութիւն չեն գտած, բայց նախապէս վիպասաններ, եւ յետոյ ալ աշուղներ իրենց երգերուն հետ զանոնք ալ երգած ու ծաւալած են ու այսպէս պահպանած ժողովրդական այս զուարթ ստեղծագործութիւնը:

ԳՐԱԿԱՆ ՎԱՐԿԸ

Վարդանի համար առակը միջոց մըն է իր ըսելիքը դիւրըմբռնելի ընելու ժողովուրդին. որով կը ներկայացնէ առակաւոր դէպքը իր բնականութեան եւ պարզ եղելութեան մէջ, առանց դիտում ունենալու դէպքին գրական ձեւ մ'ընծայել. հետեւաբար պատմած ժամանակ շրջանակ կազմել, դէպքին մէջ գործողութիւն եւ շարժում դնել, անձերու թատերական կեցուածք տալ եւն. այս հանդերձանքները չունի. կը պատմէ կամ կը ներկայացնէ ամէն ինչ ընտանի եւ հարթ ձեւով, բայց կենդանի ու հաճելի ոճով. այս բնականութիւնն է որ կը սիրցնէ իր պատմուածքը, ու մանաւանդ այն թաքուն իմաստը կամ խորհուրդը՝ որ ամփոփուած է առակաւոր դէպքին մէջ, իբր ժողովուրդներու դարաւոր փորձառութեան պտուղը: Այսպէս Վարդան յանդէտս նոր գրական սեռի մը եթէ ոչ հնարողը, բայց վարպետ մշակողն եւ զարգացնողը կ'ըլլայ եւ պատճառ առակներու ծաւալումին:

Իր առակներուն նիւթը ընդհանրապէս առնուած է բնութեան իրերէ, ինչպէս բոյսերէ, բայց մանաւանդ կենդանիներէ ու յետոյ մարդերէն. այս վերջիններս կը պատկանին ընկերային ստորին դասակարգերուն. հետեւաբար այն առակները, որոնց մէջ գործող անձերը բժիշկներ, իմաստուններ կամ թագաւորներ եւն. են, Վարդանի չեն: Նոյնպէս իրեն չեն այն առակները, որոնց սկիզբը «ասի յառակաց», «ասի ի պատմութեանց» խօսքերը դրուած են: Սոյն առակները միշտ կը վերջանան խրատով կամ բարոյական յորդորով. ասիկա ալ նշաններէն մին է առակին Վարդանի պատկանելուն: Գրելու ոճը գրական նպատակներ չունի, ընտանի եւ պարզունակ ոճ մըն է, օգտակար ըլլալու տրամադրութենէն ջերմացած: Լեզուն բարձր գրաբար մը չէ եւ ոչ ալ ռամկաբանութիւններով բեռնաւոր, այլ ժողովուրդին մերձենալի եւ ըմբռնելի գրաբար մը հարթ եւ անուշ, երբեմն միայն ռամիկ բառերով եւ ասացուածներով հիւսուած: Առակները գրած է արձակ, որով տաղաչափուածները Վարդանի չեն:

Մատենախօսութիւն

ՄԽԻԹԱՐ ԳՈՇ. Մխիթարայ Գօշի Դատաստանագիրք Հայոց, հանդերձ ծանօթութեամբք եւ յառաջաբանով. հրատ. Վ. Ծ. Վ. Բաստամեանց, Վաղարշապատ, 1880: Առակք եւ Ոտանաւորք եւն. Վեն. 1790: Բ. տպ. Առակք միայն, Վեն. 1842 եւ 1854: Համառօտութիւն աղօթից, Նարեկի հետ, Կ. Պոլիս, 1845, էջ 353–360. նոյնպէս Փարիզի (1860) եւ Երուսաղէմի (1880) Նարեկին մէջ: Թուղթ Մխ. Գոշի, Արրտ. 1900, 497, 562. 1901, 55, 121: Ներբողեան ասացեալ ի նոր վկայն Խոսրով (Գ. Տէր Մկրտչեանէ Գօշի ընծայուած). Արրտ. 1897, 37: Ֆրանս. թրգմ. Առակներու Մալէրէ, Paris, Leroux, 1902:

Իբր ուսումնասիրութիւն՝ տեսնել Ոսկեան Հ. Հ. Մատենագր. քննութիւններ հատորը, Վիեննա, 1926, էջ 123–192: Ա. Հ. Ն. Մխիթարայ Դատաստանագիրքը. Հ. Ա. 1908, 215: Սամուէլեան Խ. Մխիթար Գօշի Դատաստանագիրքը եւն. Վիեննա, 1911: Ակինեան Հ. Ն. Հայր Յովսէփ կարգաց վարժապետ եւն. Ակօս, 1944, Ա. Գիրք, էջ 97. Բ. 105. Գ. 82:

ՄԽԻԹԱՐ ՀԵՐԱՑԻ. Մխիթարայ բժշկապետի Հերացւոյ Ջերմանց մխիթարութիւն. Վեն. 1832: Գերմ. թրգմ. Սայտելէ, Լայպցիկ, 1908:

Հ. Ա. 1908, 90: *Տեսնել* Վ. Թորգոմեան, *Հայ բժիշկ մը ԺԲ. դարուն. Բանասէր*, 1899, 238: Մեսրոպ Վ. *Մխ. Հերացու եւ Ամիրտովլաթ Սեբաստացւոյ երկու նշանաւոր ձեռագիրները. Արար.* 1909, *Թ.* 7–8: Անդրիկեան Հ. Ն. *Վաստակոց գրքի թարգմանութիւնը. Բզմ.* 1906, 435:

ՎԱՐԴԱՆ ԱՅԳԵԿՑԻ*ի ընծայուած առակները* Աղուեսագիրք *վերնագրով լոյս տեսած են Ամստերդամ* 1668*ին, Մարսիլիա* 1676*ին, Լիվոռնոյ* 1698*ին*: Նիկ. Մառ *հրատ. բնագիրը եւ ուսումնասիրութիւն մը երեք հատորներով, Ս. Փեթերբուրգ* 1894–1899 *ռուսերէն լեզուով. ասոր ամփոփումը տուած է Տաշեան Հ. Յ.* Ժողովածոյք Առակաց Վարդանայ *հատորով. Վիեննա*, 1900. *Արեւելահայերէնով հրատ. են* 40 *հատ Ա. Բակունցէ համառօտ նախաշաւիղով. Երեւան, Պետհրատ*, 1935: *Տեսնել նաեւ Սիոն*, 1937, 345, *Վարդան Մարաթացի*:

Հատուածներ

Մխիթար Գոշ. Դատաստանագիրք. Յաղագս դատաստանաց վաճառաց, էջ 434:

-- Առակներ ՂԱ եւ ՃՁԱ:

Մխիթար Հերացի. Մխիթարութիւն ջերմանց, Գլուխ Ա:

Վարդան Այգեկցի. վասն Ժ վաճառականաց:

— Առակք, Աղուէս եւ պանիր:

Բազմարուեստ աղուէս:

ԳԼՈՒԽ ԻԴ.

1. Մատթէոս Ուռհայեցի. Կեանքը. Գրական գործը՝ ժամանակագրութիւնը. Աղբիւրները եւ պատմական կարեւորութիւնը. Գրական արժէքը։ 2. Սամուէլ Անեցի եւ իր ժամանակագրութիւնը։ 3. Մխիթար Անեցի եւ իր պատմական գործը։ 4. Մխիթար Այրիվանեցի եւ իր ժամանակագրութիւնը։ 5. Մաղաքիա Աբեղայ եւ իր Պատմութիւն ազգին Նետողաց։ 6. Սմբատ Սպարապետ. Գրական գործը՝ Տարեգիրք եւ Անսիզք Անտիոքայ։

ՄԱՏԹԷՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ

ԿԵԱՆՔԸ

Մատթ. Ուռհայեցիի վրայ մեր ունեցած մէկ քանի տեղեկութիւնները կը պարտինք իր գրքին երկրորդ եւ երրորդ մասերուն յառաջաբաններուն։ Ինքզինքը կ'անուանէ «Ուռհայեցի եւ Վանական», ու «Վանաց երէց» եւ կազմած է իր գիրքը Ուռհայի մէջ, ուր կար հայ բազմաթիւ գաղութ մը։ Ծնունդի եւ մահուան թուականները ծանօթ չեն, սակայն իր ժամանակագրութիւնը կը վերջացնէ 1136ին. բայց հաւանօրէն ինքը գրած պիտի ըլլայ այդ մասերը տասնեակ մը տարիներ վերջ։ Որքան վանական մըն է, բայց իմացական զարգացումը նուազ է, ըլլա՛յ քերականական եւ ճարտասանական մարզերուն մէջ, ըլլայ զուտ եկեղեցական գիտութեանց մէջ, եւ ինքն ալ կը վկայէ անկեղծութեամբ այս կէտին. ասով հանդերձ ձեռնարկեր է գրել պատմական գործ մը, որ ունի իր կարեւորութիւնը պատմական տեսակէտով։

ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ

Իր գրական գործն է ժամանակագրութիւնը *զոր կարելի է տարեգրութիւն ալ կոչել եւ կը կազմուի երեք մասերէ։*

Ա.-ը կը բովանդակէ 952-1051 տարիներու մէջ պատահած դէպքերը: Բ.-ը 1051-1101 տարիներու դէպքերը, թէեւ յառաջաբանին մէջ կը յայտարարէ որ ութսուն տարիներու պատմութիւնը պիտի ներկայացնէ: Մնացած տարիներունը կը շարունակէ Գ.-ին մէջ ու կը հասցնէ մինչեւ 1136: Այժմ դեռ կը շարունակուին յիշատակուիլ յաջորդ տարիներու պատահարներն ալ մինչեւ 1162, բայց այս յետին մասը Գրիգոր անուն երէց մը գրի առած է: Տարեգրութեան նիւթը կը կազմեն գլխաւորապէս այն եղելութիւնները, որ պատահած են Միջագետքի եւ Փոքր Հայքի մէջ՝ զանազան ազգերէ, ինչպէս յոյն, մահմետական, փրանկ, որոնք փոխնիփոխ կը գործէին այդ երկիրներուն մէջ, եւ անոնց կը միացնէ նաեւ Հայերու կողմէ, ինչպէս նաեւ Կիլիկիոյ մէջ կատարուածները: Չի մոռնար մէջբերել նաեւ պատճէններ նամակներու, գրուած թագաւորներէ, ինչպէս Զմշկիկէ մեր Աշոտ թագաւորին, եւ կամ կաթողիկոսներէ:

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ ԵՒ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԿԱՐԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ուռհայեցի իր գործին համար բաւական ատաղձ հաւաքեր է հարցաքննելով ականջալուր եւ ականատես անձեր, քաղելով ծերունիներու եւ հին պատմագիրները կարդացողներու պատմածները եւ պրպտելով նաեւ յիշատակարաններ: Գրաւոր աղբիւրներ աչքի առջեւ չէ ունեցած՝ նոյնիսկ զինքը կանխող ժամանակաշրջանի դէպքերուն համար, ինչպէս կը վկայէ ինքն ալ. իսկ Բ. մասին վերջին տասնամեակի եւ Գ.ի մէջ պատմած պատահարներուն արդէն իսկ ժամանակակից մըն է: Հաւանօրէն գրաւոր յիշատակարան մը ունեցած պիտի ըլլայ մէջբերած նամակներուն համար: Խնամոտ եւ խղճամիտ կը տեսնուի իր գրքին կազմութեանը մէջ եւ մանաւանդ տեղերու ստորագրութիւնը շատ հետախուզութեամբ կատարած է: Բայց ինչպէս ծանօթ չի տեսնուիր նոյնիսկ զինքը հազիւ կանխող մեր պատմիչներուն, ինչպէս Ասողիկի, Յովհ. Դրասխանակերտցիի, նմանապէս իր գիրքը անծանօթ մնացած է ի-

րեն յաջորդող մեր պատմագիրներուն. միայն Սմբատ Գունդստապլն է որ առանց անունը յիշելու Ուռհայեցիի ժամանակագրութիւնը կը համառօտէ։

Որքան որ Ուռհայեցի զարգացած միտք մը չէ ու պատմական ըմբռնում ալ չունի. յետոյ դիւրահաւան եւ միամիտ անձ՝ հաւատք կ'ընծայէ ամէն լրեն պատմուածներուն եւ կը հիւրընկալէ իր գրքին մէջ պատմական եղելութիւններէ զատ հրաշապատում դէպքեր, բնութեան երեւոյթներու, կենդանիներու կոտորածի, սովերու, մարախի երամներու եւն. նըկարագրութիւններ, մերթ չի քաշուիր ողբեր ալ յօրինելէ, սակայն այս թերութիւններով հանդերձ իր գիրքը կարեւոր է իր բովանդակութեամբ, վասնզի մերթ համառօտ մերթ ալ երկար մեզի կը ներկայացնէ դարուն քաղաքական եւ եկեղեցական անցքերը, կը յիշատակէ իշխաններու, բռնակալներու կոտորածները, որոնք երբեմն կը տարբերին ասորի եւ բիւզանդական պատմագիրներէ աւանդուածներէն եւ որով կու գան լրացնել անոնց պատմածները։ Շատ անգամ ապահով իր պատմածները պէտք են ճշդիւ ընդունիլ, որովհետեւ ժամանակակից է ու մէկ կամ միւս կողմին համար չահագրգռուած չէ. սակայն պէտք չէ մոռնալ որ ինքն ալ ատելութեամբ լի է բոլորին հանդէպ, ասորի, յոյն, թուրք, լատին, որոնք դրեթէ միշտ հայ իշխաններու եւ ժողովուրդին վնաս եւ չարիք հասցնելու պատճառ եղան։

ԳՐԱԿԱՆ ԱՐԺԷՔԸ

Ուռհայեցիի գործին մէջ գրական արժէք փնտռել աւելորդ է. անարուեստ գրող մըն է, ռամիկ ոճով եւ անհարթ հայերէնով մը։ Ասով հանդերձ իր գրքին մէջ մասեր կան որոնց ընթերցումը հմայք մ'ունի։ Ուռհայեցի կը գրէ սրտով եւ հոգիով. ունի յուզականութիւն եւ ժամանակն ալ պատարուն է ցաւալի պատահարներով. յետոյ զգայուն հայրենասիրութիւն մըն ալ ունի որ մերթ կը ջերմացնէ գրքին էջերը։ Ահա թէ կարգացած ատենդ ինչ բան է որ կը հրապուրէ։

Ինչ ինչ դրուագներ վիպական եւ թատերական հաճելի, համեղ եւ կենդանի էջեր եղած են այն բնականութեամբ, այն անկեղծ չեչտով, այն ժողովրդական նկարչութեամբ որոնցմով մեզի կը պատմէ․ այսպէս Թոռնիկ Մամիկոնեանի դերը Սասունի պաշտպանութեան մէջ․ Խուլ Խաչիկի երկու որդիներուն հետ այլազգիներէ մարտիրոսանալը եկեղեցւոյն սեմին վրայ․ շատ աղէխարշ է նաեւ Վասպուրականի թագաւոր Սենեքերիմի հայրենի իշխանութենէն փախուստը, յանձնելով երկիրը բիւզանդացիներու։ Ուռհայեցի իր գրքին յօրինումը շատ սիրուն կերպով կը նմանցնէ ծիծեռնակի բոյն շինելուն․ կազմուած փոքր եւ չնչին տարրերով, բայց ամուր՝ իր կազմով ու կարեւոր՝ իր նպատակով։ Այսպէս սոյն գիրքն ալ, իր պատմական կարեւորութեան հետ մեզի կը պատկերացնէ դարու հոգին եւ թէ հայուն մէջ տակաւին մնացած էր կայծ մը իր դիւցազնի նկարագրէն։

ՍԱՄՈՒԷԼ ԱՆԵՑԻ

Սամուէլի մասին գիտենք թէ ապրած է 1100-1190*ի ատենները․* 1161*ին երբ Վիրերու Գորգի թագաւորը կ՚առնէ Անին յունիսի մէջ եւ օգոստոսին տեղի կ՚ունենայ ջարդը, Սամուէլ կը վկայէ թէ ինքն ալ ներկայ եղած է վերջին դէպքին․ իսկ գրքին դէպքերը կը վերջանան* 1180*ին։ Ինքն ալ եկեղեցական մըն է եւ աշակերտած Գէորգ անուն վարդապետի մը․ իսկ Վարդան պատմիչ Յ․ Սարկաւագի ալ աշակերտած ըլլալ կ՚աւանդէ։*

Գրած է ժամանակագրութիւն *մը Գրիգոր Պահլաւունի Կաթողիկոսին խնդրանքով, եւ ուր կը ջանայ ստուգել սկսեալ առաջին մարդէն մինչեւ* 1180 *տարին պատմական դէպքերու ժամանակը եւ զանոնք զետեղել իրենց տարիներուն մէջ։ Հետեւաբար պատմագրութիւն մը չէ որ կը կատարէ, այլ տարի առ տարի յիշատակել՝ առնելով բոլոր ազգերու կեանքէն, պատմական գլխաւոր եղելութիւնները եւ թագաւորներու յա-*

ջորդութիւնները· որով կը կոչէ նաեւ Քրոնիկոն ու Գաւազանագիրք: Միայն հայ պատմութեան համար մերթ հեղինակներէ, ինչպէս Սարկաւագէ, բաւական ընդարձակ քաղուածքներ կը մէջբերէ: Իբր աղբիւր ունեցեր է Եւսեբիոս եւ Մ. Խորենացի հին շրջաններուն համար, իսկ Տրդատ Թագաւորէն վերջ կ'աշխատի ինքը ընտրել մասեր զանազան հեղինակներէ եւ ճշդել դէպքերու ժամանակը: Գիրքը ունի կարեւորութիւն մը հին շրջաններուն համար՝ որովհետեւ կը ծառայէ իր գործածած աղբիւրներուն իբր եզր համեմատութեան. իսկ նոր ժամանակներուն համար կը ծառայէ իբր լրացնող միւս հեղինակներուն տուած տեղեկութիւնները: Իր գործը յետոյ շարունակած են ուրիշներ, հասցնելով մինչեւ 1665:

ՄԽԻԹԱՐ ԱՆԵՑԻ

Այս ատեններս ապրած է նաեւ Մխիթար՝ Անեցի կոչուած Անի քաղաքէն ըլլալուն համար եւ յաջորդ պատմիչներ կը յիշատակեն զինքը, ինչպէս Վարդան եւ Ստ. Օրբելեան: Կը գրէ պատմական գործ մը Հառիճա վանքին Գրիգոր Վարդապետին խնդրանքով: Յառաջաբանին համեմատ ընդարձակ ծրագիր մը ունեցած է գրելու դէպքեր «աշխարհավէպ հանդիսարանացս», «սակս բացայայտութեան անցելոց իրաց, լաւաց եւ վատաց, արեաց եւ անարեաց, խաղմից, հինից եւ խաղաղութեանց» եւն. եւն.: Բաժնելով գիրքը երեք պրակներու. Ա. Պարոյր Հայկազնէ մինչեւ Բագրատունի Յովհաննէս Թագաւորը: Բ. Յովհաննէսէն մինչեւ Տէր Բարսեղի քահանայանալը: Գ. պրակը կը վերջանայ Երուսաղէմի առումով մահմետականներէ եւ փրանկներու մեկնումով: Մեր ձեռքը հասածը սակայն հաւանօրէն մէկ մասն է միայն առաջին պրակին: Ասոր մէջ ընդարձակ Յառաջաբանէն վերջ մէկ քանի էջերու մէջ անուններու ցանկ մը կը կազմէ. Ադամէն Նոյ եւ ապա Յաբեթ ու մեր Վահէ Հայկազնը. ապա կը թուարկէ կարգաւ Պարսկաստանի եւ մեր պարթեւ Թագաւորները, յա-

ջորդաբար մարզպանները, Բագրատունի արքաները մինչեւ Յովհաննէս։ Յաջորդ գլխուն մէջ կու տայ ցանկը հայ կաթողիկոսներուն մինչեւ Գր. Անաւարզեցի, ընտրուած 1293ին։ Այս երկար գլուխ մը կը նուիրէ բացատրելու ճոռոմ կերպով թէ ինչ է Պատմութիւնը, ինչ յատկութիւններ կը պահանջէ եւ վերջաւորութեան կու տայ ցանկը մեր հին պատմագիրներուն, որոնց վերջինն է ինքը. հոն սակայն կը պակսին Թ. Արծրունի, Մատթ. Ուռհայեցի, Յ. Սարկաւագ։ Այս առանձին գլուխներու մէջ կը խօսի Պարոյրի, Արգարու, Սանատրուկի, Բագրատունիներու ծագումին ու երկար՝ Սմբատ Բագրատունի զօրավարին քաջագործութեանց վրայ. յետոյ երկարօրէն Մահմէտի երեւումին եւ իր մասին շրջող զրոյցներու վրայ եւ այսպէս կը վերջանայ։

Այս գործը կանոնաւոր պատմագրութիւն չէ, ցանկեր կը բովանդակէ ու ինչ ինչ անձերու եւ դէպքերու մասին ընդարձակ ներկայացումներ. շատ բան քաղուած է նախորդ պատմագիրներէ. յետոյ իրարմէ անկախ նիւթեր ալ են ներկայացուածները. բաց ասկից մերթ կը սխալի դէպքերը անձերու վերագրած ատեն. ասով հանդերձ կարեւորութիւն ունի համեմատութեան համար իր աղբիւրներուն հետ։ Իր ժամանակներու պատմութիւնը ապահով աւելի հետաքրքրական եւ աւելի ալ շահաւէտ պէտք էր ըլլալ։ Գրելու ոճը պատմական մասերուն մէջ չոր եւ անարուեստ է. Յառաջաբանին եւ Պատմութեան էութեան նուիրուած գլխուն մէջ ճոռոմ եւ իմաստակ է։

ՄԽԻԹԱՐ ԱՅՐԻՎԱՆԵՑԻ

Մխիթար Այրիվանեցի 1930էն վերջ է որ աւելի ծանօթ դէմք մը եղաւ։ Ծնած է 1210ին եւ բարձրացած արքեպիսկոպոսի պատուին, նշան թէ դարուն զարգացած եւ իմաստուն անձերէն էր։ 1289ին՝ երբ վաթսունըեօթ տարեկան էր, իրեն համար առանձնանալու քարայր մը կը շինէ, վրան արձանա-

գրութիւն մը փորագրելով, որ մեր ձեռքը հասած է: Անկէ յետոյ շատ ապրած չէ ու հաւանօրէն մեռած է 1290ին:

Իրեն կ'ընծայուին զանազան գործեր: Այսպէս 1276-86 տարիներու ընթացքին կազմած է Ճառընտիր մը՝ մեզի հասած, թէեւ պակասաւոր: Իր յօրինած զանազան Գանձերով ձեւացուցած է ժողովածոյ մը 1287ին. ունի դարձեալ Վկայաբանութիւնը Ս. Ալեքսիանոսի եւ ուրիշ մը Ստեփանոս Սիւնեցիի վրայ, եւ այս վերջինէս օգտուած է նաեւ Ստ. Օրբելեան:

Սակայն իր գլխաւոր գործը նկատուած է **ժամանակագրութիւնը**, որ յինքեան ցանկ մըն է պատմական դէպքերու եւ անուններու: Կարելի է երեք մասերու բաժնել. Ա. Աշխարհիս վեցօրեայ արարչութիւնը: Բ. Ադամէն մինչեւ Քրիստոս շրջանը, յիշատակելով նահապետներու անունները եւ ապա հրեայ, հայ եւ օտար թագաւորներու, քահանայապետներու եւ հայրապետներու անուններն ալ: Գ.-ին մէջ կ'ամփոփէ Քրիստոսէ մինչեւ 1289 թուականը, յիշելով պատմական դէպքերը եւ զետեղելով զանոնք տասնական տարիներու շրջաններու մէջ. հուսկ կը դնէ ցանկ մը իրեն ծանօթ օտար եւ հայ պատմիչներու: Այս կարճ ակնարկէն կը տեսնուի որ Այրիվանեցի պատմութիւն չէ գրած, այլ ներկայացուցած է շարք մը անուններու եւ դէպքերու՝ ցուցակներու մէջ, որոնք սակայն քննական արժէք չեն ներկայացներ, անկատար են ու մերթ անթուական եւ աղբիւրներն ալ չեն նշանակուած. որով կրնան ծառայել իբր հում նիւթ: Միւս կողմէ կը նշմարուի նմանութիւն մը Վարդան Վարդապետի պատմութեան հետ, զուցէ արդիւնք աղբիւրներու նոյնութեան. Վարդան սակայն աւելի հմուտ անձ է եւ խնամքով ալ պատրաստած իր գիրքը: Որով ունի կարեւորութիւն համեմատութեան համար. ինչպէս նաեւ ներկայացուցած պատմիչներու ցանկին համար, որ կը յայտնէ նոր անուններ ալ:

ՄԱՂԱՔԻԱ ԱԲԵՂԱՅ

Մաղաքիա ինքզինքը կը ներկայացնէ Վանական Վ.ի աշակերտներէն, սակայն իր կենսագրութիւնը անծանօթ է մեզի. իր պատմական գործերէն դատելով ապրած է 1200-1271*ի շրջանին: Իրմէ հասած է համառօտ գրուածք մը «Պատմութիւն վասն ազգին նետողաց»: Ինքն ալ կը սկսի Ադամէն, բայց շուտով կ'անցնի Աբրահամ Նահապետին, որու Քետուրա կնոջմէն սերած կը համարի պարթեւները, նոյնպէս նաեւ սկիւթացիները. վերջիններէն են* Նետողները *կամ Թաթարները: Համառօտ մը կը խօսի անոնց ծագումին, կրօնքին եւ քաղաքական կազմին վրայ. ապա կը պատմէ անոնց ասպատակութիւնները Վրաստան, Աղուանք, Հայաստան, Կիլիկիա ու կը յիշատակէ Սմբատ Գունդստաբլի կատարած պատուիրակութիւնը Հեթում Ա.ի ատեն: Հուսկ երկար կը պատմէ Եգիպտոսի Փնտուխտար սուլթանին արշաւանքը դէպի Կիլիկիա, Հեթում Ա.ի երկու որդիներէն մէկուն սպաննուիլը եւ միւսին գերի բռնուիլը. այս մասը գրքին ամէնէն սրտառուչ եւ գեղեցիկ գրուածն է. բոլորը քառասունըչորս տարիներու* (1226-1271) *դէպքեր կը պարունակէ:*

Մաղաքիայի պատմութիւնը համառօտ է, ունի նաեւ նիւթի նոյնութիւն Գանձակեցիի եւ Վարդան Վ.ի պատմութեանց հետ, բայց մերթ կը տարբերի անոնցմէ մանրամասնութեանց մէջ եւ իր գործը Վարդանի գրուածքէն աւելի կատարեալ է. յետոյ Թաթարներու մասին իր տուած տեղեկութիւնները իրապէս Թանկագին ալ են: Ոճը անարուեստ է. լեզուն ստորին հայերէն մըն է ժողովրդական ըսելու ձեւերով խառն, բայց պատմուածքը՝ մանաւանդ ինչ ինչ մասերու մէջ՝ շատ ախորժելի է, իր բնականութեան ու կեանքով բարբախուն ըլլալուն համար:

ՍՄԲԱՏ ՍՊԱՍԱՊԵՏ

Սմբատ եղբայրն է Հեթում Ա. թագաւորին ու ծնած է 1208ին։ Ուշիմ եւ ընդունակ միտք, կը ստանայ լաւ դաստիարակութիւն մը թէ՛ ուսումնական եւ թէ զինուորական մարզերուն մէջ, ու երբ դեռ կը թագաւորէր Լեւոն Ա. կը նկատուի իմաստուն եւ կարող անձ մը։ Երբ 1226ին իր եղբայրը գահ կը բարձրանայ, ինքն ալ կը կարգուի բանակին սպարապետ, փրանկ լեզուով Գունդստապլ, ու կը պաշտպանէ հայրենիքը օտարներու յարձակումներուն դէմ։ Ուզելով Հեթում արքան եւ Կոստանդին թագաւորահայր դաշնագրութիւն մը կնքել Թաթարներու ղանին հետ, կը մտածեն ղրկել Սըմբատը, որ ճարպիկ էր իբր քաղաքագէտ ալ, անոնց արքունիքը։ Սմբատ իբր դեսպան Գիուգ ղանին քով կը մնայ երկու տարի 1248-50· յետոյ ինքը մանրամասն պիտի պատմէ սոյն դեսպանութեան դէպքերը իր գրքին մէջ։ Հեթումի յաջորդին, Լեւոն Բ.ի առեն, եգիպտացիները կրկին կը վազեն Կիլիկիա 1276ին· Սմբատ անոնց դէմ կ՚ելլէ սակաւաթիւ գունդով եւ անոնց սակաւութենէն խրախուսուած եգիպտացիք ուժգնութեամբ կը յարձակին, մինչ Լեւոն իր վերջապահ գունդով կը պաշարէ զանոնք, որով կը ստիպուին նահանջել ու փախչիլ, իրենց ամիրան ալ միասին։ Սմբատ կը հետապնդէ զանոնք, սակայն ձիուն ուժով վազած առեն ոտքը ծառի մը զարնուելով կը վնասուի· կը հարկադրուի դառնալ բանակ ու մէկ քանի օրէն ստացած վէրքին պատճառով կը վախճանի։

ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ

Սմբատ ճարտար եւ կորովի զօրավար, խոհեմ դիւանագէտ, ներմուծող բարեկարգութեան, նուիրուեր է նաեւ գըրական կեանքի։ Ունինք իրմէ զանազան գրուածքներ։ Նամակներ, որ ուղղուած են քրոջ եւ քեռայրին։ Տարեգիրքը,

որուն խորագիրն է. «Պատմութիւն Յունաց ի Կոստանդնուպոլիս եւ Հայոց Մեծաց, ըստ կարգի ժամանակաց»։ Աւելի ժամանակագրութիւն մըն է, ինչպէս են այս դարուն մէջ գրողներու պատմութիւնները, եւ կ'ամփոփէ 950-1276 *տարիներու ընթացքին պատահած եղելութիւնները.* 950-1136*ի դէպքերը համառօտաբար քաղելով Մ. Ուռհայեցիի գործէն, մերթ բառացի ալ ընդօրինակելով, սակայն երբեմն տարբերութիւններ ալ կը ներկայացնէ. իսկ* 1136-1276*ի տարիներուն դէպքերը իր կէս ժամանակակիցի հեղինակութեամբ խմբագրեր է։ Մինչեւ* 1092 *կը յիշատակուին Կիլիկիայէն դուրս կատարուածներն ալ. սոյն տարիէն սկսելով աւելի ուշադրութիւն կը տրուի Կիլիկեան իշխանութեան վերաբերեալներուն ։ Ընդհանրապէս յիշատակարան մըն է տարուէ տարի պատահած դէպքերուն։ Գործը ունեցեր է իր շարունակողներն ալ մինչեւ* 1331։

Երկրորդ կարեւոր աշխատութիւնը իրաւաբանական է ։ Նախ կատարած է թարգմանութիւնը Անտիոքի մէջ փրանկ իշխանութենէ կիրարկուած օրինագրքին, Ասիզք Անտիոքայ *կոչուած. իր վկայութեան համեմատ Կիլիկիոյ դատարաններուն մէջ ալ նոյն օրէնքները կը գործածուէին, հետեւաբար կը թարգմանէ եւ վաւերացնել կու տայ եղած թարգմանութիւնը, որպէսզի ամէն անգամ հարկաւոր չըլլայ դիմել Անտիոք։ Ապա, որպէսզի բուն ազգային օրէնքներու հաւաքածոյ մը տայ դատաւորներու ձեռքը, կը պատրաստէ ազգային համառօտ Օրինագիրք մը՝ աշխարհականներու եւ եկեղեցականներու համար, օգտուելով մեծապէս Գոշի ընծայուած Դատաստանագրքէն, միայն յարմարցնելով այդ օրէնքները Կիլիկիոյ թագաւորութեան պայմաններուն եւ սովորութիւններուն։*

Սմբատ իբր աշխարհիկ գրագէտ, եթէ ոչ առաջինը , բայց գլխաւորներէն կը ներկայանայ գրական կեանքի նուիրուողներու մէջ, սուրին հետ հաւասար արուեստով գրիչն ալ գործածել գիտնալով։ Իր նպատակը եղած է օգտակար ըլլալ. ինչպէս Օրինագրքերու համար կատարած աշխատանքները ատոր կը ձկտին։ Տարեգրութեան գիրքն ալ յօրինելով կը փափաքէր ապագային յանձնել պատմական ճշմարտութիւ-

նը․ իրապէս այդ գիրքը յարգի եւ կարեւոր է իր պարունակած տեղեկութեանց եւ թուականներու ճշգրտութեան համար․ յետոյ իր մասնակցութիւնը եղելութեանց մէկ մասին աւելի ալ թանկագին կ'ընծայէ զանոնք։ Իսկ լեզուական տեսակէտով անոնք ունին կարեւորութիւն մը դարու հայերէնին ուսումնասիրութեան համար։ Ժողովուրդէն խօսուած լեզուն է՝ խառն գրաբարի եւ աշխարհաբարի ձեւերով, բայց համեղ, անուշ եւ կենդանի։

Մատենախօսութիւն

ՄԱՏԹԷՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ․ Պատմութիւն․ Երուսաղէմ, 1869։ Բ․ տիպ, Մատթ․ Ուռհայեցի, Ժամանակագրութիւն․ Վաղարշապատ, 1898։ Ֆրանս․ թրգմ․ Տիւլօրիէ, Փարիզ, 1858, յառաջաբանով։ Տեսնել Երեւակ, 1858, 133․ Փորձ, 1880, թ․ 1․ Եւրոպա, 1851, թ․ 6․ Արրտ․, 1904, թ․ 1։

ՍԱՄՈՒԷԼ ՔԱՀԱՆԱՅԻ ԱՆԵՑԻՈՅ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիւտի ժամանակաց մինչեւ ի ներկայս․ Վաղարշապատ, 1893։

ՄԽԻԹԱՐ ԱՆԵՑԻ․ Պատմութիւն․ Ս․ Պետերբուրգ, 1879։

ՄԽԻԹԱՐ ԱՅՐԻՎԱՆԵՑԻ․ Պատմութիւն Հայոց, Մոսկուա, 1860։ Բ․ տիպ Պատկանեանէ, Ս․ Պետերբուրգ, 1867։ Ֆրանս․ թրգմ․ Բրոսսէ, Ս․ Պետերբուրգ, 1869։ Ռուս թրգմ․ Պատկանեանէ, նոյն։ Տեսնել Հ․ Ա․ 1891, թ․ 6․ Արրտ․ 1895, 408․ Յովնէփեան Գար․ Արք․ Մխ․ Այրիվանեցի, Սիոն, 1930, 395․ 1931, 18, 50 եւն․։

ՄԱՂԱՔԻԱ ԱԲԵՂԱՅԻ Պատմութիւն վասն ազգին Նետողաց․ Ս․ Պետերբուրգ, 1870։ Բ․ տիպ Երուսաղէմ, 1870, վերագրելով Վարդան Պատմիչին։ Ֆրանս․ թրգմ․ Բրոսսէ, Ս․ Պետերբուրգ, 1851։ Ռուս․ Պատկանեանէ, Ս․ Պետ․ 1871։ Տեսնել Ոսկեան Հ․ Հ․ Հ․ Ա․ 1922, 222։

ՍՄԲԱՏ ՍՊԱՐԱՊԵՏԻ Պատմութիւն Յունաց ի Կ․ Պոլիս եւ Հայոց Մեծաց՝ ըստ կարգի ժամանակաց․ Մոսկուա, 1856։ Բ․ տիպ, Տարեգիրք արարեալ Սմբատայ եւն․ Փարիզ, 1859։ Անսիզք Անտիոքայ, Ֆրանս․ թարգմանութեամբ Ալիշանէ․ Վեն․ 1876։ Գերմաներէն թարգմանութեամբ եւ ընդարձակ Յառաջաբանով Յ․ Քարստէ երկու հատորներու մէջ, Վեն․ 1905։ Ֆրանս․ մասնական թրգմ․ Տարեգրքին Լանկլուայէ, Ս․ Պետերբուրգ 1862։ Տեսնել Անդրիկեան Հ․ Ն․ Հին դէմքեր, Սմբատ Գունդստապլ․ Բզմվ․ 1906, 244։

Հատուածներ

Մատթ· Ուռհայեցի· տիպ 1898· *Ցաղագս մահուան իշխանին Հայոց Խաչիկայ եւ որդւոյ նորին Իշխանի, էջ* 90-92։

Առումն Երուսաղէմի ի Փռանկաց, էջ 267։

Սամ· Անեցի· տիպ 1893· *Գրիգորիս Կաթ· Պահլաւունի, էջ* 122–3։

Մաղ· Աբեղայ· տիպ Ս· Պետերբուրգ, 1870· *Սուգ Հեթում Թագաւորի, էջ* 41–43։

Սմբատ Սպարապետ· Տարեգիրք, Փարիզ, 1859· *Լեւոն Ա· Թագաւոր, էջ* 108–110։

ԳԼՈՒԽ ԻԵ․

1․ Վանական վարդապետ․ Կեանքը․ Գրական գործը՝ Պատմութիւնը․ Մեկնութիւններ ու մանր գրուածներ։ 2․ Վարդան Վրդ․ Պատմիչ․ Կեանքը․ Գրական գործը՝ Պատմութեան գիրքը, Մեկնութիւններ, Ճառեր․ Իր գործին գրական արժէքը։ 3․ Կիրակոս Գանձակեցի․ Կենսագրութիւնը․ Պատմական գործը եւ անոր կարեւորութիւնը։

ՎԱՆԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ԿԵԱՆՔԸ

ԺԳ դարուն մեծ համբաւ հանած է նաեւ Վանական վարդապետ, որու ոմանք Յովհաննէս անունն ալ կ'աւելցնեն․ դժբախտաբար իր բոլոր գրածները հասած չեն որ արդարացնեն այս հռչակը։ Հաւանօրէն ծնած է 1180ի առենները Տաւուշ գաւառին մէջ, որով Տաւուշեցի ալ անուանուած, տարբեր Մխ․ Գոշի վարժապետէն, որովհետեւ Վանական կը ներկայանայ աշակերտ Գոշի։ Իր նախնական կրթութիւնը իր եղբօր քով ստանալով ու քսան տարեկանին քահանայ ձեռնադրուած, կ'երթայ Գետիկ վանքը կատարելագործուելու եկեղեցական գիտութիւններու մէջ։ Գոշի մահէն յետոյ, այն է 1213ին կը մեկնի իր ծննդավայրը եւ Երդեվանք բերդին հանդէպ կը շինէ վանք մը մէկ քանի եկեղեցիներով ճոխացած ու վանքը կը յորջորջուի Խորանաշատ․ հոն կը սկսի իր ուսուցչական շրջանը եւ շատեր կու գան իրեն աշակերտելու։ Երբ 1225ին Ջալալէտտին սուլթանը կ'ասպատակէ Վրաստան, Վանականի վանքն ալ կ'աւերի, որով կը քաշուի Տաւուշ բերդի հարաւային կողմերը Ոլորուտ գիւղի մօտերը եւ քարայրի մը մէջ կ'ապաւինի, շինելով եկեղեցեակ մըն ալ․ սակայն

թաթարական արշաւանքներն ալ սկսած էին ու գրաւուած էին վիրերու եւ աղուաններու աշխարհները: Հրջակայ ժողովուրդը կ՚ապաստանի Վանականի քարայրը, բայց սա ալ կը պաշարուի թաթարներէ: Վանական երկու աշակերտներով անոնց գլխաւորին կ՚երթայ ժողովուրդի կեանքին համար ապահովութիւն խնդրելու. կ՚ընդունի, բայց կը կողոպտուին ու ոմանք ալ իբր գերի կը կալանաւորուին, որոնց մէջ նաեւ Վանական, որ յետոյ վճարումով կը փրկանաւորուի: Այս դէպքէն յետոյ, որ հաւանօրէն տեղի ունեցած է 1236ին, տակաւին կ՚ապրի տասնըհինգ տարիներ. նոյն տարին Թիֆլիս է արդէն, ինչպէս 1230ին ալ Գանձասար գացած էր, նաւակատիքի մը հանդէսին առիթով: Երբ իր աշակերտը Վարդան Կիլիկիայէն դարձին միասին կը բերէ Կոստանդին Բարձրբերդցի կաթողիկոսին շրջաբերականը, Վանական կ՚ըլլայ ստորագրողներէն մէկը: Կը մեռնի 1251ին եւ մեծաշուք թաղում մը կը կատարեն՝ ներկայութեամբ աղուաններու կաթողիկոսին ու եպիսկոպոսներու եւ կը թաղուի վանքին փոքրագոյն եկեղեցւոյն կից աղքատներու յատուկ գերեզմաննոցին մէջ՝ իր փափաքին համաձայն: Կը նկարագրեն զինքը «մեծերես, չափահասակ եւ փոքրաքիթ, լայնամօրուս եւ փառահեղ, մեծաշուք եւ ահարկու, քաղցրերես եւ շնորհալից»:

ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ

Բազմաթիւ են Վանականի ընծայուած գրութիւնները, եւ որոնց գլխաւորն ըլլալու է Պատմութիւնը, *դժբախտաբար կորսուած եւ որ Վարդանի համեմատ կը բովանդակէր 1236-1265 տարիներու դէպքերը մանրամասնաբար. մինչ Կիրակոսի համաձայն 1204-5ի տարիներուն կատարուած եկեղեցական ժողովներու պատմութիւնն ալ կը բովանդակէր. որով պատմութիւն մը թէ՛ քաղաքական եւ թէ եկեղեցական եղելութիւններ պարունակող եւ որու մասին սակայն դատաստան մ՚ընել կարելի չէ մեզի. բայց իրապէս կարեւոր գործ մը եղած ըլլալու է գոնէ պատմական տեսակէտով, ժամանակակից անձէ*

մը գրուած ըլլալուն համար. եւ աստ կը վկայեն նաեւ իր աշակերտները որոնք օգտուած են այդ Պատմութենէն:

Միւս գործերէն Մեկնողական են Մեկնութիւն Յոբայ, ծաղկաքաղօրէն հաւաքուած զանազան հեղինակներէ, որոնց մէջ են նաեւ Ստ. Սիւնեցի, Դաւիթ Քոբայրեցի. ինքնատիպ գրութիւն մը չէ: Բացատրութիւն աղօթից Ամբակումայ մարգարէի, խնամքով շարադրուած եւ աւելի այլաբանական մեկնութեամբ ցուցադրուած ու իր լաւագոյն գործերէն կրնայ նըկատուիլ: Համեմատութիւն Հին եւ Նոր Կտակարանաց, Հինին մէջ կիրարկուած բառերու դիմացը գրուած է նորին մէջ անոնց ընծայուած իմաստը. դպրոցական գրքի կերպարանքն ունի: Տեսութիւն Ուրախացիր պսակ կուսից շարականին, յօրինուած Պետրոսի մը խնդրանքով եւ որու մէջ աղուոր մասեր պակաս չեն. Ի Սաղմոսն Այս ծով մեծ, Ի բանն Հայեաց ի քեզ մեկնողական կտորներ են. իրեն ընծայուած են մեկնութիւններ Զաքարիայի եւ Եզեկիէլի:

Մանր երկասիրութիւններէն կարեւոր է դաւանաբանական տեսակէտով Խրատ դաւանութեան Վանական Վ.ի Հոգւոյն Սրբոյ բղխման վարդապետութեան մասին. գրութեանս պատճառն է Սիսի Ժողովին ընդունիլը արեւմտեաններու հայեցակէտը այս հարցին մէջ, ու Կիրակոս Պատմիչ կը մէջբերէ նոյն ճառը: Յաղագս տարեմտից, տարւոյն ամիսներու հայ անուններու մասին է, հետաքրքրական տեղեկութիւններ տալով: Թուղթ առ Դաւիթ մոլորեցուցիչ. Պատճառք վասն առաջաւորաց պահոց, Հարցմունք Վանական Վ.ի երկու աղալն ի մի երկան համառօտ գրուածքներ են:

Վանական Վ. իր դարուն փայլուն ներկայացուցիչներէն եղած է իբր ուսումնատենչ, տոկուն աշխատող եւ զարգացած անձ: Եղած է ուսուցիչ եւ դաստիարակած է բազմութիւն մը աշակերտներու, որոնցմէ ոմանք նշանաւոր ալ հանդիսացան: Որքան իրմէ հասած գործերը մեծ հեղինակ մը ցոյց չեն տար, բայց իբր գիտնական եւ ուսուցիչ՝ մեծապէս աշխատած է լուսաշող պահել դարերէն աւանդուած գիտութեանց ջահը: Եղած է նաեւ խնամոտ հաւաքող մը նախնեաց երկասիրու-

թեանց եւ առով սատարած անոնց պահպանումին։ Իր ապրած ժամանակն ալ մեր պատմութեան ամէնէն աղետաւորներէն եղած է. սակայն գիտութեան սէրը այդպիսի տարիներուն մէջ ամենեւին չիջած չէ։

ՎԱՐԴԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՊԱՏՄԻՉ

ԿԵԱՆՔԸ

Վարդան պատմիչ կոչուած է Մեծ հաւանօրէն գրական շատ տեսակներ մշակած ըլլալուն համար. կոչուած է Արեւելցի, ապահով Արեւելեան Հայաստանէն ըլլալուն համար, թէեւ ծննդավայրը յայտնի չէ. կոչուած է նաեւ Գանձակեցի մեզի անծանօթ պատճառներով։ Իր ծնունդի թուականին եւ ծնողքներու մասին տեղեկութիւն չունինք. սակայն ծնած ըլլալու է 1200ի առեններ ու նախնական կրթութիւնը ստանալէն յետոյ աշակերտած Վանական Վ.ի, որ բուն իր դաստիարակը կ'ըլլայ եւ որու մասին ինքն ալ գովեստով կ'արտայայտուի. բայց թաթար ասպատակութիւններ կը հարկադրեն բաժնուիլ իր ուսուցիչէն ու ապաստանիլ Կայենի Անդրէ մենաստանը։ 1238-9ին ուխտագնացութիւն մը կը կատարէ Պաղեստին եւ դարձին կը հանդիպի Կիլիկիա, ուր Հեթում թագաւոր ու Կոստանդին Բարձրբերդցի Կաթողիկոս զինքը սիրով կը հիւրընկալեն։ 1243ին կը գումարուի Սիսի Ժողովը եւ ինքն ալ՝ իբր համբաւուած վարդապետ, մասնակցած ըլլալու է։ Կաթողիկոսը տարիներ վերջ միայն կը մտածէ նամակով մը հաղորդել Արեւելեան վարդապետներուն Ժողովին կանոնները ու Վարդան կ'ըլլայ այս նամակը տանող անձը՝ ստորագրութիւններ հաւաքելու համար. ինքը յետոյ նամակին պատասխանը կը ղրկէ կամ, Ալիշանի համեմատ, կը տանի Կիլիկիա։ Ապա զինքը կը գտնենք ուսուցիչի պաշտօնով Անդրէ վանքին մէջ եւ աւելի ուշ կը շրջի Խորվիրապ,

Սաղմոսավանք, Թեղենիք, Հառիճ վանքերը․ այս վերջինիս մէջ կ'արտասանէ ճառ մը Ս․ Կոյսին վրայ։ Բնակած է նաեւ Խորակերտի վանքը՝ որուն տաճարին ճակատին վրայ կար արձանագրուած իր անունն ալ։ 1264ին տեղի կ'ունենայ իր նըշանաւոր այցելութիւնը Հուլաւու Ղանին երկու վարդապետներու եւ Տփղիսի աւագերէցին հետ․ Թաթար Ղանին մօտ կը գտնէ նաեւ հայերու Հեթում եւ վիրերու Դաւիթ թագաւորները․ իր գրքին մէջ կը նկարագրէ այն տեսակցութիւնը եւ թէ ինչպէս Ղանը իրեն գինի օրհնել կու տայ ու կ'ըմպէ։ Դարձին պատմութեան գիրքը աւազակներէ կը յափշտակուի ու տարիներ յետոյ միայն Տփղիսի մէջ կարելի կ'ըլլայ ձեռք բերել վճարումով։ Կը դառնայ Հաղբատի վանքը եւ 1265ին հոն կը յօրինէ Երգ երգոցի Մեկնութիւնը իր ընկերակիցին՝ Կիրակոսի Գանձակեցիի խնդրանքով։ Հաղբատէն կ'անցնի Խորվիրապ ու հոն կը գրէ Դանիէլի Մեկնութիւնը՝ աւարտելով զայն Աղջոց վանքը ու կրկին կ'անցնի Խորվիրապ․ հաւանօրէն հոս 1269ին կամ 1271ին կը վախճանի ու կը թաղուի․ 1669ին մարմինը կը գտնուէր տակաւին Խորվիրապի մէջ։

ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ՝ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԳԻՐՔԸ

Վարդանի գրական գործը կարելի է երեք տեսակի բաժնել․ Պատմական, Մեկնողական, Ճառական։ Պատմական գլխաւոր երկասիրութիւնն է Հաւաքումն պատմութեան գիրքը։ Իրապէս պէտք էր իր ժամանակի պատմութիւնը պարունակէր, բայց հեղինակը կը սկսի աշխարհի արարչութենէն, սակայն շուտով կը հասնի իր դարուն՝ հետեւելով Ս․ Գրքին, Եւսեբիոսի ու հայ հին պատմագիրներու․ իսկ իր ժամանակի դէպքերուն համար ունի իբր աղբիւր Վանական Վ․, Կիր․ Գանձակեցի եւ ինքը իբր ականատես։ Որքան գրքին տիտղոսը ընդարձակ իմաստ մ'ունի, բայց գիրքը համառօտ է, որով մերթ պարզ ցանկեր են որ մեզի կը ներկայացուին․ իսկ ժամանակագրութիւնն ալ միշտ ուղիղ չէ․ շատ անգամ ալ

ինքզինքը գիւրահաւան ու անկորդապաշտ ցոյց կու տայ: Այս թերութիւններով հանդերձ գիրքը ունի կարեւորութիւն մանաւորապէս իր ժամանակի դէպքերուն համար, թէեւ անոնց մէջ ալ կատարեալ չէ: Յայտնի չէ ինչ պատճառէ մղուած ըլլալը գրելու, ինչպէս նաեւ երբ վերջացուցած ըլլալը. գիրքը հիմա կը վերջանայ 1265ին՝ Կոստանդին Կաթողիկոսի մահով, մինչդեռ հեղինակը անկէ վերջ դեռ ապրած է:

ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Մեկնողական գործերը բազմաթիւ են, բայց ընդհանրապէս հետեւողական: Յիշենք Մեկնութիւն Հնգամատենին', Յեսուայ, Դատաւորաց, Չորից թագաւորութեանց, կատարած է Համազասպ Եպ.ի եւ Գէորգ Վ.ի խնդրանքով 1261ին. հաւաքածոյ աշխատանք մըն է քաղելով ուրիշներու գործերէն, եւ Դատաւորաց մեկնութեան մէջ մօտէն կը հետեւի Եղիշէի: Մեկնութիւն Սաղմոսաց Հաղբատու Յովհաննէս Եպ.ի եւ միանձներու խնդրանքով յօրինած ու հետեւաբար իր նըպատակին համեմատ օգտագործելով հեղինակները. աւելի իմաստներուն բացատրութիւն է քան այլաբանական մեկնութիւն: Պարզութիւն յԵրգս Երգոցն, Կիր. Գանձակեցիի խընդրանքով շարադրած ու կը հետեւի Նիւսացիի, Որոգինէսի, Գ. Նարեկացիի, Հիպպողիտոս Հռոմայեցիի:

ՃԱՌԵՐ

Շատ են նաեւ ներբողեանները: Ճառ ի Ս. Գր. Լուսաւորիչ Հայաստան աշխարհիս պատմագրաբար, հաւանօրէն Հաղբատի Համազասպ եպ.ի խնդրանքով: Յայտարարութիւն բանից յերիցս երանեալ Հայրն մեր ի Ս. Հայրապետն Յովհան Աւձնացին, նոյնպէս Համազասպ Եպ.ի խնդրելով յօրինած ու տաղձ հաւաքելու համար մարդիկ կը ղրկէ Օձնեցիի հայրենիքը, բայց զուր տեղ, որով արդէն իսկ գոյութիւն ունեցող աւանդութեանց համեմատ կը կազմէ եւ կարեւոր գործ

մըն է Օձնեցիի կենսագրութեան համար։ Սոյն գրութենէն կը տեղեկանանք նաեւ թէ ունի ճառ մըն ալ Յամենասուրբ Աստուածածինն որ փառաւորի կ սուրբ Ուխտն Հառինա՝ մեզի չհասած։ Ընդհակառակն ունինք Անթառամ ծաղիկ չարակա-նին մեկնութիւնը, որ աւելի ճառ մըն է գեղեցկօրէն հիւս-ուած։ Ունի դարձեալ ճառ մը Լուսաւորիչի որդւոց եւ թո-ռանց վրայ եւ հատ մըն ալ Յովհաննէս Մկրտիչի վրայ, ո-րոնք մեզի հասած չեն. կը յիշուին նաեւ ճառեր Ս. Խաչին վրայ։

Մանր գրուածքներէն յիշենք Թուղթ առ Հեթում, Լուծ-մունք ի Ս. Գրոց ի խնդրոյ բարեպաշտ թագաւորին Հեթմոյ, Թուղթ առ Հայոց Կաթողիկոսն Կոստանդին գրուած իբր պա-տասխան Հռոմի քահանայապետին կողմէ Հեթումի ուղղուած նամակին։ Ունի նաեւ Մեկնութիւն մը Բերականին՝ Հեթում արքային խնդրանքով յօրինուած։ Իրեն կ՚ընծայուին չարա-կանները Թարգմանչաց, Յովակիմայ եւ Աննայի, Ս. Սարգսի, ի յանսահման ծովէ սկզբնաբառերով առաքելոցը։ Յովհ. Երզնկացի իրեն կ՚ընծայէ նաեւ Կանոնական բանս։

Անհարազատ են իրեն ընծայուած Աշխարհագրութիւնը, Առակները եւ յարակից ճառերը, եւ վերջիններս գիտենք ար-դէն որ Այգեկցիին են։ Ինքը թարգմանած է նաեւ Միքայէլ Ասորի հայրապետին ժամանակագրութիւնը Իշոխ ասորի քա-հանայի մը օգնութեամբ, թէեւ կան ձեռագիրներ որ Դաւիթ Վ.ի մըն ալ կը վերագրեն։ Նոյն Միքայէլէ թարգմանած է նաեւ Յաղագս քահանայութեան գործը։

Վարդան շատ գովուած է ժամանակակիցներէ ու ար-տադրած է իրենց նիւթով զանազանեալ գործեր. նոյնպէս ցոյց կու տայ մեծ հմտութիւն մը. սակայն տեսանք որ Աշ-խարհագրութիւնը եւ Առակները իրենը չեն. իր հմտութիւնը աւելի եկեղեցական գիտութեանց մէջ է, իսկ Պատմութեան մէջ ցիրուցան եւ անկապ քաղուածքներ ըրած եւ եղելութիւն-ներ յիշած է, բայց յաճախ կարեւոր դէպքեր զանց ըրած է նոյնիսկ իր ժամանակի շրջանին մէջ կատարուածներէն։ Լա-ւագոյն կտորը Պատմութեան գրքին Հուլաղու Եւ Ղանին հետ

ունեցած տեսակցութեան նկարագրութիւնն է, ուր անուղղակի մանրմունր տեղեկութիւններ մեզի կ'աւանդէ այդ ցեղին սովորութեանց մասին։ Լեզուն այդ մասերուն մէջ խառն է ժողովրդական ասացուածներով եւ այս պատճառով ալ կարեւորութիւն ունի։ Գրական տեսակէտով լաւագոյն գործերը ներբողեաններն են, որոնց մէջ կը գտնենք իմաստի ընտրութիւն եւ բարձրութիւն եւ զգացումով գրուած են· ոճն ալ ինչպէս լեզուն աւելի խնամուած եւ վայելուչ են անոնց մէջ, մինչ Պատմութեան գրքին գրաբարը տմոյն լեզու մըն է։

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ

ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Կիրակոս՝ Վանականի աշակերտ եւ ընկեր Վարդան Պատմիչի ծնած է 1200ի ատենները Գանձակի մէջ ու քաղաքին անունով կոչուած։ Տակաւին փոքր կը տարուի Գետիկ, ուր նոյն ժամանակները ուսուցիչ էր Մխ· Գոշի աշակերտներէն՝ Մարտիրոս վարդապետ· սակայն իր գրական կրթութիւնը կատարելապէս կը ստանայ Վանական Վ·ի քով Տաւուշ բերդի մօտ անապատի մը մէջ։ Թաթարական արշաւանքներու ժամանակ իր ուսուցիչին հետ ինքն ալ գերի կ'իյնայ ու այդ վիճակին մէջ կը մնայ Վանականի ազատագրումէն վերջ ալ, մինչեւ որ կրնայ շուտով փախչիլ· յետոյ իր Պատմութեան մէջ պիտի նկարագրէ այս դրուագը։ Ինքը շատ ծանօթ է Գետիկ վանքին շինութեան եւ առաջնորդներուն, հաւանօրէն երկար ատեն հոն կեցած ըլլալուն համար, եւ Վարդանի պէս ինքն ալ համամիտ եղած է Վանականի՝ դաւանական հարցերու մէջ· երախտապարտ սիրտ եւ դրուատող լեզու մ'ունի իր վարդապետին հանդէպ ու ջերմ սէր Վարդանի։ Վայելած է տեսակցութիւնը Հեթում Թագաւորին՝ Քիւրդ իշխանին տան մէջ, ու բարեկամութիւնը Հասան Պռօշեան իշխանին, որ պատմած է իրեն Պաղտատի աւերումը· ընդհակառակն խիստ

վերաբերում ունեցած է Դաւիթ անուն մոլորեցուցիչին հանդէպ: Մեռած է՝ Մաղաքիա Աբեղայի համեմատ, Վարդանի վախճանած տարին՝ այն է 1271. ասիկա որոշ է որ Պատմութեան գրքին թելը յանկարծ կը կտրի, որով մահը յանկարծական եղած ըլլալու է:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ

Կիրակոս այլազան գործեր չէ յօրինած. միակ երկասիրութիւնը՝ բացի մէկ քանի նամակներէ, Պատմութեան գիրքն է, գրուած Վարդանի գործերէն առաջ, վասնզի Վարդան կը յիշատակէ Կիրակոսի գիրքն ալ: Հեղինակին նպատակն է, ինչպէս կ'արտայայտուի Յառաջաբանին մէջ, արձանագրել դարուն իրադարձութիւնները, բոլորն ալ աղիտաւոր եւ զանոնք կը նկատէ մարգարէական գուշակութեանց իրականացումը: Սակայն ինքն ալ հետեւելով մեր միւս պատմիչներուն համառօտ մը կը ներկայացնէ նախկին դարերու գործերն ալ, աւելի եկեղեցական մարզին մէջ, քաղաքականներուն նուազ տեղ տալով, եւ որով գիրքը ունի վերագիր, Համառօտ Պատմութիւնք ժամանակաց ի Սրբոյն Գրիգորէ մինչեւ ի յետին աւուրս տուեցեալ *են. այսպէս առաջին մասի մը մէջ գրեթէ եկեղեցական պատմութիւն մըն է համառօտ, թէեւ երբեմն ընդարձակ նամակներ ալ կը մէջբերէ. երկրորդը կը սկսի 1197 թուականին՝ Լեւոնի իշխանութեամբ եւ կը հասնի մինչեւ 1265, երբ Հուլաղու Ղանին կը յաջորդէ Աբաղա, որ կ'երթայ Բերքայի բանակին դէմ: Գրքին յօրինումը կը սկսի 1240-41ի Հողեգալուստի տօնին օրը: Իրեն ընծայուած է Մխ. Գոշի հրաշքներու վրայ պատմութիւն մը, որ սակայն հարազատ չէ:*

Կիրակոս պատմութիւն գրելու կը ձեռնարկէ նպատակի մը համար, այն է իրեն յիշատակի արձան մը կանգնել, ինչպէս կ'արտայայտուի Յառաջաբանին վերջաւորութեան, թէեւ գիտակից ալ է իր ոյժերուն եւ գիտութեան չափաւոր ըլլալուն. միաժամանակ կ'ուզէ ժամանակի եղելութիւնները ա-

ւանդել յաջորդ դարերուն, վասնզի կը նկատէ զանոնք յիշատակելի՝ իբր եղած գուշակութիւններու իրականացում: Սակայն միտք մըն է որ չունի ընդարձակութիւն, ինչպէս նաեւ միտում հետախուզումներու եւ դատումներու. պակաս է իր պատմութեան մէջ դէպքերու կարգաւորումն ալ, ամէն բան կը նկատէ խառնիխուռն ոստոստելով Արեւելքէ Արեւմուտք, մէկէ միւս ազգ. յետոյ Վարդանի նման դիւրահաւան մէկն է ու միամտաբար հաւատք կ'ընծայէ անհեթեթ եւ անկարելի եղելութեանց ալ. հուսկ սիրող է նաեւ շեղումներու: Այս թերութիւններով հանդերձ իր Պատմութեան գիրքը կարեւորութիւն ունի իր ապրած տարիներու շրջանին համար. այդ դէպքերուն ինքն ալ յաճախ մասնակից եղած է եւ մանրամասն կը նկարագրէ, թէեւ պատմուածքը կատարեալ չըլլայ. ամէնէն կարեւորները Թաթարներու շուրջ գրուած մասերն են: Սոյն էջերը գրուած միամիտ բնականութեամբ, պարզուկ ոճով եւ անկեղծ շեշտով, ոչ միայն պատմականօրէն, այլ նաեւ գրական տեսակէտով գրաւիչ ու հաճելի են:

Ոճ եւ լեզու պարզ, անպաճոյճ, հարթ, բայց դիւրըմբռնելի. թէեւ լեզուական տեսակէտով անկանոն ձեւ մ'ունի եւ մերթ գռեհիկ բացատրութեանց մէջ կ'իյնայ:

Մատենախօսութիւն

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎԱՆԱԿԱՆ. Բացատրութիւն աղօթից Ամբակումայ մարգարէի. *Ճռաքաղ*, 1858, 147, 195, 227: Ցաղագս Տարեմտից *Եւն. Բզմվ.* 1897, 336:

ՄԽԻԹԱՐ ՎԱՐԴԱՆԱՅ ԲԱՐՁՐԲԵՐԴՑԻՈՅ Պատմութիւն տիեզերական, *Մոսկուա*, 1861: *Բ. տիպ.* Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ Վ. ի, *Վեն.* 1862: Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դաւթի. *Աստղաբլուր*, 1797: Մեկնութիւն Դանիելի. *Հրատ. Լամբր. ԺԲ. Մարգարէից մեկնութեան հետ. Կ. Պոլիս*, 1826, 240–280: Ներբողեան ի Ս. Գր. Լուսաւորիչ. *Սոփերք. Դ. էջ* 39–82: Ցայտարարութիւն բանից յերից երանեալ Հայրն մեր ի Ս. Հայրապետն Յովհան Աւձնացի. *Արրտ.* 1886, 580: Տեսութիւն Անթառամ ծաղիկ Մեծացուցէի, *Երուսաղէմ*, 1884: Թուղթ առ Հեթում *Եւն. Արրտ.* 1869, 52–56: Թուղթ Հայոց կաթ. Կոստանդեայ *Եւն. Արրտ.*

1892, 946–54: *Գիրք Թղթոց*, *էջ* 503–508: *Թրգմ. ռուս. Պատմութեան Լմինէ, Մոսկուա* 1861: *Ֆրանս. մասնական թրգմ. Տիւլորիէ, Փարիզ*, 1869: *Տեսնել* Ոսկեան Հ. Հ. *Վարդան Արեւելցի*. Հ. Ա. 1921, 364, 458, 564:

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ. Պատմութիւն Հայոց. *Մոսկվա*, 1858: *Բ. տիպ*. Համառօտ Պատմ. ի Սրբոյն Գրիգորէ *եւն. Վեն*. 1865: *Ֆրանս. թրգմ. Պրոսսէ. Ս. Փեթերպուրկ*, 1870: *Մասնական թրգմ. Տիւլորիէ, Փարիզ*, 1858: *Տեսնել* Ոսկեան Հ. Հ. *Կիրակոս Գանձակեցի*. Հ. Ա. 1922. 89, 214:

Հատուածներ

Վարդան վարդապետ. *Պատմութիւն, տիպ Վեն*. 1862:

— *Տեսութիւն Վարդան Վ.ի ընդ Հուլաղու Ղանին (քաղուածօրէն) էջ* 155–158:

Կիրակոս Գանձակեցի. *Պատմ. տիպ Վեն*. 1865

— *Վասն գերութեան Վարդապետին Վանականայ, Գլուխ ԻԲ*.

— *Վասն երթալոյ բարեպաշտ արքային Հեթմոյ առ Բաթու Ղանն. Գլուխ ԾՁ*:

ԳԼՈՒԽ ԺԶ.

1. Յովհաննէս Երզնկացի. Կեանքը. Գրական գործը՝ Մեկնութիւն Քերականի, Մեկնութիւն Մատթէի, Ճառ ի Ս. Լուսաւորիչն. Քերթողական գործը. Երզնկացի գրագէտ եւ բանաստեղծ: 2. Գրիգոր Ակներցի եւ իր գրական գործը: 3. Գէորգ Ակներցի եւ իր գրական գործը: 4. Դաւիթ Քոբայրեցի եւ իրեն վերագրուած գործերը: 5. Վահրամ Վարդապետ եւ իրեն ընծայուած երկերը:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՐԶՆԿԱՑԻ

Տասներեքերորդ դարը փակող գրական ամենամեծ դէմքը կ'ըլլայ Յովհաննէս, կոչուած Երզնկացի՝ նոյն գաւառէն ըլլալուն համար, Պլուզ *կապուտաչուի իմաստով. անուանուած է նաեւ* Մաշածին *մեզի անյայտ պատճառներով,* Ծործորեցի՝ *Արտազի Ծործոր վանքին մէջ բնակած ըլլալով: Երզնկա քաղաքը այս շրջանին ծաղկեալ վիճակի մէջ կը գտնուէր վաճառականական եւ ուսումնական տեսակէտով: Քաղաքին հոգեւոր առաջնորդն էր Սարգիս եպիսկոպոս, ուսումնական եւ շինարար անձ. իսկ քաղաքային գլուխն էր Սարգիսի որդին Պարոն Յովհաննէս, հետեւող հօրը օրինակին. քաղաքին շուրջն ալ բազմաթիւ էին վանքերը, որոնց մէջ ուսումնական կեանքը զարգացած էր:*

ԿԵԱՆՔԸ

Յովհաննէս ծնած է Երզնկայի Արկա գիւղը մերձաւորապէս 1250ին ու իր նախնական կրթութիւնը ստացած Սեպուհ լերան մօտ գտնուող Ս. Մինաս վանքին մէջ եւ 1266ին արդէն իսկ սարկաւագ է: Իր գրական կեանքը կը սկզբնաւորէ 1272ին գրելով ճառ մը եւ շարականներ ի պատիւ Ներսէս Մեծի՝ անոր նշխարներու յայտնուելուն առթիւ: Ապա կը ճամբորդէ՝ մղուած գիտութեան ծարաւէն, Սանահին եւ Հաղ-

քատ, որ համբաւուած էին իբր ուսումնական կեդրոններ։ Արդէն ճանչցուած՝ 1280*ին կը յօրինէ Կանոնագիրք մը Երզընկայի Ս. Գրիգոր վանքի միաբաններուն համար։* 1281*ին Երուսաղէմ կ'երթայ ուխտի եւ դարձին Կիլիկիայէն անցնելով կը մնայ Յակոբ Կաթողիկոսին քով եւ ուսուցչութիւն կ'ընէ Կաթողիկոսարանի կղերիկոսներուն։ Երբ Լեւոն Բ.ի որդիները ասպետութեան կարգը կ'ընդունին, սոյն առթիւ ինքը կը քանախօսէ։ Գուցէ այս միջոցին Կաթողիկոսը կը թելադրէ իրեն գրել Քերականի Մեկնութիւն մը, որու համար արդէն ատաղձ հաւաքած էր. մեկնութիւնը սակայն իրապէս կը գըրուի աւելի ուշ Երզնկայի մէջ եւ օրինակ մը կը նուիրէ տեղւոյն վանքին, օրինակ մըն ալ Հեթում Բ.ի, երբ* 1293*ին կրկին կ'այցելէ Կիլիկիա։* 1286*ին կը գտնենք զինքը Թիֆլիս, ուր կը գրէ ճառ մը* Երկնային զարդուց *(երկնքի կազմութեան) վրայ «զուարթամիտ պատանւոյն Վախթանկի» համար. անկէ կ'անցնի Եսայի Նչեցիի քով, զոր «Գետն Եփրատէս» կ'անուանէ անսահման գիտութեանը համար։ Երզնկայի երկրաշարժի* (1287) *ժամանակ հոն է եւ այդ առենները՝ Գրիգոր Լուսաւորիչի տօնին առթիւ, կը խօսի ճառ մը Սեպուհ լերան վրայ. իսկ* 1294*ին Արտազի Ծործոր վանքին մէջ կը բնակի։ Կը հրաւիրուի Սիսի Ժողովին* (1305), *բայց նամակով միայն կը մասնակցի, որովհետեւ արեւելեան բազմաթիւ վարդապետներ հակառակ էին այդ ժողովին. հաւանօրէն Ատանայի ժողովին* (1317) *ալ չէ մասնակցած։ Սոյն ժամանակ կը ձեռնարկէ լրացնել Ն. Շնորհալիի կիսատ թողած Մատթէի մեկնութիւնը, եւ ատոր յիշատակարանին համեմատ կը վերջացնէ* 1316*ին եւ հաւանօրէն Ծործորի մէջ։ Իր ծանօթութիւնները լատին կրօնաւորներու հետ կը սկսին* 1321*ին. կը սորվի լատիներէն ու կը թարգմանէ Թովմաս Աքուինացիի գործերէն մասեր։ Մահուան թուականը որոշ չէ բայց* 1332*ին տակաւին ողջ ըլլալու է. մահը պատահած է Երզնկա ու հոն թաղուած։*

ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ

Յ. Երզնկացիի գրական գործը զանազանեալ է. առիթներու եւ պարագաներու համաձայն իր գրական յատկութիւնները ցոյց տուած է բազմատեսակ գրականութիւն մ'ընելով. առանց ժամանակագրական կարգին ուշ դնելու յիշենք գըլխաւորները.

Մեկնութիւն Քերականի, *հաւանօրէն երկու տեսակ. մին համառօտ, իբր պարզաբանութիւն Դիոնիսիոս Թրակացիի քերականութեան. իսկ երկրորդը աւելի ընդարձակ եւ կարեւոր գործ մըն է տակաւին չհրատարակուած եւ որու մէջ կան օգտակար տեղեկութիւններ Հայաստանի զանազան գաւառաբարբառներու մասին ալ:*

Մեկնութիւն Աւետարանին Մատթէի *Ե գլխու* 17 *համարէն սկսելով, ուր թողուցած էր Ն. Շնորհալի: Հեղինակին աստուածաբանական գլխաւոր գործն է ուր կը բացայայտէ ու կը լուսաբանէ Աւետարանին խօսքերը, աւելի ըմբռնելի ընելու համար անոնց իմաստն ու դէպքերը. սակայն երբեմն ալ բնագիտական եւ բնաբանական տեղեկութիւններ ալ կ'ագուցանէ մէջը: Հետեւելով հանդերձ Շնորհալիի՝ մեկնելու կերպին եւ ասացուածներու ձեւին մէջ, չի հասնիր իւրացնելու անոր գրաւիչ սահունութիւնը եւ օծութեան հմայքը:*

Յաղագս երկնի եւ նորին շարժման, *խօսուած Թիֆլիսի եկեղեցւոյն առջեւ եւ գրի առնուած Վախթանկի խնդրանքով: Կը ներկայացնէ երկնքի բնաբանական կազմը, բաժնելով երեք մասերու. Ա. հրեղէն, Բ. ջրեղէն, Գ. օդեղէն, ասոնք կը կազմեն նաեւ նիւթին տարրերը եւ որոնց վրայ ինքը կը յաւելու չորրորդ տարրը՝ հողը. ապա կ'անցնի խօսելու երկրիս կազմութեան վրայ, ծովերուն, մթնոլորտի երեւոյթներուն, տարւոյն եղանակներուն եւն. եւն. զուտ բնագիտական գրուածք մըն է:*

Ճառ ի Ս. Լուսաւորիչ *Սեպուհ լերան մօտ վանքի մը մէջ խօսուած, եւ Լուսաւորիչը դրուատած միջոց՝ շրջակայ*

ընութեան գեղեցկութենէն հմայուած, սիրուն եւ զգայուն էջերու մէջ գարնան եղանակին վերազարթումը կը նկարագրէ եւ շրջակայ բնատեսարանները կը պատկերացնէ: Իրեն կ՚ընծայուին նաեւ տակաւին ուրիշ ճառեր ալ ձեռագիրներու մէջ:

Խրատք հասարակաց քրիստոնէից, կրօնական եւ բարոյական խրատներ են գրուած դաստիարակական նպատակով եւ ժողովուրդէն հասկնալի լեզուով ալ, որպէսզի օգտակար ըլլայ հանրութեան:

ՔԵՐԹՈՂԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ

Յ. Երզնկացի ունի նաեւ քերթողական գրուածքներ: Իբր եկեղեցական պաշտօնական բանաստեղծութիւն՝ գրած է շարականներ, ինչպէս Լուսաւորիչի «Լերինք ամենայն» շարականը, որ նմանութիւններ ունի համանիւթ ճառին հետ. «Յաւուրս վերջին» բառերով սկզբնաւորող շարականը. Ներսէս Մեծի ամբողջ կանոնը: Զանազան տաղեր, ինչպէս «Այսօր ձայնն հայրական», «Յամենայն ժամ օրհնեմք զքեզ» Ջըրօրհնէքի տաղերը. նոյնպէս Գանձեր, որոնցմէ ոմանց սկըզբնատառերը արդէն իր անունը կը կազմեն: Միւս քերթուածներէն յիշենք «Յամենահրաշ գործս արարչին» բառերով սկըզբնաւորողը՝ գիտական պարունակութեամբ, ուր կը խօսի աշխարհս կազմող տարրներուն եւ իրարու հետ ունեցած միութեան վրայ, երկնքի, եղանակներուն, կենդանակերպերուն, աստղերու, մոլորակներու, երկրիս կազմին եւ ձեւին մասին. քերթուածը կը վերջացնէ այլաբանութեամբ, այսինքն լուսինը կը նկատէ օրինակ Հին օրէնքի, արեւը՝ Աւետարանին, աստղերը մարգարէներուն ու արեւը դարձեալ Յիսուսի են.: Յաղագս երկնի եւ շարժման նորին գործն է ոտանաւորի վերածուած, ամբողջ ան նոյնայանգ տասներկու վանկով եւ գրաբար. ընդհանրապէս գիտական բնոյթ ունի, բայց կան մէկ քանի նկարագրական էջեր որ գեղեցիկ են: Միւս քերթուածները խրատական եւ բարոյական են եւ ձեռագիրներու մէջ մերթ ուրիշներու ալ ընծայուած են, ինչպէս Ֆրիկի, Խ.

Կնչառուեցին, եւ ուսումնասիրուելու կարօտ, կարենալու համար ճշդել իւրաքանչիւրին հեղինակութիւնը. Թողունք որ դարերու ընթացքին անոնք փոփոխուած ալ են անշուշտ իրենց լեզուի եւ ըսելու ոճին մէջ, ուսկից նոյն գաղափարը ներկայացնող կտորէն զանազան փոփոխակներ կան: Լաւագոյն կըտորն է «Երկուսն ի մէկ տեղ բերած» սկզբնաւորութեամբ քառեակներու խումբը: Բարոյա-իմաստասիրական պարունակութեամբ եւ առածաւոր խօսքերու ձեւով. չափը տասնըհինգ վանկով 7-8, այն է հայրենի չափով. լեզուն միջին հայերէն է, այսինքն խառն գրաբար ու ժողովրդական բառերով եւ քերականական ձեւերով:

ԵՐԶՆԿԱՑԻ ԳՐԱԳԷՏ ԵՒ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾ

Յովհ. Երզնկացի կարելի է վերջինը նկատել մեր հին դասական հեղինակներէն իր մտայնութեամբ եւ գրաբարը գրելու վայելուչ ոճով: Ցատկատես միտք, հասուն եւ ըմբռնող գիտելիքի ամէն ճիւղերուն, միաժամանակ ունի զօրաւոր եւ ճկուն իմացականութիւն, նուիրուած միմիայն գիտութեան եւ իմաստութեան, որով կ'ըլլայ աստուածաբան, մեկնիչ եւ բնախօս, տոմարագէտ եւ քերականագէտ ու միանգամայն առաջնորդ միտք մը եկեղեցական ու քաղաքական դէպքերու մէջ. հետեւաբար իր մէջ կայ թէ՛ տեսական եւ թէ դրական միտքը: Դիւրաւ կարելի է նկատել իր մէջ այն գիծերը, որոնցմով կարծես քայլ առ քայլ կը հետեւի Ն. Շնորհալիի, Մատթէի Մեկնութեան գրքով, Երկնային զարդուց վրայ իր գրութեամբ, ուր կը նշմարուի գաղափարներու ալ հետեւողութիւն. նոյնպէս իր խրատական գործերուն մէջ կայ շունչ մը Շնորհալիի պարզութենէն եւ անմեղութենէն, ինչպէս նաեւ նպատակի նոյնութիւն: Իրմով կ'ունենանք ինքնուրոյն պերճախօս մ'ալ. մինչ Լամբրոնացի իր ճառերով կը վարդապետէ, ինքը աւելի գրականութիւն կ'ընէ եւ բնութեան գեղեցկութիւնը կ'ուզէ ներկայացնել ունկնդիրներուն իբր շօշափելի՝ թէեւ նուաղկոտ փայլ մը գերբնականին:

Երզնկացի օժտուած է նաեւ քերթողի ձիրքերով: Զգայուն հոգի մըն է եւ դիւրաւ տպաւորուող գեղեցիկ իրերէ. բայց գեղեցիկին մէջ ինքը դիտաւորապէս կը նկատէ փայլը, կարգը, հոգին բարձրացնող հմայքը. որով իր քերթողութիւնն ալ եղած է գաղափարապաշտ, այսինքն բարոյական եւ իմաստասիրական, աւելի մտքին եւ հոգւոյն խօսող: Այս տեսակէտով ինքը կը ներկայանայ եթէ ոչ ամենամեծը, բայց առաջին հեղինակաւոր քերթողը բարոյական քառեակներ յօրինող: Սոյն կտորները կ'ամփոփեն չորս կամ աւելի տողերու մէջ իմաստ մը, աշխարհահայեացք մը կամ բարոյական տեսութիւն մը. գրուած են ժողովրդական լեզուով ու մերթ պարունակութիւնն ալ ժողովրդական դրոշմ կը կրէ. երբեմն ալ այլաբանական կամ փոխաբերական ձեւով կը ներկայացուին առածաւոր ասացուածները: Ասոնք հասած են մեզի ձեռագիրներու մէջ երբեմն երկու բանաստեղծներու անունով, երբեմն ալ անանուն. յետոյ միեւնոյն կտորը տարբեր զանազանակներով կը գտնուի: Ինչ ալ ըլլայ, Յ. Երզնկացի այս կտորներու գոնէ մէկ մասին հեղինակն է: Իր այս տեսակ քերթուածներուն մէջ դեռ շատ տիրող է քրիստոնէական հոգին. երկրաւոր իրերու անցաւորութիւնը կը ստեղծէ իր մէջ տեսակ մը յոռետեսութիւն. յետոյ կը զգայ նիւթին ծանրութիւնը, մարմնին զօրաւոր ազդեցութիւնը հոգեկան կարողութեանց վրայ, բայց սոսկ պահ մըն է, անցողական զգալ մըն է. գերակշիռ եղողը հոգին ու իր բարիքներն են ու քերթուածը նպատակ ունի անոնց իշխել տալ: Ինքը դեռ ժողովրդական երգիչը չէ, այլ դասական հեղինակ մը՝ որ օգտակար ըլլալու համար, ժողովուրդին հասկնալի ոճով ու լեզուով բարոյական քառեակներ կը յօրինէ: Իբր քերթող՝ իրեն կը պակսի խանդ, երեւակայութիւն, գոյն. չի ուզեր հմայել եւ գրաւել, այլ թափանցել ընթերցողին մտքին մէջ իր իմաստներու պարզութեամբ եւ ճշմարտութեամբ. սակայն ինչ ինչ կտորներու, ինչպէս նաեւ Լուսաւորիչի ճառին մէջ գիտցած է գունազեղել իր ասացուածը ու դնել աւելի կեանք եւ շունչ իր պատկերացուցածին մէջ:

Ոճը եւ լեզուն գրաբար գրութեանց մէջ նիւթին համեմատ, պարզ, յստակ եւ ներդաշնակ են ու մերթ ալ վայելուչ եւ պատկերոտ. իսկ ժողովրդական լեզուն ունի ընտանի պարզութիւն, սահունութիւն եւ անուշութիւն մը, օտար բառեր քիչ կը գործածէ ու հաճելի ոճով կը ներկայանայ:

Յ. Երզնկացի եղած է ձկտող եւ ջատագով ալ լատիններու հետ միութեան. առանց փոյթ ընելու իր ազգայիններու պատճառելիք գայթակղութեան, լատին կրօնաւորներու հետ բարեկամութիւն եւ սէր կը հաստատէ, օգտուելով անոնց գիտական զարգացումէն. սակայն ցոյց կու տայ իր մէջ լայնախոհ ազատամտութիւն մը հանդէպ գիտութեան լոյսին՝ ո՛ր կողմէն ալ ճառագայթէր այդ լոյսը:

ԳՐԻԳՈՐ ՍԿԵՒՌԱՑԻ

Սկեւռա՝ Կիլիկիոյ հռչակաւոր վանքերէն մին էր, կեդրոն ոչ միայն կրօնաւորական, այլ նաեւ ուսումնական կեանքի եւ կը վայելէր Լամբրոնի իշխաններուն հովանաւորութիւնը: Տուած է բազմաթիւ անուանի վարդապետներ, որոնցմէ է նաեւ Գրիգոր՝ կոչուած Սկեւռացի: Ինքը շատ մտերիմ էր ու հետեւող Ն. Լամբրոնացիի ու անոր ընկերեց, երբ Լեւոն Թագաւորին կողմէ իբր նուիրակ ղրկուեցաւ Փրեդերիկ կայսեր. գրաւած էր նաեւ իր գիտութեամբ եւ սրբութեամբ Լեւոնի համակրութիւնը եւ անոր խոստովանահայր եղած:

Իրեն ընծայուած երկերը կրօնական բնոյթ ունին. այսպէս Ներբողեան ի Ս. Կոյսն տակաւին անտիպ. Ներբողեան ի Ս. Ն. Լամբրոնացի, յօրինուած 1205ին Լամբրոնացիի քեռորդի Ներսէս քահանային խնդրանքով. ընտիր ճառ մըն է իմաստալից եւ զգացումով գրուած, առանց սակայն բարձր ոճ մ'ունենալու : Ճառ ի Յարութիւնն Քրիստոսի եւ Աւագ ուրբաթի յիշատակով Եսայի մարգարէի «Տէր ո՞ հաւատաց» խօսքերուն վրայ բեմախօսական գրութիւն մը. զանազան շարականներ ու աղօթքներ, ինչպէս նաեւ իրեն կ'ընծայուի Եսա-

գրի Լուսաւոր պատերազմ կոչուած գրքին մասնական մեկնութիւն մը: Թարգմանած է նաեւ Թագաւորին հրամանով Վահան կամ Յովհան Նիկլոս արքեպիսկոպոսին մեր Զաքարիա կաթողիկոսին գրած Թուղթը:

Որքան որ Գրիգորի գործերը ընդհանրապէս իմաստալից են եւ բաւական ընտիր, սակայն բարձրութիւն եւ գրական արժէք չունին. գործածած լեզուն ալ պարզ եւ յստակ լեզու մըն է:

ԳԷՈՐԳ ՍԿԵՒՌԱՑԻ

Գրիգորի քեռորդի է Գէորգ ծնած Լամբրոն բերդին մէջ, որով կոչուած է թէ՛ Սկեւռացի եւ թէ Լամբրոնացի: Տակաւին պատանի՝ շրջած է զանազան վանքեր ուսման համար բայց միաժամանակ ընդօրինակելով գրչագիրներ եւ որոնց յիշատակարանները տեղեկութիւններ կը պարունակեն իր մասին: Սկեւռա դառնալէն յետոյ ուրիշներու առաջարկով կը ձեռնարկէ յօրինել գիրք մը Գրչութեան արուեստին վրայ, հաւանօրէն ընդարձակելով Արիստակէս Վ.ի մը արդէն իսկ համանիւթ գրութիւնը, որու կը վկայէ ինքն ալ. մեռած է 1301ին:

Իրեն կ'ընծայուի Եսայեայ մարգարէութեան մեկնութիւնը, գրուած Հեթում թագաւորին առաջարկով եւ ունենալով իրեն առաջնորդ Եփրեմ, Ոսկեբերան, Կ. Աղեքսանդրացի եւ Սարգիս անուն մէկը. մեկնութիւնը յօրինուած է 1295ին եւ հետեւողաբար. ամփոփ գործ մըն է: Ճառագրած է նաեւ Ներբող մը Յովհ. Աւետարանչին վրայ՝ Յովհաննէս Եպ. Արքայեղբօր առաջարկով: Իր մահը ողբացած է զգացումով զեղուն ոտանաւոր մը աշակերտներէն մին՝ Մովսէս, որ շատ կը գրուատէ իր վարդապետը: Բնական է իր Գրչութեան արուեստի մասին գիրքը ունի ինքնուրոյն կարեւորութիւն այդ նիւթին շուրջ:

ԴԱՒԻԹ ՔՈԲԱՅՐԵՑԻ

Արեւելեան Հայաստանի մէջ համբաւուած վարդապետներէն մէկն է Դաւիթ, որ ծանօթ է նաեւ իբր հակառակորդ Կիլիկեցիներու ցոյց տուած քաղաքականութեան: Հաւանօրէն Քոբայր վանքին մէջ ստացած է նախնական դաստիարակութիւնը, որով Քոբայրեցի կոչուած. ապա անցած է Հաղբատ 1160-1170ի շրջանին: 1195ին ուսուցիչ է արդէն բազմաթիւ աշակերտներու եւ մին ստորագրողներէն առ Գրիգոր Տղայ ուղղուած Թուղթին. նոյնպէս մասնակցած է Լոռիի եւ Անիի ժողովներուն (1204-5) Զաքարէ Սպասալարէ գումարուած: Մահուան թուականը ծանօթ չէ մեզի, սակայն թաղուած է Հաղբատի զանգակատան դրան քով եւ իր դամբանին կից է Յովհ. Երզնկացիի գերեզմանը:

Ձեռագիրներու մէջ բազմաթիւ են Դաւիթի ընծայուած գործերը, բայց դժուարին է ճշդել թէ ամէնքն ալ Քոբայրեցիին ըլլան:

Մեկնութիւն Յոբայ գրոց. Վանական Վ. իր Մեկնութեան մէջ կը յիշատակէ քաղած ըլլալ նաեւ Դաւիթէ մը, զոր ոմանք կը նոյնացնեն Քոբայրեցիին հետ: Մեկնութիւն Եսայեայ, նոյնպէս ընծայուած Դաւիթի մը որ հաւանօրէն մեր հեղինակն է: Դաւթի քահանայի ի սքանչելի վկայն Քրիստոսի Յովսէփ պատանի ներբողեան գովեստի, յօրինուած Մխիթարի մը խնդրանքով եւ իմաստալից ու ընտիր ճառ մըն է, նմանապէս Քոբայրեցիի հեղինակութիւն նկատուած: Լուծմունք եւ պատճառք Գր. Աստուածաբանի «Քրիստոս ծնեալ» եւ «Առ որս» ճառախումբերուն. իւրաքանչիւր ճառին դրութեան շարժառիթը կը պարզէ եւ ապա համառօտ մը կը լուսաբանէ դժուարիմաց իմաստները. նկատելի է որ ամէն ճառերուն շարժառիթն ալ չէ նշանակուած: Նմանապէս կան Պատճառք Գ. Նիւսացիի, Բարսեղ Կեսարացիի, Փիլոնի երկերուն, Սահմանաց գրքին եւն. աւելի դպրոցական նպատակով յօրինուած են:

Կ'երեւի Դաւիթ Քոբայրեցի իր շրջանակին մէջ բաւական

հեղինակութիւն ունեցած պիտի ըլլայ իբր գիտնական անձ․ մեզի սակայն դժուարին է որոշ դատաստան մ'ընել իր գրական արժէքի մասին, մինչեւ որ չճշդուի իրեն ընծայուած գործերու հայրութիւնը եւ անոնք չուսումնասիրուին:

ՎԱՀՐԱՄ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

Վահրամ Վ․ ինքզինքը կը կոչէ նաեւ Րաբունի ու իր ժամանակ բաւական հռչակուած մէկն էր: Ինքը կը շարունակէ Շնորհալիի տաղաչափած Հայոց պատմութիւնը եւ կը հասցնէ մինչեւ Լեւոն Բ․ թագաւոր, որուն հրամանով արդէն յօրինած էր այդ նոյնպէս ոտանաւոր ու նոյնայանգ եալ վերջացող պատմութիւնը: Իր անունով ունինք նաեւ մէկ քանի ճառեր․ ի Ծաղկազարդն, ի Համբարձումն, ի խորհուրդ գալըստեան Տեառն յԵրուսաղէմ․ Եսայի մարգարէի Բղխեսցէ գաւազան խօսքերուն վրայ յօրինուած՝ ինչ որ կ'երեւի Լեւոն Բ․ի թագաւոր օծումի առիթով Յայտնութեան տօնին: Կայ նաեւ դաւանաբանական գրութիւն մըն ալ Խոստովանութիւն հաւատոյ վերադիրով, նմանապէս չափաբերուած, ինչպէս հեղինակը կը վկայէ Յիշատակարանին մէջ, թագաւորին հրամանով: Ունի դարձեալ ուրիշ ճառ մըն ալ Մարդեղութեան խորհուրդին վրայ: Ընդհանրապէս համեստ գրութիւններ են եւ ասոր կը վկայէ Վահրամ ալ, ու գրական արժէք չեն ներկայացներ:

Կը զգացուի թէ սպառած գրական կեանքի մը վերջին զարկերն են, որ տակաւին կենսունակութիւն ցոյց կու տան մեծ վարդապետներուն աշակերտած այս փոքրներուն մէջ, մինչեւ որ Ռուբինեան հարստութեան բնաջնջումը պիտի մարէ մնացեալ այս կայծերն ալ:

ՓՈՔՐ ՄԱՏԵՆԱԳԻՐՆԵՐ

Արիստակէս Վարդապետ ԺԲ դարէն եւ որու կ'ընծայուի Մատթէի Մեկնութիւն մը՝ իբր շարունակութիւն Ն. Շնորհալիի կիսատ թողուցածին: Արիստակէսի մը վերագրուած է նաեւ Նաւակատեաց ճառ մը՝ Աստուածայայտնութեան ութօրէքին համար, եւ ուրիշ մը «Ի խորհուրդ Ռոնլուային»:

Բարսեղ Վարդապետ, մեռած է Դրազարկի մէջ 1162ին ու հոն թաղուած, խոստովանահայր է Մարաշի եւ Քեսունի իշխան Պաղտուինի եւ դամբանական մը գրած երբ իշխանը սպաննուեցաւ պատերազմի մէջ 1148ին:

Գագիկ Վանահայր թարգմանած է ասորերէնէ Ներսեհի եւ Անանունի պատմութիւնը, նոյնպէս Ս. Մարութայի վարքը:

Գէորգ Գ. Կաթողիկոս, ունի դաւանաբանական թուղթ մը ուղղուած Յեսու–Բար–Շուշան Յովհաննէս ասորի պատրիարքին:

Գէորգ Մեղրիկ, այսպէս կոչուած քաղցրախօս ըլլալուն համար եւ մեռած 1104ին կամ 1113ին ուրիշներու համաձայն: Կարգաւորած է ճաշոց գիրքը ու եկեղեցական բարեկարգութիւններ ներմուծած. ունի Բան խոստովանութեան, երգեր ու աղօթքներ:

Գէորգ Կաղ հաւանօրէն ԺԲ դարէն, Ոսկեբերանի Հռովմայեցւոց թուղթին վրայէն քաղուածօրէն յօրինած է ուրիշ մը:

Գէորգ Անեցի ԺԲ–ԺԳ դարէն գանձասաց եւ որու կ'ընծայուին քանի չափ գանձեր:

Գէորգ Սեւասցի ԺԳ դարէն, ունի Մեկնութիւն Եսայեայ:

Գրիգոր Սարկաւագապետ. ժամանակը անյայտ բայց շատեր կը համարին որ Ը–Թ դարերուն ապրած ըլլայ: Իրմէ հասած է մեզի ներբողեան մը Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի վրայ:

Գրիգոր Գանձակեցի որդի Թոքակերի, շատ ընթերցասէր անձ մը, մեռած է Սարկաւագի մահէն տարի մը վերջ՝ իր ընկեր Սարգիս Վ.ին հետ Գանձակի երկրաշարժի միջոց (1139): Իրեն կ'ընծայուի Ընթերցուածոց մեկնութիւն մը:

Գրիգոր *Մարաշի Յեսուանց անապատի միաբաններէն եւ* Իմաստասէր *յորջորջուած. իր անունով հասած է մեզի* Գիրք վայից եւ մեղայից *գրուածքը, յօրինուած* 1149*ին:*

Գրիգոր, *որ* Երէց *կ'անուանէ ինքզինքը եւ շարունակած է Մ. Ուռհայեցիի գիրքը հասցնելով մինչեւ* 1162*. լեզուն եւ ոճը ստորին են:*

Գրիգոր Մոկացիի *կ'ընծայուի աղօթագիրք մը:*

Գրիգոր Վարդապետ *որդի Աբասու, մեռած* 1217–21 *տարիներուն, հեղինակ է Պատճառաց գրքին, որ եկեղեցական մատենագրութեան դասագրքի մը առաջին փորձը կարելի է նկատել:*

Գրիգոր Վարդապետ, *որու ընծայուած են Մեկնութիւն Եսայեայ՝ ի խորհուրդն մեծի Ուրբաթին, եւ Ճառ ի սուրբ Զատիկն եւ ի կենսաբեր Յարութիւնն Տեառն:*

Գրիգոր Անաւարզեցի *ծանօթ կաթողիկոսը, կոչուած նաեւ Մեծքարեցի եւ ունի բազմաթիւ ճառեր, շարականներ, նամակներ, թուղթ մը ուղղուած առ Հեթում թագաւոր իբր հովուար կտակ. մեռած է* 1307*ին:*

Գաբրիէլ Վարդապետ, *ժամանակը անյայտ, կոչուած է մեկնիչ Սաղմոսաց Դաւթի:*

Դաւիթ *անունով կը յիշուի վարդապետ մը Թ դարէն, որու կ'ընծայուի գրութիւն մը Յովհ. Մայրավանեցիի վրայ: Ուրիշ Դաւիթի մը՝ հաւանօրէն Ժ դարէն, կը վերագրուի գրուածք մը պահոց վրայ:*

Դաւիթ Վարդապետ, *ժամանակը անյայտ. գրած է զանազան ճառեր իբր «Պատճառք ուաղ. բարեկենդանի», «Պատճառ նաւակատեաց Եկեղեցւոյ զկնի Պենտեկոստէի»:*

Թէոդորոս, Ալախօսիկ *կոչուած իբր քաղցրաձայն երգիչ եւ միանգամայն երաժիշտ ըլլալուն համար: Եղած է նաեւ կաթողիկոս ու յետոյ ձգուած. կը մեռնի* 1095*ին: Կը համարուի որ գրած ըլլայ Մեկնութիւն մը չորս աւետարաններուն:*

Խաչատուր, *աշակերտ Ն. Լամբրոնացիի եւ օժանդակող ձեռագիրներ ընդօրինակելու գործին մէջ: Վարժապետին մահէն* (1198) *վերջ գրած է շատ յուզիչ եւ սիրուն ոտանաւոր ողբ մը իր ուսուցչին վրայ:*

Կարապետ Սասնեցի եպիսկ. գրած է «Ներբողեան յաղագս վարուց եւ մահուան Ս. Մեսրոպայ» տպուած Էջմիածին 1897ին. ժամանակը անյայտ, բայց հաւանօրէն ԺԲ դարուն ապրած։

Կիրակոս վարդապետ Դրազարկցի, հոգեւոր որդի եւ օժանդակ Գր. Վկայասէրի, որու հրամանով կրկին խմբագրեց Ոսկեբերանի Գործք Առաքելոյ Մեկնութիւնը. նմանապէս նոյն Սուրբին Յովհաննու Մեկնութիւնը. մեռած է 1127ին։

Կիրակոս վարդապետ Երզնկացի, իր կեանքը մեծ մասով անցուցած է Կիլիկիա. կոչուած է նաեւ Արեւելցի. մեռած է 1272ին։ Իրեն կ'ընծայուին Լուծմունք Եւագրի, Յայսմաւուրքի հաւաքումը 1269ին, Մեկն. Յովհ. Աւետարանին, Ութ ձայնք, Տարականներ, եւն.։

Կոստանդին Ա. Կաթողիկոս Բարձրբերդցի. բացի ընդօրինակել տալէ բազմաթիւ ձեռագիրներ, ձգած է զանազան նամակներ գրուած առ Հեթում թագաւոր, առ Գրիգոր Թ. Պապ, Թուղթ շրջաբերական եւ ուրիշ գրուածքներ։

Կոստանդին Բ. Կաթողիկոս. իրմէ հասած է սուրբերու նշխարներու պահարան մը ոսկեզօծ արծաթէ եւ նրբաքանդակ, որուն դռնակները կը կրեն իրենց վրայ ընդարձակ ոտանաւոր մը՝ 104 տող իբր յիշատակարան։

Մխիթար Սկեւռացի ԺԳ դարէն, կը ղրկուի իբր պատուիրակ քահանայապետական նուիրակ Գուլիէլմ եպիսկոպոսին. ինքը կը գրէ յետոյ պատմութիւնը այս տեսակցութեան, ինչպէս նաեւ վիճաբանական գրուածք մը պատրիարքական աթոռներու վրայ. հաւանօրէն ինքն է նաեւ հեղինակը Մխիթարի մը անունով մեզի հասած գրութեան մը՝ Մարդեղութեան վրայ։

Մովսէս Վարդապետի մը կ'ընծայուի 1293ին քաղուածօրէն յօրինուած Մեկնութիւն մը պատարագի։

Յակոբ Քարափնեցի, կոչուած նաեւ Սանահնեցի, երեւելի իր գիտութեամբ. առ Ատոմ եւ Աբուսահլ Արծրունիներու կ'ընկերէ Բիւզանդիոն 1065ին, ու կրօնական բանավէճ մը կ'ունենայ յոյներուն հետ. այս առիթով կը շարադրէ գիր մը՝ քաղկեդոնական հակումով։ Մ. Ուռհայեցիի համեմատ Գագիկ

Բ. կը պատմէ այդ դրութիւնը եւ ինքը ուրիշ մը կը շարադրէ, որ սակայն հակաքաղկեդոնական ոչինչ չունի։ Հեղինակ է «Յանսկզբնական Հօրէ» սկզբնատառերով շարականին։

Յովհաննէս Գառնեցի. *սուր անունով կան աղօթքներ. իրեն կ'ընծայուի նաեւ խրատական գրութիւն մը։*

Յովհաննէս կրօնաւոր, *ունի Եսայեայ Մեկնութիւն մը 1116ին յօրինուած։*

Յովհաննէս Վարդապետ *Ծլուղ կոչուած. տաղարանները իրեն կ'ընծայեն երգ մը։*

Յովհաննէս Քորեպիսկոպոս *հեղինակ կը ներկայանայ Վարագայ Ս. Խաչին պատմութեան մը։*

Յովհաննէս Արճիշեցի *կամ Ոսկնակեր, աշակերտ Ներսէս Տարոնեցիի. հեղինակ է Պատարագի քաղուածոյ Մեկնութեան մը տպուած Պոլիս եւ Մատրաս։*

Պաղտին իշխան, *ունի նամակ մը ուղղուած առ Վարդան Վ., ժամանակը անյայտ։*

Պօղոս Տարօնեցի *վանահայր Տարօնի Ս. Ղազար վանքին, մասնակցած դաւանաբանական հակաճառութեանց ու հեղինակութիւն մը համարուած այդ տեսակ նիւթերու մէջ։ Գրած է ընդարձակ Թուղթ մը «առ Թէոփիստէ Հոռոմ փիլիսոփայն». Վերլուծութիւն կարգաց եկեղեցւոյ, ուսկից օգտուած են ժամակարգութեան եւ տօներու վրայ գրող յաջորդ հեղինակները. ու մէկ քանի ճառեր Պահոց վրայ։*

Սարգիս Սեւանեցի *վանահայր Սեւանի եւ հռչակուած իբր մեծ գիտնական. հեղինակ է ճառերու, որոնք հասած չեն եւ գուցէ «Սարսափելի որոտմամբ» սկզբնատառերով շարականին։*

Սարգիս Կունդ *ունի Մեկնութիւններ Ղուկասու եւ Յովհաննու Աւետարաններուն։*

Սիսիանոս Վարդապետ *Սեբաստիայէն ԺԱ. դարուն. իր անունով հասած է եւ տպուած աղուոր ներբողեան մը Սեբաստիոյ Քառասուն վկաներուն վրայ։*

Ստեփանոս, *աշակերտ Մաշտոց Կաթողիկոսին եւ գրած է անոր կենսագրութիւնը շուրջ 893ին։*

Ստեփանոս Եպ․ *Մոկաց հեղինակ է «Սրբութիւն Սրբոց» շարականին*։

Ստեփանոս Երէց *հեղինակ է տոմարական գրութեան մը շարադրուած 1083ին*։

Վարդան Բարձրբերդցի *ծաղկած է ԺԴ․ի վերջերը իբր հեղինակ շարականներու եւ 'տաղերու*։

Վարդան Հաղբատացի *մեռած 1191–4ի տարիներուն, ուսուցիչ Գ․ Քորայրեցիի եւ բարեկամ Ն․ Շնորհալիի, որ անոր խնդրանքով յօրինած է զանազան երկեր։ Վարդան Արեւելցիի անունով հասած մեկնողական գործերէն մէկ քանին կ'ուզուի ասոր ընծայել*։

Վարդան Հայկազն, *ունի գերեզմանական տաղ մը Գր․ Վկայասէրի վրայ գրուած ռամկօրէն․ ԺԲ դարէն*։

Վարխամ *կամ* Վարդան Վ․ *հակառակորդ Հայ եւ Հռոմէական եկեղեցիներու միութեան գործին եւ գրած է Թուղթ մը, որով տասնըհինգ մոլորութիւններ կը վերագրէ Հռոմի եկեղեցւոյն*։

Տանատ *վանահայր Վարագայ վանքին եւ գրած է Ատովմանց նահատակներու վկայաբանութիւնը*։

Տիգրան Պահլաւունի, Վիպագիր *կոչուած Վարդան պատմիչէ․ Գ․ Մագիստրոս ալ իր նամակներուն մէջ Խորենացիին հետ կը յիշատակէ այս անձն ալ։ Վարդան պատմիչ կը յիշէ* Վահրամ *մըն ալ իբր որդի Տիգրանի եւ գրած պատմութիւնը Սելճուկեան թագաւորներու նախահօր՝ Տուղրիլի մահուան եւ անոր յաջորդներու դէպքերուն․ մեզի ոչինչ հասած չէ*։

Տիմոթէոս վարդապետ *Ժ դարէն․ իրեն կ'ընծայուի Արարածոց մեկնութիւն մը*։

Տիրատուր վարդապետի *մը կ'ընծայուին զանազան Քարոզներ, ինչպէս նաեւ* Հռետոր *կոչուող Տիրատուրի մը մէկ քանի ճառեր*։

Տիրան վարդապետի *մը անունով կայ « Պատասխանի հարցմանց Թագաւորացն Աղուանից՝ Ատրներսեհի եւ Փիրէի», ինչպէս նաեւ նամակ մը առ Սենեքերիմ Թագաւոր*։

Մատենախօսութիւն

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՐԶՆԿԱՑԻ, Վիպասանութիւն *զերկնային մարմնոց շարժմանէ, զլուսաւորացն որ ի նմա եւն. Նոր Նախիջեւան*, 1792: *Բ. տիպ*, Յովհաննու վ.ի Երզնկացւոյ Ջարդք երկնից առ Այլոց իշխան. *Կալկաթա*, 1846: Ներբողեան ի Ս. Գր. Լուսաւորիչ, *Յաճախապատումի Ա. տիպին հետ, Կ. Պոլիս*, 1737: *Բ. տիպ. «Սոփերք Հայկականք»ի մէջ հտ. Ե. Վեն.* 1853: Մեկնութիւն Մատթէի Աւետարանին, *Ն. Շնորհալիի Մեկնութեան հետ. Կ. Պոլիս*, 1825: Խրատ Ծնողաց, *Բզմվ.* 1847, 211: Խրատ կամ Ճառ Սիրոյ *աշխարհաբարի վերածուած*, *Սիոն*, 1932, 100:

Իբր ուսումնասիրութիւն տեսնել. Ալիշան Հ. Ղ. *Յուշիկներու մէջ տիպ* 1921, *հտ. Բ. էջ* 401: Պոտուրեան Հ. Մ. *Յ. Երզնկացի, Բզմվ.* 1906, 256, 347: *Նոյն, Բզմվ.* 1910, 502, *ուր կայ Ողբ Ադամայ քերթուածը*: Քիւրտեան Յ. *Յ. Երզնկացի, Բզմվ.* 1929, 166: Աղաւնունի Մկր. Արք. *Յ. Երզնկացի Ուխտաւոր Երուսաղէմի. Սիոն*, 1938, 80:

ԳՐԻԳՈՐ ՍԿԵՒՌԱՑԻ, Գիրք Աղօթից *եւն. Կ. Պոլիս*, 1742: Ներբողեան ի Ս. Ն. Լամբրոնացի, *«Սոփերք Հայկականք»ի մէջ, հտ. ԺԵ*: Խրատք ժամակարգութեանց եւ Աղօթից, *«Աղօթագիրք»ի առաջին էջերուն մէջ, տպ. Կ. Պոլիս* 1721:

ԴԱՒԻԹ ՔՈԲԱՅՐԵՑԻի *մասին տեսնել Ակինեան Հ. Ն. Հնդս. Ամս.* 1908, 139:

ՎԱՀՐԱՄ ՐԱԲՈՒՆԻ *Վարդապետ Եդեսացի.* Ոտանաւոր պատմութիւն Ռուբինեանց. *Մադրաս*, 1810: *Բ. տիպ*, Վահրամայ Րաբունւոյ ոտանաւոր պատմութիւն Ռուբինեանց. *Հրատ. Շահնազարեանց. Փարիզ*, 1859: *Ֆրանս. Թրգմ. Chronique* du Royaume Arménien de la Cilicie etc. trad. par Sahag Bedrossian. Paris, 1864. *Անգլ. Թրգմ.* Wahram's Chronicle of the Arm. Kingdom of Cilice, Neumannէ, London, 1831:

Հատուածներ

Յովհ. Երզնկացի. Ներբող ի Ս. Գր. Լուսաւորիչ. Վեն. 1853, *էջ* 85–89:

— *Խրատ Ծնողաց, Բզմվ.* 1847, *էջ* 211:

— *Քերթուած «Երկուսն ի մէկ տեղ բերած»*:

Գ. Սկեւռացի. Ներբող ի Ս. Ն. Լամբրոնացի, Վեն. 1854, *էջ* 87–90:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՆԱԽԱԲԱՆ 5

ՆԱԽԱԳԻՏԵԼԻՔ· — Հայ ցեղը եւ իր նկարագիրը· — Հայ լեզուն· իր նկարագիրը· իր բարբառները· — Հայ գրականութիւնն եւ իր զարգացումը· — Հայ գրականութեան դարաշրջանները· — Հայ հին գրականութեան պահպանումը· — Հայ գրականութեան կարեւորութիւնը 9

ՆԱԽԱՄԱՇՏՈՑԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ա· — Նախամաշտոցեան գրականութիւն· Գողթան երգեր· անոնց նիւթը եւ տեսակները· երգերուն հնութիւնը· Կրօնական երգեր· Պատմական երգեր· Վրոյր բանաստեղծ եւ իր երգերը· Գողթան երգերու նկարագիրը· անոնց տաղաչափական արուեստն եւ լեզուն 17

ԳԼՈՒԽ Բ· — 1· Հեթանոս մատենագիրներ· Մար Աբաս Կատինա· Արտաւազդ թագաւոր· Ողիւպ քուրմ։ 2· Քրիստոնէական ազդեցութիւնը հայ մտքին վրայ 400էն առաջ· ասորի ազդեցութիւնը· յոյն ազդեցութիւնը· ժողովրդական յարումը ազգային վէպերուն· Անջատ հելլենականութիւնը եւ Պրոյերեսիոս . . 27

ՄԱՇՏՈՑԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

ԳԼՈՒԽ Գ· — Մաշտոցեան շրջանի սկզբնաւորութիւնը· քաղաքական վիճակը հինգերորդ դարուն սկիզբը· եկեղեցականութիւնն եւ անոր ազդեցութիւնը· գրական կեանքը՝ մենաշնորհ եկեղեցական դասին· օտար ազդեցութիւնները· գրերու գիւտը· գրերու գիւտը մեր պատմութեան համեմատ· նախամաշտոցեան հայ գրերու չգոյութիւնը· դանիէլեան գրերը, անոնց ծագումն ու էութիւնը· Մաշտոցի դերը գրերու գիւտին մէջ· հայ գրերու ծագման խնդիրը· գրչութեան ձեւեր 33

ԳԼՈՒԽ Դ· — 1· Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը· Աստուածաշունչի հայերէն լեզուի նկարագիրը· Թարգմանիչներ եւ իրենց գործը· Նախափորձերն եւ հայկաբան թարգմանութիւնները եւ անոնց լեզուական արժէքը։ 2· Սահակ Պարթեւ· Սահակի կեանքն եւ գործերը· իր նկարագիրը։ 3· Մաշտոց Վարդա-

պետ· Մաշթոցի շրջուն քարոզչութիւնը· իրեն ընծայուած գըրական գործերը 50

ԳԼՈՒԽ Ե· – 1· Եզնիկ Կողբացի· կեանքը· իր նկարագիրը· գրական գործը՝ Ընդդէմ աղանդոց գիրքը եւ անոր բովանդակութիւնը· Հարազատութիւն Ընդդէմ աղանդոցի· Եզնիկի լեզուն եւ գրելու ոճը։ 2· Կորիւն վարդապետ· կեանքն եւ գրական գործը՝ վարք Մաշթոցի եւ անոր պատմական արժէքը· Կորիւնի լեզուին նկարագիրը· վարք Մաշթոցի գրքին համառօտ խըմբագրութիւնը 60

ԳԼՈՒԽ Զ· – 1· Ագաթանգեղոս պատմիչ· իրեն ընծայուած պատմութեան պարունակութիւնը· անոր պատմական արժէքը· վաւերականութեան խնդիր Ագաթանգեղոսի գրքին· նկարագիր եւ ոճ։ 2· Փաւստոս Բիւզանդ· Փաւստոսի ընծայուած գիրքն եւ անոր պարունակութիւնը· հեղինակը եւ գրքին հարազատութիւնը· գրքին պատմական արժէքն եւ պատմողին նկարագիրը· Փաւստոս գրագէտ· ոճը եւ լեզուն 70

ԳԼՈՒԽ Է· – Մաշթոցեան հայերէնը 450է վերջ· թարգմանիչներ եւ թարգմանութիւններ· Աբրահամ Խոստովանող Զենակացի թարգմանիչ Արեւելեան վկայից ճառին։՝ 2· Յովհան Մանդակունի· կեանքը· իրեն ընծայուած ճառերը եւ անոնց նիւթը· ճառերուն գրութեան ժամանակը։ 4· Ղազար Փարպեցի· կեանքը· իր գործերն եւ վահան Մամիկոնեանի գրած նամակը· պատմութեան գիրքն եւ անոր պարունակութիւնը· պատմական ըմբռնում եւ արժէքը· Փարպեցի պատմող· գրագէտը· ոճը եւ լեզուն 86

ՅՈՒՆԱԲԱՆ ՇՐՋԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ը· – 1· Հելլենաբանութիւնն եւ իր երեւումը· Ի՞նչ է հելլենաբանութիւնը· ծագման ժամանակը եւ թարգմանածոյ երկեր· հելլենաբանութեան ազդեցութիւնը։ 2· Դաւիթ Անյաղթ· Դ· Անյաղթ աւանդութեան համեմատ· իրեն ընծայուած երկերն եւ անոնց հեղինակները· Դաւիթ հեղինակ Բարձրացուցէք-ի· Դաւիթ Հարքացի· Դաւիթ իմաստասէր· Դաւիթ քերականագէտ· սոյն իմաստասիրական գործերու լեզուն։ 3· Մամբրէ վերծանող· Մ· վերծանող աւանդութեան համեմատ· իրեն ընծայուած Ղազարու Յարութեան ճառը 104

ԳԼՈՒԽ Թ· – Եղիշէ· Կենսագրական տեղեկութիւններ· Գրական գործը· մեկնութիւններ եւ ճառեր· Պատմութեան գիրքը· պարունակութիւնը· Գրքին պատմական արժէքը· Գրքին հարազատութիւնը· Պատմողն եւ գրքին անձերը· Արուեստագէտը· ոճը

եւ լեզուն 116

ԳԼՈՒԽ Ժ· — Մ· Խորենացի· Կեանքը· Գրական գործը· Թարգմանութիւնները եւ ոչ-պատմական գործերը· Պատմութեան գիրքն եւ անոր պարունակութիւնը· Հեղինակին պատմական ըմբռնումը· Հարազատութեան խնդիր Պատմութեան գրքին· Պատմութեան նկարագիրը· Պատմութեան կարեւորութիւնը· Խորենացի գրագէտ 136

ԳԼՈՒԽ ԺԱ· — Կրօնական հարցերը Զ եւ Է դարերու մեր մատենագրութեան մէջ· Ուսուցման նիւթերը եւ Պիտոյից գրքի ազդեցութիւնը գրելու ոճին վրայ· Ուսուցման վայրերը։ 2· Քերթողներ՝ Պետրոս Սիւնեցի եւ Վրթանէս Քերթող· Կիւրիոն· Կոմիտաս կաթողիկոս· Գիրք թղթոց։ 3· Կրօնաշունչ բանաստեղծութիւնը՝ Շարականները· Շարականներու հնութիւնը· Շարականներու ծագումն եւ գրական վարկը· Տաղաչափական կազմը 160

ԳԼՈՒԽ ԺԲ· — 1· Թէոդորոս Քռթենաւոր· գրական գործը եւ անոր նկարագիրը։ 2· Յովհան Մայրագոմեցի։ 3· Կնիք Հաւատոյ։ 4· Սահակ Գ· կաթողիկոս։ 5· Անանիա Շիրակացի· Գիտական երկասիրութիւնները· Անանուն Ժամանակագրութիւն։ 6· Սեբէոս պատմիչ· Կեանքը եւ պատմական գործը· Պատմական ըմբռնումը· Անանուն երկու դպրութիւնները· Գրական արժէքը։ 7· Փոքր մատենագիրներ 175

ԳԼՈՒԽ ԺԳ· — Քաղաքական հոսանքները Ը–ԺԱ դարերուն մէջ արաբ իշխանութեան երեւումով· Արաբ ազդեցութեան չգոյութիւնը մեր գրականութեան մէջ· Բագրատունիններու իշխանութիւնը եւ հայ գրական կեանքը։ 2· Յովհաննէս իմաստասէր Օձնեցի· Կեանքը, գրական գործը եւ նկարագիրը։ 3· Խոսրովիկ վարդապետ· Կեանքը եւ գրական գործը։ 4· Ստեփանոս Սիւնեցի· Կեանքը եւ գրական գործը։ 5· Գրիգորիս Եպիսկոպոս Արշարունիքի· կեանքը եւ գրական գործը։ 6· Արտաւազդ վանահայր եւ Վահան Գողթնացիի վկայաբանութիւնը . . . 191

ԳԼՈՒԽ ԺԴ· — 1· Ղեւոնդ Երէց· Պատմական գործը· Գործին պատմական արժէքը։ 2· Զենոբ Գլակ աւանդութեան եւ քննադատութեան համաձայն։ 3· Յովհան Մամիկոնեան· Իր պատմական գործը եւ անոր արժէքը։ 4· Մովսէս Կաղանկատուացի· Պատմութեան գրքին պարունակութիւնը· Ի՞նչպէս կազմուած է գիրքը եւ ո՞վ է հեղինակը· Պատմական կարեւորութիւնը· Գրական արժէքը 205

ԳԼՈՒԽ ԺԵ· — 1· Շապուհ Բագրատունի· Շապուհի անձը եւ պատմական գործը· Շապուհի անունով հրատարակուած պատ-

մութիւնը: 2· Թովմա Արծրունի· Թ· Արծրունի եւ իր պատմական գործը· Պատմելու եղանակը եւ գործին կարեւորութիւնը· Ոճը եւ լեզուն: 3· Յովհաննէս Կաթողիկոս Դրասխանակերտցի· Յ· Կաթողիկոսի կեանքը եւ պատմական գործը· Գրքին պարունակութիւնը· Յ· Կաթողիկոս իբր պատմաբան եւ գրքին պատմական արժէքը· Գրական ոճը 216

ԳԼՈՒԽ ԺԶ· – 1· Զաքարիա Կաթողիկոս եւ իր ճառերը: 2· Մաշտոց Կաթողիկոս, իր գործունէութիւնն ու թուղթերը: 3· Անանիա Մոկացի եւ իր դաւանաբանական թուղթերը: 4· Անանիա Նարեկացի· Գիր Թոնդրակեցիներու դէմ եւ իր ճառերը: 5· Խոսրով Անձեւացի· Մեկնութիւն Ժամակարգութեան եւ Մեկնութիւն Պատարագի· 226

ԳԼՈՒԽ ԺԷ· – Գրիգոր Նարեկացի· Կեանքը· Գրական գործը՝ Մեկնութիւն Երգերգոցի, Ներբողեաններ Ս· Յակոբի, Առաքելոց, Խաչի, Աստուածածնի· Գանձեր եւ տաղեր· Նարեկը· Նարեկին յօրինուածքը· Ազդեցութիւններ եւ Նարեկացիի տաղանդը· Նարեկի բանաստեղծութիւնը եւ անոր նկարագիրը· Նարեկացի արուեստագէտ· Լեզուն 233

ԳԼՈՒԽ ԺԸ· – 1· Մեսրոպ Երէց եւ իր պատմական գործը: 2· Ուխտանէս եւ իր պատմական գործը: 3· Ստեփանոս Ասողիկ եւ իր Հայոց Պատմութեան գիրքն ու անոր նկարագիրը: 4· Արիստակէս Լաստիվերտցի· Իր պատմութեան գիրքը դարու դէպքերու մասին եւ անոր նկարագիրը 249

ԳԼՈՒԽ ԺԹ· – 1· Գրիգոր Մագիստրոս· Իր կեանքը· Գրական գործը եւ անոր նկարագիրը: 2· Պետրոս Գետադարձ Կաթողիկոս եւ իր գրական գործը: 3· Յովհաննէս Կոզեռն եւ իրեն ընծայուած գրութիւններ: 4· Անանիա Սանահնեցի եւ իրեն ընծայուած ճառերը: 5· Գրիգոր Վկայասէր եւ իր թարգմանածոյ երկասիրութիւնները: 6· Փոքր հեղինակներ· 257

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ի· – 1· Քաղաքական վիճակը Կիլիկեան շրջանին· Գրական կեանքը· Գրականութեան նկարագիրը: 2· Ներսէս Շնորհալի· Կեանքը· Մարդը· Գործը՝ Թերթուածներ եւ արձակ գրութիւններ· Եղեսիոյ ողբը· Յիսուս Որդի· Տաղեր ու երգեր· Թուղթ ընդհանրական եւ նամակներ· Շնորհալի բանաստեղծ· Ոճը եւ լեզուն 269

ԳԼՈՒԽ ԻԱ· – 1· Ներսէս Լամբրոնացի· Կեանքը· Գրական գործը՝ Ճառեր, (Ատենաբանութիւն եւ Ճառ ի Համբարձումն Տեառն)· Մեկնութիւններ՝ (Մեկնութիւն պատարագի)· Նամակներ՝

(Թուղթ առ Լեւոն)․ Քերթուածներ․ Մարդը եւ նկարագիրը․ Գրագէտը։ 2․ Գրիգոր Տղայ կաթողիկոս․ Իր Թուղթերը եւ Ողբ Երուսաղեմի։ 3․ Սարգիս Շնորհալի եւ Մեկնութիւն Կաթողիկեայ Թղթոց։ 4․ Իգնատիոս վարդապետ եւ Մեկնութիւն Ղուկասու Աւետարանին 284

ԳԼՈՒԽ ԻԲ․ — 1․ Յովհաննէս Սարկաւագ․ Կեանքը․ Գրական գործը՝ Պատմութեան գիրքը․ Ճառ յաղագս քահանայութեան․ Ներբողեան ի Ս․ Լուսաւորիչ․ Աղօթագիրք․ Տաղեր․ Վերլուծում Սարեկի քերթուածին․ Բնութեան զգացումը մեր գրականութեան մէջ․ Նկարագիրը եւ գրագէտը։ 2․ Դաւիթ Ալաւկայ որդի։ 3․ Խաչատուր Տարօնեցի 297

ԳԼՈՒԽ ԻԳ․ — 1․ Մխիթար Գոշ․ Կենսագրական տեղեկութիւններ․ Գրական գործը․ Մեկնութիւն Երեմիայի, Ճառեր, Առակներ․ Դատաստանագիրքը եւ անոր կազմը․ Ո՞վ է հեղինակը Դատաստանագրքին․ Գոշի գործերուն արժէքը։ 2․ Մխիթար Հերացի․ Կեանքն եւ գործերը։ 3․ Վարդան Այգեկցի․ Կեանքը․ Գործեր՝ զանազան թուղթեր, ԻԲ․ Ճառք, Առակներ․ Առակներուն ծագումը․ Գրական վարկը 306

ԳԼՈՒԽ ԻԴ․ — 1․ Մատթէոս Ուռհայեցի․ Կեանքը․ Գրական գործը՝ Ժամանակագրութիւնը․ Աղբիւրները եւ պատմական կարեւորութիւնը․ Գրական արժէքը։ 2․ Սամուէլ Անեցի եւ իր Ժամանակագրութիւնը։ 3․ Մխիթար Անեցի եւ իր պատմական գործը․ 4․ Մխիթար Այրիվանեցի եւ իր Ժամանակագրութիւնը։ 5․ Մաղաքիա Աբեղայ եւ իր Պատմութիւն ազգին Նետողաց։ 6․ Սմբատ Սպարապետ․ Գրական գործը՝ Տարեգիրք եւ Անսիզք Անտիոքայ 320

ԳԼՈՒԽ ԻԵ․ — 1․ Վանական վարդապետ․ Կեանքը․ Գրական գործը՝ Պատմութիւնը․ Մեկնութիւններ եւ մանր գրուածներ։ 2․ Վարդան վրդ․ Պատմիչ․ Կեանքը․ Գրական գործը՝ Պատմութեան գիրքը, Մեկնութիւններ, Ճառեր․ Իր գործին գրական արժէքը։ 3․ Կիրակոս Գանձակեցի․ Կենսագրութիւնը․ Պատմական գործը եւ անոր կարեւորութիւնը 332

ԳԼՈՒԽ ԻԶ․ — 1․ Յովհաննէս Երզնկացի․ Կեանքը․ Գրական գործը՝ Մեկնութիւն Քերականի, Մեկնութիւն Մատթէի, Ճառ ի Ս․ Լուսաւորիչն․ Քերթողական գործը․ Երզնկացի գրագէտ եւ բանաստեղծ։ 3․ Գէորգ Սկեւռացի եւ իր գրական գործը։ 4․ Դաւիթ Քոբայրեցի եւ իրեն վերագրուած գործերը։ 5․ Վահրամ վարդապետ եւ իրեն ընծայուած երկերը 343

ՑԱՆԿ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐՈՒ

Աբաս Գրիգոր Ջորոփորեցի· 188

Աբրահամ· *տես* Արտաւազդ վանահայր

Աբրահամ եպիսկ· Մամիկոնեան· 187

Աբրահամ Զենակացի· ***87–88***· 126· 128

Աբրահամ Ճարտասան· 144· 220

Ագաթանգեղոս· 24· 67· ***70–75***· 79· 91· 95· 142· 207· 208

Աղան Արծրունի· 92

Անանիա Մոկացի· ***228–29***· 230· 267

Անանիա Նարեկացի· ***229–230***· 233· 250

Անանիա Շիրակացի· 139· 145· ***179–181***

Անանիա Սանահնեցի· ***263-264***

Անաստաս վարդապետ· 265

Աշոտ Պատրիկ Բագրատունի· 265

Ատոմ եպ· Անձեւացեաց· 267

Արամ· 266

Արիստակէս Լաստիվերտցի· ***254–255***

Արիստակէս վարդապետ· 353

Արիստակէս վարդապետ (*գրչագիր*) 350

Արտաւազդ թագաւոր· 28

Արտաւազդ վանահայր· ***202–3***

Բարդածան ասորի· 30

Բարսեղ վարդապետ· 353

Գագիկ վանահայր· 353

Գէորգ Անեցի· 353

Գէորգ Գ· Կաթողիկոս· 353

Գէորգ Կաղ· 353

Գէորգ Մեղրիկ· 353

Գէորգ Պիսիդէս· 266

Գէորգ Սեւացի· 353

Գէորգ Սկեւռացի· ***350***

Գիւտ Կաթողիկոս· 87· 88· 110· 111

Գրիգոր Անաւարզեցի· 325· 354

Գրիգոր Գանձակեցի· 353

Գրիգոր եպս· Արծրունեաց· 187

Գրիգոր Երէց· 354

Գրիգոր Իմաստասէր· 354

Գրիգոր Լուսաւորիչ· 30· ***90–91***

Գրիգոր Մագիստրոս· 21· 229· 253· ***257–261***· 272

Գրիգոր Մոկացի· 354

Գրիգոր Նարեկացի· 230· ***233–247***· 276· 315· 337

Գրիգոր Սարկաւագապետ· 143· 353

Գրիգոր Սկեւռացի· ***349-350***

Գրիգոր Վ· որդի Աբասու· 354

Գրիգոր վարդապետ (*Է· դար*)· 187

Գրիգոր վարդապետ· 354

Գրիգոր վկայասէր· 264· 272· 275

Գրիգոր Տղայ· 284· ***292–3***· 310· 351

Գրիգոր Տուտէորդի· 293

Գրիգոր Քերթող (*Զ· դար*)· 187

Գրիգորիս Արշարունի· ***201***

Գրիգորիս Պահլաւունի· 272· 273· 294· 323

Դանիէլ վարդապետ· 354

Դաւիթ Ալաւկայ որդի· ***304***

Դաւիթ Անյաղթ· 107· ***109–112***· 113· 277· 278
Դաւիթ Բագրեւանդացի· 187
Դաւիթ Հարքացի· 111· 138
Դաւիթ վարդապետ (*Թ· դար*)· 354
Դաւիթ վարդապետ· 354
Դաւիթ Տարօնեցի· 187
Դաւիթ Քոբայրեցի· 334· ***351–2***
Եզնիկ· 50· 51· 52· 54· ***60–64***· 75
Եզնիկ երէց· 187
Եզրաս Անգեղացի· 188
Եղիշէ· 19· 21· 95· ***117–133***· 220
Եղիշէ վարդապետ (*Է· դար*)· 187
Զաքարիա Կաթող· 146· ***226–7***· 350
Զենոբ Գլակ· ***208***
Թադիկ (*Ե· դար*)· 52
Թէոդորոս Ալախօսիկ· 354
Թէոդորոս Քռթենաւոր· ***175–6***· 177· 178· 194
Թովմա Արծրունի· 116· 125· 126· 142· 143· 148· 205· 217· ***219–221***· 266· 325
Իգնատիոս վարդապետ· ***294***
Լաբուբնիա· 30
Խաչատուր· 354
Խաչատուր Կեչառեցի· 305· 346
Խաչատուր Տարօնեցի· ***305***
Խաչիկ կաթողիկոս· 264· 267
Խոսրով Անձեւացի· 228· ***230–232***· 233· 266
Խոսրովիկ Թարգմանիչ (*Ե· դար*) 87
Խոսրովիկ Թարգմանիչ (*Ը· դար*) 95· 138· 195· ***197–8***· 200
Խոսրովիդուխտ· 265
Կարապետ Սասնեցի· 355
Կիրակոս վ· Դրազարկցի· 355
Կիրակոս վ· Երզնկացի· 355
Կիրակոս պատմիչ· 168· 230· 250· 263· 298· 299· 307· 333· 334· 336· 337· ***339–341***
Կիւրիոն· ***164***
Կոմիտաս կաթողիկոս· ***165–6***· 169· 171· 175· 178
Կոստանդին Բարձրբերդցի· 335· 356
Կոստանդին Բ· կաթողիկոս· 356
Կորիւն· 37· 38· 41· 45· 52· 57· 60· ***65–67***· 74· 79· 106· 142· 211
Համամ Արեւելցի· 266
Ղազար Փարպեցի· 30· 37· 39· 87· ***92–99***· 117· 124· 125· 126· 128· 143· 185
Ղեւոնդ (*Ե· դար*)· 52· 60· 65
Ղեւոնդ պատմիչ· 145· 148· ***205–208***· 212· 217· 253
Մաթուսաղա եպ· Սիւնեաց· 187
Մաղաքիա Աբեղայ· ***327***· 340
Մամբրէ· 18· ***113–4***· 220
Մաշթոց· ***37–48***· 51· 52· 54· ***56–58***· 65· 86· 87· 91· 94· 137· 146· 147· 150· 161· 168· 299
Մաշտոց կաթողիկոս· 58· 221· 223· ***227–8***
Մար Աբաս Կատինա· ***27–28***· 142
Մատթէոս Ուռհայեցի· ***320–23***· 325· 329
Մեսրոպ· *տես* Մաշթոց
Մեսրոպ երէց· ***249–50***
Միսայէլ եպիսկոպոս· 186
Մխիթար Այրիվանեցի· 212· ***325–326***
Մխիթար Անեցի· 212· ***324–325***
Մխիթար Գոշ· 212· 304· ***306–***

312· 315· 329· 332· 339
Մխիթար Հերացի· ***312–313***
Մխիթար Սկեւռացի· 356
Մովսէս (*աշակերտ Գէորգ Սկեւռացւոյ*)· 350
Մովսէս Դասխուրանցի· *տես* Մովսէս Կաղանկատուացի
Մովսէս Եղիվարդեցի· 191
Մովսէս Խորենացի· 18· 19· 20· 21· 22· 23· 27· 28· 29· 30· 37· 38· 41· 65· 87· 96· 107· 113· ***136–156***· 169· 181· 185· 188· 208· 211· 220· 222· 251· 324
Մովսէս Կաղանկատուացի· 147· ***210–214***· 251
Մովսէս վարդապետ· 355
Մովսէս Քերթող· 187
Մուշեղ Բագրատունի· 266
Մուշէ Տարօնեցի· 52
Յակոբ Քարափնեցի· 355
Յովհան Եկեղեցացի· 51· 52
Յովհան Մամիկոնեան· ***208***· 210
Յովհան Մայրագոմեցի· 175· 176· ***177***· 178· 195
Յովհան Մանդակունի· 87· ***88–90***· 95· 315
Յովհան Օձնեցի· 143· 175· 177· ***194–196***· 197· 198· 200· 231· 315· 337
Յովհաննէս Արճիշեցի· 356
Յովհաննէս Գաբեղինացի· 186
Յովհաննէս Գառնեցի· 356
Յովհաննէս Դրասխանակերտցի· 89· 116· 143· 148· 205· 212· 216· 217· 218· ***221-4***· 227
Յովհաննէս Երզնկացի· 259· 314· ***343–349***· 351
Յովհաննէս Ծործորեցի· *տես* Յովհաննէս Երզնկացի
Յովհաննէս Կոզեռն· ***262-263***
Յովհաննէս Կրօնաւոր· 356
Յովհաննէս Վ. Ճլուզ· 356
Յովհաննէս Սարկաւագ ***296–304***· 315· 323· 324· 325
Յովհաննէս վանական· *տես* վանական վարդապետ
Յովհաննէս վարդապետ (*ԺԲ. դար*)· 284
Յովհաննէս Տաւուշեցի· 306
Յովհաննէս Քորեպիսկոպոս· 356
Յովսէփ Թարգմանիչ (*Ե. դար*)· 52· 60
Յովսէփ (*Հայր*)· 309· 310
Յովսէփ Պաղանական տունէն· 51· 52
Ներսէս Լամբրոնացի· 149· 200· ***284–292***· 310· 349
Ներսէս Շնորհալի· 170· 171· 229· 236· ***272–82***· 284· 288 294· 297· 315· 344· 345· 347· 352· 353
Շապուհ Բագրատունի ***216–218***· 222· 251· 253
Ոսխտանէս· 217· ***250–251***
Ուղիւպ Քուրմ· 28· 142· 153
Պաղտին Իշխան· 356
Պետրոս Գետադարձ· ***261–262***
Պետրոս Քերթող Սիւնեցի· ***162–163***
Պրոյերեսիոս· 31
Պօղոս· 114
Պօղոս Տարոնեցի· 356
Սահակ Ձորոփորեցի· 175· ***178***· 218
Սահակ Մռուտ Ապիկուրէշ· 266
Սահակ Պարթեւ· 30· 34· 38· 50· 51· 52· ***54–56***· 58· 65· 86· 94· 95· 137· 146· 150· 161· 168· 299
Սամուէլ Անեցի· 181·298· ***323–324***

Սամուէլ Կամրջաձորեցի· 267
Սանդուխտ· 265
Սարգիս Կունդ· 295· 356
Սարգիս Շնորհալի· ***294***
Սարգիս Սեւանեցի· 356
Սարգիս վարդապետ· 298
Սեբէոս· 116· 117· 128· 145· 147· 150· ***182–186***· 207· 212· 253
Սիսիանոս վարդապետ· 356
Սմբատ Գունդստապլ· 310· 327· ***328–330***
Սողոմոն վանահայր· 265
Ստեփանոս· 356
Ստեփանոս Ասողիկ· 143· 181· 212· ***252–253***· 267
Ստեփանոս Եպ· Մոկաց· 357
Ստեփանոս Երէց· 357
Ստեփանոս Յակովկացի· 284
Ստեփանոս Որպելեան· 199· 250· 265· 324· 326
Ստեփանոս Ռոշքա· 309· 310
Ստեփանոս Սիւնեցի· 112· 143· 178· ***198–201***· 231· 265· 266· 326· 344
Վահրամ վարդապետ· ***352***
Վանական վարդապետ· ***332–35***· 336· 339· 351
Վարդան Այգեկցի· ***313-318***· 338
Վարդան Բարձրբերդցի· 357
Վարդան Հաղբատացի· 357
Վարդան Հայկազն· 357
Վարդան Պատմիչ· 263· 265· 304· 307· 313· 323· 324· 326· 327· 333· ***335–39***· 340· 341
Վարխամ· 357
Վրթանէս Քերթող· 163
Վրոյր· ***23–25***
Տանատ վանահայր· 357
Տէր Թարգմանիչ (*Ե· դար*)· 87
Տիգրան Պահլաւունի· 357
Տիմոթէոս վարդապետ· 357
Տիրայր Խորենացի· 52
Տիրան վարդապետ· 357
Տիրատուր վարդապետ· 357
Փաւստոս Բիւզանդ· 19· 21· 25· 67· ***75–82***· 142· 185· 250
Փիլոն Տրակացի· 188
Ֆրիկ· 346

ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
220031254

A II / 31254